

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 13-14

МАРИУПОЛЬ – 2015

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 4 від 25.11.2015 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних **Index Copernicus International sp.z o.o.** та «**Российский индекс научного цитирования**» (**РИНЦ**), а також до фонду наукової електронної бібліотеки «**КиберЛенинка**»

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.ю.н., проф. О. В. Філонов, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. О. В. Антонюк, д.політ.н., проф.

В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. І.М. Грідіна, д.і.н., проф.

О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н., проф. В. Ф. Лисак, д.політ.н., проф.

І. Г. Оніщенко, д.політ.н., проф. Н.П. Пашина, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф.

О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський, д.і.н.,

проф. О.В. Стяжкіна, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф.

Т. В. Зонова (Російська Федерація), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка),

д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова), д.і.н., проф.

П-Р. Магочій (Канада), д.і.н., проф. О. І. Подберьозкін (Російська Федерація),

д.і.н., проф. Ю. Д. Пряхін (Російська Федерація),

д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення №20.01

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи

ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Арабаджи С.С. ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ЯК НОСІЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПОВСЯКДЕННІСТЬ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	9
Беликова Н.Ю. РОССИЙСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО СЕРЕДИНИ ХІХ – НАЧАЛА ХХ В. КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ ПРАВОСЛАВНОГО ПРИХОДСКОГО ДУХОВЕНСТВА	17
Бодо М. ІСТОРІЯ І ПОДІЇ. ПОНЯТТЯ І КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ	28
Войтович Н.М. ЖЕБРАЦТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ДЕВІАЦІЯ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОНОЛОГІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ)	34
Volonits V., Novikova S. THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF MARIUPOL DURING THE NINETEENTH – THE EARLY TWENTIETH CENTURIES	41
Зубченко С.П. ОСВІТНЯ ТА КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКИ В АР КРИМ: ІСТОРІЯ Й СУЧАСНІСТЬ	50
Ільницький В.І. ДО ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВОГО І ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВСТАНЦІВ У ВО-4 «ГОВЕРЛЯ» (1943 – 1949)	60
Іорданова Ю.В. «БОРОТЬБА» ПОБУТУ ТА НАУКИ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК НАУКОВЦІВ: АНАЛІЗ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ (1920-1930-ті рр.)	67
Ісаєнко О.М. ПОСТАТЬ ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА САГАЙДАЧНОГО В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	77
Комар Я.В. БОЛГАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ АЗОВСЬКОГО УЗБЕРЕЖЖЯ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	84
Коробка В.М., Коробка Ю.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОГО НАДАЗОВ'Я НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У 70-ТІ РОКИ ХІХ СТ.	90
Крилова Н.І. ОГЛЯД ІСТОРИКО-КУЛЬТОРОЛОГІЧНИХ ЕСЕ ІВАНА ДЗЮБИ «ДОНЕЦЬКА РАНА УКРАЇНИ»	99
Кухлев А.С. ФОНДИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛ. ХІХ - ПОЧ. ХХ СТ.)	105
Лубчинський А.А. ІНСТИТУТ КРЕДИТУВАННЯ ЯК СТИМУЛЮЮЧИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 20-Х РР. ХХ СТ.	113
Македон В.В. ПРОСВІТНИЦТВО В ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ОБ'ЄДНАНЬ У СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	119

Москальова Ю.Р. МАТЕРІАЛИ ДІЛОВОДСТВА ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII — ПОЧАТОК XX СТ.)	128
Podgayko M. GREEKS OF UKRAINE IN THE LEGISLATIVE POLICIES OF THE RULING GOVERNMENT IN THE SECOND HALF OF XVII-XIX CENTURIES	138
Радченко Н.М. КРЕДИТНО-ФІНАНСОВІ УСТАНОВИ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XIX ПОЧАТКУ XX СТ. У ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ДОСЛІДНИКІВ	144
Романцов В.М. СТАНОВЛЕННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 Р.)	152
Романцова Н.І. М. ГРУШЕВСЬКИЙ І КОНФЛІКТ 1911 – 1913 РР. В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА: ПРОБЛЕМА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	159
Шипік Н.Ф. ОБСЯГИ І СТРУКТУРА МІГРАЦІЙ ДО МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1944-1946 РР.	165

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Балацька О.Б. ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ ЯК СКЛАДОВОЇ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ	172
Булик М.В., Ковчуга М.А. ПРОВІДНІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ІСПАНІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ	182
Булик М.В., Котов А.Г. ЕНЕРГЕТИЧНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ КНР	189
Бусленко В.В. ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ УРЯДУ ТА ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ	196
Валюшко І.В. ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ	204
Вінникова Н.А. ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUS MANUARIUM»?	215
Гаврилова Н.В., Кокуріна І.В. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС ВЕНЕСУЕЛИ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА НІКОЛАСА МАДУРО	222
Горло Н.В. ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРЕДЕНТИЗМУ ДЖ.К. ДЖЕНКІНСА	229
Дем'янчук А.М. ПОСИЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДИПЛОМАТІЇ В СИСТЕМІ ООН	236
Заболотна М.Ф. ВПЛИВ НОВОГО РЕГІОНАЛІЗМУ НА РОЗВИТОК КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ	242

Касьянова М.М.	249
ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ТРУДОВОГО МІГРАНТА В МІЖНАРОДНИХ ДОКУМЕНТАХ	
Пашина Н.П.	258
ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ	
Piliaiev I.	266
EVOLUTION OF THE ANTI-BOLSHEVIK RUSSIA'S NATIONALITIES POLICY IN 1917-1920	
Рябінін Є.В.	279
ЕКЗОГЕННИЙ ЧИННИК ЕТНОСЕПАРАТИСТСЬКИХ КОНФЛІКТІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ	
Рябченко Е.В.	289
КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ІНТЕГРАЦІЇ МІГРАНТІВ В ЄС НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	
Сергієнко Т.І.	297
МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПАРТІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД	
Соколюк О.Д.	303
ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ КЕРІВНИЦТВА США НА РОЗВИТОК ПРОТИРАКЕТНОЇ ОБОРОНИ	
Трофименко М.В.	310
ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ ФРН	
Хома Н.М.	321
ТЕЛЕ- ТА ІНТЕРНЕТ-ПОПУЛІЗМ (НА ПРИКЛАДІ ІТАЛІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ)	
Yuskiv Ch.	328
"FROZEN CONFLICTS" IN EUROPE: HISTORICAL EXPERIENCE OF ORIGIN AND MANAGEMENT	
Ясірова Ю.Ф.	334
ВИБОРИ ДО ЄВРОПАРЛАМЕНТУ В РЕСПУБЛІЦІ КІПР ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПАРТІЙНУ СИСТЕМУ КРАЇНИ	
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	345
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	348

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Arabadzhy S. DESCRIPTIVE AND STATISTICAL SOURCES AS DATA CARRIERS PROVIDING INFORMATION ON MARIUPOL UYEZD GREEK POPULATION DAILY ROUTINE IN THE XIXTH – EARLY XXTH CENTURIES	9
Bielikova N. THE RUSSIAN LEGISLATION OF MIDDLE XIX – THE BEGINNINGS OF THE XX CENTURY AS THE SOURCE ON HISTORY OF DAILY OCCURRENCE OF ORTHODOX PARISH CLERGY	17
Bodo M. HISTORY AND EVENTS. TERMS AND CONCEPTS OF HISTORY	28
Voitovych N. BEGGING AS SOCIAL DEVIATION (ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN DEMONOLOGICAL TRADITION)	34
Volonits V., Novikova S. THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF MARIUPOL DURING THE NINETEENTH – THE EARLY TWENTIETH CENTURIES	41
Zubchenko S. TOPIC: THE EDUCATIONAL AND CULTURAL POLICY: IN THE HISTORY OF CRIMEA AND TODAY	50
Ilytskyj V. AS TO THE PROBLEM OF REBELS IN MD -4 «HOVERLIA» MILITARY AND ECONOMIC SUPPORT (1943 – 1949)	60
Iordanova Yu. THE «STRUGGLE» OF PRIVATE AND SCIENCE IN THE LIFE OF UKRAINIAN WOMEN SCIENTISTS: ANALYSIS OF EPISTOLARY HERITAGE (1920-1930-ies.)	67
Isaienko O. HETMAN PETRO KONASHEVICH SAGAIACHNYIY FIGURE IN THE WORKS OF UKRAINIAN HISTORIANS THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY	77
Komar I. BULGARIANS OF AZOV REGION IN THE END OF XIX – BEGINNING XX CENTURY	84
Korobka V., Korobka Y. ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL COMPOSITION OF THE UKRAINIAN UPPER AZOV AREA IN THE LATE 18TH AND IN THE 1870S	90
Krylova N. OVERVIEW OF THE HISTORICAL – CULTUROLOGICAL ESSEY BY IVAN DZUBA "THE DONETSK'S WOUND OF UKRAINE"	99
Kukhliev A. THE MATERIALS OF PERSONAL ORIGIN OF THE FUNDS OF STATE ARCHIVE OF MYKOLAIV REGION AS A SOURCE OF THE HISTORY OF SOUTHERN UKRAINE (THE SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURY)	105
Lubchinskiy A. CREDITING INSTITUTION AS THE STIMULATED FACTOR OF UKRAINIAN VILLAGE DEVELOPMENT IN THE 20-TH YEARS OF THE XX-TH CENTURY	113

Makedon V.	119
ENLIGHTENMENT IN THE ACTIVITIES OF NATIONAL-CULTURAL ASSOCIATIONS OF ODESSA IN THE MIDDLE OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES	
Moskaleva Y.	128
MATERIALS RECORDS AS SOURCES FOR THE HISTORY OF CHILDREN'S HOMELESSNESS AND NEGLECT IN THE SOUTH OF UKRAINE (the second half of the XVIII – beginning of XX century)	
Podgayko M.	138
GREEKS OF UKRAINE IN THE LEGISLATIVE POLICIES OF THE RULING GOVERNMENT IN THE SECOND HALF OF XVII-XIX CENTURIES	
Radchenko N.	144
CREDIT AND FINANCIAL INSTITUTIONS IN THE MIDDLE OF XIX – EARLY XX CENTURY IN THE WORKS OF PRE-REVOLUTIONARY SCIENTISTS	
Romantsov V.	152
MARIUPOL MUNICIPAL PUBLIC EXECUTIVE COMMITTEE FORMATION (MARCH, 1917)	
Romantsova N.	159
M. HRUSHEVSKY AND THE DISPUTE IN THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY: THE ISSUE IN THE UKRAINIAN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY	
Shypik N.	165
VOLUME AND STRUCTURE OF URBAN MIGRATION TO DONETSK REGION CITIES IN 1944-1946	

POLITICAL SCIENCE

Balatska O.	172
TYPOLOGY OF POLITICAL VIOLENCE FORMS AS A PART OF MODERN POLITICAL PROCESS	
Bulyk M., Kovchuha M.	182
LEADING POLITICAL PARTIES OF SPAIN AND EUROPEAN INTEGRATION	
Bulyk M., Kotov A.	189
POWER COMPONENT OF NATIONAL SECURITY OF PRC	
Buslenko V.	196
THE INSTITUTIONAL MECHANISMS FOR INTERACTION BETWEEN THE GOVERNMENT AND THE PARLIAMENTARY OPPOSITION IN THE ISEGRAD COUNTRIES	
Valiushko I.	204
CIVIL SOCIETY INVOLVEMENT IN COUNTERACTING CORRUPTION: LESSONS FOR UKRAINE	
Vinnykova N.	215
GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?	
Gavrilova N., Kokurina I.	222
THE FOREIGN POLICY DURING NICOLAS MADURO'S PRESIDENCY	
Gorlo N.	229
POLITICAL SITUATION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF POST-REVOLUTION IRREDENTISM THEORY BY G. K. JENKINS	
Demianchuk A.	236
THE STRENGTHENING OF THE PREVENTIVE DIPLOMACY'S CONCEPTION IN THE SYSTEM OF THE UN	

Zabolotna M. THE IMPACT OF THE NEW REGIONALISM ON LATIN AMERICA DEVELOPMENT	242
Kasianova M. THE POLITICAL AND LEGAL STATUS OF LABOR MIGRANT IN INTERNATIONAL DOCUMENTS	249
Pashina N. GLOBALIZATION INFLUENCE ON FORMATION OF NATIONAL IDENTITY: CONCEPTUAL ANALYSIS	258
Piliaiev I. EVOLUTION OF THE ANTI-BOLSHEVIK RUSSIA'S NATIONALITIES POLICY IN 1917-1920	266
Ryabinin Y. EXTERNAL FACTOR OF THE ETHNOSEPARATIST CONFLICTS ON THE POST SOVIET SPACE	279
Riabchenko E. CULTURAL ASPECT OF MIGRANTS' INTEGRATION IN THE EUROPEAN UNION NOWADAYS	289
Sergienko T. ROLE AND PLACE OF THE PARTY IN THE POLITICAL SYSTEM: EUROPEAN EXPERIENCE	297
Sokolyuk O. THE EVOLUTION OF USA LEADERSHIP ON THE DEVELOPMENT OF MISSILE DEFENSE	303
Trofymenko M. PUBLIC DIPLOMACY OF FEDERATIVE REPUBLIC OF GERMANY	310
Khoma N. TV- AND INTERNET-POPULISM(ON THE EXAMPLE OF THE ITALIAN POLITICAL PARTIES)	321
Yuskiv Ch. "FROZEN CONFLICTS" IN EUROPE: HISTORICAL EXPERIENCE OF ORIGIN AND MANAGEMENT	328
Yasirova Y. EUROPEAN PARLIAMENT ELECTIONS IN THE REPUBLIC OF CYPRUS AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE COUNTRIES PARTY SYSTEM	334
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	345
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	348

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 930.2:94(477=14)''1800/1900''

С.С. Арабаджи

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ЯК НОСІЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПОВСЯКДЕННІСТЬ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуті інформативні можливості описово-статистичних джерел для вивчення повсякденного життя греків Маріупольського повіту. Визначено, що автори цих описів збирали необхідний матеріал базуючись або на державній програмі, або на анкеті чи формулярі, та використовували як первинні матеріали обліку, так і власноруч зібрані відомості. Зазначено, що описово-статистичні джерела надають інформацію про природно-географічні умови Маріупольського повіту, допомагають візуалізувати зовнішній вигляд міста та грецьких селищ. Містять цінну інформацію щодо характеру греків та їх поведінки, сприяють розумінню особливостей менталітету та психології грецького населення.

Ключові слова: джерело, описово-статистичні матеріали, повсякденне життя, греки Маріупольського повіту.

Актуальність дослідження описово-статистичних джерел зумовлена причинами їх створення та інформативною насиченістю. В основному їх авторами виступали офіційні особи, які виконували завдання зі збору статистичних відомостей та доповнювали ці документи особистими спостереженнями та висновками. При цьому дуже важливе значення має розширення актуалізованої бази описово-статистичних джерел шляхом запровадження до наукового обігу нових документів та матеріалів статистичного характеру.

Вивченням джерел з історії грецької громади Північного Приазов'я займається А. Гедьо, яка є автором цілого ряду джерелознавчих робіт [1]. У своїй праці «Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок ХХ ст.)» авторка присвятила другий розділ дослідженню статистичних та картографічних матеріалів, але не аналізувала описово-статистичні джерела. Увага дослідниці була зосереджена на репрезентативності, інформативних можливостях та достовірності джерел демографічної статистики щодо питань соціально-економічного розвитку греків. Необхідно констатувати, що сучасні дослідники не займалися аналізом описово-статистичних матеріалів як джерел з історії повсякденності греків, що і стало мотиваційним чинником даної розвідки.

Метою статті є аналіз описово-статистичних джерел, характеристика їх інформативного потенціалу для дослідження повсякденного життя грецького населення Маріупольського повіту. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: провести архівну евристику в українських та закордонних архівосховищах; дослідити, яким чином збирався статистичний матеріал для описів; визначити особистість авторів документів; проаналізувати їх інформативні можливості.

Описово-статистичні джерела допомагають реконструювати щоденну господарську діяльність грецького населення, їх повсякденні заняття та зрозуміти й більш якісно

зобразити їх повсякденне життя. Серед таких джерел особливої уваги дослідників заслуговує «Топографическое и статистическое описание торгового города Мариуполя и принадлежащих к оному селений» барона Балтазара Кампенгаузена, яке зберігається в Російському державному історичному архіві [7]. Кампенгаузен описав Маріуполь і грецькі села за період з 1801 по 1807 рр. Проаналізувавши цей документ можна стверджувати, що за своєю формою та структурою він не відходить від усталеної традиції топографічно-статистичних описів.

Опис складається з трьох частин. У першій частині автор приділив увагу м. Маріуполю, його розташуванню, клімату, внутрішній та іноземній торгівлі, описав основні заняття мешканців міста: «извольничество», мореплавання, рибну ловлю, хліборобство, садівництво, рукоділля, а також окремо розглянув таке питання як міське продовольство. У другій частині, присвяченій грецьким селам, Кампенгаузен описав землі, що належали до цих населених пунктів, їх якість та детально описав повсякденні заняття мешканців. У третій частині опису розглядається система управління м. Маріуполем і належних до нього селищ, а саме по частині поліцейської та судової, господарської, митної, поштової та народної освіти.

Значну частину свого часу людина проводить за межами будинку, тому неабияке значення в повсякденному житті має територія за стінами її помешкання. Стан міста або селища, рівень їх впорядкованості впливає на психічний стан людини, приносячи їй позитивні або негативні емоції. У своєму описі Кампенгаузен звернув увагу на стан міста, наприклад, він констатував, що вулиці в місті були не мощені, часто бували брудні й не освітлювалися [7, арк. 9]. Крім цього він перерахував кількість будинків і різного роду будівель, які знаходилися в Маріуполі, їх основний будівельний матеріал. Надана автором інформація допоможе візуалізувати зовнішній вигляд міста.

У другій частині свого опису Кампенгаузен перерахував назви всіх 22 грецьких сіл і вказав, що в даних селах було 20 церков, в кожному з них був запасний хлібний магазин і кілька крамниць і питних будинків. В с. Ігнатіївка і в с. Керменчик розташовувалися питні контори, а в с. Константинополь – школа [7, арк. 47]. Також барон навів «Ведомость о посевах и урожае хлеба в Мариупольских селениях в 1807 г.», з якої видно, що в основному греки сіяли та чим відповідно харчувалися. В основному сіяли пшеницю, набагато менше засівали ярової пшениці, ячменю та жита, далі в порядку убунання ідуть просо, льон, квасоля, жито, овес, сочевиця і горох [7, арк. 50].

Кампенгаузен акцентував увагу на тому, що основний дохід та відповідно й кошти на існування населенню приносило скотарство, а точніше вівчарство. Згідно відомості за 1807 р. у всіх грецьких селах числилося 26250 голів рогатої худоби, овець – 182260 і коней – 7150 голів. З цього числа щорічно продавалося 3500 голів рогатої худоби і 1500 голів використовувалося на власні потреби, коней в господарстві греки не використовували, а лише продавали в кількості приблизно 1000 штук. Близько 35000 овець переселенці щороку продавали і ще 10000 вживали, вовни продавали 18000 пудів, собі ж залишали 7000 пудів, також греки продавали 750 пудів яловичого сала і стільки ж залишали собі. Автор констатував: «Скотоводство их в прежние времена до истребления жестокими зимами было гораздо важнее, одно только с. Сартана имело тогда 180000 овец, то самое количество которое имеют ныне все 22 селения вместе» [7, арк. 52].

Важливі відомості щодо повсякденного життя греків Маріупольського повіту містить «Комеральное описание городу Мариуполю с выгонною землею» складене Новоросійським повітовим землеміром Колезьким регістратором Яковом Калоферовим у 1826 р. [4, с. 17-19]. В описі наводиться інформація стосовно розташування м. Маріуполя, описується якість землі, перераховано коли та якими товарами торгують мешканці міста та грецьких сіл, основні заняття переселенців тощо [4, с. 18].

Серед прибуткових занять греків Калоферов виділив рибальство. Він детально описав річки Кальміус та Кальчик в різні пори року та зазначив, що в тих річках ловилася у весняний час доволі значна кількість риби, в основному це були рибець, скумбрія, сула, сазани, щуки та інша дрібна риба. Рибець, скумбрія та сула йшла на продаж, а решту вживали самі грецькі поселяни. У морі ж греки ловили ще й красну рибу [4, с. 18].

Автор «Комерального описания» звернув увагу на питання забезпечення грецького населення питною водою. Він зазначив, що в Маріуполі було вдосталь хорошої джерельної прісної води, яка в багатьох містах, окрім колодязів, виходила сама по собі на поверхню. Зі східної сторони міста під горою був збудований кам'яний фонтан, з якого мешканці міста брали воду для себе та домашньої худоби [4, с. 18].

Колезький реєстратор звернув увагу й на повсякденні заняття жінок: «Женский пол сего города – кроме домашних работ, - занимаются пряжею шерсти, бумаги, льну, шелку; из оных делают для домашних нужд разные ткани и вяжут чулки и перчатки, шьют бумагою, шелком, серебром и золотом разные наряды» [4, с. 19].

Цінним джерелом, що надає відомості з повсякденного життя грецького населення є «Статистическое описание Александровского уезда и Мариупольского округа по архивным данным 1836 года». В архіві предводителя дворянства Олександрівського повіту за 1835-1836 рр. Я. Новицьким було знайдено «Дело о доставлении Екатеринославскому Губернскому Статистическому комитету описания Александровского уезда». У цій справі папери розміщувалися в наступному порядку: відношення губернатора Лонгінова щодо відкриття Катеринославського губернського статистичного комітету; копія листа предводителя дворянства І.Г. Солошича до деяких дворян повіту з повідомленням стосовно відкриття статистичного комітету та проханням надати інформацію для опису повіту; формальні папери Солошича на ім'я місцевих установ: повітового казначейства, міської поліції, нижнього земського суду, питної контори й Маріупольського грецького суду для повідомлення статистичних відомостей згідно доданих форм, а також листи-відповіді установ і осіб з додатками [5, с. 2].

Я. Новицький зазначав, що для опису повіту І. Солошич використовував виключно повідомлення установ, оскільки не отримав жодних цінних відомостей від дворян. Крім цього предводитель дворянства особисто ознайомився з положенням справ у повіті, а також побутовими умовами життя населення [5, с. 4].

Статистичний опис був складений за наступною схемою: 1-2) управління повіту й земське благочинне; 3) народне продовольство; 4) поліцейський нагляд у повіті; 5) населення; 6) кількість землі в повіті; 7) казенні та приватні будови; 8) запасні хлібні магазини; 9) мости; 10) вилов риби; 11) питні дома; 12) о бродягах 13) промисловість; 14) оброчні казенні землі; 15) засоби, за допомогою яких можливо покращити добробут в повіті.

Особливу увагу І. Солошич приділив поліцейському нагляду в грецьких селах. Він писав, що в цих селах поліцейське управління складалося не з чиновників, а з поселян, які зовсім не знали російської грамоти та зазначав: «В сем отдельном, совершенно одичавшем, народонаселении нередко скрываются люди самые неблагонамеренные, об открытии и преследовании коих не предпринимается ровно никаких мер, полагают должно, потому, что члены земской полиции не заведывают Мариупольскою Округою, а члены Мариупольского Суда, будучи простолюдины и безграмотны, избираемые в должности на определенное время, служат нередко и сами пристанодержателями. Следовательно, могут ли они преследовать зло, к коему причастны сами? Хотя ж в греческих селениях существуют смотрители от правительства с жалованием по 60 руб. ассиг. ежегодно, но и сии чиновники по малополучаемому жалованью никогда не могут быть благонадежны и из необходимости должны не открывать зла передержательства

беглых, чтобы не лишиться от поселян греков того вспомоществования для жизни, коим пользуются» [5, с. 7-8].

В описі приділено увагу й проблемі споживання населенням спиртних напоїв. Згідно відомостей документу тільки в м. Маріуполі працювало 6 питних будинків. Також у цьому джерелі вказувалось на те, що в Олександрівському повіті багато священиків зловживали алкогольними напоями «без всякого опасения и без зазрения совести пренебрегая сан свой, участвуют с теми же простолюдинами в пьянстве по питейным домам и нередко бывают причастны, а иногда и зачинщики ссор и драк с поселянами» [5, с. 7].

Важливе місце серед описово-статистичних джерел займає праця Аполлона Скальковського «Опыт статистического описания Новороссийского края». У другій частині «Хозяйственная статистика Новороссийского края и Бессарабии» Скальковський навів важливі відомості стосовно повсякденної праці грецького населення Маріупольського повіту [8]. Автор відзначав, що греки намагалися перемолоти зерно до настання поганої погоди. Хліб молотили взагалі сирим, кінцями на току, тобто на відкритих дворах току, який переселенці називали «гарманами». Тік був огорожений скиртами соломи, як парканом [8, с. 69]. Скальковський припускав: «У Мариупольских греков и армян придется такое же количество рабочих на массу их населения» [8, с. 76].

Серед зернових культур греки надавали перевагу пшениці арнаутці. Головне її достоїнство полягало в можливості весняного посіву, від чого греки й називали її «яровим хлібом». Арнаутка менш чутлива до холоду ніж озима пшениця, внаслідок чого греки починали сіяти її в березні місяці [8, с. 81].

За відомостями Скальковського, серед повсякденних промислів грецького населення окремо можна виділити рибальство, яким займалися мешканці прибережних селищ. Кращий час для рибного лову бував двічі на рік: взимку, під кригою, тоді греки пускалися в Азовське море на саях, і навесні, після танення снігів, коли риба з глибини прагнула до берегів. Влітку переселенці ловили тільки білу, тобто дрібну рибу, а червона попадалася в самій незначній кількості. Лов оселедців і тарані (риби – необхідної для продовольства греків) мав два постійних періоди: оселедців з половини квітня до половини червня, а тарані – з грудня по квітень [8, с. 422]. Скальковський констатував, що оселедцевим промислом селяни займалися найпростішим чином: греки називали це «солінням в корінь» і проводили в особливих заготовлюваних для того чанах, які називалися «солилы». Від такого способу приготування оселедці мали низьку якість [8, с. 421].

Відомості описово-статистичного характеру містять «Статистические труды Ивана Штукенберга», що були перекладені з німецького та видані його сином Антоном у 1859 р., через три роки після смерті автора. У 35 статті «Описание Екатеринославской губернии и Новороссийского края вообще» інформація поділена на дві частини: окремо описується Катеринославська губернія і відповідно Новоросійський край [9]. У своїй праці Штукенберг описав місцевість, ґрунт, клімат та звернув увагу на його вплив на населення краю. Надав інформацію стосовно щоденних занять греків, які забезпечували матеріальний бік повсякденного життя. Відомості щодо греків Маріупольського повіту наводяться в першій частині.

Вагомим плюсом статті Штукенберга є те, що майже після кожних наведених статистичних відомостей є посилання, звідки автор брав інформацію, на чому він базувався. Основними джерелами інформації в його роботі виступали матеріали з видань «Статистические материалы МВД», «Журнал министерства внутренних дел», «Труды Вольного экономического общества», «Записки общества сельского хозяйства юга России», «Отечественные записки», газети «Екатеринославские губернские ведомости», а також праця А. Скальковського тощо.

Описово-статистичну інформацію містять пам'ятні книжки, які з 1828 р. почало видавати військове міністерство, а з середини ХІХ ст. – губернії. Пам'ятні книжки Катеринославської губернії видавались Катеринославським губернським статистичним комітетом. В них, крім даних про чиновників, наводяться різнобічні описово-статистичні відомості щодо деяких аспектів повсякденного життя. Наприклад, в «Памятной книжке Екатеринославской губернии на 1864 год» розміщені статистичні дані, які висвітлюють розвиток інфраструктури Маріупольського округу, що забезпечували грецьке населення необхідними товарами. Приміром, у Маріупольському окрузі нараховувалось 773 магазини, з них приватних – 741, громадських – 30, церковних – 2 магазини [6, с. 97]. В Маріуполі налічувалося 14 рибних заводів, по одній тютюновій, макаронній та вапняній фабрики, два цегляних і п'ять черепичних заводи [6, с. 109-112].

Як джерело для репрезентації матеріальної сторони повсякденного життя грецького населення воно є цінним, оскільки містить статистичну інформацію, що дозволяє судити про затребувані послуги серед греків. В джерелі перелічено кількість ремісників, що готували їжу (окремо пекарів, булочників, м'ясників, кондитерів), ремісників, які виготовляли предмети одягу (кравців, шевців, «модница»), які майстрували предмети для домогосподарства (пічників, столярів, каретників, шорників, мідників, ковалів, кушнірів), а також ремісників, які не входили до вище перелічених розрядів (золотих і срібних справ майстрів, годинників, палітурників, фарбарів, склярів, візників, коновалів) [6, с. 121-122].

Далі в «Памятной книжке» наведений опис м. Маріуполя. В ньому дана коротка історична довідка, порівнюється стан міста й кількість мешканців у 1824 р. і у 1862 р. За даними статистичного опису великим попитом серед населення користувалися спиртні вироби, так в місті працював один горілчаний завод, 5 оптових складів спирту та горілки, 7 штофних лавок, 2 ренскових погребі, 9 крамниць російських виноградних вин, 7 трактирів, одна портерна лавка і 61 питний будинок [6, с. 188].

Описово-статистична інформація стосовно деяких аспектів повсякденного життя греків вміщена у «Кратком обзоре экономического положения населения Мариупольского уезда» Земцова, що був виданий у 1905 р. Завданням цього опису було на основі статистичних відомостей описати економічне положення та деякі характерні особливості сучасного життєвого процесу серед сільських мешканців різних етнічних груп в Маріупольському повіті. В якості джерел автор використовував дві подвірні переписи 1885-1886 рр. та 1901 р., а також деякі інші джерела, доповнені особистими спостереженнями [3].

В огляді Земцов розглянув питання забезпеченості мешканців Маріупольського повіту землею, навів відомості стосовно кількості безземельних родин, описав в який спосіб греки обробляли землю тощо. Серед грецьких сімей безземельних налічувалося лише 0,3%, родин, що нічого не сіяли – 7,1% відповідно. Більше 50 дес. землі у своїй власності мали тільки 2,8% грецьких родин, більше 50 дес. посіву – 2% [3, с. 9]. За даними огляду, самостійно обробляли землю всього 50% грецьких господарств (дворів), 10,2% – за допомогою найманих працівників, 32,7% – супрягою, 7,1% – не обробляли (родини без посівів) [3, с. 11].

Автор описав загальні риси духовного обліку місцевих мешканців різних етнічних груп. В першу чергу Земцов приділив увагу грекам. На його думку, через те, що греки протягом довгого часу були наділені значними привілеями та довгий час жили окремо від іншого населення, вони звикли вважати себе привілейованими серед інших селян. Такому відокремлюванню сприяла також їх організація самоврядування. Але така відокремленість мала свої негативні наслідки й загальмувала наступний розвиток життя грецького населення. В огляді зазначалось, що ще й дотепер є маса греків, які живуть далеко від міста і зовсім не розмовляють російською, при цьому більшість із них –

жінки. Але навчальні заклади та життя роблять свою справу, тому молодь знаходиться вже в іншому становищі [3, с. 5-6]. Крім цього Земцов звернув увагу на відсоткове співвідношення грамотних чоловіків і жінок.

Автор джерела зазначав, що «общепризнанной отличительной чертой греков считается также их склонность к внешнему благоустройству, к показному щегольству; на первом плане у греков жилище и одежда; каменный на городской манер дом, крытый черепицей или железом и неважные хозяйственный пристройки – не редкое явление в греческих селах» [3, с. 6].

Значний масив інформації, що всебічно розкриває шкільну повсякденність грецьких дітей міститься в описово-статистичному нарисі санітарно-епідемічного лікаря Б.М. Гуревича «Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них» [2]. Ця праця була виконана згідно розпорядження земства у 1902\1903 навчальному році. За цей час Б.М. Гуревич провів санітарний огляд 21 школи (2127 учнів), з них було 16 грецьких. Всі зібрані матеріали, а також звіти дільничих лікарів лягли в основу даного описово-статистичного джерела [2, с. 8]. Коло питань, що розглядаються у праці є вельми широким – від розвитку шкільної справи в повіті, опису будівель шкіл та об'єму повітря в класних кімнатах до фізичного стану учнів, вправ, дитячих ігор, якості води для пиття, відхожих місць тощо.

Матеріали джерела свідчать, що карали дітей майже в усіх школах. Причинами, через які до дітей застосовувалися покарання, найчастіше були пустощі, потім вже неслухняність і порушення шкільної дисципліни і, нарешті, неувага, малоуспішність і неприготовані вдома уроки. Покарання були всілякі: від вимови наодинці до виключення зі школи, найчастіше ж учнів карали стоянням у кутку або за партою від 15 хвилин до однієї години, залишенням після уроків від 30 хвилин до години, стоянням навколішки тощо [2, с. 63].

«Санитарное описание школ...» містить важливі відомості щодо якості води в грецьких навчальних закладах. Воду для пиття дітей в школи привозили в основному з колодязів, лише в Чердаклицьку доставлялася вода з джерела, а в Камарську – з річки. Як зазначав лікар, вода, що доставлялася, була не завжди чистою, часто зі значним вмістом мінеральних солей, але навіть в тих школах, в які вода доставлялася прозорою і чистою, вона через нетривалий час пилилася та ставала брудною на вигляд, в ній можна було знайти і плаваючі шматочки паперу, соломи тощо. Пояснюється це тим, що в більшості шкіл вода зберігалась у відкритих діжках. Діти, черпаючи воду кухлями, ще більше забруднювали її, інколи зливали воду, що залишилася, назад в діжки. Часто діти, зачерпуючи воду кухлями, частково через необережність, частково через поспіх або пустощі, настільки глибоко занурювали кухоль, що при цьому полоскали у воді і свою руку, і навіть рукава, від чого якість води лише погіршувалася. Кількість кухлів в школах була обмежена, в основному їх було два – три, інколи п'ять. Через недостатню кількість кухлів під час невеликих перерв біля діжок була штовханина, метушня, діти виривали кухлі з рук один одного. Така мала кількість кухлів була причиною поширення захворювань, інколи навіть дифтериту і сифілісу. З обстежених шістнадцяти шкіл в грецьких селищах у 1902-1903 навчальному році в жодній не було умивальника, мила та рушників. В.М. Гуревич відзначав, що школярі були дуже брудні й відрізнялися неохайністю. Він писав: «При осмотре детей меня поражало количество грязи на теле большинства из них; во многих случаях, чтобы найти знаки после привития оспы, приходилось довольно долго обмывать руки их, которые, как и все тело, были как бы покрыты слоем засохшей грязи» [2, с. 69].

Згідно відомостей описово-статистичного нарису до 1903 р. в грецьких школах учнів не годували, гарячі сніданки в жодній зі шкіл не практикувалися, в основному діти

задовольнялися тим, що приносили з собою з дому. Здебільшого приносили тільки хліб, інколи солону рибу, перець. Але в основному діти задовольнялися вкрай мізерною їжею. До цього Гуревич додавав, що діти вирушали до школи рано й рідко їли зранку щось гаряче, а то й зовсім не їли. Не всі діти мали змогу на великій перерві піти додому на обід через далеку відстань школи від дому. Таким чином, багато дітей сиділи на уроках напівголодні. Такий напівголодний стан не лише шкідливо впливав на фізичний розвиток учнів, але й відбивався на їх успіхах і навіть поведінці [2, с. 70].

Цей описово-статистичний нарис наповнено важливою інформацією стосовно захворювань, на які хворіли діти. Згідно відомостей джерела восени і взимку діти дуже часто хворіли на простудні захворювання. В нарисі зазначено, що батьки часто скаржилися на те, що саме школа була тому причиною. Школи переважно були побудовані так, що класи розділялися коридором, або перед входом в класи були сіні. Коридори були холодними, оскільки зовнішні двері в основному були відкриті, і учні, виходячи з теплої класної кімнати, інколи в дуже легкому одязі, швидко застуджувалися.

Таким чином, описово-статистичні матеріали являють собою цілком репрезентативні джерела, що містять докладну інформацію про природно-географічні умови, надають цінні відомості для візуалізації зовнішнього вигляду міста та грецьких сіл, а також життєвого простору греків. Їх аналіз дозволяє дійти до висновку, що Маріуполь був не достатньо впорядкованим, це приносило населенню багато незручностей у повсякденному житті. З описів XIX ст. відомо, що в темний час доби вулиці не освітлювалися, а також були не вимощені і, як наслідок, населення в дощову погоду, особливо в весняну та осінню пору року, змушене було «місити грязюку», що не приносило позитивних емоцій.

Проаналізувавши використані джерела, можна дійти висновку, що зазвичай матеріал для статистичних описів збирався базуючись або на державній програмі, або на анкеті чи формулярі, при складанні описів автором використовувались як первинні матеріали обліку так і власноруч зібрані відомості. Описово-статистичні джерела містять достовірні відомості, які дозволяють дослідити матеріальну сферу людського буття, описують особливості клімату й місцевості та їх вплив на греків, надають цінну інформацію щодо повсякденних занять різних представників грецького населення, фізичного стану дітей та шкільної повсякденності.

Особливо цінною є та частина описово-статистичних джерел, яка містить відомості щодо характеру греків та їх поведінки, взаємовідносин в грецькому середовищі, що дають уявлення про особливості їх менталітету та психології. Описово-статистичні джерела дозволяють судити про затребувані послуги серед грецького населення. Використання описово-статистичних джерел разом з іншими документами дає можливість для порівняльного аналізу та вивчення повсякденного життя в динаміці.

Список використаної літератури

1. Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) / А. Гедьо. – Київ, 2001. – 245 с. ; Hedo A. Dzherela z istorii hrekiv Pivnichnoho Pryazovia (kinets XVIII – pochatok XX st.) / A. Hedo. – Kyiv, 2001. – 245 s.

2. Гуревич В. М. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них / В. М. Гуревич. – Екатеринбург : Типография Губернского Земства, 1904. – 274 с. ; Gurevich V. M. Sanitarnoe opisanie shkol Mariupolskogo uезда i rezultaty issledovaniya fizicheskogo sostoyaniya uchashchikhsya v nikh / V. M. Gurevich. – Yekaterinoslav : Tipografiya Gubernskogo Zemstva, 1904. – 274 s.

3. Земцов. Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда / Земцов // Сборник статей Екатеринбургского научного общества по изучению края. – Екатеринбург : Типография губернского земства, 1905. – С. 1–36 ; Zemtsov. Kratkiy obzor ekonomicheskogo polozheniya naseleniya Mariupolskogo uезда / Zemtsov

// Sbornik statey Yekaterinoslavskogo nauchnogo obshchestva po izucheniyu kraya. – Yekaterinoslav : Tipografiya gubernskogo zemstva, 1905. – S. 1–36.

4. Мариупольський краєзнавчий музей, спр. 7641-К. Межевая книга Екатеринославской губернии Александровского уезда города Мариуполя с выгонною землею и с поселившимися на оной разными хуторами, 1825–1826 гг., 19 арк. ; Mariupolskiyi kraieznavchyi muzei, spr. 7641-K. Mezhevaya kniga Yekaterinoslavskoy gubernii Aleksandrovskogo uезда goroda Mariupolya s vygonnoyu zemleyu i s poselivshimisya na onoy raznymi khutorami, 1825–1826 gg., 19 ark.

5. Новицкий Я. Статистическое описание Александровского уезда и Мариупольского округа по архивным данным 1836 года / Я. Новицкий. – Екатеринбург : Типография губернского правления, 1889. – 29 с.; Novitskiy Ya. Statisticheskoe opisanie Aleksandrovskogo uезда i Mariupolskogo okruga po arkhivnym dannym 1836 goda / Ya. Novitskiy. – Yekaterinoslav : Tipografiya gubernskogo pravleniya, 1889. – 29 s.

6. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринбург : В типографии Я. Чаусского, 1864. – 356 с.; Pamyatnaya knizhka Yekaterinoslavskoy gubernii na 1864 god. – Yekaterinoslav : V tipografii Ya. Chauskago, 1864. – 356 s.

7. Російський державний історичний архів, ф. 1409, оп. 1, спр. 2442. Барон Кампенгаузен. Топографическое и статистическое описание торгового города Мариуполя и принадлежащих к оному селений, 1807 г., 64 арк. ; Rosiiskiy derzhavnyi istorichnyi arkhiv, f. 1409, op. 1, spr. 2442. Baron Kampengauzen. Topograficheskoe i statisticheskoe opisanie torgovogo goroda Mariupolya i prinaldezhashchikh k onomu seleniy, 1807 g., 64 ark.

8. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса : В типографии Л. Нитче, 1853. – Ч. 2. – 556 с. ; Skalkovskiy A. A. Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya / A. A. Skalkovskiy. – Odessa : V tipografii L. Nitche, 1853. – Ch. 2. – 556 s.

9. Статистические труды Ивана Федоровича Штукенберга. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1859. – 813 с. ; Statisticheskije trudy Ivana Fedorovicha Shtukenberga. T. 2. – Sankt-Peterburg, 1859. – 813 s.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2015 р.

S. Arabadzhy

DESCRIPTIVE AND STATISTICAL SOURCES AS DATA CARRIERS PROVIDING INFORMATION ON MARIUPOL UYEZD GREEK POPULATION DAILY ROUTINE IN THE SIXTH- EARLY XXTH CENTURIES

The article examines the informative potential of the descriptive and statistical sources for studying Mariupol uyezd Greeks daily routine. The topicality of such sources examining is determined by the causes of their creation and their information richness. It was determined that the authors of the descriptive and statistical sources were chiefly the officials gathering statistical data. It was ascertained that commonly the author gathered the material for statistical descriptions basing on either a governmental programme or a questionnaire or a set form. In composing descriptions the researchers used the original registration data as well as information gathered by themselves.

The descriptive and statistical sources contain reliable information that enables to study the material aspect of life, describes the peculiarities of the climate and locality and their effect on the Greeks, provides valuable information concerning various representatives of the Greek population daily activities, children's physical condition and school daily routine.

The descriptive and statistical materials are completely representative sources containing detailed information on natural and geographical conditions; provide valuable data for visualization of the city's and the Greek villages' image and of the Greeks living space. Their analysis enables to conclude that Mariupol was insufficiently regulated. This fact caused much

discomfort for its population in everyday life. The descriptions of the XIXth century inform that there was no lighting outside after darkness and the streets weren't paved and as a result people in the rainy weather especially in spring and autumn had to wade through mud that didn't cause happiness.

The section of the descriptive and statistical sources containing information on the Greeks' character and behavior, the relationships in the Greek society, revealing the peculiarities of their mentality and psychology is of peculiar value. The descriptive and statistical sources enable to appraise services in demand among the Greeks. Using the descriptive and statistical sources along with other documents enables to carry out the comparative analysis and studying everyday life in the dynamics.

Key words: *source, descriptive and statistical materials, everyday life, Mariupol uyezd Greeks.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н, проф.; Новікова С.В., к.і.н., доц.*

УДК 930.1:281.93«1857-1911»(045)

Н.Ю. Беликова

РОССИЙСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО СЕРЕДИНЫ XIX – НАЧАЛА XX В. КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ ПРАВОСЛАВНОГО ПРИХОДСКОГО ДУХОВЕНСТВА

В статье характеризуются основные позиции законодательства Российской империи середины XIX – начала XX в., которые регламентировали правовое положение духовенства РПЦ. Информативность данного источника позволяет рассматривать его как один из базовых для исследования проблемы повседневной жизни православного приходского духовенства.

Ключевые слова: *законодательная база, свод законов, православие, белое духовенство, сословие, личное и потомственное дворянство, почетное гражданство.*

Правовое положение православного духовенства в Российской империи середины XIX – начала XX в. регламентировалось рядом законодательных и подзаконных актов. Они были включены в состав многотомных «Полного собрания законов Российской империи» [1] и «Свода законов Российской империи» [2], а также публиковались в «Собрании узаконений и распоряжений правительства», издаваемом при Правительствующем Сенате [3]. Отдельные определения, циркулярные указы Синода и другие материалы выходили в официальных периодических изданиях Синода - «Церковных Ведомостях», «Циркулярных указах Святейшего Правительствующего Синода» [4], а также в «Церковном Вестнике» и «Епархиальных Ведомостях». Сведения относительно правового положения духовенства содержались также в уставных документах, таких как «Устав духовных консисторий» [5], уставы православных духовных академий, семинарий и училищ [6].

Церковное законодательство в Российской империи не было полностью кодифицировано, законодательные акты размещались в различных сводах, собраниях и томах (например, «Полное собрание законов Российской империи» - это три собрания, составленные по хронологическому принципу и включающие 133 тома, «Свод законов Российской империи» – это подготовленные по тематическому принципу три пятнадцатитомных издания (1832, 1842, 1857 гг.) с Продолжениями очередными (1834-

1839, 1858 - 1861, 1864, 1868, 1870, 1871, 1872, 1879, 1881, 1883, 1887, 1889, 1891, 1893, 1908, 1909, 1910, 1913, 1914 гг.), Продолжениями сводными (1834-1839, 1863, 1876, 1886, 1890, 1895, 1902, 1906, 1912 гг.) и переизданиями отдельных томов и частей). Такое многообразие затрудняло практическую работу с законодательством и обусловило появление ряда специальных изданий, целью которых было сведение воедино всех материалов относительно правового положения РПЦ в России, структуры церкви, системы управления, церковного права, материального положения священно- и церковнослужителей и ряда других вопросов.

Одним из первых подобных изданий стали «Законоположения о православном духовенстве» [7, с.1-130], опубликованные в «Календаре для духовенства на 1882 год», с целью - как указано в данном материале - «избавить...читателей от необходимости иметь дорогостоящий свод и от трудностей им пользоваться в нужных случаях» [7, с.1]. Текст «Законоположений» составлен по систематическому принципу.

Экстраординарный профессор кафедры церковного законоведения Санкт-Петербургской духовной академии и обер-секретарь Св. Синода Т.В. Барсов в 1885 г. издал первый том «Сборника действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания» [8]. Вошедшие в сборник постановления расположены в систематическом порядке. Структурно текст содержит 2155 статей и делится на три части: Часть I. О церковном управлении; Часть II. О распространении и охране православной веры; Часть III. О сословиях православного духовного ведомства.

«Алфавитный указатель действующих и руководственных канонических постановлений, указов, определений и распоряжений Святейшего Правительствующего Синода (1721-1901 г. включительно) и гражданских законов, относящихся к духовному ведомству православного исповедания» был подготовлен С.В. Калашниковым [9] и выдержал три переиздания в 1890, 1896 и 1902 гг. (второе издание было репринтно переиздано в 2011 г. [10]). Текст составлен по алфавитно-тематическому принципу, но следует заметить, что этот принцип применен не к собственно законам и постановлениям, а к терминам и понятиям из самых разных сфер общественной жизни, в т.ч. и опосредствовано относящихся к церковной (например, есть статьи «архитекторы», «вымогательство», «губернатор», «игры азартные» и т.д.).

Т.о., можно сделать вывод, что существует значительный пласт законодательных материалов по церковным вопросам. Цель данной статьи - на основе анализа выше упомянутого комплекса законодательных и подзаконных актов, выявить сведения, необходимые для воссоздания повседневной жизни православного приходского духовенства Российской империи второй половины XIX – начала XX в.

Согласно «Законам о состояниях» «Свода законов Российской империи» (определимся, что будем работать с редакцией 1857 г. как самой поздней, с Продолжениями 1876, 1899, 1906, 1908 и 1909 гг.) к белому духовенству принадлежали: 1) протопресвитеры, протоиереи и пресвитеры, иереи и протодиаконы, диаконы и иподиаконы (в редакции 1857 г. сюда были также включены обер-священники (ст.246) и в Приложении 1876 г. – главные священники (ст.341)); 2) причетники (1857, ст.246) в звании псаломщика (1876, ст.341). Доказательствами принадлежности к духовному состоянию служили акты духовного состояния и ставленные грамоты (ст.247 – 1857 г., ст.342 – 1876 г., ст.408 – 1899 г.).

Закон определял, что в состав белого духовенства могут вступать лица из всех сословий (1857 г. - ст.269, 1876 г. - ст.365, 1899 г. - ст.426), в Своде 1857 г. была оговорка - «кроме крепостных». При этом, как мы дальше увидим, социальный статус священнослужителя мог меняться. Представители податных сословий допускались в белое духовенство только с разрешения епархиального руководства, и только в случае

нехватки лиц духовного звания и соответствующего образования желающих получить должность. Окончательное принятие решения происходило на уровне губернатора (ст. 270, 365, 427 соответственно). Возраст для вступления в сан для диакона должен быть не моложе 25, и для священника, по возможности, не моложе 30 лет [11, с.83].

«Законом о состояниях» было определено, что священнослужители и причетники через законный брак сообщали права своего состояния своим женам, в Своде от 1857 г. – читаем: пока те не переменят его новым замужеством (ст. 272). Это, достаточно дискриминационное, положение было изъято из последующих редакций текста, в которых сказано, что вдовы не принадлежащих к потомственному дворянству священнослужителей и причетников, пользуются: первые – правами личного дворянства, вторые – правами личного почетного гражданства (ст.368, 512).

Согласно Своду 1857 г. [12] дети духовенства причислялись по родителям к духовному ведомству, не подлегая обязанности избирать другой род жизни. Но, если они объявляли о желании поступить на службу (обладая правом на это), и в течении двух полугодий не поступали ни на военную, ни на гражданскую службу, то, по распоряжению Казенной палаты, записывались в одно из податных состояний (ст.291, 1857). Детей священников и диаконов, рожденных до получения отцами этих званий, а также детей церковнослужителей, было запрещено брать на государственную службу. Их могли принимать в канцелярские служители Духовных консисторий, попечительств и правлений, и в качестве исключения - в присутственные места недуховных ведомств в отдаленных и малозаселенных краях империи (ст.294, 1857).

В период реформ 1860-70-х гг. происходят существенные изменения [13, с.119-120]. Детям духовенства разрешили поступать в университеты (1863 г.), в гимназии (1864 г.), в военные училища (1866 г.). С 1867 г. правом поступления в семинарии стали пользоваться все православные, а не только дети духовенства. 22 мая 1867 г. вышел закон о запрете передачи приходов сыновьям и зятям по наследству. 26 мая 1869 г. был принят закон «Об устройстве детей лиц православного духовенства», который сохранил за ними права на духовное образование, но не саму принадлежность к духовному званию. Т.о., замкнутость духовного сословия была ликвидирована. Детям священнослужителей, было предоставлено право потомственного почетного гражданства, а детям причетников - личного почетного гражданства. Дети низших церковнослужителей, как лица духовного звания, освобождались от податей, и могли приписываться при достижении совершеннолетия к городскому или сельскому обществу. Сыновьям священнослужителей и причетников, которые поступили в духовное звание из личных дворян, при поступлении на гражданскую службу гарантировались права, присвоенные их званию. Закон от 15 марта 1871 г. уточнил ряд положений закона 1869 г. – в частности, уравнил в правах на гражданскую службу детей, рожденных до вступления отцов в духовный сан с рожденными после этого, подтвердил принадлежность детей причетников к личному почетному гражданству. 20 марта 1871 г. были обнародованы Высочайше утвержденные постановления главного присутствия по делам православного духовенства, определяющие семейные права духовенства. Положения вышеупомянутых законов были обобщены в новой редакции свода законов о детях духовенства от 13 мая 1871 г. Дети духовных лиц – выходцев из податных сословий были уравнены в правах, с детьми духовенства, выходцами из других сословий. Если отцы имели звание потомственного дворянства или были пожалованы орденами, дающими права потомственного дворянства (Св.Георгия всех степеней, Св. Владимира первых трех степеней) [9, п.530], то и дети считались в дворянском достоинстве; если их отцы были пожалованы орденами (Св. Анны 2-й, 3-й или 4-й степени или Св. Станислава 2-й и 3-й степени), дающими права личного дворянства, или окончили полный курс в академиях или семинариях с учеными степенями или званием,

то дети принадлежали к почетному потомственному гражданству [14]. Было также подтверждено их право поступать на гражданскую службу, обращаться к торговым, промышленным и другим частным занятиям [15]. Циркулярный указ Св. Синода от 17 июня 1871 № 37 отменял положение, которое ограничивало будущего священнослужителя при выборе невесты девицами духовного звания. Это же положение коснулось и псаломщиков [9, с.50-51].

Что касается повинностей, то согласно Своду 1857 г. («Закон о состояниях», ст.281) духовенство было свободно от всех личных податей и рекрутской повинности («воинской» по Своду 1876 г., ст.373). Свод от 1899 г. (ст.394) подтвердил освобождение от воинской службы священнослужителей всех христианских вероисповеданий и православных псаломщиков, окончивших курс в духовных учебных заведениях, на основаниях, определенных в Уставе о воинской повинности (ст.79).

Священники и диаконы, а также их дети, жены и вдовы (если они вторично не вышли замуж и, тем самым, не изменили своего статуса на более низкий) не подлежали телесным наказаниям (ст.283, 1857). В редакции от 1876 г. это положение дано шире – все «лица духовного ведомства» освобождаются от телесных наказаний (ст.375, 1876).

В судебном отношении духовенство подлежало либо только суду духовного правительства, либо гражданскому, но при депутатах с духовной стороны (ст.282, 1857). Решение о типе суда принималось в соответствии с «Уставом духовных консисторий». В редакции «Закона о состояниях» 1876 г. (ст.374) положение о подсудности духовенства светскому и духовному суду сохраняется. В ст.10 «Законов уголовных» [16] прописано, что в юрисдикцию суда духовного священнослужитель попадает за преступления против должности, благоустройства и благочестия. Дела об обидах, причиненных духовными лицами, также подлежат ведомству духовного начальства, если с обидой не соединено преступление уголовное, в противном случае дело передается в уголовный суд [5, ст.201].

Устав духовных консисторий определял наказания за определенные типы нарушений. Так, священника, который ударил кого-либо рукой или орудием во время богослужения низводили в причетники. Причетник же за подобное прегрешение должен был быть исключен из духовного звания [5, ст.179]. Если священник совершал богослужение в нетрезвом виде, обличенный в этом в первый раз, он должен был быть отлучен от места и переведен с запретом священнослужения на причетническую должность впредь до полного раскаяния, исправления и очищения совести перед духовником [5, ст.181]. Обличенный в нарушении целомудрия или святости брака священнослужитель должен быть исключен из духовного звания [5, ст.185]. В указе Св. Синода от 16 марта 1820 г. [9, п.1245] сказано, что священник, изгнавший от себя жену, запрещается в священнослужении, пока не примет он ее в сожительство неразлучное.

Священники и церковнослужители должны были всегда находиться при своих церквях [17, ст.3], а в приходы отлучаться только для отправления треб, при этом в дальние приходы, удаленные, более чем на 15 верст, с видом от своего благочинного [17, ст.66]. Выезжать в другие епархии разрешалось с позволения епархиального начальства, по настоятельным нуждам и на умеренные сроки [17, ст.67]. В паспортах (отпускных билетах) обязательно указывались имя священника, церковь, в которой он служит, время, на которое он отпущен и место, куда направляется [17, ст.69]. Священно- и церковнослужители, отправившиеся в отпуск, никуда не должны были с определенного маршрута заезжать [17, ст.70]. С января 1895 г. в соответствии с Положением о видах на жительство (1894) началась выдача новых по форме документов. Духовенство получило бессрочные паспортные книжки, в случае отлучки с постоянного места жительства им, по их просьбе, выдавались виды на жительство. Жены духовных лиц и их дети – не достигшие 21 года незамужние дочери и 17 лет сыновья – получали паспорта с согласия

главы семейства. Вдовы и достигшие совершеннолетия дочери получали бессрочные паспортные книжки от духовных властей, которые ранее выдали паспорт главе семейства [18].

Духовенство имело право на получение пенсий. Были установлены: 1) пенсии и единовременные пособия за долговременное и беспорочное прохождение службы; 2) «постоянные и единовременные пособия, назначаемые из внимания к особенному усердию в исполнении должностей и к происшедшим от этого болезненным припадкам, не позволяющим продолжить службу временно или продолжительно» [19, ст.1]. При этом было четко установлено, что нельзя получать и пенсию, и жалование по вступлению вновь на службу [19, ст.3]. Для начисления полного оклада пенсии устанавливался срок службы в 35 и более лет. Срок для выслуги считался от времени получения священного сана до приказа об увольнении с должности [7, с.58]. Вдова священника имела право на пенсию по мужу, если он, получал ее при жизни или имел на нее право [7, с.59]. Священникам с 1 января 1879 г. полагалась пенсия за выслугу лет 130 р. в год, вдовам, не имеющим детей или имеющим взрослых детей - 65 р., имеющим малолетних или увечных детей – 90 р. [20]. Дяконам и их вдовам с 1 января 1880 г. соответственно – 65, 40, 50 р. в год [21].

Заштатные священнослужители, вдовы и сироты имели право на единовременные пособия. Они могли выдаваться из следующих источников: 1) из пенсионного кредита, если часть его оставалась свободной от распределения [7, с.70]; 2) из особого капитала, который состоял в ведении Св. Синода для назначения пособий сельскому духовенству и формировался за счет 2% вычетов из жалования причтов городских и сельских церквей (а также фиксированных отчислений от священников, которые не получали жалование от казны и следовательно не вносили 2% сбор) [7, с.71]. Прослужившим менее 25 лет и действительно нуждающимся духовным лицам и их вдовам выдавались единовременные пособия: священникам и их вдовам – по 70 р., дяконам и их вдовам – по 50 р., церковнослужителям и их вдовам – по 30 р. [9, п.1448]. Вдовы и сироты духовного звания женского пола определялись в просвирицы при церквях решением епархиального попечительства о бедных духовного звания [9, п.1832].

Духовным лицам за их заслуги было гарантировано право на награды, в т.ч. и на ордена. За некоторым исключением [22, ст.192, 196, 197] лица, награжденные орденами, приобретали права потомственного дворянства. Духовное лицо (выходец не из податного сословия) приобретало право на получение ордена св. Анны 3-й степени в случае, если речь шла об: 1. Обратившем «к церкви не менее 100 человек нехристиан или раскольников особо вредных сект»; 2. Протоиерее или священнике, исполнявшем с усердием 12 лет подряд должность благочинного или члена: духовной консистории, духовного правления, епархиального попечительства о бедных духовного звания, правления семинарии или духовного училища [7, с.55]. Ордена жаловались по представлению начальства; самому священнику просить о награждении не позволялось, кроме как о награждении орденами Св. Владимира и Св. Анны по статуту [23, ст.666 и Прим.]. Кроме того, на священников часто возлагались специфические обязанности – например, внушать прихожанам необходимость прививок против оспы, за успешные действия в этом направлении предполагалась награда [24, ст. 769-774].

Что касается имущественных прав священнослужителей, то согласно законодательству представители белого духовенства не могли приобретать ни деревень, ни крепостных людей, ни с землей, ни без нее; за исключением лиц, перешедших из дворянства, и священников, получивших потомственное дворянство (через получение ордена) [12, с.284]. В 1876 г. данная норма сохранилась в несколько измененной редакции [25, ст.377]. В случае получения населенных имений в наследство, личный дворянин должен был передать их в казну, получая денежную компенсацию [12, ст.285].

Лицам из числа белого духовенства было разрешено приобретать землю и дома в селениях и городах с правом собственности [25, ст.376].

Дома духовенства, а также вдов и сирот этого звания, освобождались от постоя, поземельного сбора и других городских повинностей, кроме исправления мостовых, освещения фонарями наряду с другими обывателями [12, ст.287]. В редакции 1876 г. уточнялось, что данное положение сохранялось для местностей, где не было введено в действие Городовое положение 1870 г. Там, где Положение действовало, дома священно- и церковнослужителей не подлежали оценочному городскому сбору, если не приносили дохода [26]. Кроме того, дома лиц белого духовенства пользовались льготами по отправлению воинской постоянной повинности на основании правил, изложенных в Уставе о земских повинностях (ст. 378). От воинского постоя (как непосредственного, так и платежа квартирных денег) освобождались дома священно- и церковнослужителей, а также их вдов и сирот. Если же имелись еще дома, в которых они не проживали, эти дома облагались квартирной податью на общих основаниях.

Права белого духовенства по заключению обязательств и договоров в Своде 1857 г. содержали три ограничения: 1) никто из них не мог лично обязываться или ручаться за других ни в каких судебных местах, по подрядам и т.п.; 2) недворяне не могли держать у себя в услугах крепостных людей; 3) никто из духовенства не мог быть ходатаем и поверенным в чужих делах, кроме дел своей церкви и малолетних, под их опекой состоящих [12, ст.288]. Эти же статьи в более поздних редакциях (ст.379 в редакции 1876 г. и ст.431 в редакции 1899 г.) имели некоторые отличия: в пункте 1 добавлено – а также «обязываться вексельями» (1899), пункт 2, по вполне очевидным причинам, отсутствует; в пункте 3 уже под 1876 г. уточнено – «кроме тех дел, где они ходатайствуют за духовное ведомство, или за жен и детей своих, или за питомцев, находящихся на их попечении». Кроме того, священнослужителям было запрещено принимать звание членов правлений и советов сельских ссудосберегательных товариществ [9, п.2079], они не могли избираться в почетные и участковые мировые судьи, быть членами воинских присутствий [9, п.2080].

«Законами о состояниях» от 1857 г. духовным лицам, которые владели недвижимым имуществом по праву дворянства, запрещалось заниматься винокурением и продажей вина, но разрешались питейные дома и винокурни отдавать в аренду или на откуп (ст.289). Кроме того, священнослужителям нельзя было давать под проценты деньги, заниматься ростовщичеством, торговлей и промыслами [9, п.950-951]. Вдовы и незамужние дочери могли заниматься торговлей по купеческим и промысловым свидетельствам (Указ Св. Синода от 31 мая 1826 № 4817 [7, п.247].

Земля, отведенная церкви для довольствия причта [25, ст.400], составляла неприкосновенную церковную собственность. На усадебной земле располагались собственные дома причта или церковные дома, сады и огороды, на полевой – пашни и сенокосы. Земля разделялась пропорционально между членами причта: настоятель получал три части, помощник настоятеля – две части и причетник – одну. К церковным оброчным статьям относились церковные дома, не предназначенные для жительства, лавки, мельницы, рыбная ловля, отдаваемые в аренду отхожие пустоши [25, ст.399]. Доходы с них в пользу причта делились в той же пропорции. Пахотную и сенокосную землю можно было сдавать в аренду, с согласия настоятеля и ведома всего причта. На усадебных землях члены причта могли строить дома, которые также могли сдаваться в аренду. Если член причта покидал церковь, он мог продать свои постройки, но без земли [9, п.87-88]. В более поздней редакции «Свода законов...» появилось положение о возможности отчуждения церковных земель. Так, их отчуждение производилось только с Высочайшего соизволения, испрашиваемого через Совет Министров [14, ст.447-1]. Сумма, вырученная от продажи земли, могла идти исключительно на приобретение

государственных процентных бумаг или покупку новой земли, взамен проданной. Полученные т.о. доходы также шли на содержание причта [14, ст.447-2].

Если при приходах имелись лесные дачи, то духовенство могло употреблять из них лес только на собственные нужды (как строевой и дровяной), а не для торговли [8, п.1352]. Главный надзор за дачей поручался местному священнику и церковному старосте [8, п.1353]. Министр Государственных имуществ должен был содействовать улучшению быта православного духовенства отпуском леса из некоторых казенных дач бесплатно или по уменьшенной цене [8, п.1354-1355].

При каждой сельской церкви на усадебной земле должен был быть церковный дом (дома), для каждого члена причта или для всех вместе (в зависимости от местных условий). При церковных домах (каменных, деревянных, а в местностях, где не было дерева, камня и кирпича – из того материала, из которого строились обывательские дома) должны были создаваться дворы и службы [7, с.89]. Расходы по строительству возлагались в п.о. на прихожан. Снабжение церковных домов мебелью и вещами возлагалось на священнослужителей и причетников; если же это делали прихожане, то пожертвованные ими вещи должны были быть внесены в опись церковного дома и составить церковную собственность [7, с.90]. Духовенство пользовалось церковными домами на праве временного владения, размещаясь в них вместе с семьями [7, с.92]. Наряду с церковными, существовали и собственные дома священников и причта.

Земельные и лесные угодья, данные правительством на содержание церкви и причта, освобождались от поземельного сбора на местные земские повинности [25, ст.408]. В тех местах, где к составу имущества духовенства принадлежал десятинный сбор, он проводился снопами, зерном или деньгами, и поступал к православному священству в количестве, соразмерном числу прихожан [25, ст.409]. Законом были определены и правила раздела кружечных доходов и других местных средств содержания причта: при любом его составе соотношение доходов сохранялось одинаковым: 3 - части священнику, 2 – диакону, 1 – псаломщику [9, п.403].

Таким образом, на основании вышеизложенного, можно сделать вывод, что существовавшая в Российской империи законодательная база относительно лиц духовного звания достаточно информативна. Определив точку зрения Российского государства на место приходского духовенства в обществе, на социальный статус священнослужителей и членов их семей, на их права и обязанности, материальные аспекты существования и деятельности, обозначив моральные предписания священникам и причетникам со стороны епархиальных властей, следует наметить в качестве следующего шага в исследовании проблемы повседневности духовенства, анализ практического воплощения вышеупомянутых законодательных предписаний в каждодневной жизни приходского священника.

Список использованной литературы

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е (1649 - 1825). – Санкт-Петербург, 1830. - Т. 1- 45.; Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (12 декабря 1825 – 1 марта 1881). – Санкт-Петербург, 1830-1884. - Т. 1-55; Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е (1 марта 1881-1913). – Санкт-Петербург; Петроград.,1885-1917. - Т.1-33; *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 1-e (1649 - 1825).* – Sankt-Peterburg, 1830. Т. 1- 45.; *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 2-e (12 dekabrya 1825 – 1 marta 1881).* – Sankt-Peterburg, 1830-1884. - Т. 1-55; *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 3-e (1 marta 1881-1913).* – Sankt-Peterburg; Petrograd.,1885-1917. - Т.1-33;

2. Свод законов Российской империи , повелением Государя Императора Николая 1-го составленный. – Санкт-Петербург, 1857. - Т. 1 – 15 ; Свод законов Российской империи. - Санкт-Петербург, 1876. - Т. [1], 2, 3, [4, 5], 8-10, [12, 14], 15; Продолжение

Свода законов Российской империи, изданного в 1857 году. По 1 янв. 1876 г. – Санкт-Петербург, 1877; Законы о состояниях (Св. зак., Т.IX, изд. 1899 г. по Продолжениям 1906, 1908 и 1909 гг.) [Электронный ресурс] / Сост. Я. А. Канторович. – Санкт-Петербург, 1911. – Режим доступа : https://books.google.com.ua/books?id=_TpsBgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false; Svod zakonov Rossiyskoy imperii , povelieniem Gosudarya Imperatora Nikolaya 1-go sostavlennyyu. – Sankt-Peterburg, 1857. - Т. 1 – 15 ; Svod zakonov Rossiyskoy imperii. - Sankt-Peterburg, 1876. - Т. [1], 2, 3, [4, 5], 8-10, [12, 14], 15; Prodolzhenie Svoda zakonov Rossiyskoy imperii, izdannogo v 1857 godu. Po 1 yanv. 1876 g. – Sankt-Peterburg, 1877; Zakony o sostoyaniyakh (Sv. zak., T.IKh, izd. 1899 g. po Prodolzheniyam 1906, 1908 i 1909 gg.) [Elektronnyy resurs] / Sost. Ya. A. Kantorovich. – Sankt-Peterburg, 1911. - Rezhim dostupa :

https://books.google.com.ua/books?id=_TpsBgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false;

3. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – Санкт-Петербург, 1863-1917; Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy pravitelstva, izdavaemoe pri Pravitelstvuyushchem Senate. – Sankt-Peterburg, 1863-1917;

4. Церковные ведомости. Изд. Св. Правительствующего Синода. – Санкт-Петербург, 1888-1917; Циркулярные указы Св. Правительствующего Синода. 1867-1895. - Санкт-Петербург, 1896; Tserkovnye vedomosti. Izd. Sv. Pravitelstvuyushchego Sinoda. - SPb., 1888-1917; Tsirkulyarnye ukazy Sv. Pravitelstvuyushchego Sinoda. 1867-1895. - SPb., 1896.

5. Устав духовных консисторий. – Санкт-Петербург, 1841; Устав духовных консисторий. - Санкт-Петербург, 1883; Устав духовных консисторий с дополнениями и изъяснениями. - Санкт-Петербург, 1912; Ustav dukhovnykh konsistoriy. – Sankt-Peterburg, 1841; Ustav dukhovnykh konsistoriy. - Sankt-Peterburg, 1883; Ustav dukhovnykh konsistoriy s dopolneniyami i izyasneniyami. - Sankt-Peterburg, 1912;

6. Устав и штаты духовных академий. - СПб., 1869; Устав и штаты православных духовных академий. - Санкт-Петербург, 1884; Устав православных духовных семинарий и училищ. - Санкт-Петербург, 1896; Ustav i shtaty dukhovnykh akademiyy. - SPb., 1869; Ustav i shtaty pravoslavnykh dukhovnykh akademiyy. - Sankt-Peterburg, 1884; Ustav pravoslavnykh dukhovnykh seminariy i uchilishch. - Sankt-Peterburg, 1896;

7. Законоположения о православном духовенстве // Календарь для духовенства на 1882 год. Бесплатное приложение к газете «Церковно-общественный вестник». – Санкт-Петербург, Типография Ф. Г. Елеонского и К, 1882 . – С. 1-130 ; Zakonopolozheniya o pravoslavnom dukhovenstve // Kalendar dlya dukhovenstva na 1882 god. Besplatnoe prilozhenie k gazete «Tserkovno-obshchestvennyy vestnik». – Sankt-Peterburg, Tipografiya F. G. Yeleonskogo i K, 1882 . – S. 1-130

8. Барсов Т. В. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / Т. В. Барсов. – Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1885. – Том 1. - 663 с. ; Barsov T. V. Sbornik deystvuyushchikh i rukovodstvennykh tserkovnykh i tserkovno-grazhdanskikh postanovleniy po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya / T. V. Barsov. – Sankt-Peterburg : Sinodalnaya tipografiya, 1885. – Том 1. - 663 s.

9. Алфавитный указатель действующих и руководственных канонических постановлений, указов, определений и распоряжений Святейшего Правительствующего Синода (1721-1901 г. включительно) и гражданских законов, относящихся к духовному ведомству православного исповедания / сост. С. В. Калашников. – Санкт-Петербург : Изд. И. Л. Тузова, 1902. - 592 с.; Alfavitnyy ukazatel deystvuyushchikh i rukovodstvennykh

kanonicheskikh postanovleniy, ukazov, opredeleniy i rasporyazheniy Svyateyshego Pravitelstvuyushchego Sinoda (1721-1901 g. vklyuchitelno) i grazhdanskikh zakonov, otnosyashchikhsya k dukhovnomu vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya / sost. S. V. Kalashnikov. – Sankt-Peterburg : Izd. I. L. Tuzova, 1902. - 592 s.;

10. Калашников С. В. Алфавитный указатель постановлений, указов, определений и распоряжений Святейшего правительствующего Синода / С. В. Калашников. – Москва : Книга по Требованию, 2011. – 406 с.; Kalashnikov S. V. Alfavitnyy ukazatel postanovleniy, ukazov, opredeleniy i rasporyazheniy Svyateyshego pravitelstvuyushchego Sinoda / S. V. Kalashnikov. – Moskva : Kniga po Trebovaniyu, 2011. – 406 s.

11. Высочайше утвержденный 16 апреля 1869 года журнал Присутствия по делам православного духовенства IV п.1-2 // Алфавитный указатель. – Санкт-Петербург : Изд. И. Л. Тузова, 1902. - С. 83 ; Vysochayshe utverzhdennyy 16 aprelya 1869 goda zhurnal Priststviya po delam pravoslavnogo dukhovenstva IV p.1-2 // Alfavitnyy ukazatel. – Sankt-Peterburg : Izd. I. L. Tuzova, 1902. - S. 83

12. Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая 1-го составленный. – Санкт-Петербург : Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В.Канцелярии, 1857. - Том IX : Законы о состояниях; Svod zakonov Rossiyskoy imperii, poveleniem Gosudarya Imperatora Nikolaya 1-go sostavlennyy. – Sankt-Peterburg : Tip. Vtorogo Otdeleniya Sobstvennoy Ye.I.V.Kantselyarii, 1857. Tom IX : Zakony o sostoyaniyakh

13. Руновский Н. П. Церковно-гражданские законоположения относительно православного духовенства в царствование императора Александра II / Н. П. Руновский. – Казань : Типо-литография Императорского унив-та, 1898. - С.119-120 ; Runovskiy N. P. Tserkovno-grazhdanskie zakonopolozheniya otnositelno pravoslavnogo dukhovenstva v tsarstvovanie imperatora Aleksandra II / N. P. Runovskiy. – Kazan : Tipo-litografiya Imperatorskogo univ-ta, 1898. - S.119-120

14. Законы о состояниях (Св. зак., Т.IX, изд. 1899 г. по Продолжениям 1906, 1908 и 1909 гг. [Электронный ресурс] / сост. Я. А. Канторович. – Санкт-Петербург, 1911. - Режим доступа : <https://books.google.com.ua/books?id=TpsBgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>; Zakony o sostoyaniyakh (Sv. zak., T.IKh, izd. 1899 g. po Prodolzheniyam 1906, 1908 i 1909 gg. [Elektronnyy resurs] / sost. Ya. A. Kantorovich. – Sankt-Peterburg, 1911. - Rezhim dostupa : <https://books.google.com.ua/books?id=TpsBgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>;

15. Закон от 26 мая 1869 г. № 47138 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. – Санкт-Петербург, 1869. - Т. 39 ; Высочайше утвержденное мнение Государственного совета от 15 марта 1871 г. № 49361 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. – Санкт-Петербург, 1871. - Т. 41; Zakon ot 26 maya 1869 g. № 47138 // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 2-e. – Sankt-Peterburg, 1869. - T. 39 ; Vysochayshee utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo soveta ot 15 marta 1871 g. № 49361 // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 2-e. – Sankt-Peterburg, 1871. - T. 41.

16. Продолжение Свода законов Российской империи 1857 г. По 1 янв. 1876 г. [Сводное]. – Санкт-Петербург, 1876. - Т. 15 : Законы судопроизводства уголовного.; Prodolzhenie Svoda zakonov Rossiyskoy imperii 1857 g. Po 1 yanv. 1876 g. [Svodnoe]. – Sankt-Peterburg, 1876. - T. 15 : Zakony sudoproizvodstva ugovnogo

17. Свод законов Российской империи. Изд. 1857 г. – Санкт-Петербург, 1857. – Т. XIV : Уставы о паспортах, о предупреждении преступлений, о цензуре, о

содержащихся под стражею и о ссыльных ; Svod zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1857 g. – Sankt-Peterburg, 1857. – Т. XIV : Ustavy o pasportakh, o preduprezhdenii prestupleniy, o tsenzure, o soderzhashchikhsya pod strazheyu i o ssylnykh

18. Положение о виде на жительство // Церковные ведомости. – 1895. - № 22.- Часть официальная. Пп. 35-36; Polozhenie o vide na zhitelstvo // Tserkovnye vedomosti. – 1895. - № 22.- Chast ofitsialnaya. Pp. 35-36

19. Продолжение Свода законов Российской империи, изданного в 1857 году. По 1 янв. 1876 г. [Сводное]. – Санкт-Петербург, 1876. – Т. III : Уставы о службе гражданской. Устав пенсионный. - Ст.1 ; Prodolzhenie Svoda zakonov Rossiyskoy imperii, izdannogo v 1857 godu. Po 1 yanv. 1876 g. [Svodnoe]. – Sankt-Peterburg, 1876. – Т. III : Ustavy o sluzhbe grazhdanskoj. Ustav pensionnyj. - St.1

20. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е (1 марта 1881-1913). – Санкт-Петербург; Петроград , 1878. – 9 декабря. № 509108; Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 3-e (1 marta 1881-1913). – Sankt-Peterburg; Petrograd , 1878. – 9 dekabrya. № 509108;

21. Определение Св. Синода 25 января 11 февраля 1880 г. №217 // Церковные ведомости. – 1880. - № 9; Opredelenie Sv. Sinoda 25yanvaryu 11 fevralya 1880 g. №217 // Tserkovnye vedomosti. – 1880. - № 9.

22. Продолжение Свода законов Российской империи, изданного в 1857 году. По 1 янв. 1876 г. [Сводное]. – Санкт-Петербург, [1876]. – Т. I: Учреждение орденов и других знаков отличия. - Ст.192, 196, 197 ; Prodolzhenie Svoda zakonov Rossiyskoy imperii, izdannogo v 1857 godu. Po 1 yanv. 1876 g. [Svodnoe]. – Sankt-Peterburg, [1876]. – Т. I: Uchrezhdenie ordenov i drugikh znakov otlichiya. - St.192, 196, 197

23. Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. III : Уставы о службе гражданской, Ст. 666 и Прим.; Svod zakonov Rossiyskoy imperii. – Sankt-Peterburg, 1899. – Т. III : Ustavy o sluzhbe grazhdanskoj, St. 666 i Prim

24. Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. XIII : Устав врачебный, Ст.769-774; Svod zakonov Rossiyskoy imperii. – Sankt-Peterburg,1892. – Т. XIII : Ustav vrachebnyj, St.769-774;

25. Продолжение Свода законов Российской империи 1857 г. По 1 янв. 1876 г. [Сводное]. – Санкт-Петербург,1876. – Т. IX : Законы о состояниях Ст.376; Prodolzhenie SZRI 1857 g. Po 1 yanv. 1876 g. [Svodnoe]. Tom IX: Zakony o sostoyaniyakh - SPb.,1876. - St.376.

26. Городовое положение. Ст.129 // Церковные ведомости. - 1892. - №32; Gorodovoe polozhenie. St.129 // Tserkovnye vedomosti. - 1892. - №32.

Статья поступила в редакцию 13.10 2015 г.

N. Bielikova

THE RUSSIAN LEGISLATION OF MIDDLE XIX – THE BEGINNINGS OF THE XX CENTURY AS THE SOURCE ON HISTORY OF DAILY OCCURRENCE OF ORTHODOX PARISH CLERGY

The article is devoted to description of the Russian church-civil legislation in the middle of the XIX – beginning of the XX centuries as one of sources for research of problem of the Orthodox parish clergy everyday life.

The author gives a brief characterization of the existing in the Russian Empire the complex legislative materials and notes that legislation in the area of the Church was not fully codified and legislative acts was located in different vaults, collections and volumes. This made it difficult practical work with documents, and led to the emergence of a number of special editions, the purpose of which was to unify Church and civil materials regarding the legal status of the Russian Orthodox Church, the structure of the Church, control systems, social and economic status of priests and clergymen and a number of other issues.

The purpose of this article identified the analysis of the above mentioned complex laws and regulations and the identifying information necessary to recreate the daily life of the Orthodox parish clergy in the Russian Empire of second half XIX – beginning XX centuries.

On the basis of the conducted research the author concludes that there existed in the Russian Empire legislation concerning the clergy is quite informative. Defining the point of view of the Russian state in place of the parish clergy in society, the social status of the clergy and members of their families, on their rights and duties, material aspects of existence and activity, denoting moral precepts for the priests and clerks from the diocesan authorities, the author proposes as a next step in the study of the problems of everyday life of the clergy, the analysis of practical implementation of the above legislative requirements in the everyday life of the rural parish priest.

Key words: legislative base, statute-book, rights, Orthodoxy, secular clergy, estate, personal and hereditary nobility, honoured citizenship.

Н.Ю. Бєлікова

**РОСІЙСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.ЯК
ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО
ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА**

У статті досліджується церковно-цивільне законодавство Російської імперії середини ХІХ – початку ХХ ст. як джерело з історії повсякденного життя православного парафіяльного духовенства. Автор коротко характеризує існуючий в Російській імперії комплекс законодавчих матеріалів, і констатує, що законодавство в церковній сфері не було повністю кодифікованим - законодавчі акти розміщувалися в різних зводах, зібраннях, томах. Це ускладнювало практичну роботу із документами, і зумовило появу низки спеціальних видань, метою яких було зведення воедино усіх церковних і церковно-громадських матеріалів щодо правового становища РПЦ, структури церкви, системи управління, соціального і матеріального становища священно - і церковнослужителів та інших питань.

Метою даної статті визначено аналіз вищезгаданого комплексу законодавчих і підзаконних актів та виявлення відомостей, необхідних для відтворення повсякденного життя православного парафіяльного духовенства Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

На підставі проведеного дослідження автор робить висновок, що законодавча база щодо осіб духовного звання, яка існувала в Російській імперії досить інформативна. Визначивши точку зору держави на місце парафіяльного духовенства в суспільстві, на соціальний статус священнослужителів і членів їх сімей, їх права та обов'язки, матеріальні аспекти існування і діяльності, позначивши моральні приписи священникам і причетникам з боку єпархіальної влади, автор намічає в якості наступного кроку у дослідженні проблеми повсякдення духовенства, аналіз практичного втілення вищезазначених законодавчих приписів у повсякденному житті парафіяльного сільського священника.

Ключові слова: законодавча база, звід законів, православ'я, біле духовенство, стан, особисте і потомствене дворянство, почесне громадянство.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В.*, д.і.н., проф.; *Молчанов В.Б.*, к.і.н., с.н.с.

УДК 94(045)

М. Бодо

ІСТОРІЯ І ПОДІЇ. ПОНЯТТЯ І КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ

У статті надано огляд підходів до розуміння поняття «Історія», представлено її схему. Зосереджено увагу на деяких аспектах методології дослідження в історичних науках.

Ключові слова: історія, теорія історичних знань, методологія, історична пам'ять, рефлексія.

Historia magistra vitae est
Цицерон

Сприйняття історії протягом багатьох років змінювалося і еволюціонувало. Багато науковців та дослідників по різному розуміли поняття «Історії» і проблем, які воно охоплює. Методологія історії досить широко, але не завжди однозначно підіймає тему історії. Тому однією з цілей цієї статті є пошук відповіді на питання: Що таке історія і які критерії потрібно до неї віднести? Проблематику цього питання в своїй творчості відобразили Віктор Вернер, Єжи Топольські і Кшиштоф Заморські.

Йорн Русен, видатний сучасний німецький історик історіографії і теоретик на питання: «Чим є історія?» - відповідає, що це теорія історичних знань. Відповідно до його вчення історія поділяється на три ключові елементи:

1. Історія, яка виділяється в трьох вимірах: як окрема дисципліна, інтердисциплінарна та трансдисциплінарна.
2. Наука
3. Теорія

Особливу увагу потрібно приділити остатньому елементу. Йорн Русен звертає увагу на те, що тут мова йде не про теорію науки, а про рефлексію історика над історичною думкою самою в собі [10].

Чим же тоді є «Історія»? Слово «Історія» походить з грецької мови. В грецькій мові поняття «Історія» (ἱστορία) означає не тільки оповідання про минуле, але і одночасно процес навчання або ознайомлення через дослідження або оповідь від реального свідка певної події, що мала місце в минулому. Для етимології слова «Історія», використовується також грецьке поняття «histor» (ἵστωρ), що описує особу, яка має певні знання, людину вчену, мудру і розсудливу (бере участь у вирішенні суперечок). Одночасно важливим є дієслово historeo. Яке в загальному значить «знати», «досліджувати», «показувати відношення», «складати опис». В латинській мові «Історія» також має значення знайомості минулих подій (rerum gestarum cognitio), які відображенні в переказі (expositio rerum gestarum, traditio historica). Тим не менш, не плутайте ці два поняття між собою.

У стародавньому світі не було поняття «історії», в значенні реальності, існуючої поза людиною. Для греків «історія» була укорінена в сучасності людини і містилася в «людській історичності» (духовній і матеріальній «сучасності» людини). Свого часу було звернено увагу на те, що кожна людина має певні обдумані спогади про людей, яких зустріла або про яких щось дізнався на протязі свого життя. Сьогодні існують одночасно матеріальні залишки минулого (наприклад руїни). Згодом греки почали сприймали історію так само, як ми сприймаємо сучасну і найновішу історію.

Відповідно до стародавніх греків «Історія» як розповідь про людські вчинки, народилася в світі музики. Музика в ті часи була областю гармонії і єднання з Богом. Тому світ культури греків не міг бути відображений без муз. Музою історії була Кліо, яка була народжена від Зевса і титаніди Мнемосини. І найпершою «Історією» була пісня про діяльність, досягнення і події, які повинні залишитися в пам'яті людини і представлені відповідним чином. Музи давали пам'ять поетам і навчали їх дару вираження спогадів в майбутньому. Взірцем історика є Демидок (сліпий співак), якого Одисей зустрів при дворі Алкіноя. Оповідав (співав) він тоді історію облоги Трої [12, s. 11-12].

Відповідно до Ганса-Георга Гадамера для греків мова, це більше ніж система знаків. Поняття «логосу» - це сутність людських переконань, що містяться в мові і можливі для переказу іншим носіям. Тому поняття «логосу», власне є першоджерелом грецького поняття науки. В стародавньому світі люди звертали увагу на те, що знання про минуле мають практичний характер, через те, що дають інформацію про те, як поводитися в конкретних ситуаціях сьогодні і в майбутньому, а все через циклічність подій у житті людини. Тому Геродот теж, коли писав свої праці задавав собі питання: Чому вони воювали? Тукідід стверджував, що з історії можна «черпати» науки. Наука в стародавньому світі повинна була описувати гармонію світу, тому в цьому випадку в центр стала математика. Історія почала трансформуватися в перекази про щось, що мало фактичне місце в житті людей. І згодом барди історій трансформувалися в істориків критичних, від традиції *mythos* до традиції *logos*.

Тому, в стародавньому світі «Історію» розуміли в спосіб дуже практичний і конкретний – вона поєднувала в собі минуле і майбутнє. Причиною такого підходу було припущення, про циклічне повторення явищ, а історія дає можливість їх передбачення і відповідної реакції на них. Тільки в через декілька століть «історія» набрала значення реальності, що існує поза людиною. Історичність є частиною духовної та матеріальної "сучасності" людини, в якій живе історія [13]. А отже, «історія» є частиною людини, в якій існує минуле, що буде нашу особистість. Саме завдяки цьому минулому формується людина. У той же історичність функціонує, як в індивідуальній пам'яті, так і в колективній. Таким чином, «історія» є вибором обумовленим навколишнім середовищем та через окремі людські потреби. І відповідно до Геродота, щоб жодні події в житті людей не зникли з пам'яті, ані великі і гідні подиву подвиги варварів, не зникли разом без відлуння, зокрема досліджуючи чому вони так між собою воювали [7, s. 21].

В своїх початках історична писемність була поділена на п'ять гатунків, що розв'язувалися почергово з часом. Історична писемність і стародавніх греків виражалася в:

- генеалогії, еквівалентом якій в стародавньому світі була міфографія.
- етнографії – опис народів і їх країн.
- Історії, в розумінні більш політичному, воєнному і т.д.
- Хорографії, як літопис життя полісу.
- Хронології, або упорядкування подій в часі.

Робін Джордж Коллінгвуд вказував на дві «школи» історичної писемності в стародавній Греції, як архетипів опанування науками [4, p. 30]:

1. Школа Геродота, як перший взірець «історії». Дана школа поєднувала людські долі з явищами географічними, культурними, акцентувала увагу на впливі Бога на людську діяльність і т.д. Це власне і є першим взірцем тотальної історії Бруделя.

2. Школа Тукідіда, яка опирається на факти, підкреслюючи, що люди самі створюють можливість існування повторювальних історичних явищ. «Історія», згідно з критеріями Тукідіда, була більш конкретна, сконцентрована на житті полісу. Тукідід бачив в природних особливостях людей причини явищ історичних. Школа Тукідіда створила фундамент сучасної політичної історії. Відповідно до Венгера Єнгера, творчість Тукідіда має в своїй основі політичну думку і є різновидом історичного письма, яке в кінці не стало політичним, але спричинило перехід від політичної думки до історичної [8].

Також багато філософів Греції мали свої погляди на історію. Одним з них був Платон, який створив концепцію циклічності (рис. 1).

Рис. 1. Концепція циклічності Платона.
Джерело: Власне опрацювання

Платон, виходячи з концепції часу Піфагора, створив власну теорію соціально-культурного циклу. Тільки золоте століття Кроноса і перша катастрофа зв'язана з зміною часу були виняткові і не повторі. Наступні цикли закінчувалися катастрофами. Місцем історії для Платона була область тьми. В сьомій книжці «Держава» Платон запровадив метафору «печери». В ній зв'язані в'язні, відвернені до стіни, маючи за собою багаття, бачать тільки тіні людей, які проходять позаду і несуть через них предмети. Відбувається так, через те, що люди і предмети в світлі вогню відбиваються на стіні. Ув'язнені не можуть бачити сонце, бо воно знаходиться за межами печери. Тим не менш, у випадку, якщо б вони його побачили, то ці реальні об'єкти розпізнавалися б через порівняння зразків тіні і фактичного вигляду речей.

Наступним філософом, який оперував поняттям «історії» був Аристотель, який стверджував, що час є рухом. Про постійний рух часу свідчить наприклад зміна течії річок. Аристотель протиставляв історії поезію: завдання поета полягає не на відображенні реальних подій, а лише таких, як могли б відбутися, при чому така можливість опирається на ймовірності і необхідності. Адже історик і поет відрізняються не тим, що один користується прозою, а другий віршем, бо творчість Геродота можна було б викласти віршем, і все рівно це була б історія, якою вона є в прозі. Різняться вони передусім тим, що один оповідає про події, які мали місце в реальності, а другий про

такі, які могли б відбутися. Тому поезія є більш філософська і серйозніша ніж історія; поезія показує загальні речі, а історія – більш конкретні [1, s. 587-588].

Таким чином, у Аристотеля час вимірюється явищами (зміни відбуваються в часі). Плин подій підлягає змінам, але не відмовляється від еліпсу (відбувається це на вищих етапах). Деякі науковці бачать у Аристотеля спіраль (але таку, яка цілий час рухається вгору). Тим не менше, Аристотель хотів бачити історію, як вибір. Відповідно до нього історик і історія розказують про речі, які відбулися як аргумент в світі риторики. І тоді коли хтось хоче довести якусь тезу, то може використати історію.

Відповідно до Аристотеля, поет показує у своїй творчості, те що могло б статися. Виражає загальні речі. Історик говорить про те, що справді відбулося і відображає конкретні речі. Аристотель стверджував, що історія повинна опиратися на індукції або від вузьких понять до загальних. Це власне і відрізняло його теорію від теорії Платона (від ідеї до деталей). Аристотель стверджував, що в описі події повинна бути окреслена лінія часу. Питається він одночасно і про зв'язок причинно-наслідковий між подіями.

В інший спосіб розуміли «Історію» на Сході. В китайських традиціях «Історія» (史) є терміном багатозначним і може наприклад значити: «хвала державі, як центру життя суспільства, її могутності і історії» Поняття центру в цьому ієрогліфі має в китайських традиціях важливі конотації, що набирають спеціального символічного значення; може означати беззаперечність, але також може походити від конфуціанської центристської ідеї (помірності і балансу) [5].

Сучасні методологи історії підкреслюють, що історія вимагає відповідного представлення [9]. Без нього вона втрачає свій сенс і перестає існувати. Єжи Топольські наводить три контексти, за допомогою яких можна вивчати історичні питання:

1. Емпіричний
2. Літературний
3. Показовий [11, s. 5-6]

Відповідно Заморського професійний підхід до проблем історії виключає взаємозамінність з подіями. Це призводить до трьох наслідків:

- 1) Історія є людською рефлексією на події.
- 2) Події є пов'язанням явищ і речей, події це не тільки минуле.
- 3) Минуле є часовим атрибутом подій, що наданий їм людиною.

Історія залишається зв'язаною з тим, що відбувається. Історія, як людська рефлексія на події є континуумом сенсу, крайніми пунктами якого є: рефлексія перша (цілий кістяк нашої культури, все що маємо в пам'яті, історія є дуже живою. Тут є місце на міфи, на «культурний код», релігійність) і рефлексія критична (не кожна рефлексія критична є науковою, наприклад фільм). Жодна з тих рефлексій не є ані кращою, ані гіршою, обидві визначаються через людську історичність.

Історія, як людська рефлексія на події є свого роду безперервністю, крайніми пунктами, якої є:

- Рефлексія перша на історію
- Рефлексія критична на історію

Історія є людською рефлексією (першою рефлексією) на події, наприклад історія моєї відпустки, історія шахтарської родини. Рефлексія критична є критикою тексту, оповідання і т.д. Історія як наука має відповідний механізм дослідження (приготування історика до критичного підходу до джерела). Потрібно також відповідно поставити проблему дослідження (але під це також підлягає питання: що відбувалося?, як?, чому?).

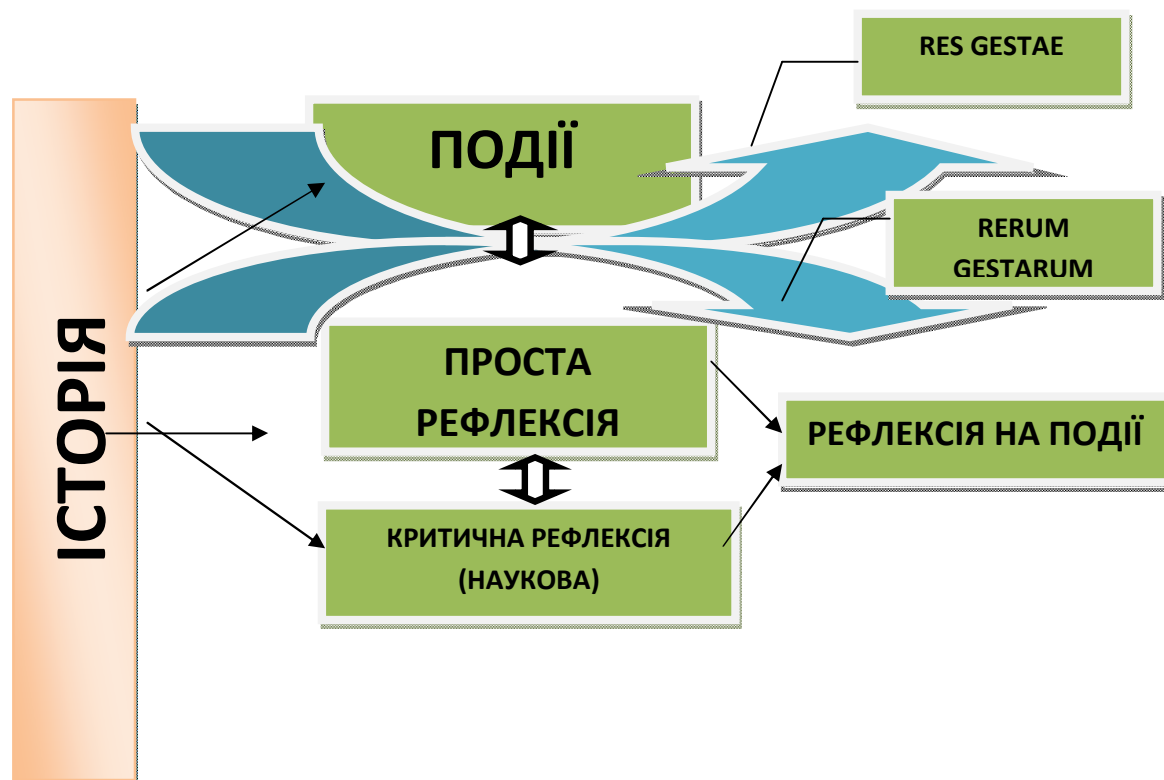

Рис. 2. Схема поняття «історія»

Історична пам'ять з часом стала предметом багатьох досліджень. Тому сучасний історик також працює в області пам'яті. Згідно з концепцією Яна Ассмана, що походить з перелому XIX/XX століть, історія здебільшого є поглинутою пам'яттю [2, s. 53]. А пам'ять живе як людській комунікації, так і завдяки їй. В комунікативній пам'яті від різних чинників залежить контакт з минулим. Люди, що живуть в сьогоденні завдяки св'ятам, книгам можуть налагодити контакт з минулим. Те, що є предметом пам'яті є умовним через пам'ять культурну. Однак допускається і автономність пам'яті. Звідти існує певний засіб історичних знань, що називається «холодною пам'яттю». Існує також «гаряча пам'ять», тобто історія, що існує в суспільному дискурсі і бере участь в житті даної особи. Дана ідея виходить з роздумів Клода Леві-Строса.

Однак, щоб правильно представити історичну пам'ять потрібно виконати наукове дослідження. В зв'язку з тим необхідним є використання відповідної методології дослідження.

Методологія дослідження Ернста Бернгейма [3] і Марцелі Гандельсмана [6] разом утворюють парадигму історизму. У свою чергу взірцем процесу дослідження для модернізму є етапи встановлені Єжи Топольським, який виділяє:

1. Управління – полягає на концептуалізації проблеми дослідження.
2. Моделювання – відповідає прийнятій в методології суспільних наук фазі операціоналізації проблеми.
3. Вияснення, або аналіз предмету дослідження.
4. Перевірка результатів дослідження
5. Презентація результатів дослідження

З прийнятої Бернгеймом, Гандельсманом і Топольським процедури дослідження виникає критицизм (критична точка зору) на історичне джерело. Даний критицизм в науці історії є беззаперечним і опирається на відношенні історичному першоджерела

до минулої реальності. Відповідно вона передбачає, що перша історична рефлексія є наукою трансцендентною.

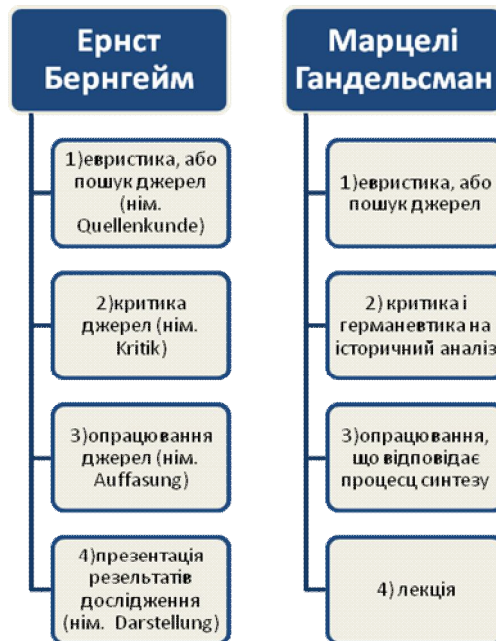

Рис. 3. Методологія дослідження в історичних науках

Підсумовуючи, «історія» є дуже міцно укорінена в сьогодення. Наприклад, вивчаючи битву при Каннах зачіпаємо проблему війни, яка досі присутня в нашому житті. Таким чином, розв'язуємо дуже багато істотних проблем сучасності. Тому історія є наукою сьогодення. При цьому вона є одночасно елементом риторики. Від стародавніх часів до XVII ст. проблеми науковості історії практично не існувало через те, що історія розумілася, передусім як галузь риторики. Сприйняття історії як науки було сформовано на початку XVIII ст., розвивалося під час «Століття Просвітництва», для того щоб в повній мірі сформувати матрицю парадигм повноцінної науки в XIX ст. – «століття історії».

Список використаної літератури

1. Arystoteles. Poetyka // *Dzieła Wszystkie*. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001. – Т. 6. - S. 564-626.
2. Assman J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych / J. Assman. – Warszawa, 2008. – 362 s.
3. Bernheim E. Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie / E. Bernheim. – Leipzig : Verlag von Duncker und Humbtot, 1903. – 781 p.
4. Collingwood R. G. The Idea of History / R. G. Collingwood. – New-York, 1956. – 339 p.
5. Flis A. Dynamika cywilizacji: Europa-Chiny-Japonia / A. Flis // *The Polish Journal of the Arts and Culture*. – 2012. – № 3. – S. 43-70.
6. Handelsman M. Historyka. Zasady metodologii i teorii poznania historycznego / M. Handelsman. – Warszawa : Gethner i Wolf, 1928.
7. Herodot Dzieje / Herodot. – Warszawa, 1954. – 763 s.
8. Jaeger W. Polityczna filozofia Tukidydesa / W. Jaeger // *Przegląd Polityczny*. – 2012. – Nr 113.

9. Kelley D. Granice historii. Badanie historii w XX wieku / D. Kelley. – Warszawa : Wydawnictwo PWN S.A, 2010. – 304 s.

10. Ruesen J. Historik. Theorie der Geschichts Wissenschaft / J. Ruesen. – Koeln-Weimar-Wien: Boehlau Verlag, 2013.

11. Topolski J. Jak się pisze i rozumie historię / J. Topolski. – Warszawa : Rytm, 1996.

12. Zamorski K. Dziwna rzeczywistość – historia / K. Zamorski. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2008. –

13. Zamorski K. Wybrane zagadnienia teorii historii – wykład / K. Zamorski. – Kraków, 2014.

Стаття надійшла до редакції 01.09.2015 р.

M. Bodo

HISTORY AND EVENTS. TERMS AND CONCEPTS OF HISTORY

The article is about the people's perception of history throughout centuries. The notion of history has been understood differently by many researchers. The methodology shows the history in a wide but also very vague way.

Therefore, the aim of this article is to answer the following questions: what the history is? What kind of criteria should be assigned to it? To develop this issue, author used the works of Victor Werner, Jerzy Topolski, Christopher Zamorski, Ernst Bernheim and Marceliego Hendelsmana.

Author believe that the adopted by Bernheim, Handelsman and Topolski research procedure shows criticism of looking at historical source. This criticism is in history a priori and based on respect through historical source of any information on the history of the past reality. Accordingly, it provides that the first historical reflection science is transcendent.

The author shows that the story is strongly rooted in present times. History is therefore a science of present. History is the element of rhetoric. From antiquity to the seventeenth century the scientific story basically does not exist, because the story was conceived primarily as a branch of rhetoric. The perception of history as a science began in the ear of the eighteenth century, it has evolved in the "age of lights" and then evolved to fully formulate matrix paradigm of mature science in the nineteenth century. – «century of history».

Key words: methodology of history, events, historical source, century of history

РЕЦЕНЗЕНТИ: Романцов В.М., д.і.н, проф.; Задунайський В.В., д.і.н., проф.

УДК 398.3

Н.М.Войтович

ЖЕБРАЦТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ДЕВІАЦІЯ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОНОЛОГІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ)

У статті на основі авторських польових етнографічних матеріалів, зібраних на теренах Українських Карпат, розглянуто питання неоднозначного ставлення традиційного українського суспільства до маргінальної категорії жебрацтва. Висвітлена роль прохачів у сімейній та поховальній обрядовості. Показано місце жебраків у системі демонологічних уявлень.

Ключові слова: жебрак, гість, прохач, демонологічна традиція.

Проблема існування різних категорій людей, які виділялися з-поміж інших девіантною поведінкою та не вписувалися у соціальні рамки людського буття, залишатиметься актуальною, мабуть, завжди. Звертання до цієї проблеми не втратило своєї ваги до цих пір, оскільки прохачі не є чимось винятковим на наших вулицях. І, як не дивно, в нових соціально-економічних умовах виявилися живучими «вічні типи» жебраків. Власне наявність різних маргінальних груп є свідченням матеріальної та й моральної нестабільності того чи іншого суспільства. Хоча в епоху середньовіччя жебрацтво було необхідною нормою, яка, наче лакмусовий папірець, визначала рівень людської доброти та милосердя [16, с. 6]. У цьому контексті викликає інтерес аналіз причин цього явища, типологія жебраків, пропозиції щодо обмеження або подолання даної патології.

Проблему жебрацтва на межі століть порушувала досить значна кількість осіб, серед яких публіцисти, етнографи, історики. Так, загальних аспектів теми торкалися Д. Дриль у книзі «Бродяжество и нищенство и меры борьбы с ними», етнограф С. Максимов у праці «Бродячая Русь». Та більшість з дослідників аналізували причини, які примушували людей просити милостиню, розробляли класифікації жебраків, вивчали особливості побуту, причин жебрацтва взагалі, пропонували засоби боротьби з цим явищем.

Мета ж нашої статті – висвітлити роль прохачів в обрядах та ритуалах, а також показати їх місце у демонологічній ієрархії. Адже не випадково на актуальність розгортання студій цієї верстви суспільства вказувала ще в першій половині ХХ ст. українська дослідниця К. Грушевська, вважаючи жебраків речниками потойбічних сил, «маною» [12, с. 128] громади [11, с. 12].

Історик І. Прижов, автор праці «Нищие на святой Руси. Материалы общественного и народного быта в России» намагався дати визначення жебрацтва: «Жебраками на святій Русі називається верства людей, які нічого не роблять і промишляють збиранням подаянь Христа ради» (тому жебраків ще називали христорадниками). І. Прижов зазначав, що жебрацтво – це продукт середньовіччя, вказував на суперечливий характер милостині, оскільки в її основі лежало не людинолюбство та співчуття до стражденного, а бажання врятувати власну душу: «Якщо б не було жебраків, благочестива людина не могла б потішити своєї совісті: подати прохачу означало прокласти собі шлях до прощення від Бога» [16, с. 14]. Недаремно на Русі казали, що «до раю входять святою милостинею». Зазначений автор також вказував на негативний бік милостині: «Ми знаємо, що будь-яка допомога жебракам, якщо вона не має соціального братського характеру, тільки плодить жебраків і з жебраками принижує все суспільство, виробляє найбільш потворні явища в житті» [16, с. 19].

Ще в середні віки, тобто тоді, коли виникло дане явище, народна свідомість розрізняла декілька видів маргіналів-прохачів: каліки, діти народжені із зовнішніми вадами, сліпці, старці, бідні, погорільці, п'яниці. До найвищого розряду, так би мовити, належали саме сліпці чи каліки, які ходили по світі для проповідування мудрості, а тому наділялися божественним походженням.

Саме жебраки-каліки найчастіше ставали об'єктом скрупульозного вивчення. Дослідники привертають увагу до такого явища, як діти-жебраки, їх експлуатації дорослими, втягування до цієї професії, навмисне калічення. Іноді навмисно калічили навіть власних дітей. Автори згадують про функціонування у середині ХІХ ст. двох «жебрацьких цехів» на Поділлі, де майстри виколювали дітям очі, ламали руки й ноги. У деяких селах існували так звані «жебрацькі гнізда», тобто поселення, населення яких переважно займалося жебракуванням [20, с. 92].

В українській демонологічній традиції саме ці категорії жебраків прирівнювалися до типових представників демонологічної системи. Адже мовчазність та сліпота

безпосередньо пов'язувала їх зі світом мертвих [21, с. 102]. Діти народжені з великими головами, потворними обличчями тощо у карпатській народній демонології могли бути підставою для вірувань у жіночих демонів типу «повітрулі», «вітерниці», «перелесниці», які підмінюють дітей чи ссуть їхні груди. А різноманітні тілесні аномалії, каліцтва властиві для такого демонологічного персонажа як «упир-одміна» (дитина, яку підкинула «нечиста сила» замість своєї: «Лупирь – то вродилося таке рахітне, червоне було, росло хіба в голову» [4, арк. 6]. Цікаво, що у болгар ознаками «підміни» (горбатий, німий, не росте, народжений із зубами) характеризувалася дитина, обділена материнським молоком ще в утробі, тому що його «крала» народжена дитина вдруге вагітної матері [14, с. 565]. Південні слов'яни вважали, що «упир-одміна» не шкодить, а навпаки, приносить користь – віщує майбутнє [13, с. 500]. Вірили також, що народження «одміни» приносить щастя для села [22, с. 640].

У давнину будь-яка людина, народжена сліпою, німою, калікою переходила під безпосередню опіку богів, тобто ставала «убогою». Але з часом народ почав трактувати каліцтво та потворність як ознаку присутності демонічних сил, тому й саме слово «убогий» перенесено на позначення диявола [16, с. 33].

В українському традиційному суспільстві категорію людей на маргінесі зазвичай поповнювали жебраки (старці, діди) – найчастіше немічні люди, а також сироти, діти-знайди, бідні вдови. Ставали жебраками і ті, що змарнували господарство, пропили його, або потерпіли від голоду, різних стихійних лих, життєвих колізій – каліцтва, втрати годувальника тощо. Таких соціальних девіацій українська сільська громада намагалася всілякими методами, пересторогами, табу й магічними приписами не допустити. В карпатських селах, зокрема, вважали навіть, що вагітним не можна ні в чому відмовляти, щоб майбутня дитина нічого не просила, тобто не стала жебрачкою [6, арк. 11]. Позаяк дане явище було досить поширеним.

Проте ставлення суспільства до жебракування, як свідчать українські етнографічні матеріали, не було однозначним. З одного боку, це сприймалося негативно, вороже та викликало підозру. З іншого – убогим допомагали, а безрідним та самотнім притулок надавала громада, потерпілим від стихійних лих опікувалася церква.

У демонологічній традиції прохачів вважали посередниками між двома світами – земним і потойбічним, носіями таємничих надзнань, які можуть допомогти простій людині у її боротьбі з представниками міфологічного світу: «Раз зайшла до меї мами прошильниця (жебрачка. – Н.В.) і каже: «Я знаю, що в тебе відбирають молоко. Давай мені нове глиняне горнятко і 9 голок, і принеси букового поліна». Потім посеред хати на землі поставила то горнятко з іглами і запалила тоті тріски з букового поліна. Приходить тотя відьма: «Попустіт ми», а жебрачка: «Поки не даш присягу, що не будеш то робити, доти не попущу» [4, арк. 29].

Хоч би як господарю оселі було скрутно, прошаків приймали без вагань, бо вважали: «Хто бідного видів і давав йому, то в лютий динь його Господь визволит, бо жебраки – колеги Господа» [7, арк. 8]. Їх обдаровували на великі свята («на Великдень рано, як святили паску, то в куті стояли бідні – то їм роздавали всьо» [5, арк. 3]; «у вівторок по Великодню несли бідним на могили булки, галунки за померлі душі» [5, арк. 12]), запрошували за спільний стіл, сподіваючись на винагороду за це як за життя, так і по смерті.

Цікаво, що у пізніх ініціаціях ряду слов'янських народів зберігся звичай номінувати об'єднання жебраків «вовками» [8, с. 141]. Та й зрештою згадаймо про жебрацтво колядників. Білоруси, до речі, колядників називають «волочобниками» (від слова «волочитися») [16, с. 26]. Крізь призму останнього терміну стереотипно українці сприймають спосіб життя ромів-циган, яких по-суті, вважають жебраками і яких через те

наділяють надприродними езотеричними здібностями: «У цигана три душі: одна у руці, друга у нозі, третя поперед его біжить» [19, с. 23].

Спорадично випадковий гість, прохач сприймається як носій долі, що здатний впливати на всі сфери людського життя, навіть більше – потойбічного («Хто дуже скупий – не дасть прошкакам, то на тім світі нічого не має, стіл пустий стоїт. І ходит опівночі, йойкає коло хати. То треба навіть бродячим псам через вікно кинути хліба» [5, арк. 4]).

Давні слов'яни вірили, що гість, якого не прийняли за всіма етикетними правилами, може спричинити відповідні збитки господарству та «забрати» за собою худобу [1, с. 533]. Тому господар намагався завжди якнайкраще прийняти такого гостя, сподіваючись шляхом символічного договору з вищими силами, уособленням яких є жебрак, забезпечити своє майбутнє. Лише інколи він (можливо, коли не було матеріальної можливості прийняти гостя) міг схитрувати, обманути вищі сили, застосовуючи ірраціональні методи: якщо прихід старця був небажаним, то «як корова йде з паші і в неї в роті трава, то треба взяти ту траву, зашити в скатертину. То як будуть різні гості приходити, то не будуть нічого хотіти їсти» [3, арк. 6]; «Як зав'езують стіл [ланцюгами на Святий Вечір], то гостям зав'езують рот, що не будут їсти» [5, арк. 14].

Уже самі синоніми слова – старець, дід, прохач – на лінгвістичному рівні вказують на генетичну спорідненість з культом предків [15, с. 73]. Отож на теренах всього слов'янського світу жебрак (гість, чужий) сприймається як замісник покійника, як іпостась божества, предка [17, с. 43].

Магічна допомога жебраків проявлялася у різних сферах людського життя. Зокрема, помічною українці вважали палицю, вкрадену в жебрака, бо нею можна розігнати бурю [18, с. 49]; під час вагітності, якщо жінка не має апетиту, беруть у жебраків 40 кусків хліба, які вона має з'їсти [16, с. 63]. У деяких випадках саме старці-прохачі могли допомогти селянам, коли відьма відбирала молоко в їхніх корів [4, арк. 12].

Помітною є магічно-символічна роль жебрака в різдвяній обрядовості: «На Святий вечір приходив жебрак і розказав, як блощиці вигнати. Треба одному йти під вікно, а другий сидит в хаті. Та з-під вікна каже: «Кого їдят блощиці». «Самі себе». Тоді та з-під вікна йде з сокиров 'д вербі і стукат. А друга виходит: «Що ти там робиш?». «Світлицю». «А на що?» «На блощиці» – і рано блощиці всі попримерзали на вікні» [7, арк. 8].

Не меншим є магічне значення прохача у поминальних ритуалах: «Старець замітав за покійником і брав собі хліб, що лежав там, де покійник» [5, арк. 13]. В Українських Карпатах колись багаті господарі робили після похорону спеціальну гостину для жебраків та бідних – «комашню» [4, арк. 21]. У західних слов'ян, зокрема чехів, побутував такий звичай: усі, хто проводжав тіло померлого, після похорону купалися в парній купелі (у так званій задушній лазні); купання в такій лазні оплачували також для жебраків [9, с. 26].

На теренах Полісся існували аналогічні вірування. Особливо високо цінували тут поминки, на які раптово прийшов звичайний перехожий, тобто чужий. Дослідники годування чужого, бідного вважають ритуальною дією, що означає символічний обмін: віддаси чужому на «цьому» світі, віддасться свому – на «тому» [2, с. 316].

Отже, в українській демонологічній традиції жебрака можна вважати своєрідним медіатором – посередником між двома світами, який забезпечує «спілкування» живих людей з померлими предками, вищими силами. У народній уяві жебраків прирівнювали до так званих «непробітих», які могли різноманітними ритуально-магічними діями, молитвами-зашіптуваннями вилікувати від хвороб, злих очей, дітей – від переляку, забезпечити добробут тим господарям, які добре їх прийняли, нагодували чи обдарували.

Список використаної літератури

1. Агапкина Т. А. Гость / Т. А. Агапкина, Л. Г. Невская // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под общей ред. Н. И. Толстого. – Москва : Международные отношения, 1995. – Т. 1 : А–Г. – С. 531–533 ; Agapkina T. A. Gost / T. A. Agapkina, L. G. Nevskaya // Slavyanskije drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh / pod obshchey red. N. I. Tolstogo. – Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 1995. – Т. 1 : А–Г. – С. 531–533 ;
2. Артюх Л. Поминальні страви на Поліссі (народний етикет) / Л. Артюх // Полісся України : матер. істор.-етногр. дослід. – Львів : ІН НАН України, 1997. – Вип. 1 : Київське Полісся. 1994. – С. 313–318 ; Artyukh L. Pominalni stravi na Polissi (narodniy etiket) / L. Artyukh // Polissya Ukraïni : mater. istor.-etnogr. doslid. – Lviv : IN NAN Ukraïni, 1997. – Vip. 1 : Kiïvske Polissya. 1994. – S. 313–318
3. Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Старосамбірському р-ні Львівської обл // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 208-Е, арк. 1–8 ; Polovi etnografichni materialy do temy «Narodna demonolohiia Boikivshchynu», zafiksovani u Starosambirskomu r-ni Lvivskoi obl // Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. – F. 119, op. 17, spr. 208-E, ark. 1–8
4. Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Турківському р-ні Львівської обл. // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 209-Е, арк. 1–30 ; Polovi etnografichni materialy do temy «Narodna demonolohiia Boikivshchynu», zafiksovani u Turkivskomu r-ni Lvivskoi obl. // Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. – F. 119, op. 17, spr. 209-E, ark. 1–30
5. Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Богородчанському р-ні Івано-Франківської обл. // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 214-Е, арк. 1–20 ; Polovi etnografichni materialy do temy «Narodna demonolohiia Boikivshchynu», zafiksovani u Bohorodchanskomu r-ni Ivano-Frankivskoi obl. // Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. – F. 119, op. 17, spr. 214-E, ark. 1–20
6. Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Рожнятівському р-ні Івано-Франківської обл. // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 215-Е, арк. 1–17 ; Polovi etnografichni materialy do temy «Narodna demonolohiia Boikivshchynu», zafiksovani u Rozhniativskomu r-ni Ivano-Frankivskoi obl. // Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. – F. 119, op. 17, spr. 215-E, ark. 1–17
7. Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Сколівському р-ні Львівської обл. // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 216-Е, арк. 1–9 ; Polovi etnografichni materialy do temy «Narodna demonolohiia Boikivshchynu», zafiksovani u Skolivskomu r-ni Lvivskoi obl. // Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. – F. 119, op. 17, spr. 216-E, ark. 1–9
8. Балушок В. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян / В. Балушок. – Львів; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1998. – 216 с. ; Balushok V. Obriady initsiatsii ukrainsiv ta davnikh slovian / V. Balushok. – Lviv; Niu-York : Vyd-vo M. P. Kots, 1998. – 216 s.
9. Білинський П. О уживаню парних купелів у народів славянских. Причинок до історії культури / П. Білинський. – Тернопіль, 1896. – 47 с. ; Bilynskiy P. O uzhyvaniu parnykh kupeliv u narodiv slavyanskykh. Prychynok do istorii kultury / P. Bilynskiy. – Ternopil, 1896. – 47 s.

10. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. – Москва : Наука, 1978. – 239 с. ; Veletskaia N. N. Yazycheskaya simvolika slavyanskikh arkhaiskikh ritualov / N. N. Veletskaia. – Moskva : Nauka, 1978. – 239 s.
11. Грушевська К. Прохальні обходи: кілька завважень з приводу новішої літератури / К. Грушевська. – Київ, 1927. – 12 с. ; Hrushevska K. Prokhalni obkhody: kilka zavvazhen z pryvodu novishoi literatury / K. Hrushevska. – Kyiv, 1927. – 12 s.
12. Грушевський М. Початки громадянства: (первісна соціологія) / М. Грушевський. – Вена, 1921. – 328 с. ; Hrushevskiy M. Pochatky hromadianstva: (pervisna sotsiologiya) / M. Hrushevskiy. – Vena, 1921. – 328 s.
13. Єфименко П. С. Упыри (из истории народных верований) / П. С. Єфименко // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія / упоряд., прим. та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. – Київ : Либідь, 1991. – С. 498–504 ; Yefymenko P. S. Upryu (yz ystoryu narodnykh verovanyi) / P. S. Yefymenko // Ukraintsi : narodni viruvannia, poviria, demonolohiia / uporiad., prym. ta biohrafichni narysy A. P. Ponomarova, T. V. Kosminoї, O. O. Boriak. – Kyiv : Lybid, 1991. – S. 498–504 .
14. Кабакова Г. И. Грудь / Г. И. Кабакова // Славянские древности : этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под. общей ред. Н. И. Толстого. – Москва : Международные отношения, 1995. – Т. 1 : А–Г. – С. 563–566 ; Kabakova G. I. Grud / G. I. Kabakova // Slavyanskіe drevnosti : etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh / pod. obshchey red. N. I. Tolstogo. – Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 1995. – T. 1 : A–G. – S. 563–566
15. Курочкін О. В. Жебрак як традиційна фігура етнокультурного ландшафту (до проблеми вивчення маргінальних груп) / О. В. Курочкін // Берегиня. – 2005. – № 1. – С. 73–84; Kurochkin O. V. Zhebrak yak tradytsiina fihura etnokulturnoho landshaftu (do problemu vyvchennia marhinalnykh hrup) / O. V. Kurochin // Berehynia. – 2005. – № 1. – S. 73–84.
16. Прыжов И. Нищые на святой Руси. Материалы для истории общественного и народного быта в России / И. Прыжов. – Москва , 1862. – 139 с. ; Pryzhov I. Nishchye na svyatoy Rusi. Materialy dlya istorii obshchestvennago i narodnogo byta v Rossii / I. Pryzhov. – Moskva , 1862. – 139 s.
17. Седакова О. А. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Поэтика обряда / О. А. Седакова. – Москва : Индрик, 2004. – 320 с. – (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования); Sedakova O. A. Pogrebalnaya obryadnost vostochnykh i yuzhnykh slavyan. Poetika obryada / O. A. Sedakova. – Moskva : Indrik, 2004. – 320 s. – (Traditsionnaya dukhovnaya kultura slavyan. Sovremennye issledovaniya)
18. Сенько І. Гонимарники / І. Сенько // Карпатський край. – 1993. – № 3. – С. 48–49 ; Senko I. Honykhmarnyky / I. Senko // Karpatskyi kraj. – 1993. – № 3. – S. 48–49
19. Срезневский И. Русь Угорская. Отрывок из опыта географии русского языка / И. Срезневский // Вестник Русского Географического Общества. - 1852. Ч. 4. – 28 с. ; Sreznevskiy I. Rus Ugorskaya. Otryvok iz opyta geografii russkogo yazyka / I. Sreznevskiy // Vestnik Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. - 1852. Ch. 4. – 28 s.
20. Стремельська В. О. Дослідження феномену жебрацтва в публіцистичній літературі / В. О. Стремельська // Наукові праці [Миколаївського державного гуманітарного університет ім. П. Могили]. – 2004. – Т. 37, Вип. 24. – С. 89 – 94 ; Stremetska V. O. Doslidzhennia fenomenu zhebratstva v publitsystychnii literaturi / V. O. Stremetska // Naukovi pratsi [Mykolaiivskoho derzhavnoho humanitarnoho universytet im. P. Mohyly]. – 2004. – T. 37, Vyp. 24. – S. 89 – 94
21. Цивьян Т. В. Категория видимого/невидимого: балканские маргиналии / Т. В. Цивьян // Balcanica : Лингвистические исследования. – Москва : Наука, 1979. –

С. 201 – 207; Tsivyan T. V. *Kategoriya vidimogo/nevidimogo: balkanskie marginalii* / T. V. Tsivyan // *Balkanica : Lingvisticheckie issledovaniya*. – Moskva : Nauka, 1979. – S. 201 – 207.

22. Moszyński K. *Kultura ludowa słowian* / K. Moszyński. – Kraków, 1934. – Cz. 2 : *Kultura duchowa*. – 725 s.

Стаття надійшла до редакції 03.10. 2015 р.

N. Voitovych

**BEGGING AS SOCIAL DEVIATION
(ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN DEMONOLOGICAL TRADITION)**

The article was written on the basis of different ethnological literature (Ukrainian, Russian and Polish) and above all author's field ethnographical materials that were compiled on the territories of Ukrainian Karpaty.

In investigation vital issue of existence in Ukrainian traditional society marginalized categories – peoples who are distinguished among others with their deviant behaviour and did not fit into social framework, because were engaged in begging is elaborated.

Begging as an activity was originated in medieval epoch. Since that time folk consciousness differentiated several types of beggars: cripple, children that were born with exterior vices, blind people, poor, burnt, drunkards and etc. In Ukrainian tradition some of them (in major cases cripple and blind) were granted with demonological abilities and as a matter of fact were compared to typical representatives of demonological system. Society's attitude towards begging, as Ukrainian ethnographical materials prove, were not unambiguous. From one side, it perceived negatively, hostile and caused suspicion. From the other – helped poor, but lonesome community gave a shelter, and the church took care of natural disasters victims.

In demonological tradition beggars were considered mediators between two worlds – earthly and otherworldly, bearers of mystical expertise, which can help ordinary human beings in one's fight with representatives of mythological world. Sporadically random guest, beggar was considered as a bearer of the destiny, that are able to influence upon all spheres of human life and even otherworldly.

Therefore on the territories of all Slavonic world beggar (guest, strange) is perceived as a substitute of the deceased, like a hypostasis of divinity, ancestor. Magical assistance of the beggars appeared in different spheres of human life. Particularly, Ukrainians considered very helpful wooden stick, that was stolen from beggar, because it can disperse the storm; petitioners could help peasants, when with took the milk from their cows and etc. In peoples imagination beggar were compared to so called «not ordinary», that could cure diseases, evil eyes, fright, provide welfare to hosts, that were hospitable to them, feed or bestowed.

Key words: *beggar, guest, petitioner, demonological tradition.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Пономарьова І.С., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.*

УДК 94(477.62-2)''1800/1917''(045)

V. Volonits, S. Novikova

THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF MARIUPOL DURING THE NINETEENTH – THE EARLY TWENTIETH CENTURIES

The industry of Mariupol in the course of the nineteenth – the early twentieth centuries has two stages in its development. The industry was underdeveloped on the first stage until 1870s. It provided the only domestic demand of the region and it was dependent on the pace of agricultural development. Crop failures and frequent agricultural crisis of the period affected the quantity and enterprise size as well as their volume of output. There were a number of fish, leather, candles, soap and tobacco enterprises as well as malt and grain distilleries, flour-millings and food industry enterprises in the city. They were owned mostly by the Greek and Jewish, and sometimes - by foreign merchants.

Fishing was one of the most profitable businesses during this period. The largest number of companies (up to 56) was working in the field. They had highest gain (up to 100 000 silver's rubles per year). The local Greek merchant held a monopoly on this area.

Since 1860 - 1870s the situation began to change. There was a permission to settle in Mariupol for representatives of other nationalities. Mariupol got back the status of a county town, it had a rather favorable geographical location. The process of industrialization was in a full swing across the state. All the abovementioned caused a rapid development of industrial works in such fields as: the construction, the metallurgy as well as the mechanic engineering and attracted foreign investment.

As it was during the previous period Greek entrepreneurs invested their mainly into the agri-foodstuffs industry and into the construction industry. But the Jewish businessmen started to occupy the leading positions in many spheres. It was they who built up a business such as a big modern enterprisers in the flour-milling and metallurgical industries as well as in.

Besides, the impact of foreign manufacturers on the economic life of the city was increasing during the period. Foreign capital was invested into the following industries: food processing and engineering, especially into the metallurgical industry. The construction of two huge even according to the world standards steel plants in Mariupol as well as the construction of sea port and railways revived the development in various areas of the city. These transformations in the early twentieth century made Mariupol to play a key role in the economy of the Russian Empire. All the transformations formed a modern industrial city.

Key words: *Mariupol, the Mariupol's county, fishing, industry, metallurgical industry.*

Problem statement. The contemporary Ukrainian economics being under reforms demands reasonable organizational and economic measures with prospective social and economic outcomes for the state and community. At present the country continues the process of strengthening market relations, advancement of particular regions and cities' social and economic structure, intensification of overseas economic ties. In our opinion, nowadays under the market economic development the imperial experience of capitalist relations establishment in the XIXth – early XXth centuries is of particular interest as to the industrial production development and modernization. The reference to the historical context of the economic sphere in the local scale of a particular region or a political unit tracing the main mechanisms of development is an essential constituent of the weighed social and economic regional policy formation. In this regard it's expedient to consider the history of the economic development of

Mariupol as of the important multiethnic industrial and agricultural center of the North Pryazovye.

Analysis of the scientific researches. The industrial development of Mariupol region in the XIXth – early XXth century is elucidated chiefly in two topically oriented historiographic trends. They are historical researches on the regional history or the history of a peculiar ethnic group and the resumptive works on the history of imperial period industry. Such division is typical of the historiography of the XIXth – early XXth centuries as well as of the Soviet and contemporary state of the problem's examining. The studies by E. Avgustovich, I. Alexandrovych, O. Druzhynina, Y. Ivanova, D. Hrushevsky, N. Terentyeva, A. Hedyo belong to the first trend. The second one is represented by the works of I. Ozerov, M. Tugan-Baranovsky, S. Strumylin, P. Ryndzyunsky, T. Lazanska.

The history of industry in the Russian Empire taken as a whole and in its particular regions is examined insufficiently. That is due to the fact the sources on the topic, unfortunately, are not always complete and systematized. It's also related to the issue of Mariupol's industrial development peculiarities in the course of the XIXth – early XXth centuries since the data of the official government statistics used by the contemporary researchers of this issue are fragmentary and disputable. They most thoroughly represent the state of the peculiar industrial branches of the city only over the period of the last quarter of the XIXth – early XXth century. Therefore the source database of the publication comprises various types of sources. Historic and statistical information is contained in the annual reference publications of the Statistics Committee of Katerynoslavskaya province entitled "Record Book of Ekaterinoslavskaya Province". The data of 1867, 1875, 1889, 1894 and 1912 were analyzed. Baron B. Kampengauzen's topographic descriptions "Topographic and Statistical Description of the Commercial City of Mariupol and the settlements belonging to it" and staff-captain M. Drachevsky's "Military and Statistical Review of the Russian Empire. Ekaterinoslavskaya Province" are information-rich. In certain chapters of these descriptive and statistical explorations the materials concerning Mariupol industry formation and development in the XIXth century is presented in a systematized way. Nowadays these data along with the information of the provincial statistics committees are almost the sole full-fledged and representative information sources of the official documents.

The purpose of the article proposed is examining industrial development of Mariupol in the course of the XIXth – early XXth centuries.

Presentation of the basic material. It should be mentioned that the pace of industrial development of Mariupol as well as of the state taken as a whole over the examined period was very slow compared with the leading countries of Western Europe. The majority of the city's industrial branches virtually up to the end of the XIXth century remained in their early stages and was represented by the small-scale handicraft enterprises and crafts. Those enterprises chiefly processed agricultural products to meet the needs of the locals. Such situation was typical since the first years of the city's existence.

The following factors slowed down industrial development in Mariupol even greater: during 1807 – 1870 the city was the center of Mariupol Greek district that had strict limitations on residence for other nations' representatives because of privileges granted to the Crimean Greeks after their resettlement in Pryazovye. Mariupol Greek community had trade and agricultural economic development character that had arisen before the resettlement and remained for a long period. The capitals were invested mostly in trading, service sector and particular agricultural branches development and at the bottom of priority there was industrial development. Owing to such closure the city's population growth had been very slow until 1880ies when it became rapid. This factor also had impact on local industry development that had been small-scale for a long time until the very 1880ies when sufficiently large enterprises appeared.

In the course of the whole period examined one of the leading branches of economy was fishing. In accordance with the Patent of 1779 granted to the Greeks of Mariupol by the Imperial government it wasn't taxed. Therefore it yielded a significant profit and became the basis for immense fortune of the merchant Greek families as well as of common dwellers'. The first plants were founded by the representatives of the Greek merchant class immediately after their resettlement from the Crimea in the outskirts of Mariupol – in Bilosarayska and Zintseva foreland. Within Mariupol uyezd area fishing was carried out near Pishchana, Bilosarayska, Vynogradna, Komyshevata and Petrivska foreland. According to baron B. Kampengauzen's evidences in 1807 there were no other plants but fish ones in the city and its outskirts. There were 29 such plants on the seashore. The support of fishing cost its owner annually 2 000 rubles on average while the profit was 4 000 rubles [19, p. 25].

The traveler G. Titov in his sketches and M. Zuyev, the head of the expedition of the Russian Academy of Sciences exploring the Azov sea region in the middle of the XIXth century, noted that the main occupations of Mariupol Greeks were fishing and salted fish trading. Hausen, sturgeon, stellate surgeon, sterlet and fish products (caviar, fish oil) were delivered in considerable amounts to the old Mariupol port at the mouth of the river Kalmius. Annually about 10 000 carts with fish came there. Fish products were sold abroad, in the Western provinces of the Russian Empire and Poland [6, p. 73].

Every fish "plant" employed an ataman or a foreman, an assistant and approximately 20 workers. Along with this, the Greeks themselves weren't engaged in fishing directly but employed Ukrainians and Russians coming in search of a job. The profit was divided into halves: one half passed to the plant's owner, the second was divided equally between the workers. They fished with the help of nets, seines and hooks and that was reflected in the plants' names and affected profit. When using seines an artel employed 25-50 workers, when using hooks it employed no less than 3 workers. The processing of fish and fish products was carried out by salting and drying methods, preserves virtually weren't produced [29, p. 3].

The typical example of such plant is a small enterprise of V. Arnautov on Bilosarayska foreland. It included a seine boat with two seines, an adobe brick building with a tile roof, a wooden barn covered with reeds equipped with the appliances for salting, tubs and other facilities, a wooden utility room and a barrack near it. All the structures occupied the total square of 25 sq. sazhen [7, p.4].

The number of fish plants in the city's outskirts varied over the second half of the XIXth century and at different times amounted to from 45 to 56 enterprises. Those variations were determined with the unsuccessful market conditions and small hauls. The largest plants belonged to the representatives of the Greek merchant class I. Karakurkchi (625 silver rubles of net profit per year), I. Likaki (215 silver rubles), S. Kurkchi (600 silver rubles), A. Chebanek (194 silver rubles) and to the Greek settlers I. Kiritsev (7 plants, 755 silver rubes), P. Shapovalov (6 plants, 2 816 silver rubles) [18, p. 25]. In 1870ies an annual turnover of all Mariupol fishing plants was 100 000 silver rubles. On account of such substantial profits fights and bloody scuffles involving cold and fire arms occurred while fishing [5, p. 17].

By the end of the XIXth century fishing in Mariupol uyezd started to decay chiefly because of the destructive use of the Azov sea resources. Still over 20 fishing plants continued their work though their amount and number of workers were variable.

In the course of the XIXth century in Mariupol and its outskirts the enterprises related to processing agricultural products were the most successful in their development. Those were tanneries, candle and soap factories. Their distinctive feature was their small size, wage labour, poor technical equipment and quick capital turn-over.

As early as 1780 the Greek migrants founded a tannery in Mariupol. It produced black saffian leather and later the shoe soles. As to the data of 1864 its existence was no longer recorded [22, p. 73]. Tanning industry in the city was recommenced in 1867. The only factory

was owned by a well-known business family of Tomazo. It had 6 workers and produced goods equal to 12 000 rubles per year. Since the late 1860ies there was also a harness factory of S. Brodsky [13, p. 142].

Soap and candle production in Mariupol was accumulated chiefly in the hands of the Jewish entrepreneurs. The first candle factory – Dikarev's factory – was founded in the city in 1850. In 1862 Fayn's factory producing soap and tallow candles appeared. The owners of candle factories in the early XXth century were S. Ignatov, V. Vasylenko, V. Stepanov, F. Popov. In 1872 I. Segal's factory started to produce soap. It specialized in production of yellow, mottled and marine soap. Small soap factories appeared in the end of the XIXth century were owned also by E. Golman and M. Mamiof. They had 3-4 workers, their output equaled 10 000 – 12 000 rubles per year [26, p. 103].

Owing to rapid industrial development in the South of the Russian Empire since 1840ies there was a substantial growth in milling industry in the southern provinces and in the seaports' outskirts. Steam mills on shares appeared there. In the middle of the XIXth century this branch took form of a commodity production and expanded greatly enough especially in the Black and the Azov sea regions. In 1870-80ies it had a significant upsurge and in 1890ies there was a certain decline associated with an extremely poor grain harvest in this period over the entire Russian Empire.

The greatest number of watermills in the Northern Azov sea region in this period was concentrated notably in Mariupol uyezd. In the end of the XIXth century they amounted to over 800, their total annual income was 97 000 rubles and 1 084 people were employed there. Practically all those mills functioned to meet the local requirements.

Milling business development in Mariupol was due to Jewish entrepreneurs. In 1882 Sokolovsky built a steam mill. In 1886 it passed into the ownership of Bron brothers. There were 2 shifts at the factory, 8-10 workers each. Flour was delivered to Berdyansk, Yeysk, Kerch and Feodosiya [10, p. 247]. Another steam mill that was not far from the city was possessed by the one of the largest business family - the Tregubovs. This mill began functioning in 1885 and produced 4 600 poods of flour per day, annually to the amount of 500 000 rubles [15, p. 148]. In 1892 the entrepreneur Baranov built one more steam mill in the city.

In the early XXth century 5 mills operated in the city. They were owned by M. Balaban (5 workers, output equaled 12 000 rubles), A. Sangvineti (leaseholder M. Zannes, 3 workers, output equaled 12 000 rubles), A. Rotenberg (4 workers, output equaled 40 000 rubles), V. Semenovskiy (4 workers, output equaled 27 000 rubles) and M. Tregubov (41 workers, output equaled 250 000 rubles) [1, p. 82].

Pasta production was directly related to flour milling. In Mariupol there was one pasta factory founded in 1830 by the representative of the Italian merchant class S. Galiano. In 1874 another Italian entrepreneur A. Sangvinetti took the possession of it. 12 wage labourers mostly from Kurska province worked there. Its efficiency amounted to 16 000 poods of pasta valued 43 000 rubles per year. In the early XXth century the factory passed into the ownership of A. Tregubov. 4 workers worked there and its output equaled 14 000 rubles [14, p. 135].

In 1902 under the agreement between the excise tax manager and the governor of Katerynoslavskaya province the state wine warehouse No. 7 carrying out bottling and selling spirits was opened.

In 1847 in Mariupol uyezd a distillation plant employing 32 workers came into operation. It produced alcohol equaled 56 000 – 76 000 rubles per year. Its rectifying factory, set up in 1881, produced multi distilled alcohol totally valued 9 000 – 12 000 rubles per year employing 2 workers [10, p. 245]. The plant was held on lease by a well-known merchant family from Mariupol - the Tregubovs. In the early XXth century it was one of the largest enterprises of this type in the uyezd.

Since 1795 tobacco-plant cultivated by Mariupol Greeks was processed by 21 “factory”, in 1860ies only one of them remained and in the end of the XIXth century the tobacco industry almost fell into decay. It was accounted for by the reduction of tobacco plantation areas and a poor raw material quality.

Owing to the foreign businessmen’s activity the food industry represented by confectioneries, sausage factories and breweries advanced in the city. In 1886 in Mariupol the Czech businessman J. Kucher founded the brewery with output of 123 000 liters of beer per year totally valued 18 000 rubles. The enterprise employed 10 workers. It used German technologies in the production process. The brewery produced honey as well. In the early XXth century it passed into the ownership of Alexander Siber who possessed several beer-shops in the city. Approximately at the same time the plant of the joint-stock partnership “Myunkhen” started operating [15, p. 171].

Since 1888 the confectionery industry advanced. In the early XXth century the owners of the 4 confectioneries were I. Goryelov, I. Lytvynov, Sh. Eydinov and I. Fuks. “Candies and ring-shaped rolls” factory of Israel Gorelov was the largest, it employed 42 workers, its output equaled 42 000 rubles per year. In 1899 the sausage factory of the Czech businessman V. Karasek, which was the sole not only in Mariupol but for some time even in Katerynoslavka province as well, started operation. 8 workers were employed there and its output totaled 32 000 rubles per year [15, p. 169].

Since the second half of the XIXth century brickworks and tile works were the most numerous plants in Mariupol and Mariupol uyezd. The first enterprise of this type was the brick and tile manufactory that started its operation in the city in 1780. “Cameral Description of Mariupol city and the pastures of 1826” provides data on three brick and tile works. In the course of the first decades of the XIXth century they produced the so-called tatarka tile (of semicircular shape) the production of which wasn’t technologically difficult.

The local entrepreneurs – the owners of such enterprises - since the last quarter of the XIXth century persistently addressed the municipal authorities to obtain financial assistance for expansion of production. That was due to the fact that the demand for building materials grew owing to a rapid development of Mariupol particularly in 1880-1890ies. Thus in the early 1850ies there were 6 brick and tile works and 1 limestone factory in the city. By the end of 1860ies there were 10 enterprises of this type, in the early 1890ies their amount increased to 31 and in the early XXth century totaled 30. In the late 1880ies lime was produced by 6 stoves and in 1908 – by 9 ones [2, p. 105].

A well-known Mariupol entrepreneur D.O. Kharadzhayev was the owner of Olexandrivsky brick and tile works, which was the largest in the city. He leased 10 dessiatinas land in the upper Zintseva Balka for constructing these works. The works had a steam boiler and electric lighting. In 1904 the works employed 75 workers, in 1907 there were 82 workers, the output equaled 15 000 rubles per year. Olexandrivsky works produced one of the best in Katerinoslavka province Marseilles tiles. The works’ production (Marsellies, Dutch and striped tiles) was exhibited at the South Russian regional agricultural, industrial and handicraft exhibition in 1910 in Katerynoslav and it was awarded with the major silver medal [1, p. 75].

The enterprises of A. Vorobyov founded in 1898 (46 workers, output equaled 22 000 rubles), I. Likaki (53 workers, output equaled 36 000 rubles), S. Chentukov (50 workers, output equaled 26 000 rubles) and of F. Sychykhin (50 workers, output equaled 25 000 rubles) were also large. The production of all the brick and tile works was specifically stamped [15, p. 108].

In 1998 (or in 1900) the German subject Otton Shenveld founded the cement works employing 20 workers with the output equaled 20 000 rubles per year. In the early XXth century the total of the workers employed at the plants increased to 40 and the output was equaled 60 000 rubles per year. This enterprise produced coloured cement flags unrivaled throughout the South of the Russian Empire [11, p. 10].

Metallurgy industry began its development in Mariupol in 1886 with the foundation of I. Uvarov's iron and engineering works producing agricultural machinery, chiefly reapers. They employed 20 workers, their output equaled 20 000 rubles. In 1891 V. Soyfer's iron and engineering works producing iron and boiler equipment came into operation. They employed 80 workers and had the output equaled 75 000 rubles. As early as 1904 they employed 176 workers and their output increased up to 100 000 rubles. The works had a steam boiler and electricity. The major product was agricultural and mining equipment the output of which ranked sixth among the similar works in Southern Russia.

The sufficient upsurge in metallurgy, mining and railway industry in the Russian Empire in 1870ies resulted in Mariupol conversion to an important industrial center. Economically advantageous location near Kryvorizky and Donetsk basin and seaport status made it attractive for large domestic and foreign investments.

A well-known industrialist S. Mamontov had a significant impact on the development of Mariupol transport infrastructure. In 1882 the sidetrack of Donetsk coal railway, owned by Mamontov, was built up to Mariupol. In the course of 1886 – 1890 a new seaport designed chiefly for exporting coal and metallurgy industry production was constructed. Mamontov himself considered that port should serve not only Mariupol's needs, but the ones of the South of the state. The port's facilities were designed for turnover totaled 320 000 tons per year. But as early as 1913 its turnover amounted 1,9 million tons that made it one of the six largest seaports of the Russian Empire [2, p. 92].

At that time the city's new facilities began to attract foreign businessmen. In 1896 the German A. Rotshtein and the American E. Smith founded Nikopol-Mariupol mining and metallurgical joint-stock company with the capital of 6,75 million rubles. That summer the metallurgic works construction was started not far from the city. For that purpose the whole works were purchased, dismantled and carried by ships from Seattle. In February, 1897 the tube-welding mill was put into service [23, p. 14]. In 1899 all the components of that enterprise (blast-furnace, open-hearth furnace, founding and engineering, rolling mills for producing cast iron of different grades, section steel and tubes) were in operation. So "Nikopol" works equipped to meet the highest standards of the time came into operation. It was the only metallurgical enterprise of the Russian Empire that had the certificate for production of metal plates for Lloyd's shipbuilding company. L. Laude was appointed director of the works.

In 1897 the Belgian joint-stock company "Providans" founded the subsidiary joint-stock company "Russkiy Providans". It purchased the land from Mariupol city дума and in 1898-1899 constructed the works producing cast iron, rolled products, plate iron, tubes, bars and so forth. The products were of lower quality than the ones of "Nikopol". The enterprise was headed by M. Morel [26, p. 75].

In the first decades of the XXth century the both enterprises alike the majority of others throughout the world were overcoming the consequences of the grave world economic crisis. "Russkiy Providans" stopped operation of 1 blast and 60 coke furnaces, and of 3 rolling mills. In 1903-1910 "Nikopol" stopped cast-iron production, 100 coke furnaces operation and significantly reduced steel production. During that period Mariupol works had to join the syndicates "Prodamet" and "Truboprodazha" [3, p.97]. The situation stabilized just before WWI, the production began to grow because of the government's military orders.

Conclusions. Thus Mariupol's industry in the XIXth – early XXth centuries had two stages of development. The first one continued up to 1870ies and was characterized by its poor development. During that stage it chiefly served the domestic regional needs and was directly dependent on the agricultural development pace. Poor harvests and frequent agricultural crises of that period were reflected on the number and size of enterprises and volume of their production. There were fish plants, tanneries, candle and soap factories, tobacco factories,

distillation plants, flour mills and food industry enterprises that were owned chiefly by the representatives of the Greek, Jewish and occasionally of the foreign merchant class.

In 1860 – 1870ies the situation started to change. The permit for settling in Mariupol for other nations' representatives, recovering the status of the uyezd city, the advantageous geographical position, the industrialization process carried out rapidly all over the country caused an impetuous upsurge of sufficiently large enterprises of the factory-and-works type in the building, metallurgy and engineering industry of the city. It also attracted foreign investments. Owing to those transformations in the early XXth century Mariupol started to play a significant part in the economic life of the Russian Empire. All those transformations practically formed the present-day industrial character of the city.

References

1. Адрес-Календарь «Весь Мариуполь и его уезд». – Мариуполь : Типогр. А. А. Франтова, 1910. – 102 с. ; Adres-Kalendar «Ves Mariupol i ego uezd». – Mariupol : Tipogr. A. A. Frantova, 1910. – 102 s.
2. Адрес-календарь Южного горного и торгово-промышленного района на 1908 год. – Юзовка, 1908. – 364 с.; Adres-kalendar Yuzhnogo gornogo i torgovo-promyshlennogo rayona na 1908 god. – Yuzovka, 1908. – 364 s.
3. Бутенко В. А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности / В. А. Бутенко.- Москва : Типогр. т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 120 с. ; Butenko V. A. Kratkiy ocherk istorii russkoy trgovli v svyazi s istoriey promyshlennosti / V. A. Butenko.- Moskva : Tipogr. t-va I. D. Sytina, 1910. – 120 s.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния. – Санкт-Петербург : Типография Департамента Генерального штаба, 1850. – Т. 11. – Ч. 4. – 209 с. ; Voенno-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii. Yekaterinoslavskaya guberniya. – Sankt-Peterburg : Tipografiya Departamenta Generalnogo shtaba, 1850. – Т. 11. – Ch. 4. – 209 s.
5. Державний архів Донецької області (ДАДО), ф.110, оп.1, spr. 108, ark 12.; Derzhavniy arkhiv Donetskoї oblasti (DADO), f.110, op.1, spr. 108, ark 12.
6. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. / Е. И. Дружинина. – Москва : Наука, 1970. – С.279; Druzhinina Ye. I. Yuzhnaya Ukraina v 1800 – 1825 gg. / Ye. I. Druzhinina. – Moskva : Nauka, 1970. – S.279;
7. О продаже с публичного торга права поселянина Василия Федорова Арнаутова на половину недвижимого имения на Белосарайской косе около Ялты и заключающегося в рыбном заводе // Екатеринославские губернские ведомости. – 1901. - № 53. – С. 5; O prodazhe s publichnogo torga prava poselyanina Vasiliya Fedorova Arnautova na polovinu nedvizhimogo imeniya na Belosarayskoy kose okolo Yalty i zaklyuchayushchegosya v rybnom zavode // Yekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. – 1901. - № 53. – S. 5.
8. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. – Екатеринослав : Типогр. Губернского правления, 1892. – 108 с. ; Obzor Yekaterinoslavskoy gubernii za 1891 god. – Yekaterinoslav : Tipogr. Gubernskogo pravleniya, 1892. – 108 s.
9. Обзор Екатеринославской губернии за 1907 год. – Екатеринослав : Типогр. Губернского правления, 1908. - 49 с. ; Obzor Yekaterinoslavskoy gubernii za 1907 god. – Yekaterinoslav : Tipogr. Gubernskogo pravleniya, 1908. - 49 s.
10. Обзор фабрично-заводской промышленности и торговли России. – Санкт-Петербург : Типогр. И. А. Ефрона, 1896. – 636 с. ; Obzor fabrichno-zavodskoy promyshlennosti i trgovli Rossii. – Sankt-Peterburg : Tipogr. I. A. Yefrona, 1896. – 636 s.
11. О выдаче ссуд на устройство и расширение цементных и черепичных заводов // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Мариуполь : Типогр. А. А. Франтова, 1916. – Т. 2. - С.10 – 11 ; O vydache ssud na ustroystvo i rasshirenie tsementnykh i cherepichnykh zavodov // Sistematischeskiy sbornik

postanovleniy Mariupolskogo uezdnogo zemstva s 1869 po 1913 gg. – Mariupol : Tipogr. A. A. Frantova, 1916. – Т. 2. S.10 – 11

12. Озеров И. Х. Итоги экономического развития XIX в. / И. Х. Озеров. – Санкт-Петербург : Типогр. В. Киршбаума, 1902. – 83 с. ; Озеров И. Х. Итоги экономического развития XIX в. / И. Х. Озеров. – Санкт-Петербург : Типогр. В. Киршбаума, 1902. – 83 с.

13. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Екатеринослав : Типогр. Губернского правления, 1866. – 491 с. ; Pamyatnaya knizhka Yekaterinoslavskoy gubernii na 1867 god. – Yekaterinoslav : Tipogr. Gubernskogo pravleniya, 1866. – 491 s.

14. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. – Екатеринослав : Типогр. Губернского правления, 1875. – 265 с.; Pamyatnaya knizhka Yekaterinoslavskoy gubernii na 1875 god. – Yekaterinoslav : Tipogr. Gubernskogo pravleniya, 1875. – 265 s.

15. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав : Типогр. Губернского правления, 1889. – 612 с.; Pamyatnaya knizhka Yekaterinoslavskoy gubernii na 1889 god. – Yekaterinoslav : Tipogr. Gubernskogo pravleniya, 1889. – 612 s.

16. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1895 год. – Екатеринослав : Типо-Литография Губернского правления, 1894. – 312 с.; Pamyatnaya knizhka Yekaterinoslavskoy gubernii na 1895 god. – Yekaterinoslav : Tipo-Litografiya Gubernskogo pravleniya, 1894. – 312 s.

17. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. – Екатеринослав : Типогр. Губернского правления, 1912. – 419 с.; Pamyatnaya knizhka Yekaterinoslavskoy gubernii na 1912 god. – Yekaterinoslav : Tipogr. Gubernskogo pravleniya, 1912. – 419 s.

18. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф.20, оп.6, спр. 44, арк.1 ; Rossiyskiy gosudarstvennyu istoricheskiy arkhiv (RGIA), f.20, op.6, spr. 44, ark.1.

19. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф.1409, оп.1, спр. 2442 ; Rossiyskiy gosudarstvennyu istoricheskiy arkhiv (RGIA), f.1409, op.1, spr. 2442.

20. Рындыонский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. / П. Г. Рындыонский.- Москва : Наука, 1983. – 269 с.; Ryndzyunskiy P. G. Krestyane i gorod v kapitalisticheskoy Rossii vtoroy poloviny XIX v. / P. G. Ryndzyunskiy.- Moskva : Nauka, 1983. – 269 s.

21. Соловьева А.М. Промышленная революция в России в XIX в. / А.М. Соловьева.- М.: Наука, 1990.- 269 с.; Soloveva A.M. Promyshlennaya revolyutsiya v Rossii v XIX v. / A.M. Soloveva.- M.: Nauka, 1990.- 269 s.

22. Статистические сведения о Екатеринославской губернии за 1864 год. – Екатеринослав : Типогр. Губернского правления, 1865. – 268 с.; Statisticheskie svedeniya o Yekaterinoslavskoy gubernii za 1864 god. – Yekaterinoslav : Tipogr. Gubernskogo pravleniya, 1865. – 268 s.

23. Статистический сборник по горнозаводской промышленности Южной России, других районов России и иностранных государств в 1897 – 1898 гг. / под ред. Н. фон Дитмар. – Харьков, 1899. – 42 с. ; Statisticheskiy sbornik po gornozavodskoy promyshlennosti Yuzhnoy Rossii, drugikh rayonov Rossii i inostrannykh gosudarstv v 1897 – 1898 gg. / pod red. N. fon Ditmar. – Kharkov, 1899. – 42 s.

24. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России / С. Г. Струмилин. – Москва : Изд-во социально-экономической литературы, 1960. - 400 с. ; Strumilin S. G. Ocherki ekonomicheskoy istorii Rossii / S. G. Strumilin. – Moskva : Izd-vo sotsialno-ekonomicheskoy literatury, 1960. - 400 s.

25. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский – Москва : Наука, 1997. – 561 с.; Tugan-Baranovskiy M. I. Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem. Istoriko-ekonomicheskoe issledovanie / M. I. Tugan-Baranovskiy – Moskva : Nauka, 1997. – 561 s.

26. Фабрики, заводы и рудники Южной России. Справочно-иллюстрированная альбомная книга. – Екатеринбург : Типогр. Губернского правления, 1904. –372 с.; Fabriki, zavody i rudniki Yuzhnoy Rossii. Spravochno-illyustrirovannaya albomnaya kniga. – Yekaterinoslav : Tipogr. Gubernskogo pravleniya, 1904. –372 с.

27. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. С приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. – Санкт-Петербург : Типогр. И. А. Ефрона, 1896.- 636 с. Fabrichno-zavodskaya promyshlennost i torgovlya Rossii. S prilozheniem obshchey karty fabrichno-zavodskoy promyshlennosti Rossiyskoy imperii. – Sankt-Peterburg : Tipogr. I. A. Yefrona, 1896.- 636 s.

28. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1908 году. По данным обследования Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности. – Харьков : Центр. Стат. Управл., 1922. – 663 с.; Fabrichno-zavodskaya promyshlennost Ukrainy v 1908 godu. Po dannym obsledovaniya Otdela Promyshlennosti Ministerstva Torgovli i Promyshlennosti. – Kharkov : Tsent. Stat. Upravl., 1922. – 663 s.

29. Фабричная и заводская деятельность в Екатеринославской губернии за 1885 год // Екатеринославские губернские ведомости. – 1886. – № 65. – С.3 – 4 ; Fabrichnaya i zavodskaya deyatelnost v Yekaterinoslavskoy gubernii za 1885 god // Yekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. – 1886. – № 65. – S.3 – 4.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2015 р.

В.С. Волоніць, С.В. Новікова

ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК М. МАРИУПОЛЯ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Промисловість Маріуполя у ХІХ – на початку ХХ ст. у своєму розвитку пройшла два етапи. На першому, який тривав до 1870-х рр., вона була розвинена дуже слабо, забезпечувала в основному лише внутрішні потреби регіону і знаходилася у безпосередній залежності від темпів розвитку сільського господарства. Неврожаї та часті сільськогосподарські кризи цього періоду відображалися на кількості та розмірах підприємств, обсягах їхньої продукції. У місті діяли рибні, шкіряні, свічкові, миловарні, тютюнові, винокурні, борошномельні підприємства, підприємства харчової галузі, власниками яких в основному були представники грецького та єврейського, а інколи – іноземного купецтва.

Одним з найбільш прибуткових у цей період був рибний промисел. Саме у цій галузі діяла найбільша кількість підприємств (до 56) та отримувався найвищий прибуток (до 100 000 руб. сріблом на рік). Монополістом у цій сфері було місцеве грецьке купецтво.

З 1860 – 1870-х рр. ситуація почала змінюватися. Дозвіл селитися у Маріуполі представникам інших національностей, повернення йому статусу повітового міста, вигідне географічне розташування, процес індустріалізації, що відбувався швидкими темпами по всій державі, призвели до стрімкого злету у місті достатньо великих підприємств фабрично-заводського типу у будівельній, металургійній галузях та машинобудуванні, притягнули іноземні інвестиції.

Крім грецьких підприємців, що вкладали свої капітали, як і у попередній період, в основному у підприємства з переробки сільськогосподарської продукції та будівельну галузь, провідні позиції у різних галузях промисловості починають посідати єврейські підприємці. Саме вони створюють великі, обладнані за останніми технічними вимогами того часу підприємства у борошномельній, машинобудівній та металургійній галузях.

У цей період посилюється також і вплив іноземних промисловців на економічне життя міста. Іноземний капітал був задіяний у таких галузях, як харчова та машинобудівна, а найбільш повно – у металургійному виробництві. Будівництво у Маріуполі двох великих навіть за світовими стандартами металургійних заводів,

морського порту, залізниць значно пожвавило різні сфери життя міста. Завдяки цим перетворенням на початку ХХ ст. Маріуполь став відігравати помітну роль в економіці Російської імперії, а усі ці перетворення практично сформували сучасний промисловий вид міста.

Ключові слова: *Маріуполь, Маріупольський повіт, рибний промисел, промисловість, металургійне виробництво.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н., проф.; Молчанов В.Б., к.і.н., с.н.с.*

УДК 94:[37.014+008](477.75)

С.П. Зубченко

ОСВІТНЯ ТА КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКИ В АР КРИМ: ІСТОРІЯ Й СУЧАСНІСТЬ

Розглядаються питання освітньої та культурної політики в Автономній Республіці Крим та роль державних органів влади України у її формуванні. Проаналізовано тенденції, що характеризують освітню та культурну галузь в історичній ретроспективі та на сучасному етапі.

З'ясована роль і місце державних, громадських та міжнародних організацій у реалізації програм, спрямованих на становлення та відродження освіти й культури в Криму. Подано рекомендації щодо підвищення ефективності державної освітньої та культурної політики в регіоні.

Ключові слова: *Автономна Республіка Крим, державні органи влади України, Концепція державної політики, освітня політика, культурна політика.*

Сучасні кризові явища, що охопили економічну, політичну й соціальну сфери життя регіонів України накладають відбиток на галузі безпосередньо залежні від них, а саме культуру й освіту. Освітня і культурна сфера Автономної Республіки Крим не стала винятком, адже відповідно до Конституції України [1], Законів України «Про затвердження Конституції АРК» [2], «Про вибори депутатів Верховної Ради АРК» [3] та «Про Верховну Раду АРК» [4] територія Криму визнана - адміністративно одиницею України. Нажаль, сучасною реалією територій Кримського півострову є тимчасова окупація Російською Федерацією, цей факт визнається Українською владою [5], Організацією Об'єднаних Націй [6], Європейським Союзом та іншими світовими організаціями..

В силу історичних і геополітичних обставин Крим являється унікальним регіоном, який завжди мав власну національну та культурну специфіку, вирізнявся конфесійною різноманітністю. Але не дивлячись на те, що мешканці півострова з давніх часів представляли різні нації і етноси, сповідували різні релігії, протягом 24 років незалежності України стосунки між етнічними спільнотами ґрунтувалися на порозумінні, взаємодопомозі та творчій співпраці.

Сьогодні ж ставить перед можновладцями, науковцями, дослідниками та й просто перед пересічними громадянами нашої держави низку гострих проблем етнополітичного характеру, які безпосередньо впливають на розвиток освіти і культури в АРК. Військова агресія Росії супроводжується інформаційною війною та нав'язуванням історичних міфів та стереотипів [7].

Враховуючи вищенаведене, перед державними органами влади України, регіональними органами управління у сфері освіти і культури, громадськими, міжнародними організаціями, усіма, хто працює у царині реалізації програм, спрямованих на становлення та відродження освіти й культури в Криму стоять нові, стратегічні завдання, головною метою яких перетворити освіту і культуру на потужний чинник суспільного розвитку, дієвий інструмент реалізації соціально-економічних реформ та забезпечення консолідації всього суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій присвячених проблемам Криму засвідчує, що ключовою темою більшості виступають питання повернення й соціально-матеріального облаштування депортованих в минулому кримських татар на історичну батьківщину, зокрема праці О. Бажана, О. Голенка, Ю. Данилюка, В. Котигоренко, І. Прибиткової та ін.

Заслужують на увагу дослідження І. Агофонової, О. Беляєва, В. Васильчука, Ю. Зінченка, О. Латишевої, Л. Лойко, І. Мащенко, О. Рафальського, В. Яремчука, С. Римаренка, М. Рябчика присвячені висвітленню історії окремих сфер життєдіяльності етнічних меншин України і лише в цьому контексті їх освіти й культури.

Більш ґрунтовно освіта і культура етносів Криму розглядалась в контексті історії етнонаціональних процесів України у низці академічних і монографічних видань, під авторством В. Андрущенка, А. Гуржія, В. Кременя, І. Кураса, В. Каврайського, В. Ткаченка, О. Толочко та ін.

Цікавий матеріал містять праці істориків вихідців з кримського етнічного середовища, зокрема розвідки Д. Алілова, М. Джемільова, Ш. Кайбуллаєва. Але не зважаючи на велику кількість публікацій, серед праць немає комплексних наукових розвідок, а проблеми освітньо-культурної політики в АРК, в умовах інформаційного суспільства потребують подальших спеціальних комплексних досліджень і осмислення.

У зв'язку з цим автор, поставила за мету - проаналізувати політику Української держави щодо відродження національних культур незалежно від їх етнічного походження. Визначити завдання культурно-освітньої політики України щодо досягнення міжетнічної гармонії та етнокультурної рівноваги в Криму.

Задля досягнення поставленої мети були поставлені такі завдання: проаналізувати діяльність центральних органів державної влади України, заходи владних органів АРК, участь державних, громадських та міжнародних організацій автономії у реалізації програм, спрямованих на розвиток культури й освіти народів Криму в історичній ретроспективі та на сучасному етапі; визначити шляхи оптимального освітнього та культурного розвитку населення регіону у найближчій перспективі.

Сучасну культурно-освітню ситуацію в Криму визначають кілька чинників. По-перше, багатонаціональність складу населення АРК. За даними Всеукраїнського перепису населення, на території АРК проживають представники більш як 125 національностей і народностей. Серед національного складу населення АРК переважна більшість росіян, чисельність яких склала 1180,4 тис. осіб, або 58,5% від загальної чисельності населення. Друге місце за чисельністю займають українці – 492,2 тис. осіб., частка українців у загальній чисельності населення АРК склала 24,2. Третє місце за чисельністю займають кримські татари. Їх чисельність, порівняно з переписом населення 1989 року, збільшилася в 6,4 рази і налічувала на дату перепису 2001 року – 243,4 тис. осіб [8; 9].

По-друге, сформовані ще за радянських часів ідеологічні стереотипи, адже освітньо-культурні установи АРК, діячі культури, творчі колективи і спілки перебували під тотальним ідеологічним пресом, примусовою культурною радянізацією та інтернаціоналізацією неросійського населення. Русифікація призвела до витіснення з обігу української мови та мов етнічних спільнот. Так, як свідчать дані Всеукраїнського

перепису населення 2001 р., російську мову рідною визнано 97% євреїв Криму, 89% німців, 82% білорусів, 79% корейців, 78% болгар, 73% греків та 61% українців. Загалом російську мову вважають рідною 23% неросійського населення регіону [9]. Такі рецидиви тоталітарного мислення, світосприйняття, вважає О. Калакура, залишаються головною перепорою як національного відродження, так і вільного культурно-освітнього розвитку кожної етнічної групи автономії [10].

По-третє, помітний вплив на розвиток освіти й культури Криму справило відновлення державної незалежності України і надання йому автономії. Вже в перші роки незалежності, проросійські сили стали роздмухувати протистояння між автономією і центром з метою свідомо консервувати зросійщену радянську систему культури і освіти [11, с. 176]. Особливим чинником культурного і духовного життя Криму стала зміна етнічного складу населення півострова 1980 – початку 1990-х років, як наслідок масового повернення кримських татар та представників інших етносів, що підпали під репресії і депортації радянської влади, на свою історичну батьківщину. Сьогодні в Криму проживає 280 тисяч кримських татар, що складає 13% населення автономії [12].

Зіткнувшись з проблемою повернення депортованих народів Криму, державна влада України ініціювала програму, яка поряд з економічними завданнями, вирішувала питання культури і освіти, як важливих чинників процесу соціальної адаптації й національно-культурного відродження, що формує клімат міжнаціональної довіри й терпимості, що допомагає взаємозбагаченню культур, при повазі самотності кожного етносу [13].

Конкретним кроком вирішення проблем в галузі освіти і культури АРК, став Указ президента України «Про фонд розвитку культур національних меншин» від 29 квітня 1992 р. [14], що координував роботу органів державної влади, вирішував питання фінансування підготовки кадрів, організацій симпозіумів, конференцій з розв'язання проблем національних груп в Україні.

З метою інтенсифікації у розв'язанні освітніх і культурних завдань, вирішення політико-правових, соціально-економічних проблем при Президенті України був створений консультативно-дорадчий орган «Рада представників кримськотатарського народу» на чолі з Головою М. Джемілевим, яка займалася конкретними практичними питаннями, у тому числі й розвитком дошкільної та середньої освіти, цільовим направлення молоді у вузи України, відновленням НДІ кримськотатарської мови, літератури, історії й культури. [15, с. 3-4].

Велику роль у вирішенні проблем пов'язаних з невідповідністю освітньо - культурної й інформаційної мережі етнічному складу населення відіграє діяльність ВР України [16], зокрема, прийняття нею в 1991 році «Декларації прав національностей України», в якій підкреслювалася гарантія всім національностям на право створення й діяльність культурних центрів, об'єднань, організацій, видання газет і журналів рідною мовою, формування художніх і творчих колективів, музеїв, театрів, кіностудій, а також використання національної символіки [17]. В свою чергу, Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 року [18] зміцнив і розширив можливості національних груп на рівні культурних прав, збереження мови, традицій, звичаїв.

У вирішенні проблем освіти й культури непересічна роль належить органам виконавчої влади. Кабінет Міністрів України постійно приділяє пильну увагу питанням, пов'язаним з задоволенням потреб населення АРК. 24 березня 1992 року, були затверджені положення про Республіканську Комісію у справах депортованих народів Криму, яка сприяла реалізації комплексу заходів для відродження, збереження й розвитку мови, культури, національних традицій депортованих народів. У її повноваження входило й здійснення взаємодії як державних органів влади, так і різних

зацікавлених громадських організацій [19, с. 97–99]. В серпні 1995 року вийшла постанова КМ України, окремих розділ якої присвячувався гуманітарній сфері, де особлива роль була відведена розробці державної програми відродженню культури й освіти кримських татар, підготовці, перепідготовці національних кадрів, випуску суспільно-політичної, історичної, художньої й культурологічної літератури [19, с. 134-135]; у постанові КМ від 18 березня 1996 р. була створена інфраструктура культурного й просвітительського призначення [20, с. 138-143]; відповідно до постанови КМ України від 13 серпня 1999 року була створена Комісія у справах осіб депортованих за національною ознакою, діяльність якої була націлена на забезпечення депортованих на достатньому рівні об'єктами культури, а також визначення пріоритетів будівництва установ освіти [20, с. 220]; у січні 2002 року КМ України затвердив Програму адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти.

Безпосередню активну участь у розв'язанні, культурних і освітніх проблем населення АРК беруть органи державної влади Криму. З метою реалізації етнічної політики при Верховній Раді АРК у 1999 році була створена постійна Комісія з культури, міжнаціональних відносин і проблем депортованих громадян. Зусилля якої були спрямовані на підтримку й сприяння етнічним культурним центрам, забезпечення умов для відродження та збереження національної ідентичності.

У підготовці республіканських програм розвитку національних культур і реалізації проектів нормативно-правового характеру ВР і Рада Міністрів АРК, а також Міжнаціональна Рада при РМ АРК постійно проводили консультативні роботи з органами місцевого врядування. У своїй діяльності Рада керується Конституцією й законами України, нормативно-правовими актами АРК [21, с. 46-47]. Також РМ і Міністерство культури АРК доклали чимало зусиль для надання підтримки національно-культурним установам і творчим колективам, музеям і відділам при музеях, діяльність яких спрямована на відродження етнічної культури.

Вагома роль у розвитку освіти рідною мовою належала Міністерству освіти АРК, яким була розроблена, а РМ АРК затверджена програма розвитку мережі освітніх установ із кримськотатарською мовою навчання на 1997 – 2006 роки.

Провідна роль у справі перетворення державної політики, спрямованої на соціально-культурну інтеграцію кримських татар, належить Республіканському комітету по справах міжнаціональних відносин і депортованих громадян АРК. Відповідно до законодавства України та міжнародного права комітет є забезпечує вільний й рівноправний розвитку культур, задоволення духовних потреб, участь у міжнародному співробітництві, надає підтримку діяльності національно-культурних просвітительських центрів, навчальних закладів, а також разом з іншими державними органами здійснював підготовку пропозицій і рекомендацій у формуванні єдиної державної політики в сфері національних відносин [21, с. 48-49].

З перших днів анексії півострова як на державному, так і на регіональному рівні в Криму створюються умови, несумісні з вільним розвитком освіти і культури. Принципи забезпечення рівноправного розвитку культур проголошені в Конституції Республіки Крим, прийнятої 11 квітня 2014 року є суто декларативними і не виконуються. Українську систему освіти, що існувала на півострові, намагаються трансформувати відповідно до російських правил. Так, з 1 вересня 2014 року згідно із сумнівним законом від 5 травня 2014 року № 84-ФЗ «Про особливості правового регулювання відносин у сфері освіти у зв'язку із прийняттям до Російської Федерації Республіки Крим і утворенням у складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим і міста федерального значення Севастополь та про внесення змін до Федерального закону «Про

освіту в Російській Федерації» школи Криму фактично перейшли на стандарти системи освіти РФ [22].

Стосовно української культури, мови і літератури показовими є останні рішення, прийняті кримською владою. Так, 23 жовтня 2014 року наказом Міністрів Республіки Крим № 235 було прийнято рішення про забезпечення низки заходів з реалізації комплексу дій щодо відновлення історичної справедливості, політичного, соціального і духовного відродження вірменського, болгарського, грецького, кримськотатарського і німецького народів, які зазнали незаконної депортації і політичних репресій за національною та іншими ознаками. Також для обговорення було запропоновано Державну програму «Збереження, вивчення і розвиток мов вірменського, болгарського, грецького, кримськотатарського і німецького народів на 2015-2020 рр.» [23]. Але жодного документа, який гарантував би отримання освіти українською мовою, досі не запропоновано.

Постановою № 651 самопроголошеної Ради Міністрів Республіки Крим 30 грудня 2014 року затверджено Державну Програму розвитку освіти і науки в Республіці Крим на 2015-2017 роки. У жодному розділі цієї Програми не йдеться про забезпечення доступу до навчання рідною мовою або хоча б про реалізацію права вивчення рідної мови.

Над розв'язанням проблем, пов'язаних з відродженням культури кримських татар, працюють не тільки державні та місцеві органи виконавчої влади України й АР Крим, але й неурядові організації громадянського суспільства. Уже з перших днів своєї діяльності обраний Курултаєм представницький орган Меджліс кримськотатарського народу, а також створювані громадські організації стали приділяти увагу питанням освіти культурного відродження. З цією метою в 1991 році були створені «Кримськотатарський фонд культури», Фонд «Крим», а в 1992 р. Кримський республіканський культурний центр кримських татар, основною метою яких стало відродження освіти рідною мовою та культури.

У розв'язанні питань, пов'язаних з освітніми завданнями шкільних установ, Меджліс підтримував тісний зв'язок з асоціацією «Мааріфчі» («Просвітитель»), надавав фінансову допомогу в будівництві центрів дошкільної підготовки, культурно-освітніх центрів по всій території Криму.

Асоціація кримськотатарських працівників освіти «Мааріфчі», яка з 1996 року, здійснює велику роботу в розвитку освіти рідною мовою: проводить культурні і благодійні заходи, організовує зустрічі працівників шкільних установ, налагоджує тісні контакти з закордонними громадськими організаціями, що працюють у сфері освіти. На початку ХХІ ст.. діяльність «Мааріфчи» була спрямована не тільки на відродження освіти рідною мовою, але й координацію державних і громадських організацій, усіх зацікавлених сторін у вирішенні проблем в освіті АРК. Важлива увагу приділяла асоціація й сучасному стану кримськотатарської мови й організації навчання дітей рідною мовою. Кримські татари, завдяки компактному проживанню і високій національній самосвідомості, досить широко використовують право засновувати національні класи в школах [24, с. 28]. Перед початком навчального сезону 2014-2015 року в Криму Асоціація «Мааріфчі» вказувала на проблеми, які виникають у сфері освіти кримськотатарською мовою, зокрема слабка забезпеченість шкіл навчально-дидактичним матеріалом, відсутність в середніх навчальних закладах спеціалізованих кабінетів, а також недостача словників і художньої літератури.

Необхідно зазначити, що не дивлячись на позитивні сторони діяльності кримськотатарських громадських організацій з розвитку й відродження освіти та культури, більшість заходів носить епізодичний характер і не мають тривалих програм. У багатьох випадках громадські організації не мають належного практичного досвіду.

З початку 2000-х років до розв'язання соціально-економічних і політико-правових питань в автономії, долучаються міжнародні урядові та громадські організації. Спочатку їх допомога була епізодичною та багато в чому носила гуманітарний характер. У сформованих умовах Україна виступила головним ініціатором і почала конкретні заходи з метою залучення міжнародного співтовариства у вирішенні соціально-економічної, освітньої і культурної в Криму. У Києві з ініціативи ООН і прохання уряду України була розроблена «Програма розвитку й Інтеграції Криму ООН» (ПРІК ООН) спрямована на вирішення термінових потреб і запобігання конфліктних ситуацій, а також на розвиток культурних і освітніх потреб репатріантів Криму, на основі поширення передового міжнародного досвіду. [25, с. 170].

В 1996 році в АР Крим було відкрито представництво Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Ця міжнародна організація тільки в 1997 р. зі свого боку виділило на ремонт і будівництво шкіл 185029 гривень. Протягом 1997 – 1999 р. УВКБ ООН на підтримку освіти рідною мовою для кримських татар виділило 229933 гривень [26, с. 181-182].

У 1997 р. в АР Крим почала свою роботу Міжнародною організацією з міграцій (МОМ). Однак велика частина коштів організації, як і інших міжнародних структур, виділялися на програми економічного, соціального чи правового характеру, у тому числі на будівництво доріг, об'єктів охорони здоров'я й розв'язання правових питань репатріантів.

У підтримці кримськотатарської культури найбільших успіхів досяг міжнародний фонд «Відродження» [27]. З метою розвитку системи освіти з рідною мовою навчання в АР Крим був створений центр, основним завданням якого була не тільки підтримка освіти, але й розробка та введення навчально-методичних комплексів для шкіл, сприяння створення мережі навчальних закладів, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів усіх рівнів, інформаційно-бібліотечне забезпечення вчителів, студентів, школярів, проведення науково-методичних конференцій і комплексних досліджень в галузях мовознавства, етнопедагогіки й етнопсихології. Діяльність Міжнародного фонду «Відродження» в галузі освіти та культури відповідало встановленим вимогам і здійснювалося в контексті державної етнічної політики.

Однією з міжнародних організацій, що не байдужі до проблем АРК є ЮНЕСКО. У сучасному співробітництві України та ЮНЕСКО головним завданням є вироблення спільного алгоритму дій з метою збереження та захисту української культурної, природної та наукової спадщини на окупованій Росією території Кримського півострова, забезпечення сталої роботи освітніх та наукових установ в АРК, а також реалізації головних положень ухваленої на 194-й сесії Виконавчої Ради ЮНЕСКО, резолюції щодо ситуації в АР Крим «Моніторинг з боку ЮНЕСКО ситуації в Автономній Республіці Крим (Україна)» [28].

Отже, за роки незалежності державними органами влади України була створена законодавча основа, що надає умови для відродження освіти, культури кримських татар і інших національностей в АРК, загалом ВР України ухвалено понад 300 нормативно-правових актів, що стосуються питань культури і освіти. Але необхідно зауважити, що не дивлячись на позитивні зрушення у прийнятті важливих рішень у регулюванні питань освіти і культури АРК, мають місце незавершені реформи у законодавчому секторі, відсутність механізмів їхнього впровадження, їх декларативний та формальний характер, обмежений дефіцитний державний бюджет і використання виділених коштів не за призначенням все це стає причиною кризової ситуації в галузях освіти і культури.

Заходи ВР, РМ АР Крим та інших органів виконавчої влади спрямовані на підтримку системи освіти рідною мовою, видавничої справи, різних творчих колективів, стають більш цілеспрямованими й інтенсивними. Але має місце і негативна тенденція,

наприклад в діяльності органів влади в АРК не існує довгострокових програм реалізації освітньо-культурної політики. Це призводить до кризових явищ у галузі, загострення і без того складного процесу формування національної освіти і культурного розвитку населення півострову.

Оцінюючи діяльність міжнародних організацій потрібно зазначити, що на думку фахівців, багато потенційних інвесторів, оцінюючи складну й нестабільну ситуацію в Криму, не поспішають вкладати кошти в розвиток освіти та культури [29, с. 99-100]. У діяльності міжнародних організацій спостерігаються тенденції, коли вони від простої гуманітарної допомоги переходять до проведення різних заходів в економічній, соціальній і культурній підтримці населення АРК, співпрацюють між собою, українськими, кримськими державними органами влади й кримськотатарськими громадськими організаціями, об'єднаннями, асоціаціями, установами. Ця діяльність і підтримка міжнародних організацій є своєчасною та необхідною. Надалі для розв'язання питань, пов'язаних з освітою та культурою, необхідно більш широке залучення різних міжнародних організацій.

Враховуючи сучасну суспільно-політичну ситуацію в нашій державі, війну з російськими загарбниками на сході України, окупацію АР Крим, є нагальна необхідність прискорення роботи щодо створення цілісної концепції державної політики в сфері освіти і культури на територіях, які постраждали від зовнішньої агресії. Розвиток освіти і науки має стати пріоритетними для центральних і місцевих органів влади, як важіль у протидії агресивній російській пропаганді. Українська влада повинна звернути увагу на підсилення просвітницької діяльності, розширення мережі освітніх і культурних установ в АРК.

Список використаної літератури

1. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 21.02.2014р., № 742-VII [Електронний ресурс] // Закони України. Інформаційно-правовий портал. - Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>; Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 21.02.2014r., № 742-VII [Elektronnyi resurs] // Zakony Ukrainy. Informatsiino-pravovyi portal. - Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>;

2. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим : Закон України від 19.03.2009 р., N 1167-VI (1167-17) [Електронний ресурс] // Закони України : Інформаційно-правовий портал. - Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/350-14>; Pro zatverdzhennia Konstytutsii Avtonomnoi Respubliky Krym : Zakon Ukrainy vid 19.03.2009 r., N 1167-VI (1167-17) [Elektronnyi resurs] // Zakony Ukrainy : Informatsiino-pravovyi portal. - Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/350-14>

3. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів [Електронний ресурс] : Закон України від 30.08.2010. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 630-VIII від 16.07.2015 // Закони України. Інформаційно правовий портал. - Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2487-17> ; Pro vybory deputativ Verkhovnoi Rady Avtonomnoi Respubliky Krym, mistsevykh rad ta silskykh, selyshchnykh, miskykh holiv [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 30.08.2010. Iz zminamy, vnesenymy zghidno iz Zakonu № 630-VIII vid 16.07.2015 // Zakony Ukrainy. Informatsiino pravovyi portal. - Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2487-17>.

4. Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим [Електронний ресурс] : Закон України від 21.12.2001. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 1697-VII від 14.10.2014 // Закони України. Інформаційно-правовий портал. - Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/90/98-%D0%B2%D1%80> ; Pro Verkhovnu Radu

Avtonomnoi Respubliki Krym [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 21.12.2001. Iz zminamy, vnesenymy zghidno iz Zakonu № 1697-VII vid 14.10.2014 // Zakony Ukrainy. Informatsiino-pravovyi portal. - Rezhym dostupu : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/90/98-%D0%B2%D1%80>

5. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України [Електронний ресурс] : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII // Закони України. Інформаційно правовий портал. - Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>; Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 15.04.2014 № 1207-VII // Zakony Ukrainy. Informatsiino pravovyi portal. Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>

6. Генассамблея ООН приняла резолюцию в поддержку территориальной целостности Украины [Електронний ресурс] // ИТАР-ТАСС. - Режим доступу : <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1079720>; Henassambleia OON pryniala rezoliutsiyu v podderzhku terrytoryalnoi tselostnosti Ukrainy [Elektronnyi resurs] // YTAR-TASS. - Rezhym dostupu : <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1079720> - nazva z yekranu.

7. Про заборону в Криму антиукраїнської пропаганди [Електронний ресурс] : виступ О. Фомушкіна, голови Кримської організації Української народної партії // Прес-служба Кримської організації УНП. - Режим доступу : <http://unp.ua> ; Pro zaboronu v Krymu antyukrainskoi propahandy [Elektronnyi resurs] : vystup O. Fomushkina, holovy Krymskoi orhanizatsii Ukrainskoi narodnoi partii // Pres-sluzhba Krymskoi orhanizatsii UNP. - Rezhym dostupu : <http://unp.ua>

8. Национальный состав населения АРК // Кримські студії. – 2003. – №3-4; . Natsyonalnyi sostav naseleniia ARK // Krymski studii. – 2003. – №3-4.

9. Чисельність і склад населення Автономної Республіки Крим за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] // Офіційна сторінка Всеукраїнського перепису населення. - Режим доступу : <http://www.ukrcensus.gov.ua>; Chyselnist i sklad naselennia Avtonomnoi Respubliki Krym za pidsumkamy Vseukrainskoho perepysu naselennia 2001 roku [Elektronnyi resurs] // Ofitsiina storinka Vseukrainskoho perepysu naselennia. - Rezhym dostupu : <http://www.ukrcensus.gov.ua>

10. Калакура О. Сучасна етнокультурна та освітня ситуація в АРК як об'єкт наукового дослідження / О. Калакура // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень - 2003. - Вип. 23. - С. 203-215 ; Kalakura O. Suchasna etnokulturna ta osvitnia sytuatsiia v ARK yak obiekt naukovooho doslidzhennia / O. Kalakura // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen - 2003. - Vyp. 23. - S. 203-215 ;

11. Щерба О. Культурно-освітня складова діяльності кримськотатарської спільноти в Україні / О. Щерба // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. - 2011. – Вип. 23. – С. 175-179 ; Shcherba O. Kulturno-osvitnia skladova diialnosti krymskotatarskoi spilnoty v Ukraini / O. Shcherba // Ukrainiska natsionalna ideia: realii ta perspektyvu rozvytku. - 2011. – Vyp. 23. – S. 175-179

12. Чубаров Р. Крымские татары в Крыму и в мире: Проблемы и перспективы национального возрождения [Електронний ресурс] : доклад председателя Меджлиса крымскотатарского народа на Всемирном конгрессе крымских татар : пер. с крымскотат. яз. // Крым и крымские татары. - Режим доступа : <http://kirimtatar.com> ; Chubarov R. Krymskie tataru v Krymu i v mire: Problemy i perspektivy natsionalnogo vozrozhdeniya [Elektronnyu resurs] : doklad predsedatelya Medzhliisa krymskotatarskogo naroda na Vsemirnom kongresse krymskikh tatar : per. s krymskotat. yaz. // Krym i krymskie tataru. - Rezhym dostupa : <http://kirimtatar.com>.

13. Про затвердження Програми адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 січ. 2002 р. № 29 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – С. 72 ; Pro zatverdzhennia Prohramy adaptatsii ta intehratsii v ukrainske suspilstvo deportovanykh krymskykh tatar, a takozh osib inshykh natsionalnosteri, vidrozhennia i rozvytku yikh kultury ta osvity : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 sich. 2002 r. № 29 // Ofitsiyni visnyk Ukrainy. – 2002. – № 2. – S. 72;

14. Про Фонд розвитку культур національних меншин України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 29 квіт. 1992 р. // Урядовий портал. Нормативні акти України. - Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>; Pro Fond rozvytku kultur natsionalnykh menshyn Ukrainy [Elektronnyi resurs] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 29 kvit. 1992 r. // Uriadovyi portal. Normatyvni akty Ukrainy. Rezhym dostupu : <http://www.kmu.gov.ua>

15. Про Раду представників кримськотатарського народу : Указ Президента України від 7 квітня 2000 року N 573/2000 // Кримськотатарське питання. – Сімферополь, 1999. - Ч. 3 (7); Про Положення про Раду представників кримськотатарського народу : Указ Президента України від 7 квітня 2000 р. N 573/2000 // Кримські студії (Інформаційний бюлетень). – 2000. – № 4 ; Pro Radu predstavnykiv krymskotatarskoho narodu : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 7 kvitnia 2000 roku N 573/2000 // Krymskotatarske pytannia. – Simferopol, 1999. - Ch. 3 (7); Pro Polozhennia pro Radu predstavnykiv krymskotatarskoho narodu : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 7 kvitnia 2000 r. N 573/2000 // Krymski studii (Informatsiyni biuleten). – 2000. – № 4

16. Выступление Президента Украины Леонида Кучмы на совещании по проблемам социально-экономического развития АР Крым // Крымские известия. – 2001. – 11 мая. – № 83; Vyistuplenie Prezidenta Ukrainy Leonida Kuchmy na soveschaniі po problemam sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya AR Krym // Krymskie izvestiya. – 2001. – 11 maya. – № 83

17. Декларация прав национальностей Украины // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 53. - С.799; Deklaratsiia prav natsionalnosteri Ukrainy // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. -1991. -№ 53. - С.799.

18. Про національні меншини в Україні : Закон України Закон від 25.06.1992 № 2494-XI // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 36. - С. 529 ; Pro natsionalni menshyny v Ukraini : Zakon Ukrainy Zakon vid 25.06.1992 № 2494-XI // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. - 1992. - № 36. - S. 529

19. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. докум. Автономної Республіки Крим (1941 - 1998). – Київ, 1999 ; Deportovani krymski tatory, bolhary, virmeny, hreky, nimtsi : zb. dokum. Avtonomnoi Respubliky Krym (1941 - 1998). – Kyiv, 1999

20. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : матер. засідань урядових комісій (1989 – 2000). – Київ, 2001 ; Deportovani krymski tatory, bolhary, virmeny, hreky, nimtsi : mater. zasilan uriadovykh komisii (1989 – 2000). – Kyiv, 2001

21. Национально-культурные объединения Автономной Республики Крым : справ. пособ. – Симферополь, 1999. – Вып. 1 ; Natsionalno-kulturnye obedineniya Avtonomnoy Respubliki Krym : sprav. posob. – Simferopol, 1999. – Vyp. 1

22. Республіка Крим і м. Севастополь: інтеграція системи освіти і науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://минобрнауки.рф/новости/4092>; Respublika Krym i m. Sevastopol: intehratsiia systemy osvity i nauky [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://mynobrнауky.rf/novosty/4092>;

23. «Анексована» освіта в тимчасово окупованому Криму : моніторинг. звіт / за заг. ред. Ю. Тищенко, О. Смірнова; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – Київ : Україна, 2015. – 40 с. ; «Aneksovana» osvita v tymchasovo okupovanomu Krymu : monitorynh. zvit / za zah. red. Yu. Tyshchenko, O. Smirnova; Ukr. nezalezh. tsentr polit. doslidzh. – Kyiv : Ukraina, 2015. – 40 s.

24. Горобей Т. І. Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів / Т. І. Горобей // Відродження. – 2000. – № 1. – С. 27–30 ; Horobei T. I. Osvita krymskykh tatar: shliakhy podolannia trudnoshchiv / T. I. Horobei // Vidrodzhennia. – 2000. – № 1. – С. 27–30

25. Гафаров Э. На рубеже веков (социально-экономические проблемы обустройства и адаптации крымскотатарского народа в АРК) / Э. Гафаров – Симферополь : Амена, 2001. – 175 с.; Gafarov E. Na rubezhe vekov (sotsialno-ekonomicheskie problemyi obustroystva i adaptatsii krymskotatarskogo naroda v ARK) / E. Gafarov – Simferopol : Amena, 2001. – 175 s.

26. УВКБ ООН стурбоване законопроектом, який може вплинути на права переміщених із Криму осіб [Електронний ресурс] // Агентство ООН у справах біженців. - Режим доступу : <http://unhcr.org.ua/uk/?lang=uk> ; UVKB OON sturbovane zakonoproektom, yakyi mozhe vplynuty na prava peremishchenykh iz Krymu osib [Elektronnyi resurs] // Ahentstvo OON u spravakh bizhentsiv. - Rezhym dostupu : <http://unhcr.org.ua/uk/?lang=uk>

27. Месут А. «Возрождение» помогает начать новую жизнь / А. Месмут // Голос Крыма. –1997. – 21 апреля. – № 8; Mesut A. «Vozrozhdenye» pomohaet nachat novuiu zhyzn / A. Mesmut // Golos Kryma. –1997. – 21 apreliia. – №8

28. Ситуація в Автономній Республіці Крим та м.Севастополь (Україна) у сферах компетенції ЮНЕСКО [Електронний ресурс] // Постійне представництво України при ЮНЕСКО. - Режим доступу : <http://unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraineunesco/cooperation/Crimea>; Sytuatsiia v Avtonomnii Respublitsi Krym ta m.Sevastopol (Ukraina) u sferakh kompetentsii YuNESKO [Elektronnyi resurs] // Postiine predstavnytstvo Ukrainy pry YuNESKO. - Rezhym dostupu : <http://unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraineunesco/cooperation/Crimea>

29. Роль міжнародних організацій та донорських інституцій у вирішенні проблем інтеграції в українське суспільство осіб, депортованих за національною ознакою з території Криму : зб. матер. круглого столу, м. Київ 28 вересня 2000 року. – Київ, 2000. – 96 с. ; Rol mizhnarodnykh orhanizatsii ta donorskykh instytutsii u vyrishenni problem intehratsii v ukrainske suspilstvo osib, deportovanykh za natsionalnoiu oznakoiu z terytorii Krymu : zb. mater. kruhloho stolu, m. Kyiv 28 veresnia 2000 roku. – Kyiv, 2000. – 96 s.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2015 р.

S. Zubchenko

TOPIC: THE EDUCATIONAL AND CULTURAL POLICY: IN THE HISTORY OF CRIMEA AND TODAY

The problems of educational and cultural policy in the Crimea and the role of public authorities of Ukraine in its formation are being considered. The tendencies that characterize the educational and cultural sector historically and today were analyzed.

The role and place of state, public and international organizations in the implementation of programs the aim of which is the establishment and revival of education and culture in the Crimea were defined. Recommendations for improving the efficiency of public educational and cultural policies in the region were given.

Activities of state authorities of Ukraine to establish the legal framework and conditions of assurance and implementation of policies to support the development of education and culture in Crimea were defined. The specific measures for long-term financing and material

support of education, cultural institutions, artistic groups, associations and unions were characterized.

Due to the current socio-political situation in our country, the war against Russian invaders in the east of Ukraine, annexation of Crimea, the need to accelerate work on the establishment of an integrated concept of public policy in the field of education and culture in areas that suffered from foreign aggression was emphasized. They have to become a priority for central and local authorities in the implementation of educational and cultural policy.

Keywords: *Crimea, the public authorities of Ukraine, the concept of public policy, educational policy, cultural policy.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н., проф.; Задунайський В.В., д.і.н., проф.*

УДК 94(477.83)''1943/1949''

В. І. Ільницький

ДО ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВОГО І ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВСТАНЦІВ У ВО-4 «ГОВЕРЛЯ» (1943 – 1949)

У статті на основі невідомих та маловідомих документів розкриваються питання військового та господарського забезпечення повстанців у ВО-4 «Говерля». Доведено, що попри складнощі щоденної збройної та пропагандистської боротьби упівці стикалися з постійною проблемою збройного і матеріального забезпечення. З'ясовано, що ця проблема стосувалася як рядових учасників, так і вищого командного складу. Виявлено, що відсутність належного військового та господарського забезпечення, а також постійне морально-психологічне напруження призводили до конфліктних ситуацій.

Ключові слова: *військове і господарське забезпечення, ВО-4 «Говерля», повстанці, ОУН, український визвольний рух.*

На сьогодні особливої популярності набуває вивчення повсякденного життя як підпілля загалом, так і окремих його структурних підрозділів. Для української історичної науки вивчення цих проблем лише починає набирати масштабів, натомість у світі цей напрям активно розвивається. Особливо цікавими у цьому контексті нам видаються питання збройного і матеріального забезпечення повстанців і підпільників.

Комплексно питання матеріально-побутової бази функціонування як підпільників, так і повстанців розглядає Г.Стародубець [24]. Концептуальні засади дослідження історії повсякденного життя націоналістів уміщено у дослідженні І.Патриляка [20]. Частково шляхи матеріально-продовольчого забезпечення розкриває розвідка О.Іщука та Н.Ніколаєвої [14]. Спробу вивчити цю проблему робили також дослідники А.Кентій, Ю.Киричук, А.Русначенко, В.Сергійчук в узагальнюючих працях з історії українського визвольного руху [15; 16; 17; 21; 22]. Проте комплексне дослідження, у якому розкриваються військові та господарські особливості забезпечення повстанців у Карпатському краї, відсутнє. Заповнити цю лаку частково покликана дана публікація.

Найважливішою проблемою стало забезпечення новостворених відділів зброєю і амуніцією, брак якої відчувався на терені Галичини, як, до речі, одягу та взуття [28, арк. 37]. Саме ці речі потрібно було здобувати за будь-яку ціну, використовуючи при цьому всі можливості. Зброя та вся амуніція, медичні матеріали, одяг, як правило, здобували від ворога. Частими були випадки, коли в деяких місцевостях на початках організації відділів УПА вояки вдягалися у простий селянський одяг, інколи

пофарбований у зелений колір. З роками боротьби відділи УПА здобували у ворога разом з одягом і зброєю чи прямо роззброювали й роздягали його вояків [23, с. 26]. Заарештований О.Доляк згадував, що зброєю здобували під час нападів на відступаючих німців, румунів, угорців і користувалися нею доти, поки не закінчувалися до неї набої [2, арк. 44]. Паралельно зброєю діставали і самі націоналісти. Наприклад, на Коломиїщині в березні–квітні 1944 р. для відділів УПА вдалося здобути від угорців 27 кулеметів, 400 крісів [13, арк. 13], а сотня «Ясьміна» 30 липня 1944 р. у с. Кальне Сколівського р-ну Львівської обл. роззброїла 200 угорців [3, арк. 14]. 16–18 червня 1944 р. сотня Ю.Матвіїва-«Недобитого» захопила зброєю у 16 радянських партизан (яких розстріляли), 17 липня 1944 р. у р-ні сс. Рохоси-Завадка Турківського р-ну вбили 60 партизанів, при цьому вилучили зброю. Сотня «Бея» влітку 1944 р. роззброїла відділ угорців на р. Опір, при цьому здобула зброю, одяг, інше [26, с. 10–11]. Доводилося здобувати озброєння і шляхом переговорів. Так, керівництво БУСА провело переговори з німцями на Буковині, від яких вдалося отримати зброю [13, арк. 14, 17, 24]. Крім цього, відділ «Чорні чорти» роззброїв кілька угорських прикордонних застав (на жовтень 1943 р. відділ був цілком озброєний) [28, арк. 11]. Багато зброї діставали за рахунок встановлення контакту із військовополоненими ЧА, через перехід із повним боєкомплектom українських поліцейських. Зокрема, німці із числа червоноармійців, які потрапили в полон у м. Станіслав, створили підрозділ під назвою «Волзько-татарський батальйон» по охороні військових об'єктів у м. Станіслав і на периферії, який охороняв залізничну дорогу, мости, шосейні дороги, заводи і т.д. Керівництво УНС домовилося із бійцями батальйону і отримували від них зброю [4, арк. 55–56]. На початку 1944 р. кілька сотень німців, працівників органів влади і гестапо хотіли перейти скороченим шляхом біля г. Говерля на Закарпаття, відступаючи перед фронтом. Але заблудилися і там біля гори в снігах замерзли. Тільки навесні 1944 р. їхні тіла знайшли повстанці та вилучили у кожного боєкомплект, військовий одяг [18, с. 279]. До речі, серйозно допомагало у здобутті зброї і місцеве населення. Зокрема, про цікаве джерело здобуття зброї розповідається у праці В. Чижевського. Значну кількість зброї здобували за допомогою місцевих гуцулів, які на полонинах додавали в харчі розбитим групам С.Ковпака стрихнін і після цього вилучали у них зброю. Водночас у 1944 р., коли відступали окупанти, націоналісти кинули клич: «Кожен українець і українка здобувають зброю і військове майно для УПА» [19, с. 95]. По всіх територіях проводили збірки амуніції. До таких акцій залучалися навіть діти, які збирали її на місцях боїв та здавали УПА. Таким способом у Карпатському краї ОУН вдалося накопичити достатню кількість зброї під час переходу фронту. У своїх зізнаннях В. Варзарук говорив, що зброя за його наказом збиралася із фронтових полів і здавалася на озброєння відділам УПА [1, арк. 40зв.]. Саме тому на фото 1943–1944 рр. і пізніших років вояки УПА в німецькій, угорській, польській, радянській формі. Для того, щоб уникнути військових сутичок між різними повстанськими підрозділами, командування заборонило використовувати повні комплекти чужонаціональних уніформ для обмундирування відділів УПА. Так, у наказі №2/44 від 9.06.1944 р. зазначалося: «Коли хтось має маринарку (гімнастерку) військову, мусить мати цивільні штани і шапку і т.д.» [19, арк. 95]. На практиці повстанці носили форми різних армій, а то й цивільний одяг. При захопленні тканини упівці часто навіть самі шили собі форму. Форму здобували, як і зброю [28, арк. 59]. Аналогічно було з озброєнням. Однак із 1944 р. найпопулярнішою зброєю став радянський автомат «папаша» (пістолет-кулемет Шпагіна) та ручний кулемет В.О.Дехтярьова.

Існувала також практика закупівлі зброї за гроші у німецьких військовослужбовців. Розробили навіть цілу тарифну сітку: пістолет купували за 1500–2000 зл., за автоматичний пістолет платили від 4000–5000 зл. (із запасом амуніції), за військові чоботи-«саперки» – 500–600 зл., за військовий німецький плащ (новий) – 600

зл. тощо. Однак закупити зброю та інший матеріал у достатній кількості було неможливо як через відсутність необхідних матеріальних ресурсів ОУН, так і самої такої пропозиції. Поповнюванню військово-матеріального забезпечення сприяли і напади на дрібні німецькі магазини в терені, повстанці проводили наскоки, роззброювали дрібні німецькі відділи і розвідувальні загони, при цьому майже завжди відпускали вояків, якщо це були військовослужбовці збройних сил, правда, іншим було ставлення до працівників гестапо [28, арк. 38]. Загальною стала практика, коли відділи УПА ліквідували німецьку охорону мостів, лігеншафтів і т.п. та здобували озброєння. На Станиславівщині у таких нападах особливо відзначився курінь В. Андрусяка-«Різуна» (практично не було охоронного об'єкту, залізничного мосту в околиці «Чорного лісу», на який би не здійснив напад цей курінь). До речі, в охороні тих об'єктів було багато представників національних меншин, до яких поширювали відозви, і частина з них добровільно переходила до куреня «Різуна» з повним озброєнням, при тому часто ліквідуючи німецьке командування. В результаті цієї діяльності вже в січні – лютому 1944 р. у відділі «Різуна» була повна сотня з національних меншин, які, до речі, в боях із німцями проявляли завзяття [28, арк. 38]. Для захоплення матеріальних ресурсів господарських і адміністративних об'єктів відділи УПА використовували час відступу німців, при цьому здобуте на території збирала та магазинувала сітка ОУН в приготованих уже для цієї мети магазинах або транспортувала у безпечні місця [28, арк. 44]. Вже з кінцем березня 1944 р. не залишилося на терені Тернопільської, Станиславівської і частини Львівської областей жодного лігеншафту. При цих нападах відділи УПА палили будинки лігеншафтів для того, щоб радянська адміністрація, яка мала прийти на територію не зробила собі з них стратегічних пунктів для нападів на УПА або радгоспів. Майно, яке було непотрібне УПА, роздавалося населенню.

Варто підкреслити, що також завдяки вдало зорганізованій роботі членів теренової сітки ОУН новосформовані відділи УПА отримували матеріально-військове забезпечення. До речі, на озброєнні бійців були як кріси часів Першої світової війни, так і (на той час) найсучасніша автоматична зброя. У своїй праці В.Сидор-«Шелест» щодо військового забезпечення писав: «Озброєння різноманітне, однак переважають ППШ, ППД, автоматичні десятизарядки, різноманітні пістолети. Тяжкого озброєння не було. Користувалися зброєю, яка залишилася з часів фронту, а в радянській дійсності вдавалося захоплювати, роззброюючи створені по селах радянською владою винищувальні батальйони. Зменшуються боєприпаси до німецьких автоматичних пістолетів, починається недостача патронів до ППШ. Складів зі зброєю нема. Гранати мало застосовуються, так як бійці постійно знаходяться на дворі і вони відсиріли та не діють» [7, арк. 31].

Таким чином в основному зброя підбиралася, захоплювалася, обмінювалася у відступаючих німецько-румунських-угорських частин і з'єднаннях польських підпільних організацій, більшовиків, що дозволило озброїти організовані відділи УНС, а відтак і УПА.

До речі, з роками виникла проблема, яка полягала у тому, що багато зброї, здобутої від німців і угорців, стала непридатною через вичерпання здобутої амуніції. Хоча в УПА велася ощадлива лінія щодо амуніції, намагалися використовувати набої у виняткових випадках, стріляти якомога прицільніше [28, арк. 125]. Саме через нестачу набоїв до різної іноземної зброї на озброєнні залишились лише радянські зразки (рідко націоналісти використовували зброю іноземного зразка, до якої залишились набої). З роками німецьку зброю замінювали новоздобутою більшовицькою, до якої завжди можна було здобути набої та комплектуючі.

Тобто проблема необхідності здобуття військово-матеріального спорядження продовжувалися і в наступні роки. Насамперед відділи УПА намагалися забезпечити на

зиму харчі, одяг, взуття, по можливості, які здобували наскоками на бази, магазини і фабрики. Так, 26 квітня 1945 р. у районі між с. Брониця і с. Лішня Дрогобицького р-ну знищено машину червоноармійців. У ній повстанці здобули 100 комплектів обмундирування літнього захисного кольору [12, арк. 42]. У жовтні 1945 р. на теренах Станіславської області прибували демобілізовані з ЧА (на 30 жовтня 1945 р. прибуло 275 демобілізованих, при цьому від 60% націоналісти забрали військову форму) [25, с. 811]. Сотня «Бея» (4 чоти) при нападі на м. Болехів здобула гарбарню, шкіру [26, с. 18]. У наказі ч. 28/45 від 25 серпня 1945 р. зазначалося, що відділи, які маневрували по території, боїв із ЧА не проводили. В крайньому випадку при зустрічах із малими групами старались їх роззброїти і відпускали, не беручи від них жодного одягу чи інших речей. Відпускаючи, мали подати коротку інформацію про українських повстанців та мету їхньої боротьби [11, арк. 137]. Існував також наказ не розбивати кооперативи, лише забирати мило, продовольство, а горілку виливати, частину товарів роздавати населенню [9, арк. 58].

Тобто, у 1944–1945 рр. проблем із харчуванням і військово-матеріальним забезпеченням не було. Механізм забезпечення був ретельно налагоджений, при цьому відділи мали великі запаси здобутих і заготовлених харчів. У вересні 1944 р. у Жаб'є угорські військові частини, які відступали, передали УПА 150 мішків муки, провіант та зброю [28, арк. 59]. В. Чижевський-«Демид» характеризував УПА восени та наприкінці 1944 р.: «Всі прекрасно озброєні (в деяких частинах на рій припадало по 2 скоростріли), всі одягнені в однострій, нові уніформи, здобуті на німцях і мадярах. Були цілі курені, одягнені в однакові форми. Добре випосажені у все потрібне стрілецьке знаряддя, намети, коци і т.п., робили вражіння дійсно регулярних військових частин. Кожний відділ мав, крім того, запаси на поповнення. Харчування відділів було прекрасно налагоджене. Відділи мали великі запаси здобутих і заготовлених харчів» [28, арк. 82–83]. Відзначимо, що назагал населення свідомо добровільно здавало контингенти на потреби війська, оскільки розуміло, що сильна УПА – запорука того, що більшовики не зможуть швидко і повною мірою провести радянізацію захопленої території. Для ефективнішого продовольчого забезпечення відділи (сотні) розподілялися по підвідділах (чотах) і закріплювалися за визначеними селами, де мали діяти. Таким чином, чота забезпечувалася за рахунок місцевого населення [5, арк. 53].

Проблеми з матеріальним і військовим забезпеченням почалися у другій половині 1945 р., про що відзначалося на нараді 22 жовтня 1945 р. біля с. Сукіль Козаківської сільської ради (тепер у складі Болехівської міської ради Івано-Франківської обл). Так, М. Твердохліб стверджував, що близько 60% особового складу відчували нестачу взуття і зимового одягу, брак медикаментів і медичного персоналу. Слабке медичне забезпечення негативно відображалось не лише на фізичному стані, але й на настроях повстанців [6, арк. 211].

Паралельно зі збором усіх необхідних ресурсів технічні завдання полягали в тому, щоб підготувати місця для зберігання зброї, амуніції, медикаментів, технічних засобів зв'язку, пропагандистсько-видавничої техніки, обмундирування, харчування [8, арк. 144; 10, арк. 148]. Кожен партизанський відділ мав підготувати собі криївки, в яких зберігалася зброя, амуніція, харчі, мило, знаряддя праці (пила, сокира шнур). При цьому відділ мав одну, дві, інколи більше криївок, де могли відбутися наради, наголошувалося, щоб старатися мати якнайбільше криївок і то в різних місцях по території. Наголошувалося на необхідності обумовити «мертві пункти», де можна було б залишати для партизан їжу, припаси, і т.д. [27, арк. 48]. При підготовці до другого приходу більшовиків повстанці робили запаси одягу, харчів і всього необхідного.

Отже, попри усі воєнні та господарські, побутові складнощі події війни й післявоєнне протиборство висунуло на історичну арену сильних, жертвних

особистостей, які в умовах війни залишалися людьми і не втрачали моральних і християнських цінностей. Налагодження реально діючих повстанських структур залежало від цілої низки обставин. Навіть у фактичних умовах війни націоналісти не відмовлялися від короткотермінових і урочистих моментів. Добрим прикладом ефективно налагодженої системи забезпечення є тривалість боротьби українських націоналістів із репресивно-каральною системою.

Список використаної літератури

1. Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – АУСБУ ЛО). – Спр. 48323. – 415 арк.; Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Lvivskii oblasti (dali – AUSBULO). – Spr. 48323. – 415 ark.
2. Архів управління Служби безпеки України у Чернівецькій області (далі – АУСБУ ЧО). – Спр. 9973. – 94 арк.; Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Chernivetskii oblasti (dali – AUSBUCHO). – Spr. 9973. – 94 ark.
3. Вістки з краю (Збірка «Е – З» опрацьована в грудні 1944 року) // Архів ЦДВР. – Ф. 9 (Збірка документів Миколи Лебеда; не описаний). – 36 арк.; Vistky z kraiu (Zbirka «E – Z» opratsovana v hrudni 1944 roku) // Arkhiv TsDVR. – F. 9 (Zbirka dokumentiv Mykoly Lebedia; ne opysanyi). – 36 ark.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2-Н. – Оп. 55 (1953). – Спр. 6. – Т. 1. – 435 арк.; Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU). – F. 2-N. – Op. 55 (1953). – Spr. 6. – T. 1. – 435 ark.
5. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67449. – 98 арк.; HDA SBU. – F. 5. – Spr. 67449. – 98 ark.
6. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 33286фп. – Т. 1. – 329 арк.; HDA SBU. – F. 6. – Spr. 33286fp. – T. 1. – 329 ark.
7. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 9. – 336 арк.; HDA SBU. – F. 13. – Spr. 372. – T. 9. – 336 ark.
8. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 13. – 225 арк.; HDA SBU. – F. 13. – Spr. 372. – T. 13. – 225 ark.
9. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – 250 арк.; HDA SBU. – F. 13. – Spr. 376. – T. 61. – 250 ark.
10. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 62. – 289 арк.; HDA SBU. – F. 13. – Spr. 376. – T. 62. – 289 ark.
11. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 68. – 278 арк.; HDA SBU. – F. 13. – Spr. 376. – T. 68. – 278 ark.
12. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 91. – 137 арк.; HDA SBU. – F. 71. – Op. 6. – Spr. 91. – 137 ark.
13. Збройна боротьба українського народу проти окупантів (Вістки з українських земель за час від січня до серпня 1944 р.) // Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – Архів ЦДВР). – Ф. 9 (Збірка документів Миколи Лебеда; не описаний). – 40 арк.; Zbroina borotba ukrainskoho narodu proty okupantiv (Vistky z ukrainskykh zemel za chas vid sichnia do serpnia 1944 r.) // Arkhiv Tsentru doslidzhen vyzvolnoho rukhu (dali – Arkhiv TsDVR). – F. 9 (Zbirka dokumentiv Mykoly Lebedia; ne opysanyi). – 40 ark.
14. Іщук О. Ставлення українського населення до діяльності ОУН і УПА у 1943 – 1955 рр. / О. Іщук, Н. Ніколаєва // Український визвольний рух. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – Зб. 11. – С. 167-210 ; Ishchuk O. Stavlennia ukrainskoho naseleння do diialnosti OUN i UPA u 1943 – 1955 rr. / O. Ishchuk, N. Nikolaieva // Ukrainskyi vyzvolnyi rukh. – Lviv : Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, 2007. – Zb. 11. – S. 167-210
15. Кентій А. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946 – 1956 рр.) / А. Кентій. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. – 111 с. ; Kentii A. Narys borotby

OUN–UPA v Ukraini (1946 – 1956 rr.) / A. Kentii. – Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. – 111 s..

16. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. / А. Кентій. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с. ; Kentii A. Ukrainska povstanska armiiia v 1944 – 1945 rr. / A. Kentii. – Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. – 220 s.

17. Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ століття : ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с. ; Kyrychuk Yu. Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40 – 50-kh rokiv XX stolittia : ideolohiia ta praktyka / Yu. Kyrychuk. – Lviv : Dobra sprava, 2003. – 464 s.

18. Літопис Української Повстанської Армії / упоряд. П. Содоль. – Торонто – Львів : Літопис УПА, 1992. – Т. 23 : Медична опіка в УПА. - 480 с. ; Litopys Ukrainskoi Povstanskoii Armii / uporiad. P. Sodol. – Toronto – Lviv : Litopys UPA, 1992. – Т. 23 : Medychna opika v UPA. - 480 s.

19. Мизак Н. С. УПА-«Захід» і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942 – 1960 рр. / Н. С. Мизак. – Чернівці-Торонто : Прут, 2011. – 436 с. – (Серія «За тебе, свята Україно». – Кн. 7); Myzak N. S. UPA-«Zakhid» i zbroine pidpillia OUN u borotbi za Ukrainsku Samostiinu Sobornu Derzhavu u 1942 – 1960 rr. / N. S. Myzak. – Chernivtsi-Toronto : Prut, 2011. – 436 s. – (Seriiia «Za tebe, sviata Ukraino». – Kn. 7).

20. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 – 1960 рр.) : моногр. / І. Патриляк. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с. ; Patryliak I. «Vstan i borys! Slukhai i vir...»: ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh (1939 – 1960 rr.) : monohr. / I. Patryliak. – Lviv : Chasopys, 2012. – 592 s.

21. Русначенко А. Народ збурений : Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках / А. Русначенко. – Київ : Пульсари, 2002. – 519 с. ; Rusnachenko A. Narod zburenyi : Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940 – 50-kh rokakh / A. Rusnachenko. – Kyiv : Pulsary, 2002. – 519 s.

22. Сергійчук В. Український здвиг : Прикарпаття. 1939 – 1955 рр. / В. Сергійчук. – Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с. ; Serhiichuk V. Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939 – 1955 rr. / V. Serhiichuk. – Kyiv : Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2005. – 840 s.

23. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943 – [19]49 : довідник / П. Содоль. – Нью-Йорк, 1994. – 199 с. ; Sodol P. Ukrainska Povstancha Armiiia. 1943 – [19]49 : dovidnyk / P. Sodol. – Niu-York, 1994. – 199 s..

24. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля : моногр. / Г. Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 464 с. ; Starodubets H. Heneza ukrainskoho povstanskoho zapillia : monohr. / H. Starodubets. – Ternopil : Pidruchnyky i posibnyky, 2008. – 464 s.

25. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы : в 2 т. / под ред. А. Н. Артизова. – Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – Т. 2 : 1944 – 1945. – 1167 с. ; Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v gody Vtoroy mirovoy voyny. Dokumenty : v 2 t. / pod red. A. N. Artizova. – Moskva : Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2012. – Т. 2 : 1944 – 1945. – 1167 s.

26. Федорівський С. Нотатки повстанця / С. Федорівський. – Нью-Йорк : Прометей, 1962. – 207 с. ; Fedorivskyi S. Notatky povstantsia / S. Fedorivskyi. – Niu-York : Prometei, 1962. – 207 s.

27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 245. – 69 арк.; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). – F. 3833. – Op. 1. – Spr. 245. – 69 ark.

28. Чижевський В. Організація військової праці ОУН / В. Чижевський / Архів ЦДВР (у стадії опрацювання). – 132 арк.; Chyzhevskiy V. Orhanizatsiia viiskovoї pratsi OUN / V. Chyzhevskiy / Arkhiv TsDVR (u stadii opratsiuvannia). – 132 ark.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2015 р.

V. I. Ilnytskyj

AS TO THE PROBLEM OF REBELS IN MD -4 «HOVERLIA» MILITARY AND ECONOMIC SUPPORT (1943 – 1949)

On the basis of unknown and little-known documents the rebels in MD-4 «Hoverlia» military and economic support issues are revealed. The complex research which revealed the military and economic features providing insurgents in the Carpathian province is missing. To fill this gap this publication is devoted partly. Arms and ammunition whole, medical supplies, clothes usually were gained from the enemy. At the beginning of the UPA organization in some areas very often soldiers were dressed in simple peasant clothes, sometimes painted in green. Over the years, divisions fight from the enemy clothing, weapons or directly disarmed and stripped enemy soldiers. The most important issue was to ensure the newly created departments by weapons and ammunition, which was felt in Galicia shortage as the way of clothes and shoes. Note, that in the 1944 – 1945 there were no problems with military material support. Since the beginning of the Bolshevik occupation was fine food departments established. Departments had large stocks gained and harvested food, while in the province as further were led procurement of all necessary economic referentury. The populations knowingly donated voluntarily contributing to the needs of the troops, as understood that a strong UPA guarantee that the Bolsheviks would not be able to realize their activities on the territory. It is proved that despite the difficulties of daily armed struggle and advocacy UPA faced with a constant problem as armed and material support. It was found that this problem is dealt with as ordinary members and senior officers. The author founded that the lack of adequate military and economic support, and continuous moral and psychological tensions led to conflict.

Key words: military and economic support, MD-4 «Hoverlia», rebels, OUN, Ukrainian liberation movement.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Лусак В.Ф., д.і.н., проф.; Молчанов В.Б., к.і.н., с.н.с.

Ю.В. Іорданова

«БОРОТЬБА» ПОБУТУ ТА НАУКИ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК НАУКОВЦІВ: АНАЛІЗ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ (1920-1930-ті рр.)

У статті розглянуто матеріали листування українських жінок-істориків, на основі яких зроблено висновки щодо місця та ролі жінки в українському науковому просторі в 1920-1930-х рр. Використання епістолярної спадщини в якості джерела надає змогу розглядати роль жінки в історичній науці не лише з боку фактів, а й з боку емоцій та переживань самих репрезентанток.

Ключові слова: науковець, історична наука, жінка, репресії, листи.

Жінкам, що знайшли себе в науці повсякчас доводиться поєднувати побутові справи з активною науковою, суспільною діяльністю. Деяким з них вистачає майстерності поєднувати обидві ці галузі одночасно та досить успішно, хтось же свідомо чимось жертвує. Період становлення української науки є яскравим полем розуміння цих процесів. Відомі в українській історичній науці жінки – яку долю обрали вони? Як розставили пріоритети?

Дослідження повсякденності є своєрідною «призмою» для розуміння та більш яскравого відображення політичних, економічних та соціокультурних процесів, що відбуваються у країні, до якої належать досліджувані особистості. У той самий час, дослідження повсякденності за гендерним принципом надає змогу більш детально та глибоко дослідити період в цілому, а також стан суспільства, науки та культури.

Актуальність теми характеризується саме необхідністю простеження тенденцій професійної діяльності жінок-науковців, зокрема, дочок відомих українських істориків в розвитку української історичної науки та розглянути саме гендерний аспект, особливо в такий непростий для українських науковців час, як часи масових сталінських репресій проти представників української наукової еліти, в тому числі й істориків. Особливості підходів до роботи, життя та до розв'язання проблем істориків саме жіночої статі спонукають науковців до розглядання проблеми саме з цього боку. Зокрема, аналіз епістолярію науковців надає унікальну можливість не лише подивитись на ситуацію з неофіційного боку, а й простежити емоційний бік проблеми, значущість у ній «людського фактору». Епістолярій дає можливість вивчати як повсякденність певної епохи загалом, так й конкретну особистість зокрема.

Предметом дослідження є приватне життя, наукова діяльність відомих українських науковців та тенденції в наслідуванні батьківської справи Катерини Грушевської та Ольги Багалій-Татарінової на теренах УРСР протягом зазначеного періоду.

Об'єктом дослідження є матеріали листування українських науковців в галузі історії протягом 1920 – 1930-х рр.

Історіографія проблеми позначена досить великим масивом, як спеціальних «жіночих» досліджень, так і досліджень стосовно всієї української наукової еліти, з числа якої виокремлюються і жінки (хоча деякі дослідники й не виокремлюють дослідників у своїх роботах за гендерною ознакою). Так, Л.Іванова в роботі «Формування радянської наукової інтелігенції», наводить статистичні дані за 1928 р., згідно з якими питома частка жінок серед усіх наукових працівників в Україні, Білорусії, Закавказзі була значно нижчою, ніж у Росії [1, с. 311]. У праці Л.І.Ткачової [2, с. 105] українська інтелігенція розглядається як прошарок радянського народу, головною метою якого є побудова соціалістичного суспільства з усіма уявними його перевагами над капіталізмом. Цінність цього дослідження полягає передусім у зібраному в ньому

багатому фактичному матеріалі, що стосується формування й діяльності зазначеної верстви населення. Варто відзначити газетний нарис В. В. Дорошенка «Пам'яті Марії й Катерини Грушевських», надрукований 1955 р. на сторінках «Свободи» [3, с. 71], у якому автор не тільки вперше подав інформацію про ймовірну дату смерті Катерини Михайлівни, але й відзначив певні соціокультурні маркери життєвої позиції дослідниці (навчання в Женевському університеті, зв'язок з партією есерів), стисло охарактеризував її науковий доробок. У монографії О.Оглоблина «Українська історіографія 1917–1956 рр.» подана інформація про участь Н. Полонської-Василенко та О.Багалій-Татаринової в діяльності Харківської НДК історії української культури, окреслені кола наукових зацікавлень жінок-істориків, подані вказівки на їхні наукові праці [4, с. 158]. Фрагментарні згадки про жінку – учасницю українського інтелектуального руху 1920-х рр. – знаходимо у збірнику «Репресоване краєзнавство» [5, с. 132]. П.Тронько в статті, присвяченій трагічній долі київської історичної школи М.Грушевського, подає стисло інформацію про діяльність єдиної доньки М.Грушевського, Катерини, ілюструючи її споминами Є. Шабліовського про наукові доповіді К.Грушевської [6, с. 14]. Вітчизняна гуманітаристика наново відкрила ім'я талановитої дослідниці Катерини Михайлівни Грушевської. Першою серед присвячених їй робіт стала біографічна розвідка львів'янина Я.Малика, видана як текст лекції з курсу політичної історії України в 1991 р. [7, с. 51]. Найповнішими версіями життєвої та творчої долі К.Грушевської до сьогодні є монографічні дослідження І. Матяш «Катерина Грушевська: життя і діяльність» (2004) [8, с. 180]. Масив листів Н. Полонської-Василенко до О. Багалій-Татаринової був опублікований О. Богдашиною та І. Верби [9, с. 28].

Окреме місце серед усіх видів інформаційних джерел належить саме епістолярній спадщині, що має яскраво виражене соціальне підґрунтя: висвітлює історичну дійсність, певне суспільне середовище, у якому жив і працював автор листів, інтереси, емоції, особисті переконання і погляди окремої персоналії. Персоніфікований підхід до вивчення історії передбачає пошукову роботу й критичний аналіз усіх видів інформаційних джерел із відомостями про конкретну особистість. Листи як історичне джерело мають специфічні ознаки, становлячи собою різновид писемних пам'яток. Їхня специфіка полягає, по-перше, в яскравому прояві суб'єктивної перцепції подій, що вимагає критичного ставлення до таких джерел; по-друге, кожний період історії вплинув на форму листів; по-третє, листи належать до найбільш «важких» джерел з погляду наукового аналізу. До того ж, ні для кого не секрет, що характер письма, зміст та спектр висвітлених проблем дещо відрізняється у листуванні чоловіків та жінок. Зокрема, були використані матеріали листування А.Кримського, Д.Багалія, М.Грушевського, Н.Полонської Василенко, К.Грушевської та О.Багалій-Татаринової.

Початок господарювання радянської системи на теренах України вже з 1920-х рр. носив ворожий характер. Особливо цей натиск відчула українська наука. Саме в цей час яскраво проявилось прагнення радянської влади створити «суцільний фронт» наукового супроводження виробництва. Науковці переймалися станом архівної справи (і, до речі, не дарма переймалися – бо частка архівних документів все ж була втрачена за радянських часів), станом ВУАН та її втратами. Саме про ці переживання й писала А.Кримському співробітниця ВУАН О.Т.Андрієвська у листі від 26 грудня 1920 р.: «Положение Института всё еще довольно неопределённое. На него и татары притязают, и из Центра хотят его устраивать путём слияния [...] Украинская Академия, несмотря на недолгое своё существование, уже понесла потери. [...] Весь вопрос в том – уцелели ли киевские архивы и собрания рукописей при всех военных перепетиях, пережитых городом [...]» [10, с. 21].

В той час, коли одні страждали від втрат загальнодержавного рівня, інші вимушені були страждати від голоду, холоду та бідноти. Але захоплює їхнє віддане прагнення

працювати в таких умовах. Про ці «досягнення на кістках» у свої листах від 28 грудня 1920 р. писав до А.Кримського член ВУАН та видатний вчений України К.Воблий: «З великою охотою повернувся б до Києва, щоб працювати в Академії, але зразу не можемо виїхати – не маємо теплої одежі. [...] Скажіть моїм колегам по Відділу, що я стою близько до статистичних джерел Крима і можу використати чи ті, чи інші матеріали, які може будуть потрібні Академії [...]» [11, с. 22].

Зазвичай в листах писали про обмеженість науковців у роботі, підіймалися питання про їхні заслання. За словами очевидців, на той час навіть найбільше скупчення інтелігентів та дійсно розумних і мудрих людей можна було зустріти лише на Соловках. Але в такому контексті здається, що життя у засланні за межі рідного міста не є чимось аж надто жахливим. Однак з матеріалів листувань ми дізнаємось, що у засланні вченим загрожувала навіть голодна смерть. Саме таку інформацію можна отримати з листа визначного географа і геолога, одного з перших академіків Академії наук України П.А.Тутковського до А.Кримського, яке було датоване 1920 р.: «В самому близькому часі мені з дружиною загрожує голодна смерть. [...] нас двічі обікрадено, майна для продажу, хоча б самого злиденного, нема й єдина підпора – заробітки. [...] Єдиний спосіб відвернути голодну смерть – виїхати у село [...]» [12, с. 23]. В той час Академії загрожувала, та навіть вже почала впроваджуватися централізація науки. Ці нововведення страшенно лякали науковців, зокрема своїми хвилюваннями щодо цього питання обмінювалися у листах А.Кримський з В.Вернадським.

За своєю суттю інтелігенція, зокрема наукова, сповідувала загальнодемократичні принципи, прагнула свободи слова, була вільна у своїх переконаннях і висловлюванні думки. Практика ж соціалістичного будівництва, насаджена більшовицькою партією, явно суперечила природі життєдіяльності інтелігенції [13, с. 10].

Як вже зазначалося, скрутні умови життя не були приводом для припинення наукової роботи вчених. На останні копійки вони збирали матеріали та намагалися друкувати свої праці.

Досить складно подекуди простежити коло наукових інтересів серед жінок в історичній науці. Головною перепоною є той факт, що переважна більшість з них не мали змоги втілювати у життя роботу над тими темами досліджень, які їм насправді були цікаві. Часто-густо вони вимушені були розробляти теми, які наукові керівники або наукові плани їм подекуди «дуже наполегливо рекомендували». Нерідко такі «завдання» ставали справжньою перепоною у роботі над дійсною науковою роботою, над розробкою певної тематики тощо. Часто до таких завдань належала каталогізація або ж систематизація матеріалів.

Так, Г.Берло (український історик, філолог і педагог), у листі до С.Глушка, пояснюючи причини своєї не надто вдалої за обсягом виконаної наукової роботи 1929 р., зазначає: «...Михайло Сергійович [Грушевський] доручив мені скласти до друку покажчик усіх видань колишнього Наукового Товариства в Києві (це завдання було задане саме Г.Берло, скоріш за все через те, що сама вона була членом цього товариства з 1908 р.), нині Історичної Секції при ВУАН. Робота велика. Треба виписати з усіх книжок усі статті на картки, розподілити статті по відділах і написати систематичний покажчик їх, поділити алфавітовий покажчик імен авторів, потім предметовий покажчик, це все вимагає стільки часу, що на написання наукових праць не залишається часу» [14, арк. 1-1 зв.]. Саме з необхідністю виконання цих завдань Ганна Берло пов'язує той факт, що за 1929 р. нею була подана до друку лише одна наукова стаття (йдеться про невелику розвідку дослідниці «Мої знайомства з деякими українськими діячами, надруковану у часописі «Україна» [15, с. 118-123]). У контексті розглядуваної тематики наведена вище проблема є прикладом «несвободи» у роботі науковців, зокрема, серед жінок у наукових колах на той час.

Треба розуміти всю специфіку часу – в 20-х рр.. жінка от-от почала доводити свою спроможність бути не гіршим спеціалістом у будь-якій сфері (в тому ж числі і в науці), аніж чоловіки (і треба визнати, в певних галузях, навіть і кращим спеціалістом, аніж чоловіки). Кожна жінка нібито могла відчути свою значущість та на практиці оцінити свої можливості, як-то кажуть «у справі». Але, як відомо, перш за все «революція має статися в головах», чого на жаль, часто не сталося. Чоловіки часто не сприймали жінок серйозно – або ж навпаки – відчули неочікувану небезпеку з боку сильних конкурентів? В контексті цих положень треба пам'ятати про жінку, яка свою значущість як дослідника лише підтверджувала з часом – Н.Д.Полонська-Василенко.

Ні для кого не секрет, що поряд з відмінностями у стильових написаннях листів, жінки-історики (та й взагалі жінки) часто відрізняються від чоловіків особливостями світосприйняття та навіть, можливо, проблемами, що їх спіткали. Але, варто звернути увагу на те, що, незважаючи на низку відмінностей, проблеми з елементарною нестачею паперу спіткали усіх науковців, незважаючи на їхню стать. Так, у січні 1923 р. А.Кримський писав до Д.Багалія: «Правда, у нас зле з папером. Держава, передавши нам друкарню, не дала нам ані однієї стопи паперу, ані грошей на закупівлю паперу. Все, що ми друкуємо, друкується на папері, пожертвованому авторами, або купленому мною з моїх випадкових заробітків...» [16, с. 41]. А аналогічний зміст листа Катерини Грушевської (дочки відомого історика) до Філарети Колесси (відомий український етнограф, літературознавець) від 10 липня 1930 року є доказом того, що ціла низка проблем в академічних колах не визнавала відмінностей у статі: «[...] Бажаю тим часом всього доброго, головно спокійного літнього спочинку і міцного здоров'я. Вибачте за такий поганий папір, саме тепер немає іншого [...]» [17, с. 521].

Тобто цей приклад, хоч на перший погляд і здається не дуже значущим, але досить яскраво показує ту особливість часу, що, незважаючи на гендерні відмінності у листах, їх змісті та викладених питаннях (а також у формі їх викладу), в них існували спільні проблеми – проблеми не українців чи громадян новоствореної держави, а проблеми саме науковців. Їх об'єднувала спільна мета – донести до свого читача дещо дуже важливе, те, що може змінити світосприйняття цілих поколінь, те, що змінить уяву тисяч людей (не одразу, звичайно) про їхнє минуле.

Про проблеми, що стосувалися труднощів щодо опублікування наукових праць та загального стану матеріального становища науковців ми дізнаємося з матеріалів листування М.С.Грушевського з істориком Ю.Й.Сіцинським. Так, у листі від 2 серпня 1927 року Юхим Йосипович писав до Михайла Сергійовича: «Завтра я вишлю Вам цінною бандероллю в 50 крб. рукопис з фотографіями та планами. Я задержався з присилкою і заготовкою фотографій, і не переписав на машинці свою статтю, бо не було часу й засобів... прошу Вас доручити кому передрукувати, якщо стаття годяща... Дуже я вдячний Вам за Ваші турботи про мене, за Вашу прихильність до моєї праці» [18, с. 15]. Грушевський позитивно оцінив одержаний рукопис, вжив усі необхідні заходи для негайного обнародування однієї з кращих праць Сіцинського і одночасно врахував матеріальну скруту автора. У листі від 27 вересня 1927р. Сіцинський писав: «Щиро вдячний Вам за прислані гроші. Вони прийшли як раз в пору, коли дуже були потрібні мені...» [19, с. 15-20].

У листі до В.Молотова від 4 січня 1934 р. академік М.Грушевський уклінно просив дати йому можливість працювати, друкувати книги. Він зізнався, що його повернення в Україну сприяло активізації «зарубіжної української інтелігенції», яка масово полинула за ним в Україну.

Тобто, в матеріалах листування М.С.Грушевського на перший план виступає емоційний бік проблеми, непокоєння про Батьківщину, а також матеріальні нестатки та

злидні, що мали місце в житті тих провідних українських науковців, які за тих чи інших причин залишилися в рідній країні.

Сказати, що жінкам робили в плані репресій «знижку» було б, мабуть, моральним злочином. До того ж, прослідковується схильність до заповзятості та цілковите небажання жалітися, навіть рідній матері. Таке явище можна зустріти в листах дочки провідного історика – К.Грушевської. Показово, що, перебуваючи у засланні, коли вже на звільнення не варто було й сподіватися, питання видання батьківських праць чи не найбільше цікавило Катерину Грушевську (її батько, М.С.Грушевський помер у 1934 році), про що зокрема свідчить лист К.Грушевської до матері, написаний у червні 1941 р. з Магадану: «...что с рукописями? Где они и когда взяты, если взяты? Если ты еще не написала мне об этом, то напиши. Напиши тоже не знаешь ли что случилось с Томом VI («Истории украинской литературы»), который был в Институте, и с другими теми рукописями, которые я сама сдала в Академию? И не слышала ли что-нибудь о переводе шестого тома?» [20, с. 180]. Більше того, не лише Катерина переймалася закінченням справ батька – чи не всі «спадкоємці» батьківської справи намагалися продовжити те, що не встигли батьки, та видати роботи, що не встигли ті – чи не тому ми про дочок знаємо значно менше, аніж про їхніх славнозвісних батьків?

Чи можна казати, що всі жінки-науковці того часу були такими заповзятими та відданими науці? Мабуть, це було б помилкою, адже ледь не рішучим тут виступає суб'єктивний фактор боротьби у жінці двох «початків» - родинного (жінка-матір, жінка-дружина, жінка-господиня) та професійного (жінка-науковець). І на реалізацію та очевидну перемогу одного з них або ж вмілого поєднання та маніпулювання ними двома в межах життя однієї людини впливає ціла низка факторів, починаючи від особливостей історичного часу, й аж до взаємин в родині.

Культурно-освітній капітал, який робить можливим прихід жінки у світ професійної науки, складають: високий рівень освіти, налагоджені зв'язки з представниками наукового співтовариства, можливість отримання протекції, знання норм «корпоративної культури». З огляду на це логічним є припущення, що першими серед жінок право доступу до наукової корпорації отримують представниці наукових династій – наразі доньки професійних істориків (К.Грушевська, О.Багалій-Татарінова). Може, саме з них й починається українська історична «жіноча» наукова думка. Але ж чи варто її виокремлювати із загального комплексу історичного знання 20-30-х рр. XX ст.?

Наслідкування родинної справи зазвичай відбувається за чоловічою лінією «батько – син» [21, с. 134], тому випадки «жіночої експансії» в суто чоловічій сфері, до якої належить світ професійної науки першої третини XX ст., можна розглядати як засіб перемоги в суперництві з батьком.

О.Багалій-Татарінова (дочка відомого науковця Д.І.Багалія) працювала на кафедрі російської історії Харківського ІНО (Інститут народної освіти). У 1925 р. після закінчення аспірантури отримала посаду наукового співробітника Харківської НДК історії української культури під керівництвом батька, а також виконувала обов'язки секретаря історичної секції. У 1930–1934 рр. була позаштатним співробітником Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. у зв'язку з історією революційної боротьби.

У листі до колеги й подруги Наталії Полонської-Василенко від 24 лютого 1934 р. вона зізнається, що ніколи не мала «уверенности в себе как в историке» [22, с. 92]. Саме тому, за словами О.Багалій (від другої частини свого прізвища вона відмовилася ще в 1930 р. [23, с. 92]), весь цей час вона поєднувала наукову діяльність з працею по «лінії бібліотечно-бібліографічній», хоча й мала фінансову можливість за життя батька працювати в одному (історичному) напрямку [24, с. 92]. З листа можна зробити висновки про певну безпорадність авторки, до того ж листи подібного змісту наскрізь пронизані

болем та печаллю – зазначений перебіг подій, та таке кар’єрне зростання напевне її ледь влаштувало.

Є всі підстави стверджувати, що у випадку О.Багалій, її наукова робота була для дослідниці досить обтяжливою – про це дізнаємося з матеріалів її листування: («бьюсь над экономикой военных поселений», «надо разобраться в этом трудном вопросе»), поразки в якій приносять почуття сорому. Так, у листі від 31 травня 1931 р. вона зізнається: «Насчет плана и вообще моей работы в комиссии (идеться про работу в Комиссии для виучивания социально-экономической истории Украины XVIII-XIX ст. у зв’язку з історією революційної боротьби, в якій О.Багалій-Татарінова була нештатним співробітником): мне очень совестно, что я так мало в ней работаю. За эту зиму моя работа... почти не подвинулась» [25, с. 94].

Так, яскравим прикладом є епістолярна спадщина О.Багалій-Татарінової (з 1930 р. – О.Багалій). Дослідниця часто елементарно не встигала займатися науковою роботою за тими напрямками, що її найбільш цікавили, через доручення в Академії та сімейні обставини. Так, Ольга Багалій-Татарінова в листах до Наталії Полонської-Василенко скаржилася, що через обрання її бригадиром по темі про польські повстання 1863 р., вона не має можливості ані продовжувати власні студії з історії воєнних поселень в Україні («масса дел, не знаю за какое хвататься... бригадиром тоже буду, но реально тоже ничего не смогу» [26, с. 102]), ані приділяти належну увагу хворому на нефрит сину [27, с. 102].

Хоча саме матеріали цього листа дають змогу трактувати певне обтяження історика науковою роботою, яке було для неї заважким, (повертаючись до попереднього її листа) як елементарну неможливість обрати та «розірватися» між хворим сином та нелегкою роботою.

Але навіть такі судження не дають підстав вважати Ольгу Дмитрівну не достатньо кваліфікованим науковцем. Хоча вона й багато-чого не встигала через вже означені причини, але їй вдалося досягти певних успіхів та стати неабияким спеціалістом у досліджуваних галузях.

Так, зберігся достатньо великий масив матеріалів листування О.Д.Багалій-Татарінової. У більшості листів адресанти зверталися до Ольги Дмитрівни як до експерта в питаннях джерельної бази Лефортівського архіву. Те, що більшість листів є початком знайомства («простите, что беспокою Вас, не будучи знаком с Вами лично... узнал о Ваших занятиях по истории военных поселений на Украине... мне было бы весьма ценно узнать об этом подробнее» [28, арк. 1], «работаю последние пять лет по истории военных поселений... потому позволяю себе обратиться к Вам за товарищеским советом» [29, арк. 1]), свідчить про неабиякий інтерес до праць дослідниці, тим більше, що найчастіше ці листи закінчуються проханням передати роботи, з якими ще не встиг ознайомитися адресант. Та чи є це свідченням того, що незважаючи на всі перепони та, часом, песимістичний настрій, О.Багалій вдалося все ж таки бути справжнім спеціалістом у досліджуваній тематиці?

Широкому знайомству з місцевим товариством істориків передувало досить песимістичний настрій, що лунав у листах Н.Д.Полонської-Василенко: «Мне нужно известное отношение к себе завоевывать в Киеве, а не на «перифериях» – на что мне Одесса, когда в Киеве – умри, не дай Бог Д.Ив. [Д.І.Багалій], продли Бог ему века – и меня вышвырнут из Академии...» [30, с. 127]. Так, незважаючи на неабиякий професіоналізм, дослідниця досить чітко розуміла всю хиткість свого положення в Академії, і з досить холодним розрахунком розмірковувала щодо цього.

Історична наука в 1920-1930-х рр.. переживала певні трансформації – ледь не кожне слово, написане науковцем, мало бути чітко узгоджене з представниками влади та відповідати політичній ситуації в країні. Маєш іншу точку зору та готовий її відстоювати

– отримай 10 років таборів. Заняття наукою в цей час було, прямо скажімо, небезпечним, але, тим не менш, це не зупиняло молодих науковців, дочок українських істориків, які буквально творили тогочасну наукову думку. В даному випадку прослідковується певне протиріччя зсередини системи – серйозну наукову роботу батьків наслідують їхні дочки, що для того часу було геть не типовим. Жінка тільки-но робила перші кроки в науковій діяльності, а тому досить доречно простежити цей шлях, проторений Катериною Грушевською та Ольгою Багалій-Татариною на прикладі матеріалів листування.

Таким чином, епістолярна спадщина українських науковців різної статі надає можливість дослідникам визначити певні характерні риси. Одним з найочевидніших факторів є той, що свідчить про тенденційний характер діяльності карально-репресивного апарату радянської влади щодо «неблагонадійних» видатних науковців. Звичайно, що жіноче повсякдення певною мірою відрізнялося від життя чоловіків, що були зайняті в науковій галузі. Так, навіть займаючи геть не останні місця в розвитку української історичної науки, вони не переставали бути господинями та матерями. Але навряд чи можна говорити, що таке сумісництво було для них простим. Так, аби не втрачати позицій в жодній з цих галузей, жінкам - не зважаючи на те, що вони часто-густо були ледь не кращими науковцями, ніж деякі з чоловіків-науковців, - треба було поєднувати ці дві ролі. Також велику роль у поданому аналізі треба відводити емоційно-психологічному факторові, який керує, як думками, так і діями жінки. Саме цей бік дуже яскраво простежується в матеріалах листування, адже не дарма науковці виділяють окреме явище у вітчизняній науці, як «жіночий лист».

У випадку К.Грушевської та О.Багалій можна стверджувати – незважаючи ні на що, наукова робота була для них не лише основним заняттям, а й справою честі. Науковий доробок батьків спонукав до рішучих дій, до продовження досліджень, до збереження архівів, праць, листів, чернеток. Показово, що Катерина Михайлівна та Ольга Дмитрівна, незважаючи на геть різні життєві обставини, характери та темпераменти, присвячували більшість свого часу та всього життя саме науці та професійній діяльності. Перед владою стояла мета не просто змусити «замовкнути» діячів науки, а зламати творчу особистість, відбити усіляке бажання не підкорюватись радянській владі. Чи вдалося їм пригнітити незламний дух борців інтелектуального фронту – велике питання, достеменної відповіді на яке ми навряд чи дістанемо (але працюватимемо в цьому напрямку у подальших дослідженнях), але факт, що радянській владі, незважаючи на найрадикальніші та ледь не гуманні методи та засоби боротьби та впливу, так і не вдалося повністю перекрити випуск у світ праць великих українських науковців, що були їм немов та кістка у горлі, незважаючи на стать та інші особистісні характеристики – безперечний факт.

Список використаної літератури

1. Иванова Л. В. Формирование советской научной интеллигенции 1917–1927 / Л. В.Иванова. – Москва : Мысль, 1980. – 391 с. ; Ivanova L. V. Formirovanie sovetskoj nauchnoy intelligentsii 1917–1927 / L. V.Ivanova. – Moskva : Mysl, 1980. – 391 s.
2. Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період перебудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. – Київ : Наукова думка, 1985. – 190 с. ; Tkachova L. I. Intelihentsiia Radianskoï Ukrainy v period perebudovy osnov sotsializmu / L. I. Tkachova. – Kyiv : Naukova dumka, 1985. – 190 s.
3. Дорошенко В. В. Пам'яті Марії й Катерини Грушевських / В. В.Дорошенко // Свобода. – 1955. – 7 вересня ; Doroshenko V. V. Pamyati Mariyi i Kateryny Grushevskyyh / V. V.Doroshenko // Svoboda. – 1955. – 7 veresnya
4. Оглоблин О. П. Українська історіографія 1917–1956 : пер. з англ. / О. П.Оглоблин ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Історичний

факультет ; Державний комітет архівів України. – Київ , 2003. – 252 с .; Ohloblyn O. P. *Ukrainska istoriohrafia 1917–1956 : per. z anhl. / O. P. Ohloblyn ; Kyivskiy natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka, Tsentr ukrainoznavstva, Istorychniy fakultet ; Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy. – Kyiv , 2003. – 252 s .;*

5. Бабенко Л. Л. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / Л. Л. Бабенко, С. С. Бабенко, Г. П. Білоус, М. М. Біляшівський, Б. М. Біляшівський; Інститут історії України; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Міністерство культури України. – Київ : Рідний край, 1991. – 478 с. ; Babenko L. L. *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti roky) / L. L. Babenko, S. S. Babenko, H. P. Bilous, M. M. Biliashivskiy, B. M. Biliashivskiy; Instytut istorii Ukrainy; Vseukrainska spilka kraieznavtsiv; Ministerstvo kultury Ukrainy. – Kyiv : Ridnyi kraj, 1991. – 478 s.*

6. Там само.; Там само.

7. Малик Я. Катерина Грушевська / Я. Малик // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 110–115. – Т. 28–29. – С. 265–277.; Malyk Ya. *Kateryna Grushevska / Ya. Malyk // Ukrainskiy istorik. – 1991-1992. – Ch. 110-115. – T. 28-29. – S. 265-277.*

8. Матяш І. Б. Катерина Грушевська: Життя і діяльність / І. Б. Матяш. – Київ : Україна, 2004. – 240 с. ; Matyash I. V. *Kateryna Grushevska: zhittya i diyalnist / I. V. Matyash. – Kyiv : Ukraina, 2004. – 240 s.*

9. Богдашина О. Листи Н. Д. Полонської-Василенко до О. Д. Багалій-Татаринової / О. Богдашина, І. Верба // Наукові записки [Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України] : зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Київ , 1999. — Т. 3. - С. 498–520 ; Bohdashyna O. *Lysty N. D. Polonskoi-Vasylenko do O. D. Bahalii-Tatarynovoi / O. Bohdashyna, I. Verba // Naukovi zapysky [Instytutu ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy] : zb. prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. – Kyiv , 1999. — T. 3. - S. 498–520*

10. Матвєєва Л. В. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 - 1941) / Л. В. Матвєєва; НАН України; Інститут Сходознавства ім. А. Кримського. – Київ, 2005. – Т. 2. – 492 с. ; Matvieieva L. V. *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890 - 1941) / L. V. Matvieieva; NAN Ukrainy; Instytut Skhodoznnavstva im. A. Krymskoho. – Kyiv, 2005. – T. 2. – 492 s.*

11. Там само. – Там само.

12. Там само. – Там само.

13. Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Наталя Миколаївна Литвин; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Київ , 2006. – 216 с. ; Lytvyn N. M. *Politychni represii proty naukovoї intelihtentsii v radianskii Ukraini v 1920 – 1930-kh rokakh (ideolohichni aspekty problemy) : dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Natalia Mykolaivna Lytvyn; Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka. – Kyiv , 2006. – 216 s.*

14. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890—1941) / за ред. Л. В. Матвєєвої , О. Б. Бубенок, О. Д. Василюк та ін. – Київ : НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, 2005. — Т. II : 1918—1941. - 358 с. ; *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890—1941) / za red. L. V. Matvieievoї , O. B. Bubenok, O. D. Vasyliuk ta in. – Kyiv : NAN Ukrainy, In-t skhodoznnavstva im. A. Krymskoho, 2005. — T. II : 1918—1941. - 358 s.*

15. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; під заг. ред. Н. Капустіної. — Дніпропетровськ , 2005. - Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури. — 500 с. ; *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Iavornytskoho / uporiad. : S. Abrosymova, N. Vasylenko, A.*

Perkova; pid zah. red. N. Kapustinoi. — Dnipropetrovsk , 2005. - Vyp. 4 : Lysty D. I.Iavornytskoho do diiachiv nauky ta kultury. — 500 s.

16. Єфремов С. О. Щоденники (1923–1929) / С. О. Єфремов. – Київ : Газета Рада, 1997. – 848 с. ; Yefremov S. O. Shchodennyky (1923–1929) / S. O. Yefremov. – Kyiv : Hazeta Rada, 1997. – 848 s. ;

17. Академія наук Української РСР. Персональний склад. Дійсні члени (академіки АН УРСР). Члени-кореспонденти. 1919–1979 / відп. ред. К. М. Ситник. – Київ : Наук. думка, 1979. – 228 с. ; Akademiia nauk Ukrainiskoi RSR. Personalnyi sklad. Diisni chleny (akademiky AN URSR). Chleny-korespondenty. 1919–1979 / vidp. ped. K. M. Sytnyk. – Kyiv : Nauk. dumka, 1979. – 228 s.

18. Алексеев П. В. Революция и интеллигенция / П. В. Алексеев. – Москва : Политиздат, 1987. – 272 с. ; Alekseev P. V. Revolyutsiya i intelligentsiya / P. V. Alekseev. – Moskva : Politizdat, 1987. – 272 s.

19. Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии // Афанасьев Ю. Н. Советская историография / Ю. Н. Афанасьев. – Москва : РГГУ, 1996. - С. 7–41 ; Afanasev Yu. N. Fenomen sovetskoy istoriografii // Afanasev Yu. N. Sovetskaya istoriografiya / Yu. N. Afanasev. – Moskva : RGGU, 1996. - S. 7–41

20. Баженов Л. В. Здружені історією Поділля / Л. В.Баженов // Духовні витоки Поділля: творці історії рідного краю : матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський 9-11 вересня 1994 р. –Хмельницький : Поділля, 1994. – Ч. 1.– С.15-20 ; Bazhenov L. V. Zdruzheni istoriiei Podillia / L. V.Bazhenov // Dukhovni vytoky Podillia: tvortsi istorii ridnoho kraiu : mater. mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Kamianets-Podilskyi 9-11 veresnia 1994 r. –Khmelnyskyi : Podillia, 1994. – Ch. 1.– S.15-20.

21. Берто Д. Семейное владение и семья: трансмиссии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях / Д. Берто, И.Берто-Вьям // Социс. – 1993. – № 1–2. – С. 132–140 ; Berto D. Semeynoe vladenie i semya: transmissii i sotsialnaya mobilnost, proslezhivaemye na pyati pokoleniyakh / D. Berto, I.Berto-Vyam // Sotsis. – 1993. – № 1–2. – S. 132–140

22. Андросова-Байда Д. О. Українська історична наука 1920-х рр. : образ жінки-історика : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Дарина Олександрівна Андросова-Байда; НАН України, Ін-т історії України. – Київ , 2010. – 172 с. ; Androsova-Baida D. O. Ukrainaska istorychna nauka 1920-kh rr. : obraz zhinky-istoryka : dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.06 / Daryna Oleksandrivna Androsova-Baida; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. – Kyiv , 2010. – 172 s.

23. Там само. – Там само.

24. Там само. – Там само.

25. Там само. – Там само.

26. Андросова-Байда Д. О. Кар'єрні стереотипи жінки-науковця (на прикладі української історичної науки) / Д. О. Андросова-Байда // Гендерна освіта в Україні: теоретичні та праксеологічні аспекти реалізації : матер. всеукр. наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 24 листопада 2011 р. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 88-93 ; Androsova-Baida D. O. Kar'ierni stereotypy zhinky-naukovtsia (na prykladi ukrainiskoi istorychnoi nauky) / D. O. Androsova-Baida // Henderna osvita v Ukraini: teoretychni ta prakseolohchni aspekty realizatsii : mater. vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Dnipropetrovsk, 24 lystopada 2011 r. – Dnipropetrovsk, 2012. – S. 88-93

27. Там само. – Там само.

28. Бистров М. А. Керівна роль КП(б) України у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917–1937 рр.) / М. А.Бистров. – Харків : Вища школа, 1974. – 142 с. ; Bystrov M. A. Kerivna rol KP(b) Ukrainy u haluzi vyshchoi osvity v period

budivnytstva sotsializmu (1917–1937 rr.) / M. A. Bystrov. – Kharkiv : Vyshcha shkola, 1974. – 142 s.

29. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / І. Білас. – Київ : Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 2. - 688 с. ; Bilas I. Represyвно-karalna systema v Ukraini 1917–1953 rr.: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovy analiz : u 2 kn. / I. Bilas. – Kyiv : Lybid; Viisko Ukrainy, 1994. – Кн. 2. - 688 s.

30. Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко – історик та археограф (1894–1973) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Ігор Володимирович Верба; Інститут української археографії НАН України. – Київ, 1994. – 16 с. ; Verba I. V. N. D. Polonska-Vasylenko – istoryk ta arkheohraf (1894–1973) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.06 / Ihor Volodymyrovych Verba; Instytut ukrainskoi arkheohrafii NAN Ukrainy. – Kyiv, 1994. – 16 s.

Дата надходження до редакції 29.10.2015 р.

Yu. Iordanova

THE «STRUGGLE» OF PRIVATE AND SCIENCE IN THE LIFE OF UKRAINIAN WOMEN SCIENTISTS: ANALYSIS OF EPISTOLARY HERITAGE (1920-1930-ies.)

In the scientific article on the base of scientist's correspondence had analyzed their everyday home life and science life of Ukrainian science intelligence of the first third of XX century. Particular attention was paid of everyday life of women scientists. In order to get the most authentic information about a particular historical period, it is important to study the impact of human factors on the period. From that we can conclude the need to study the history of everyday life just as a way most significant events play a certain age. The period of activity punitive and repressive apparatus of the former USSR considered special. The Soviets literally "suppressed" new ideas and radical solutions "fresh" concept, even from the mouth (or with the pen) the most prominent scientists not only in the Soviet Union, but also worldwide. This is due to the follow in features of the era of the personal source of origin is hardly the most reliable and informative, especially because only letters to loved one spirit and ideas companions (especially in academic circles) can be found really frank exposition of ideas, feel a certain freedom, which scientists hoped to keep in correspondence. Looking at the problem from the same analysis is female correspondence allows to look in more detail the nature of influential factors played no role in the formation of life scientists. Looking at the problem from the same analysis is female correspondence allows to look in more detail the nature of influential factors played no role in the formation of life scientists.

The important point is also are view of scientific work is women scientists, who would combine the scientific activities with housekeeping. In this case, it is not only about women scientists, this multi-level system of ideas about the place, role and status of women in professional circles of the academic community. The development of Ukrainian history of the 1920s is feminization process characterized of the academic community. It comes to specific socio-cultural situation marked influence emancipatory movement XIX - early XX century., the rise of "women's issues" to the level of state policy. In the paper were examined epistolary heritage women scientists who were followers of the famous Ukrainian scientists. Professional dynastic in these families just causes the historian of particular interest. The paper presents both household and working (scientific) aspects of everyday life. The study analyzed a special origin an array of sources (materials scientists' correspondence). As a result, there have been a number of conclusions about the daily life of women scientists, including scientific work based epistolary heritage of leading Ukrainian scholars as K. Hrushevskya, O. Bagaley-Tatarinova. In particular, the more detailed the information submitted on housing and

financial wealth scientists, the conditions for fruitful work and support of science and education necessary books, monographs and documents.

Keywords: *scientist, woman, repression, letters, follower.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В.*, д.і.н., проф.; *Молчанов В.Б.*, д.і.н., проф.

УДК 930.1(477)“183/185”:929Сагайдачний(045)

О.М. Ісаєнко

ПОСТАТЬ ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА САГАЙДАЧНОГО В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті розглянуто становлення української історіографії першої половини ХІХ ст. щодо постаті гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Проаналізовано головні напрямки розвитку наукової історичної думки, висвітлено погляди Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича. Проаналізовані основні підходи до висвітлення особи П. Сагайдачного, якого Д. Бантиш-Каменський сприймав крізь призму дворянсько-автономіської історіографії. М. Маркевич вважав його незалежним гетьманом та союзником Польщі. М. Максимович розглядав Петра Конашевича як підлеглого Польської корони, який вдало використовував існуюче геополітичне становище для захисту національних інтересів. У зазначений період в українській історичній науці було окреслено основні питання вивчення постаті П. Сагайдачного, визначено проблематику подальшого вивчення.

Ключові слова: *історіографія, наукові напрямки, козацтво, гетьман, Військо Запорозьке, військова діяльність.*

Діяльність гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного була спрямована на розвиток козацької організації, сприяла стабілізації козацько-польських відносин, врегулюванню польсько-козацьких конфліктів тощо. Його постать завжди привертала до себе увагу істориків. Вивчення та інтерпретація істориками цих питань постали перед українськими істориками середини ХІХ ст. Їх дослідження проходило в контексті становлення національної історичної науки.

Саме в першій половині ХІХ ст. було сформовано концептуальні підвалини вивчення діяльності Петра Конашевича Сагайдачного. Праці істориків цього часу стали підґрунтям наукових досліджень постаті видатного гетьмана наступних часів. Але на наш час рівень історіографічного аналізу праць вказаного періоду не задовольняє наукових та суспільних потреб. Актуальність статті полягає в необхідності аналізу поглядів істориків першої половини ХІХ ст. та визначенні тих ідей і напрямків, що вплинули на подальші наукові дослідження.

Історіографічні студії, присвячені досліджуваному питанню, з'явилися лише наприкінці ХІХ ст. Вони мали фрагментарний характер і до нашого часу відсутня узагальнююча комплексна праця з зазначеної теми. Можна виділити історіографічні розробки присвячені окремо П. Сагайдачному, дослідження, присвячені козацтву та узагальнюючі праці з української історії, більшість з яких має характер посібників.

Одним з перших історіографічних огляд окремих питань діяльності гетьмана П. Сагайдачного надав І. Каманін у своїй розвідці, присвяченій Петру Конашевичу [4]. Аналіз історичних праць щодо постаті видатного гетьмана зробив М. Василенко, надаючи досить критичні судження та висновки [3]. Серед сучасних істориків аналізував

у своїх статтях наукові погляди попередників з окремих аспектів стосовно особистості П. Сагайдачного П. Сас [11; 12]. Слідом за ним свої історіографічні положення висловили О. Реєнт та І. Коляда в статті про Петра Сагайдачного [10].

Враховуючи все це, в роботі поставлена мета надати історіографічний аналіз історичної літератури щодо постаті П. Сагайдачного. Формат статті обмежив роботу періодом 30- 50-х рр. ХІХ ст.

В цей час дворянсько-автономістська ідейна течія історичного буття українців набула свого остаточного оформлення в узагальнюючих працях Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича. Разом з тим, під впливом європейського романтизму йшов процес формування нового народницького напрямку, в центрі уваги якого був народ. У вказаний період національна історія розглядалася з точки зору козацької минувшини через постаті визначних діячів козацької історії. Серед них важливе місце посідав Петро Конашевич Сагайдачний, отримавши значну увагу істориків.

Д. Бантиш-Каменський, відомий історик та державний діяч свого часу, написав першу ґрунтовну узагальнюючу працю з історії України. За висловом І. Колесник, в праці Д. Бантиш-Каменського «вигадливо поєднується ідея великоросійської державності та малоросійського патріотизму», тобто український автономізм, як відображення течії романтизму у поєднанні з реаліями імперської великодержавної історичної концепції [5, с.249].

Робота витримала три прижиттєві видання, з яких, на думку сучасних дослідників, суттєвих змін зазнало саме друге, хоча в концептуальному відношенні воно не дуже відрізняється від першого, а третє видання фактично є повторенням другого [13, с.160]. Матеріал щодо гетьмана П. Сагайдачного зазнав значного ідейного трансформування. Історик використовував у третій редакції «Історію Русів» та «Записки...» Я. Собеського при викладенні матеріалу щодо особистості Петро Конашевича.

В першому виданні праці Д. Бантиш-Каменського постаті П. Сагайдачного приділено незначну увагу. Фактично, основна частина починається з історії Хмельниччини, а всі попередні події козацької історії були викладені у передмові. Не висловлюючи власного ставлення до висвітлених подій, спираючись на «Малоросійських летописцев» історик, коротко подав головні факти діяльності П. Сагайдачного [2, с. XXIV - XXV].

На початку 40-х років побачило світ третє видання «Історії...», яке було перевидане у наш час. Історик висловив власну версію щодо датування гетьманування Петра Сагайдачного: з 1606 по 1622 роки, та вказував на втрату Петром Конашевичем влади із помилками характерними для «Історії Русів». Дослідник зазначав, що після втрати влади П. Сагайдачним, козаками керували С. Кушка та Я. Бородавка: проте перший потрапив у полон, а Я. Бородавку стратив Петро Конашевич, котрий був захисником народних інтересів [1, с.107].

Вказуючи на П. Сагайдачного як керівника морських походів, Дмитро Іванович зазначав, що перемогами на морі Петро Конашевич «вооружил поляков против себя и Порту Оттоманскую против Польши» [1, с.106]. Разом з тим, відмічав, що «строгие постановления сеймов не имели никакого влияния на Конашевича» [1, с.106]. Д. Бантиш-Каменський не висловлював ідею балансування козаків між польськими і турецькими інтересами, проте фактично її можна простежити у вказаному фрагменті. Вчений акцентував увагу на лояльності козацького ватажка до польського уряду, але, у той же час, підкреслював досить самостійну політику Петра Конашевича та захист ним козацьких інтересів, що свідчить про певні автономістські тенденції гетьмана [1, с.109]. Історик надав відомості про спробу підкупу П. Сагайдачного турецьким урядом. Вважав, що гетьман «не прельстился турецькими цехинами», бо був вірним Польщі, що

дозволило йому оприлюднити «конституцію» на користь православного духовенства та змусити сейм покращити козацьке життя визначенням жалування [1, с.109].

Проросійська орієнтація історика виявилася в критиці гетьмана через його «антимосковські» дії та в особистій характеристиці гетьмана, взятій вочевидь у Я. Собеського. На думку вченого, у Московській кампанії 1618 року гетьман пішов проти «своїх співвітчизників», руйнуючи міста Московщини. Причинами цього науковець вважав особисте бажання П.Сагайдачного закріпити за собою владу: «действовал для личных выгод, желая удержать за собою гетманство, приобрел доверие правительства польского, справедливую укоризну от потомства» [1, с.107].

Хотинська війна не знайшла широкого відображення в «Історії Малої Росії». Автор вважав причиною війни бажання поляків помститися за поразку С. Жолкевського, та писав, що П. Сагайдачний отримав наказ приєднатися до польського війська під проводом К. Ходкевича привівши з собою 30 тисяч війська. Д.Бантиш-Каменський писав про конфлікти в польсько-козацькім таборі та міри П. Сагайдачного по їх усуненню. Історик вважав, що покора а слухняність Петра Конашевича в цей час були обґрунтовані його надіями на вдячність Польщі та писав про розчарування гетьмана, коли почалися польсько-турецькі переговори [1, с.110].

Позитивну оцінку Д. Бантиш-Каменського отримала діяльність козацького ватажка в сфері культури та релігії. Підводячи висновки історик писав про П. Сагайдачного: «первый из предводителей казаков начал писаться гетманом запорожским. Поляки ... не смели при нем явно угнетать малороссиян, да и самая любимая ими уния несколько тогда утихла, простыла» [1, с.110]

Головна заслуга історика полягала в тому, що ним вперше було використано великий джерельний матеріал, який до того частково не використовувався. Виходячи з загальних поглядів дослідника на історію України, можна зробити висновок про позитивну оцінку Д. Бантиш-Каменським гетьмана П. Сагайдачного, хоча і в дусі лояльності до Російської держави. М. Василенко, відзначаючи заслугу автора у вивченні особистості Петра Конашевича, писав: «Научное изучение личности гетмана Сагайдачного и его деятельности началось в первой четверти XIX века, и Бантыш-Каменский был первым, который в «Истории Малой России» собрал все известные факты о деятельности знаменитого гетмана ..., но не подвергнул их критическому анализу» [3, с.279].

Ще одним представником дворянсько-автономістського напрямку в історичній науці був М. Маркевич. У своїй роботі він активно користувався «Історією Русів». Вслід за автором цього твору історик змалював П. Сагайдачного захисником національних інтересів. В його праці яскраво простежується соціальна спрямованість висвітлення діяльності гетьмана Конашевича. На думку автора, саме під впливом Петра Конашевича запорозьке козацтво почало брати участь у виборі гетьманів, що поєднувало запорозьке та реєстрове козацтво для захисту «общего отечества» [9]. В характеристиці гетьмана він фрагментарно надав сприйняття П. Сагайдачного як самостійного правителя українських земель, що мав політичну та дипломатичну свідомість, розуміння економічних процесів, патріархальне піклування про потреби народу. На думку історика, заслуга Петра Сагайдачного полягала в тому, що він, поєднав запорозьке та українське козацтво, згуртував козацьку силу для боротьби з державними ворогами.

У фактичному матеріалі наданому М. Маркевича присутні неточності з «Історії Русів». Чіткої дати обрання на гетьманство історик не зазначив, приблизно вказавши на кінець 1590-х - початок 1600-х років. Так само як і автор «Історії Русів», вважав гетьманів Д. Кушку та Я. Бородавку ставлениками Польщі, які повинні були послабити авторитет П. Сагайдачного серед козацтва. На думку дослідника, Петро Конашевич був гетьманом понад 20 років, і саме за його правління «Король Сигизмунд и Магнаты его

наводнили Россию самозванцами» [9]. У цій боротьбі участь Петра Конашевича не висвітлено, проте з 1606 року історик вказав на великі морські походи запорожців під керівництвом П. Сагайдачного, що підривали могутність Османської імперії. Захоплення Кафи М. Маркевич відніс до 1612 року, відзначивши організацію цього походу гетьманом Конашевичем.

М. Маркевич чітко окреслив власне бачення «московського питання»: «Тщетно, ложно преданные отечеству, люди хотят опозорить имя человека великого, за ужас, им наведенный на москвитян; они забывают, что Конашевич Сагайдачный был гетман независимый и союзник Польши» [9]. Таким чином саме М. Маркевич продовжив традицію національно-патріотичної історіографії щодо постаті гетьмана П. Сагайдачного.

В методологічному плані перехідну ланку від автономістсько-дворянського до народницького напрямку в українській історичній науці становила наукова творчість М. Максимовича, яка відображала вплив європейської романтичної історіософії у поєднанні з початковими ідеями народництва. Історик був лояльним до російської влади, прихильно оцінював приєднання України до Московської держави. Загалом, М. Максимович сам висловив власне бачення національної належності, назвавши себе щирим малоросіянином [8, с.281].

Фактично, саме М. Максимович проаналізував дискусійні відомості щодо П. Сагайдачного. Як прихильник романтизму і народницького напрямку в історичній науці, вчений чільне місце надавав проблемам формування українського народу, його самотності. В творчості історика можна простежити еволюцію поглядів на окремі факти. Перша публікація - «Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном» була видана М. Максимовичем в «Москвитянине» 1843 року. 1850 року в журналі «Киевлянин» з'явилося «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном». Фактологічні відмінності між двома статтями присутні. 1875 року була видана збірка праць М. Максимовича, в якій перевидано обидві статті. В «Сказании...» присутні відмінності щодо датування морського походу на Кафу внесені редактором збірки з посиланням на редакцію самого М. Максимовича від 1869 року. Отже, М. Максимович із відкриттям нових фактів чи свідчень коригував власні погляди.

Дослідник сформулював ідею шляхетського походження Петра Конашевича, вказавши, що той був: «...родом из Подгорья Червоноруссаго, сын Самборского шляхтича Конона или Конона Сагайдачнаго» [7, с.256]. Отже, термін «Сагайдачний» він вважав прізвисьмом гетьмана, а не січовим прізвиськом, як це закріпилося в історіографії.

Щодо початку діяльності погляди вченого були неоднозначні. Датою отримання гетьманської булави М. Максимович вважав, спираючись на «Історію Русів», 1598 рік [4, 336]. Пізніше він вважав першими значними справами козаків під керівництвом Петра Конашевича морські походи 1605 року на Варну, та 1606р. - захоплення Кафи.

Цікава ситуація склалася щодо датування походу на Кафу. Первинно М. Максимович датував цю подію 1616 роком, проте пізніше, проаналізувавши текст «Віршів...» К. Саковича, дослідник дійшов висновку, що дата скорегована на 1616 рік не автором, тому він звернувся до дати 1606 р. Михайло Олександрович, акцентуючи увагу на цих походах під проводом П. Сагайдачного, наголошував на ідейних складових цієї боротьби: «Запорожское товариство охотно и неумоимо подвизалось в те времена на Черноморском Юге не из одной добычи: его устремляло туда и освобождение христиан, томившихся тысячами в плену мусульманском, и ... «тая козацкая слава» [7, с.257].

М. Максимович першим відкинув тезу Д. Бантиш-Каменського про зраду П. Сагайдачним Москви як батьківщини, апелюючи до того, що українські землі належали на той час польській короні, а Петро Конашевич ішов на Москву для допомоги своєму королевичеві, який ще продовжував зватися царем Московським [7, с.258]. М.

Максимович висловив цікаву думку про причину допомоги П. Сагайдачного польській стороні. З погляду історика, в цей час П. Сагайдачний замислювався про об'єднання Київської Русі з Московською. Дослідник надавав цю тезу у перспективі об'єднання земель під владою «не чужеземного иноверця, а православнорусского царя».

Схильний до романтизації історик, розглядаючи питання відступу козаків П. Сагайдачного під Москвою, вважав головною причиною небажання козацького ватажка «крушить единовірною ему Русскую столицу» [7, с.259]. При цьому М. Максимович апелював до поняття «подданнического долга», який виконував Петро Конашевич. На думку дослідника, видатний гетьман виконав його вже своїми діями по дорозі до Москви, а тому міг «безукоризненно отойти от молящейся Москвы». В цьому питанні історик виступив з позиції найбільшої лояльності по відношенню до Москви, яку розглядав як кращий варіант для українських земель через історичну, національну та перш за все релігійну спорідненість.

В інтерпретації М. Максимовича, діяльність гетьмана П. Сагайдачного була скерована загальнодержавними інтересами та розумінням гетьманом загальнодержавних потреб: «Сагайдачный для своего утесненного народа гонимого православия сделал все, что только можно было сделать ... не поднимая оружия на Польшу» [4, с.337]. В такому ж ракурсі дослідник сприймав і відновлення православної ієрархії, яке несло в собі те саме ідейне навантаження - розуміння козацьким ватажком загальнонаціональних та релігійних потреб суспільства [7, с.260]. М. Максимович вважав відновлення православної церковної ієрархії та написання П. Сагайдачним твору «Пояснення про унію» найзначнішими справами видатного гетьмана, що принесли йому безсмертя [4, с.337]. Віддаючи належне ідейному аспекту участі П. Сагайдачного у справі відновлення православної ієрархії, історик вказував на політичний чинник: прохання відновити ієрархію П. Сагайдачний доповнив фактичним дозволом польської влади в світлі Цецорської трагедії [7, с.263].

Козацько-польські відносини М. Максимович інтерпретував як вимушену співпрацю. Певною мірою він стояв на позиціях державно-юридичного сприйняття статусу українських земель як належних польській короні і відповідного ставлення до місцевих політичних діячів. Саме з приводу цього питання дослідник писав: «...достопамятный гетман был хранительным щитом Украины и сделал для неё всё, что только можно было сделать тогда подданному польского короля, не поднимая оружия на поляков, ...». Таку мирну лінію історик аргументував тим, що для України на той час «...ещё безвременна была борьба с Польшей» [7, с.261].

Дослідник першим виклав перелік фактів діяльності видатного гетьмана на суто науковій основі. Але в концептуальному плані він не дав комплексного аналізу особи та діяльності гетьмана П. Сагайдачного та відзначався певною суб'єктивністю.

У зазначений період в українській історичній науці було сформовано головні напрямки вивчення постаті П. Сагайдачного, визначено проблематику подальшого вивчення. Історики почали залучати до наукового обігу новознайдені джерела, що допомогло сформуванню напрямки висвітлення діяльності видатного гетьмана.

Загальні тенденції та окремі питання, що підлягатимуть висвітленню було окреслено в «Історії Малої Росії». Д. Бантиш-Каменський, обстоюючи політичний ідеал автономістського розвитку, надав відповідну характеристику постаті П. Сагайдачного як самостійного керівника. Критикуючи політичну орієнтацію гетьмана, історик фактично вагався у власному ставленні до особи Петра Сагайдачного, з одного боку через власну проросійську орієнтацію, а з іншого - через необхідність визнання об'єктивної відповідності політичної діяльності гетьмана П. Сагайдачного тогочасним реаліям.

Чітку позицію зайняв М. Маркевич в цьому питанні. Він підійшов до висвітлення особи гетьмана з національно-державної позиції, схвально оцінюючи його дії. В

матеріалі, поданому М. Маркевичем, простежуються моменти звернення до соціальних аспектів, аналіз подій з точки зору народу. Відповідні тенденції вплинули і на оцінку постаті П.Сагайдачного, якого зображено репрезентантом інтересів і захисником всього народу.

Народництво в його ранній формі знайшло відображення в творчості М. Максимовича. Особу гетьмана П. Сагайдачного історик висвітлював як козацького ватажка, що розумів проблеми і потреби всього народу і ставав на захист не лише станових, але й загальнонаціональних інтересів. На відміну від Д. Бантиш-Каменського з його ідеєю зради П. Сагайдачним Москви та М. Маркевича з його позицією “независимого гетмана и союзника Польши”, М. Максимович розглядав Петра Конашевича як підлеглого Польській корони. З іншого боку, видатний гетьман, реально оцінюючи, на думку історика, існуюче геополітичне становище вдало використовував його для захисту національних інтересів.

Отже, вивчення постаті П.Сагайдачного в середині ХІХ ст. отримало поширення і свідчило про зростання наукового і суспільного інтересу до козацької минувшини, формування різних підходів до висвітлення значних постатей національної історії.

Список використаної літератури

1. Бантиш-Каменський Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантиш-Каменський.- Київ : Час, 1993. – 656 с. ; Bantish-Kamenskiy D. N. Istoriya Maloy Rossii ot vodvoreniya slavyan v sey strane do unichtozheniya getmanstva / D. N. Bantish-Kamenskiy. - Kyiv : Chas, 1993. – 656 s.
2. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края / Д. Н. Бантыш-Каменский. - Москва, 1922. - Ч. 1 ; Bantysh-Kamenskiy D. N. Istoriya Maloy Rossii so vremen prisoedineniya onoy k Rossiyskomu gosudarstvu pri tsare Aleksee Mikhayloviche s kratkim obozreniem pervobytnogo sostoyaniya sego kraya / D. N. Bantysh-Kamenskiy. - Moskva, 1922. - Ch. 1.
3. Василенко Н. П. Очерки по истории западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – Киев : Книжное издание магазина Н. Я. Оглоблина, 1916. - 586 с. ; Vasilenko N. P. Ocherki po istorii zapadnoy Rusi i Ukrainy / N. P. Vasilenko. – Kiev : Knizhnoe izdanie magazina N. Ya. Ogloblina, 1916. - 586 s.
4. Каманін І. Гетьманство Петра Сагайдачного / І. Каманін // Петро Сагайдачний : Історико-документальна книжка / ред. Колегія : Ю. М. Мушкетик, В. Ф. Василяшко, В. О. Замлинський, В. О. Шевчук. – Київ : Веселка, 1992. - С. 29–49 ; Kamanin I. Hetmanstvo Petra Sahaidachnoho / I. Kamanin // Petro Sahaidachnyi : Istoryko-dokumentalna knyzhka / red. Kolehiia : Yu. M. Mushketyk, V. F. Vasylyashko, V. O. Zamlynskiy, V. O. Shevchuk. – Kyiv : Veselka, 1992. - S. 29–49
5. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII - початок ХХ ст.) / І. І. Колесник. – Київ : Генеза, 2000. - 256 с. ; Kolesnyk I. I. Ukrainska istoriografii (XVIII - pochatok XX st.) / I. I. Kolesnyk. – Kyiv : Geneza, 2000. - 256 s.
6. Максимович М. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Максимович М. Собрание починений / М. Максимович. – Киев , 1876. - Т. 1 : Отдел исторический. - С. 336-359 ; Maksimovich M. Issledovanie o getmane Petre Konasheviche Sagaydachnom // Maksimovich M. Sobranie pochineniy / M. Maksimovich. – Kiev , 1876. - Т. 1 : Otdel istoricheskij. - S. 336-359
7. Максимович М. О. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України // М. Максимович; уклад., коротка біогр. та комент. П. Г. Маркова. – Київ : Вища школа, 2004. - С. 255-280 ; Maksymovych M. O. Skazanye o hetmane Petre Sahaidachnom // Maksymovych M. O.

Vybrani tvory z istorii Kyivskoi Rusi, Kyieva i Ukrainy // M. Maksymovych; uklad., korotka biohr. ta koment. P. H. Markova. – Kyiv : Vyshcha shkola, 2004. - S. 255-280

8. Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. Максимович; уклад., коротка біоґр. та комент. П. Г. Маркова. – Київ : Вища школа, 2004. - С. 281-346 ; Maksymovych M. Pysma o Bohdane Khmelnytskom // Maksymovych M. O. Vybrani tvory z istorii Kyivskoi Rusi, Kyieva i Ukrainy / M. Maksymovych; uklad., korotka biohr. ta koment. P. H. Markova. – Kyiv : Vyshcha shkola, 2004. - S. 281-346

9. Маркевич Н. История Малой России [Электронный ресурс] : В 5 т. Т. 1. / Н. Маркевич. - Режим доступа : <http://library.kr.ua/elib/markevich/tom1/malor8.html> ; Markevich N. Istoriya Maloy Rossii [Elektronnyy resurs] : V 5 t. T. 1. / N. Markevich. - Rezhim dostupa : <http://library.kr.ua/elib/markevich/tom1/malor8.html>

10. Реєнт О. І. Усі гетьмани України / О. І.Реєнт, І. А.Коляда. – Харків : Фолю, 2007. - 215с. ; Reient O. I. Usi hetmany Ukrainy / O. I.Reient, I. A.Koliada. – Kharkiv : Folio, 2007. - 215 s.

11. Сас П. Петро Конашевич Сагайдачний / П. Сас // Володарі гетьманської булави. – Київ : Варта, 1995. - С.87-140 ; Sas P. Petro Konashevych Sahaidachnyi / P. Sas // Volodari hetmanskoï bulavy. – Kyiv : Varta, 1995. - S.87-140

12. Сас П. М. Чисельність Запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. / П. М. Сас // Український історичний журнал. - 2010. - № 2. - С. 17-37 ; Sas P. M. Chyselnist Zaporozkoho viiska u Khotynskii bytvi 1621 r. / P. M. Sas // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. - 2010. - № 2. - S. 17-37

13. Ясь О. В. «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя / О. В. Ясь // Український історичний журнал. - 2009. - № 2. - С. 160-194 ; Yas O. V. «Svii» sered «chuzhykh», «chuzhyi» sered «svoikh». «Ystoriya Maloi Rosyy» D. Bantyshta-Kamenskoho u svitli ukrainsko-rosiiskoho kulturnoho perekhrestia / O. V. Yas // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. - 2009. - № 2. - S. 160-194

Стаття надійшла до редакції: 10.09.2015 р.

О. Isaienko

HETMAN PETRO KONASHEVICH SAGAIACHNYIY FIGURE IN THE WORKS OF UKRAINIAN HISTORIANS THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

The article reviews the formation of Ukrainian historiography of the first half of the nineteenth century and the figure of Hetman Petro Konashevich Sagaydachny. We analyzed the main directions of scientific historical ideas, showed the views of D. Bantysht-Kamensky, M. Markiewicz, M. Maksimovich.

At this time the main directions of the research of Peter Konashevich Sagaydachny were formed and problematic of learning was determined. Historians began to attract to the research new sources. It helped them to form a lot of new directions of learning of the actions of this famous hetman. But now a level of historiographical analysis of these works does not satisfy needs of science and society. Actuality of the article consists of necessity to analyze the views of historians of the first half of the nineteenth century and to determine the ideas and trends, which had influence on further scientific research. General trends and individual questions, which will be examined, were mentioned in "History of Malaya Russia". Bantysht-Kamensky defended political ideal of autonomist regime and he considered hetman to be independent leader. Historian doubt his own attitude to this figure by criticizing his political orientation: one the one hand - via his own prorussian orientation and on the other hand via the necessity of acceptance of his objective appropriateness of political practice of hetman to the realities of that times.

M. Markevich had precise position in this question. He described the figure of hetman from the national and governmental position by approving his actions. In the material of Markevich we can see dealing with social aspects, analysis of events from the place of people. It had influence on characteristic of Sagaydachny and he was a representor of interests and protector of people.

Populism in its early stage was represented in creations of M. Maksimovich. He considered Peter Konashevich to be a leader of kozaki, who understood problems and needs of everybody and protected not only estates, but also of interests of all the nation. In contradistinction Bantysh-Kamensky and Markevich, he considered hetman to be subordinate of the Polish Crown, which successfully used the existing geopolitical situation to protect national interests. In this period in Ukrainian historical science outlined the main points of the study of the Sagaidachnyy figure, identified issues for further study.

To sum up, the learning of Petro Sagaydachny in the first half of the nineteenth century had a huge spreading. It means that growth of scientific and social interest in kozak past, formation of different accesses to researchment different important figures in nation history

Keywords: *historiography, research areas, the Cossacks hetman, Zaporizhzhya Army military activities.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.*

УДК 39(477.7=163.2)

Я.В. Комар

БОЛГАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ АЗОВСЬКОГО УЗБЕРЕЖЖЯ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті розглядаються історія та побут болгар східної частини Азовського басейну (Донбас, Кубань та Ростовська область) у кінці ХІХ – початку ХХ ст. Автором репрезентовані основні причини та періодичність міграції; розкриті нюанси соціально-економічного положення болгар у Російській імперії; результат заселення болгарами сходу Азовського басейну.

Ключові слова: *міграція болгар, дисперсні групи, відходники, городники, трудова міграція, політична міграція, Азовський басейн.*

На території України проживає найбільша болгарська діаспора у світі, а місцями її компактного розселення вважаються Північне Причорномор'є та Північне Приазов'є. Але статистичні показники та етнографічні дослідження доводять, що значна кількість болгар проживає і в східній частині Азовського басейну (Донбас, Кубань та Ростовська область). У зв'язку з тим, що на цій території відсутні компактні поселення болгар і мова йде лише про дисперсно-локальні групи, то в історіографії є лише незначна кількість досліджень, у яких безпосередньо або опосередковано йдеться мова про болгар цього регіону [1]. У контексті сучасних перетворень ми розглянемо історію та побут болгар Донбасу та Кубані, тобто східної частини Азовського басейну, у кінці ХІХ – початку ХХ ст., зупиняючись на таких факторах, як причини та періодичність міграції; соціально-економічні особливості життя у Російській імперії; наслідки заселення болгарами цього регіону.

В історії міграційного руху болгар на схід Азовського басейну простежується дві основні організаційні форми процесу переселення: регламентоване та нерегламентоване.

Регламентований переселенський рух здійснювався безпосередньо царським урядом і мав такі риси, як масовість, періодичність, матеріальна підтримка переселенців з боку влади (грошова допомога, пільги). Ця форма колонізації південних степів стала відправним пунктом для оформлення на цих землях компактних болгарських поселень. Така політика царату сприяла розширенню ареалу болгарських поселень у Таврійській, Херсонській та Катеринославській губерніях, але не на сході Азовського басейну. І подальша міграція болгар в цей регіон проходила незалежно від загальної колоніальної політики царату, а з причин як соціально-економічного, так і політичного характеру.

У 70-х роках XIX ст. на окраїнах великих поселень у Катеринославській губернії, Області Війська Донського, Кубанської області й на Чорноморському узбережжі Кавказу з'явилася така категорія болгар, як городники-відходники [2, арк. 11, 20, 48; 3, арк. 1-125]. Відхідне городництво в сусідні з Болгарією країни розраховувалося на весняно-літній період, після чого городники поверталися додому. У Російській імперії відхідне городництво часто ставало осілим. Згідно з інформаційними записами М. К. Любавського таку форму міграції доречно визначити як підприємницьку, тому що за мету ставало отримання прибутку [4, с. 268].

Після здобуття Болгарії незалежності після 1878 р., селяни отримують землю й необхідні ресурси для організації власної економічної бази. Але капіталізація ринку в Болгарії (іноземний капітал, зеленічарство) спричинила зростання трудової міграції.

Особливістю болгарського контингенту сходу Азовського басейну є те, що основна їх маса прибула з-за меж Російської імперії. Більшість з них вважалися іноземними громадянами: по Катеринославській губернії з 132 болгар 74 були громадянами Болгарії [5, с. 70], а в Кубанській області 286 (183 чоловіка і 93 жінки) з 322 мали болгарське підданство [6, с. 56]. До того ж велику роль в процесі переселення на схід Азовського басейну відігравав попит на робочу силу.

На початку XX століття постало питання ліквідації селянського малоземелля, перебудови системи господарської діяльності з екстенсивної на інтенсивну, внаслідок надання права на приватну власність, збільшення товарності сільського господарства. Останнє положення мало особливо важливе значення для організації продовольчого постачання країни й формування державного ринку сільгосппродукції, у тому числі й для зростаючих потреб промислових центрів, що активно розвивалися на той час. Вирішенням поставлених завдань повинна була стати реформаторська політика П. А. Столипіна. Для болгар Донбасу та Кубані ця реформа значного кількісного збільшення спільноти не дала, але поодинокі міграції відбувалися [7, арк. 45]. У той же час реформа 1906 р. якісно змінила умови господарювання – почала розвиватися хутірська система. На початку XX ст. з'явилася велика кількість хуторів, у тому числі і болгарських, наприклад, на території Сталінської округи хутір Болгари Авдот'євської сільради й хутір Болгари Євдокиївської сільради Макіївського району [8, с. 42-43].

Безпосередньо перед Першою світовою війною міграція болгар на східне узбережжя зростає. Причиною того стала несприятлива політична кон'юнктура у самій Болгарії. На ґрунті поразки Болгарії у Другій Балканській війні рух русофобів і русофілів, що набирає обертів, спричинив появу на теренах Російської імперії болгар-політемігрантів з русофільських кіл. Така форма переселенського руху є політичною еміграцією [9, арк. 129].

Навіть під час ведення бойових дій часів Першої світової війни болгар не припинили мігрувати до Російської імперії. Поряд з цим болгар, які вже на той час мешкали на території Російської імперії, виявляли свою громадянську позицію на боці російського уряду, радикально висловлюючись з приводу вступу Болгарії у війну на боці Німеччини [10, с. 1].

Наприкінці 1915 року військово-політична ситуація на Балканському фронті загострилася і керівництво Росії було вимушене посилити заходи безпеки прикордонних територій, тобто прийняти превентивні заходи по відношенню до осіб-іноземнопідданих, що так чи інакше мали історичні зв'язки з країнами-супротивниками Росії в Першій світовій війні.

Так, Міністерство внутрішніх справ циркуляром від 28 травня 1916 року повідомляло, що конвенція між Болгарією та Росією від 10 лютого 1905 р., згідно якої болгарські піддані звільнялися від військових реквізицій, вважалась такою, що втратила чинність. Також на болгар поширювались всі обмежувальні постанови, що діяли відносно інших іноземних підданих [11, с. 226].

Улітку 1916 року у зв'язку з погіршенням болгарсько-російських відносин, обмежувальні заходи по відношенню до болгар також посилювались – були скасовані всі раніше надані пільги на ведення сільськогосподарської діяльності. У районах, де було оголошено військовий стан та їх було включено до театру військових дій, вся повнота влади переходила до військових. На розсуд військовим керманічам відводилось питання про висилку болгарських підданих у Воронежську, Казанську, Калузьку, Пермську, Рязанську, Тамбовську та Тульську губернії [12, арк. 12].

Отже, за період 1897-1914 рр. кількість болгар, що мешкала на Донбасі та Кубані збільшилась у декілька разів. Наприклад, в Бахмутському повіті Катеринославської губернії за переписом 1897 року мешкало 12 болгар (11 чоловіків та 1 жінка), то в 20-х роках тільки в списку іноземних підданих, що займалися хліборобством в Артемівській окрузі, значилось вже 227 болгар [5, с. 42; 13, арк. 49-51]. Однією із причин такого зростання болгарської громади став демографічний показник народжуваності.

Окрім статистичних даних, що відображають динаміку міграції болгар до Азовського узбережжя, важливим чинником, що впливає на цей процес, є визначення соціально-економічної складової внутрішньої структури міграційного потоку – тобто аналіз болгарської спільноти, що складалася в кінці XIX – початку XX століття з окремих дисперсно-локальних груп.

Гендерне співвідношення в дисперсних групах болгар Приазов'я характеризується значною перевагою болгар-чоловіків у всіх губерніях й областях Російської імперії (середнє співвідношення становить 77 % чоловіків до 33 % жінок), окрім місць компактного проживання – Бессарабської області, Херсонської й Таврійської губернії, де цей показник дорівнює 51 % і 49 % [14, с. 104-108]. Наведемо два чинники, що зумовили таку гендерну диспропорцію. Перший пов'язаний з основним трудовим заняттям болгар – відхідним городнім промислом, що вважався суто чоловічою справою. Другий чинник – віковий. Згідно з анкетами болгарських іноземців середня вікова категорія чоловіків, що мігрували до Російської імперії, складала від 20 до 26 років [15, арк. 40, 92].

За сферою зайнятості болгар також були залучені, окрім городництва, до інших видів діяльності, наприклад, в Катеринославській губернії вони займались навчальною й виховною діяльністю; торгівлею розносною й розвізною; торгівлею тканинами й предметами одягу; обробкою металів, дерева або волокнистих речовин; лісництвом й лісовими промислами; служили в адміністрації, суді й поліції [5, с. 145-146]. У Кубанській області болгарам, які проживали на морському узбережжі, приписують також заняття садівництвом, бджільництвом та сушінням лісових фруктів [16, с. 147]. Незважаючи на різні сфери зайнятості, слід зазначити, що промислове городництво все-таки залишалось основним видом діяльності. Заповнюючи анкетні відомості про себе як іноземних громадян, болгар зазначали, що мета їх приїзду до Російської імперії працювати, а професія – городник [17, арк. 40, 47, 62-80, 90-115].

Назбираючи достатній первісний капітал із заняття городництвом, частина болгар згодом переходила на інші види підприємницької діяльності, як-от: сироваріння або виготовлення ковбасних виробів. У 1914 р. болгарини С. І. Волков і І. П. Волканов мали у своєму розпорядженні ковбасний цех; Кончо Стойков із селища Ваннівське Кавказького відділу на гроші, зароблені від заняття торгівлею й городництвом, придбав сироварний заклад [18, арк. 3]. Хоча ці приклади є скоріше виключенням із правил, все-таки більшість продовжувала займатися вирощуванням незернових культур. Пов'язано це також було з відсутністю гідної конкуренції з боку місцевих жителів, які господарювали з розрахунку на власні потреби, а не на ринок.

Внесок болгар у подальший розвиток сільського господарства східної частини Азовського басейну можна визначити такими напрямками, як удосконалення технологічного процесу обробки земельних ресурсів (застосування зрошувальної системи у болгарських господарствах: «болгарське колесо» або «болгарський чигирь»), застосування нових методів вирощування овочів і фруктів (парники, теплиці), а також організація колективних форм господарювання на землі (артіль, товариства за національною ознакою).

Поява представників болгарської національності на сході Азовського басейну припадає на кінець ХІХ – початок ХХ століття і є результатом хоча поодинокі, але перманентної міграції болгар з батьківщини через низку соціальних, економічних та політичних причин. Це означає, що засади формування дисперсних груп болгар були покладені болгаро-вихідцями з Болгарії, а не переселенцями з Бессарабії. Обрання східного регіону Азовського басейну стало наслідком таких факторів, як-от: державна політика з освоєння південних земель імперії, що створювала сприятливі умови для заселення цієї території колоністами-болгарами та придатність природно-кліматичних умов для зайняття городництвом. Аналіз соціально-економічного положення болгар та наявність окремих адміністративно-територіальних одиниць за національною ознакою, таких як хутір, вказує на достатньо високий рівень матеріального забезпечення та технічної бази спільноти.

Сприятливі умови життя та праці зумовили перехід від методики відходу до осілої колонізації півдня Російської імперії, і стали основою для розвитку міцного болгарського господарства на цих землях. На початку ХХ століття болгарини активно опановують економічний ринок займаючи певну нішу в російському суспільстві, таким чином, незважаючи на культурну та національну колоритність регіону, болгарини органічно вписалися в етнокультурний простір Азовського басейну. Такий порядок речей не зрушило навіть погіршення міжнародних відносин Російської імперії та Болгарії в наслідок Першої світової війни, що підтверджує той факт, що болгарини на етнопсихологічному рівні сприймалися місцевими мешканцями та урядовими можновладцями як невід'ємна частина російського соціуму.

Список використаної літератури

1. Грек И. Българите от Украйна и Молдова: минало и настоящее / И. Грек, Н. Червенков. – София : Христо Ботев, 1993. – 296 с. ; Дмитрук В. Т. Сторінки вікової дружби: З історії україно-болгарських зв'язків в ХІХ – початку ХХ ст. / В. Т. Дмитрук. – Львів : Вид-во Льв.ун-ту, 1958 – 96 с. ; Доценко А. П. Экономическое сотрудничество Народной Республики Болгарии с Советским Союзом и участие в нем Украинской ССР : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. П. Доценко; Киевский государственный университет им. Т. Шевченко. – Киев, 1966. – 18 с. ; Мельников Л. М. Иногородние в Кубанской области / Л. М. Мельников // Кубанский сборник . – Екатеринодар , 1900. – Т. 6. - С. 79 ; Хаджиниколова Е. Българските преселеници в Южните области на Русия (1856-1877) / Е. Хаджиниколова. – София : Наука и изкуство, 1987. – 176 с.; Черный К. Н. Ейский уезд (статистическое описание) / К. Н. Черный // Кубанский сборник. – Екатеринодар,

1900. – Т. 6. - С. 477; Grek I. Blgarite ot Ukrayna i Moldova: minalo i nastoyashchee / I. Grek, N. Chervenkov. – Sofiya : Khristo Botev, 1993. – 296 s. ; Dmytruk V. T. Storinky vikovoi družby: Z istorii ukraino-bolharskykh zviyazkiv v KhKh – pochatku KhKh st. / V. T. Dmytruk. – Lviv : Vyd-vo Lv.un-tu, 1958 – 96 s. ; Dotsenko A. P. Ekonomicheskoe sotrudnichestvo Narodnoy Respubliki Bolgarii s Sovetskim Soyuzom i uchastie v nem Ukrainosoy SSR : avtoref. dis. ... kand. ist. nauk / A. P. Dotsenko; Kievskiy gosudarstvennyy universitet im. T. Shevchenko. – Kiev, 1966. – 18 s.; Melnikov L. M. Inogorodnie v Kubanskoj oblasti / L. M. Melnikov // Kubanskiy sbornik . – Yekaterinodar , 1900. – Т. 6. - S. 79 ; Khadzhinikolova Ye. Bgraskite preselenitsi v Yuzhnite oblasti na Rusiya (1856-1877) / Ye. Khadzhinikolova. – Sofiya : Nauka i izkustvo, 1987. – 176 s.; Chernyy K. N. Yeyskiy uezd (statisticheskoe opisaniye) / K. N. Chernyy // Kubanskiy sbornik. – Yekaterinodar, 1900. – Т. 6. - S. 477;

2. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-243, оп. 3, спр. 2, арк. 11, 20, 48; Derzhavniy arkhiv Luganskoj oblasti (dali – DALO), f. R-243, op. 3, spr. 2, ark. 11, 20, 48.

3. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-522, оп. 2, спр. 18, арк. 1-125; Derzhavniy arkhiv Donetskoj oblasti (dali – DADO), f. R-522, op. 2, spr. 18, ark. 1-125.

4. Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века / М. К. Любавский; отв. ред. А. Я. Дегтярев. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1996. – С. 268 ; Lyubavskiy M. K. Obzor istorii russkoj kolonizatsii s drevneyshikh vremen i do KhKh veka / M. K. Lyubavskiy; отв. ред. А. Я. Degtyarev. – Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta, 1996. – S. 268

5. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – Санкт-Петербург : Издание Центрального стат. комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. XIII. - С. 42, 70, 145-146 ; Pervaya Vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoj Imperii 1897 g. / pod red. N. A. Troynitskogo. – Sankt-Peterburg : Izdanie Tsentralnogo stat. komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1904. – Т. XIII. - S. 42, 70, 145-146

6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – Санкт-Петербург : Издание Центрального стат. комитета Министерства внутренних дел, 1905. – Том LXV. - С. 56 ; Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoj imperii 1897 g. / pod red. N. A. Troynitskogo. – Sankt-Peterburg : Izdanie Tsentralnogo stat. komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1905. – Том LXV. - S. 56

7. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО У), ф. 413, оп. 1, спр. 7, арк. 45; Tsentralniy derzhavniy arkhiv vishchikh organiv vladi Ukraïni (dali – TsDAVO U), f. 413, op. 1, spr. 7, ark. 45.

8. История административно-территориального деления Донецкой области 1919-2000 гг. : сб. докум. и матер. – Донецк, 2001. – С. 42-43 ; Istoriya administrativno-territorialnogo deleniya Donetskoj oblasti 1919-2000 gg. : sb. dokum. i mater. – Donetsk, 2001. – S. 42-43

9. ДАКК, ф. 583, оп. 1, спр. 1030, т. 1, арк. 129 ; ДАКК, f. 583, op. 1, spr. 1030, t. 1, ark. 129.

10. Армавирская жизнь. Славянская манифестация // Кубанский край. – 1913. – № 75. – С. 1; Armavirskaya zhizn. Slavyanskaya manifestatsiya // Kubanskiy kray. – 1913. – № 75. – S. 1.

11. Вердиева Х. Ограничительные меры Кавказского Наместничества в годы Первой мировой войны в отношении поданных Тройственного Союза / Х. Вердиева // Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII-XXI вв.) : матер. XI междунар. науч. конф., г. Москва, 1-3 ноября 2006 г. / под ред. А. А. Германа. – С. 226 ; Verdieva Kh. Ogranichitelnye меры

Kavkazskogo Namestnichestva v gody Pervoy mirovoy voyny v otnoshenii podannykh Troystvennogo Soyuzu / Kh. Verdieva // Rossiyskoe gosudarstvo, obshchestvo i etnicheskie nemtsy: osnovnye etapy i kharakter vzaimootnosheniy (XVIII-XXI vv.) : mater. XI mezhdunar. nauch.konf., g. Moskva, 1-3 noyabrya 2006 g. / pod red. A. A. Germana. – S. 226

12. ДАКК, ф. 468, оп. 2, спр. 409, арк. 12; ДАКК, ф. 468, оп. 2, спр. 409, арк. 12.

13. ДАДО, ф. Р-1504, оп. 1, спр. 9, арк. 49-51; ДАДО, ф. Р-1504, оп. 1, спр. 9, арк. 49-51.

14. Станчев М. Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ : статистич. сб. / М. Г. Станчев. – София : Марина Дринова, 2009. – Т. 1 (1711-2006). - С. 104-108 ; Stanchev M. G. Bolgary v Rossiyskoy imperii, SSSR, stranakh Baltii i SNG : statistich. sb. / M. G. Stanchev. – Sofiya : Marina Drinova, 2009. – Т. 1 (1711-2006). - S. 104-108

15. ДАЛО, ф. Р-243, оп. 3, спр. 2, арк. 40, 92; ДАЛО, ф. Р-243, оп. 3, спр. 2, арк. 40,92.

16. Бондарь Н. И. Что мы знаем друг о друге? Этнографический очерк о народах Кубани / Н. И. Бондарь // Кубанский краевед. – 1990. – Вып. 2. – С. 147 ; Bondar N. I. Chto my znaem drug o druge? Etnograficheskiy ocherk o narodakh Kubani / N. I. Bondar // Kubanskiy kraeved. – 1990. – Вып. 2. – С. 147

17. ДАЛО, ф. Р-243, оп. 3, спр. 2, арк. 40, 47, 62-80, 90-115; ДАЛО, ф. Р-243, оп. 3, спр. 2, арк. 40, 47, 62-80, 90-115.

18. ДАКК, ф. 449, оп. 10, спр. 61, арк. 3; ДАКК, ф. 449, оп. 10, спр. 61, арк. 3.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2015 р.

I. Komar

BULGARIANS OF AZOV REGION IN THE END OF XIX – BEGINNING XX CENTURY

In the article history and life of Bulgarians of east part of the Azov region (Donbass, Kuban and Rostovskaya oblast) in the end of XIX – beginning XX century are considered. The author states the reasons and periodicity of migration; nuances of social and economic position of Bulgarians in the Russian Empire; result of a substantiation of Bulgarians in the east of the Azov region.

In the history of migration Bulgarians there are two main organizational forms resettlement process: regulated and unregulated. But the migration of Bulgarians in the Azov region held regardless of the total tsarist colonial policy and of the reasons as socio-economic and political nature.

In the 70 years of the XIXth century on the outskirts of large settlements of Azov coast appeared a category of Bulgarians as gardeners, vidhodnyky, this form of migration is appropriate to define as business because the goal of becoming a profit. Market capitalization Bulgaria after 1878 year caused the increase of labor migration. Stolypin reform of 1906 year did not increase the quantitative of Bulgarians but single migration occurred, and it is qualitatively changed economic conditions - began to develop hamlet system.

Just before World War I migration of Bulgarians to the east coast increased. The reason was the unfavorable political situation in Bulgaria itself. Even during the warfare of the World War I, the Bulgarians did not stopped migrate to the Russian Empire. The peculiarity of the Bulgarian contingent east of the Azov Sea is the fact that most of their mass come from outside the Empire.

In the field of employment Bulgarians were involved in different activities, but it should be noted that industrial horticulture still remains the main area. The contribution of the Bulgarians in the further development of agriculture of the eastern part of the Azov can be determined such as improving the technological processing of land resources (use of the irrigation system in the Bulgarian economy: "Bulgarian wheel" or "Bulgarian Chygyr"), the

use of new methods of growing vegetables and fruits (parynyky, greenhouses) and collective forms of economic organization (association on a national basis).

Key words: *migration of Bulgarians, disperse groups, farmers, labour migration, political migration, the Azov region.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Стяжкіна О.В.*, д.і.н, проф.; *Чура В.І.*, д.і.н., проф.

УДК 371(477.62-2=14)''1779/1873''(045)

В.М. Коробка, Ю.В. Коробка

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОГО НАДАЗОВ'Я НАПРИКІНЦІ XVIII – у 70-ті РОКИ XIX ст.

У статті розглядається відображення в законодавстві Російської імперії адміністративно-територіальної організації українського Надазов'я наприкінці XVIII – у 70-ті роки XIX ст., а також створення усталеного Маріупольського повіту в 1868 р. і наповнення його структурами державної влади та місцевого самоврядування.

Ключові слова: *Маріупольський повіт, Таганрозьке градоначальство, Маріупольська грецька громада, округ Маріуполя, Маріупольське повітове поліцейське управління.*

Розгляд адміністративно-територіальної організації на Маріупольщині наприкінці XVIII – у 70-ті роки XIX ст. сприяє збагаченню загальної картини модернізаційних процесів в українському Надазов'ї. Осмислення історичного досвіду організації місцевої просторової основи діяльності органів державної влади та установ місцевого самоврядування стане в нагоді в сучасних умовах реалізації політики децентралізації та реформування адміністративно-територіального устрою України. Нагальність потреби посилюється у зв'язку з нерозв'язаністю краєзнавцями проблеми наявності або відсутності у першій половині XIX ст. такої адміністративно-територіальної одиниці Російської імперії, як «Маріупольський грецький округ» чи «Маріупольський округ». До нашого часу нез'ясовано залишається дата утворення Маріупольського повіту в 60-х рр. XIX ст.

Мета розгляду – з'ясувати суть перетворень адміністративно-територіального устрою українського Надазов'я наприкінці XVIII – у 70-ті роки XIX ст., наявність або відсутність у першій половині XIX ст. такої адміністративно-територіальної одиниці Російської імперії, як «Маріупольський грецький округ» чи «Маріупольський округ», а також визначити дату утворення Маріупольського повіту в 60-х рр. XIX ст.

Традиція розгляду адміністративно-територіального устрою Маріупольщини склалася ще у XIX ст. У колективних та одноосібних працях розглядалися територіальна організація маріупольської грецької громади та простір поширення компетенції Маріупольського грецького суду, скасування грецької самоврядності у рамках імперської уніфікації, створення місцевих органів державної влади та представницьких установ [5; 6; 11 – 14; 42].

Опановуючи територіальні трофеї війни (1768 – 1774 рр.) із Портою та охоплюючи цупкими обіймами адміністративно-територіального устрою українські землі, Російська імперія прагнула їх довічної інкорпорації. Такі перетворення заскочили й українське Надазов'я в наслідок ліквідації Запорізької Січі. Одним із методів встановлення імперського панування було застосування іноземних переселенців як несвідомого

знаряддя для «відтіснення аборигенів, у тому числі й українців, і тубільців-кочівників» [43].

Поява Маріупольського повіту на мапі імперії, пов'язана із переселенням греків-християн із Криму в українське Надазов'я та наданням їм певних прав та пільг. Уперше відомості про потребу створення Маріупольського повіту знаходимо в письмовому розпорядженні (ордері) від 29 вересня 1779 р. Новоросійського, Азовського та Астраханського генерал-губернатора Г. Потьомкіна губернатору Азовської губернії В. Черткову у зв'язку із наділенням греків-переселенців з Криму землями колишньої Кальміуської паланки війська Запорізького. У документі, поміж іншим, йшлося і про те, що саме відведені території складуть («составят») Маріупольський повіт. Передбачалося розташування його правління у Петровській фортеці [3].

Про повітовий статус Маріуполя, як адміністративного центру відповідного повіту, вперше знаходимо відомості в «Описании городов и уездов Азовской губернии». Безіменний наратор повідомляв про розташування тут нижнього земського суду та повітового казначейства [16].

У ході імпровізацій із територіальною організацією влади, вслід за утворенням Катеринославського намісництва [20, с. 889], 22 січня 1784 р. іменним указом Катерини II, даним Сенату, на території нової адміністративно-територіальної одиниці утворювалися 15 повітів, поміж інших й Маріупольський [21, с. 12]. Це перший, на сьогодні відомий законодавчий акт, у якому є згадка про Маріупольський повіт, а Маріуполь визначається повітовим містом.

Із заснуванням Новоросійської губернії 12 грудня 1796 р. у зв'язку із «новим разделением государства на губернии» у відповідності до іменного указу Павла I Маріупольський повіт за законом від 29 серпня 1797 р. залишено у числі 12 інших [22, с. 229]. Правда, його повітове правління було зосереджено в селі Токмаку до обрання відповідного місця [23, с. 707]. У подальшому повітове управління маріупольського повіту було перенесене в с. Оріхове із перейменуванням його в місто [8, с. 148].

Із утворенням Катеринославської губернії (указ від 8 жовтня 1802 р.) Маріупольський повіт залишився у її складі поміж 6-ти інших [24, с. 272], причому частину його території було відділено на користь Перекопського повіту Таврійської губернії. Задля виконання зазначеного закону Сенат розпорядився надати йому на розгляд попередньо складені начальниками губерній штати нещодавно створених адміністративно-територіальних одиниць [24, с. 291].

На підставі цього указу катеринославський губернатор у рапорті від 21 січня 1803 р. пропонував розділити Катеринославську губернію на 9 повітів. Пропозиція передбачала решту Маріупольського та частину Павлоградського повітів об'єднати для створення Олександрівського повіту, адміністративним центром якого призначалася Олександрівська фортеця з посадом, що мали перейменуватися на м. Олександрівск. До рапорту додавалася «Генеральная карта Екатеринославской губ.» на якій, крім 9 повітів, окремо зазначені землі Маріупольських «автономних» греків [8, с. 281].

Про подальше втілення згадуваного рапорту ми, у першу чергу, дізнаємося лише із ходу впорядкування окремих справ. У відповідності до повноважень, що надавалися законом від 8 жовтня 1802 р., Маріупольське повітове казначейство 1804 р. було переміщено із м. Оріхова в посад Олександрівськ [15, с. 303].

Із закону від 5 червня 1806 р. ми дізнаємось, що імперський уряд дослухався до пропозицій катеринославського губернатора у частині ліквідації Маріупольського повіту. У височайше затвердженому штаті Катеринославської губернії зазначався новий її повітовий устрій, в якому вже не знайшлося місця Маріупольському повіту [29, с. 232]. А Маріуполь таким чином перетворився на заштатне місто.

У відповідності до указу від 31 жовтня 1807 р. Маріуполь разом із містами Ростов та Нахичевань приєднувались в інтересах «таганрозької торгівлі» до відомства Таганрозького градоначальства у частині поліції, торгівлі тощо [25, с. 1318].

Разом із тим, за маріупольськими греками залишалася певна відособленість, яка полягала в самостійному розв'язанні окремих завдань громадського самоврядування. Це було підставою того, що законодавець у питаннях, пов'язаних із розвитком (обмеженням або забезпеченням) грецьких прав та пільг, застосовував для означення грецької самоврядності поняття «привілеї Маріупольські» [26, с. 296], «землі Маріупольських греків», «Маріупольська грецька громада» (Мариупольское Греческое общество) [26, с. 296; 27, с. 904], «Маріупольські греки» [27, с. 904; 28, с. 307; 30, с. 751], «Маріупольська поселянська громада» («Мариупольское поселянское общество») [32, с. 247], «громади грецьких селищ біля Маріуполя» («общества греческих селений около Мариуполя») [31, с. 4].

У законодавстві Російської імперії до самого 1859 р. нами не віднайдено адміністративно-територіальних одиниць типу «Маріупольський грецький округ» чи «Маріупольський округ». Натомість у Зведенні законів Російської імперії 1833 р. міститься опис територіального складу Таганрозького градоначальства – «Таганрог, Ростов, Нахичевань и Мариуполь, с принадлежащею к оным частью земель на правом берегу Азовского моря» [2, с. 513]. Та ж сама формула застосована у Зведенні законів Російської імперії 1857 р. [1, с. 3].

Неможливість існування адміністративної одиниці – «Маріупольський округ», або «Маріупольський грецький округ» – пояснюється відсутністю сформульованої відомим правознавцем імперської доби О. Градовським такої важливої ознаки, як функціонування на просторі грецьких поселень Надазов'я певної урядової установи, яка наділена правами урядової влади і розв'язує загальні державні задачі та піклується про блага та потреби місцевого населення [7, с. 182].

За нашим спостереженням уперше стосовно Маріуполя, як окружного міста, законодавцем відповідний термін застосовано в указі «Про перетворення управління міст Маріуполя і Нахичевані з їх округами» від 28 вересня 1859 р. [33, с. 84 – 85]. Необхідність перетворення обґрунтовувалась, поміж іншим, не потребою посилення «особливого статусу» маріупольських греків, а необхідністю приведення управління Маріуполем та громадами грецьких селищ навколо нього у відповідність до «общих начал администрации» в державі [33, с. 85].

За пропозицією Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, управління містом Маріуполь з округом законодавець підпорядкував начальству Катеринославської губернії, «у межах якої вони знаходяться» [33, с. 85]. Ця норма встановлювала, що нову адміністративну одиницю було від'єднано від відомства Таганрозького градоначальства. Інші ж – містили вимоги позбавити Маріупольський грецький суд поліцейської влади та влаштувати міську поліцію в Маріуполі та земську в окрузі, виходячи із загальноімперських підстав із призначенням поліцмейстера або городничого від корони [33, с. 85]. Виходячи із вищесказаного, можна дійти попереднього висновку, що округ Маріуполя був задекларований у якості адміністративно-поліцейської одиниці, прообразу повіту. До речі, наявність округу Маріуполя суперечила чинному поділу імперії стосовно місцевого та цивільного управління (за загальним правилом – «по общему учреждению») виключно на губернії (ст. 1), повіти та міста (ст. 5) [44, с. 1 – 2].

Вочевидь, урядові намагання реалізувати задекларований проект округу Маріуполя були марними бо не сполучалися із грецькими привілеями. До того ж, загальноімперська перебудова місцевого управління та судової системи могла втілитися лише за умов відмови від останніх як від застарілих підручників.

Нова спроба створення Маріупольського повіту в межах Катеринославської губернії, була, напевно, локальним кроком з удосконалення адміністративно-територіального устрою імперії задля втілення замислених реформаторами серії безпрецедентних за масштабами перетворень державного управління 1860–1870 рр. «Одне із перших місць у їх ряду» посідало реформування поліції [34, с. 588]. Правда, законодавець обмежився лише «Тимчасовими правилами про устрій поліції у містах і повітах губерній, що управляються за загальним установленням», які набували чинності у відповідності до указу Олександра II, від 25 грудня 1862 р. [34].

Маріупольське повітове поліцейське управління влаштувалось на підставі зазначеного законодавчого акту, а також височайше затвердженої думки Державної ради від 27 лютого 1868 р. – Про нові штати Маріупольського повітового та Ростовських (на Дону) повітового та міського поліцейських управлінь [36, с. 171]. Таким чином, законодавець санкціонував створення, поміж іншим, Маріупольського повіту – нової адміністративно-територіальної одиниці у складі Катеринославської губернії.

Обов'язковим моментом набрання чинності законом було його оприлюднення і в місцевих губернських відомостях. Так, газета «Екатеринославские губернские ведомости» №20 від 18 травня 1868 р. опублікувала у розділі «Розпорядження уряду» не тільки текст повеління, а й штат першої Маріупольської повітової установи у вигляді таблиці [9]. Юридичне значення акту обнародування закону полягає у тому, що з цього моменту стає обов'язковим набуття законом чинності.

На значенні запровадження законом Маріупольського повітового управління поліції, як категоричної вимоги створення нової адміністративно-поліцейської (територіальної) одиниці, наголос було зроблено представником імперської адміністрації. Так, коли в Олександрівській земській управі виникло питання стосовно нового повіту і вона звернулася до начальника губернії за роз'ясненням, губернатор цілком однозначно вніс ясність – височайше повеління про утворення Маріупольського повіту відбулося 27 лютого 1868 р. [17, с. 93].

У відповідності до законодавчого акту у складі Маріупольського повітового поліцейського управління числилося 10 осіб. Їх річне утримання разом з канцелярськими видатками, а також витратами на переписувачів, сторожів, розсильних становило 7555 рублів [37, с. 234].

У газетній колонці, яка містила закон, який оголошував повеління про створення нового повіту та його штат містилася редакційна виноска-приписка, із повідомленням, що діяльність маріупольського поліцейського управління у відповідності до розпорядження губернського правління має бути розпочата з 15-го червня 1868 р. [9].

Маріупольське поліцейське управління очолював повітовий справник (начальник повітової поліції). Обов'язки його заступника виконував помічник справника. Поліцейське управління мало канцелярію у складі двох столоначальників, регістратора (архіваріуса) під завідуванням секретаря. Повітовому поліцейському управлінню були підпорядковані виконавчі чиновники поліції: в місті – три поліцейських наглядачі, в повіті – один становий пристав [37, с. 234].

Так, у зв'язку із запровадженням нового штату поліції законодавець назвав поліцейський округ Маріуполя (уперше у другій половині XIX ст.) Маріупольським повітом (уездом) [36, с. 171]. Засноване повітове поліцейське управління розпочало свою діяльність 27 червня 1868 р. [10]. Саме так було започатковано новий повіт.

Першими державними службовцями Маріупольського повіту були чиновники повітового поліцейського управління: повітовий справник (начальник поліції) – майор Олександр Петрович Серговський, його помічник – надвірний радник Олександр Григорович Житковський, секретар – не маючий чину Порфірій Іванович Безуглов, поліцейські наглядачі – титулярний радник Прокофій Петрович Лебединський,

губернський секретар Йосип Вікентійович Осмоловський, та не маючий чину Авксентій Васильович Д'яченко-Білий, становий пристав – колезький асесор Василь Михайлович Ольшанський [4, стб. 96 – 97].

Важливий факт, що засвідчує однозначність наявності у 1868 р. Маріупольського повіту, пов'язаний із впровадженням у частині українських губерній Російської імперії судової реформи 1864 р. За законом у мережі судових установ, поміж інших, створювалися судові палати й судові округи (ст. 1. Устр. судов. установ.) [35, с. 180]. 30 червня 1868 р. височайше затвердженою думкою Державної ради створювався округ Одеської судової палати, компетенція якої поширювалася з поміж інших й на Катеринославську губернію (за виключенням Бахмутського та Слов'яносербського повітів) [38, с. 938 – 939]. Певною конкретизацією законодавчого акту був одночасно (30 червня 1868 р.) із ним височайше затверджений тимчасовий розклад окружних судів в окрузі Одеської судової палати. За порядком четвертим із п'яти зазначався Таганрозький окружний суд, судова влада якого поширювалася на 3 і 4 стани Олександрівського повіту, Маріупольський, Ростовський повіти, Таганрозьке градоначальство, які разом знаходилися в складі Катеринославської губернії, а також Мелітопольський та Бердянський повіти (Таврійської губернії) [39, с. 695].

Проте, повіт, починаючи з епохи великих реформ, був не тільки поліцейським округом, влада якого безпосередньо підпорядкована губернатору і губернському правлінню. На порядку денному стояли нагальні завдання створення важливих для місцевого управління установ. Повіт не мислився без казначейства, присутствій з військової повинності та селянських справ, училищної ради. Ці заклади поступово були запроваджені у нашому краї протягом певного часу.

Для подальшого становлення Маріупольського повіту, як одиниці місцевого самоврядування, непересічне значення мав законодавчий акт – Височайше затверджена думка Державної ради «Про утворення земських установ у Маріупольському повіті Катеринославської губернії...» від 10 лютого 1869 р. [40, с. 147]. На його підставі у наслідок виборів за відповідними офіційними процедурами 7 – 8 грудня 1869 р. утворилися повітові земські установи – зібрання та управа [18, с. 1, 7 – 8]. Так, земство Маріупольського повіту – низовий округ місцевого самоврядування ставав самостійним органом земського господарства.

Відбулось становлення Маріупольського повіту і як самостійного округу у справах мирової юстиції. Так, 6 лютого 1869 р. Олександрівським земським зібранням були обрані мирові судді для Маріупольського повіту [19, с. 19 – 21]. Разом вони становили Маріупольський з'їзд мирових суддів – вищу мирову інстанцію – зібрання почесних і дільничних мирових суддів мирового округу. Саме повіт у відповідності до закону становив мировий округ (ст. 12 Устр. судов. установ.) [38, с. 181].

Протягом певного часу стабілізувалась територіальна повітова організація. Найсуттєвіша зміна в цьому плані відбулася 1873 р. – змінилися границі між Олександрівським і Маріупольським повітами за рахунок зменшення території першого та збільшення останнього. Підставою для цього був закон від 26 грудня 1872 р. [41, с. 1237].

Таким чином, поява Маріупольського повіту, пов'язана із прагненням Російської імперії до інкорпорації територіального спадку Запорізької Січі та переселенням греків-християн із Криму в Українське Надазов'я. У ході поспішної територіальної організації місцевої влади, на початку 1780-х рр. з'являється несталий Маріупольський повіт, а Маріуполь на нетривалий час визначається повітовим містом.

Спроби обійняти маріупольську грецьку спільноту рамками повітової адміністративно-територіальної одиниці, суперечили наданим їй привілеям. Це було

одним із приводів скасування повіту. Маріуполь із громадами грецьких селищ навколо нього приєднувався до відомства Таганрозького градоначальства.

За маріупольськими греками залишалася певна відособленість. Це було підставою того, що законодавець у питаннях, пов'язаних із правами та пільгами, застосовував для означення грецької самоврядності поняття «Маріупольська Грецька громада» тощо.

Зазначаємо відсутність у законодавстві Російської імперії аж до 1859 р. адміністративно-територіальних одиниць типу «Маріупольський грецький округ» або «Маріупольський округ». Натомість у Зведенні законів Російської імперії 1833 та 1857 рр. виявлено формулу, яку сучасною українською мовою можна передати так: Маріуполь із належними йому землями.

Уперше стосовно Маріуполя, як міста окружного, відповідний термін законодавцем застосовано в указі від 28 вересня 1859 р. Ймовірно округ Маріуполя створювався у якості адміністративно-поліцейської одиниці, прообразу повіту. У будь-якому випадку нова територіальна одиниця на законодавчому рівні була задекларована не для окреслення простору поширення прав та привілеїв маріупольських греків, а задля встановлення територіальних меж нижчої ланки державної управлінської структури на Маріупольщині.

27 лютого 1868 р. у зв'язку із запровадженням нового штату поліції законодавець назвав поліцейський округ Маріуполя (уперше у другій половині XIX ст.) Маріупольським повітом. Засноване зазначеним законодавчим актом повітове поліцейське управління розпочало свою діяльність 27 червня 1868 р.

Услід за цим Маріупольський повіт збагачується інстанціями мирової юстиції, земського самоврядування, включається у мережу загальних судів, стабілізується просторова основа для діяльності структур державної влади та місцевого представництва.

Список використаної літератури

1. Учреждения управления градоначальств, №3 [Электронный ресурс] // Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1857. – Т. 2. Ч. II: Особенные губернские учреждения. – Режим доступа : <http://www.runivers.ru/bookreader/book388152/#page/305/mode/1up>; Uchrezhdeniya upravleniya gradonachalstv, №3 [Elektronnyy resurs] // Svod zakonov Rossiyskoy imperii. – Sankt-Peterburg, 1857. – Т. 2. Ch. II: Osobennye gubernskie uchrezhdeniya. – Rezhim dostupa : <http://www.runivers.ru/bookreader/book388152/#page/305/mode/1up>;

2. Свод учреждений государственных и губернских. Ч. II : Учреждения губернская. № 2551 // Свод законов Российской империи в 15 т. – Санкт-Петербург : Типогр. 2-го отделения собственной е.и.в. канцелярии, 1833. – С. 513 ; Svod uchrezhdeniy gosudarstvennykh i gubernskikh. Ch. II : Uchrezhdeniya gubernskiya. № 2551 // Svod zakonov Rossiyskoy imperii v 15 t. – Sankt-Peterburg : Tipogr. 2-go otdeleniya sobstvennoy e.i.v. kantselyarii, 1833. – S. 513

3. 114. Ордер князя Потемкина – генерал-поручику Черткову. 29-го сентября 1779 г. № 2829 // Дубровин Н. Присоединение Крыма к России : рескрипты, письма, реляции и донесения : в 4 т. / Н. Дубровин. – Санкт-Петербург : типогр. Имп. Акад. наук, 1887. – Т. 3 : 1779 – 1780. – С. 370 – 373 ; 114. Order knyazyu Potemkina – general-poruchiku Chertkovu. 29-go sentyabrya 1779 g. № 2829 // Dubrovin N. Prisoedinenie Kryma k Rossii : reskripty, pisma, relyatsii i doneseniya : v 4 t. / N. Dubrovin. – Sankt-Peterburg : tipogr. Imp. Akad. nauk, 1887. – Т. 3 : 1779 – 1780. – S. 370 – 373.

4. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1869 год. – Санкт-Петербург : В типографии Правительствующего Сената, 1869. – Ч. II. – 618 с. ; Adres-kalendar. Obshchaya rospis nachalstvuyushchikh i prochikh dolzhnostnykh lits po vsem upravleniyam v

Rossiyskoy imperii na 1869 god. – Sankt-Peterburg : V tipografii Pravitelstvuyushchego Senata, 1869. – Ch. II. – 618 s.

5. Гедьо А. В. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність / А. Гедьо, Н. Терентьева, Р. Саєнко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 479 с. ; Hedo A. V. Mariupolskiy hretskiy sud: istoriia stvorennia ta diialnist / A. Hedo, N. Terentieva, R. Saienko. – Donetsk : DonNU, 2012. – 479 s. ;

6. Гедьо А. В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII - XIX ст. : джерелознавчий аспект / А. В. Гедьо. – Донецьк, 2006. – 399 с. ; Hedo A. V. Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok hrets'kykh hromad Ukrainy seredyny XVII - XIX st. : dzhereloznavchyi aspekt / A. V. Hedo. – Donetsk, 2006. – 399 s.

7. Градовский А. Д. Собрание сочинений в 9 т. / А. Д. Градовский. – Санкт-Петербург : типогр. М. М. Стасюлевича, 1908. – Т. 9 : Начала русского государственного права. Ч. 3 : Органы местного управления. – VI, 599, [3], ССXXXI с.; Gradovskiy A. D. Sobranie sochineniy v 9 t. / A. D. Gradovskiy. – Sankt-Peterburg : tipogr. M. M. Stasyulevicha, 1908. – Т. 9 : Nachala russkogo gosudarstvennogo prava. Ch. 3 : Organy mestnogo upravleniya – 1908. – VI, 599, [3], ССXXXI s.

8. Ден В. Э. Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века : в 2 т. [Электронный ресурс] / В. Э. Ден. – Москва, 1902. – Т. 1. – XII, 377 с. – Режим доступа : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/14841#page/162/mode/inspect/zoom/5>; Den V. E. Naselenie Rossii po pyatoy revizii. Podushnaya podat v XVIII veke i statistika naseleniya v kontse XVIII veka : v 2 t. [Elektronnyy resurs] / V. E. Den. – Moskva, 1902. – Т. 1. – XII, 377 s. – Rezhim dostupa : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/14841#page/162/mode/inspect/zoom/5>

9. Екатеринославские губернские ведомости. – 1868. – № 20. – 18 мая ; Yekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. – 1868. – №20. – 18 maya.

10. Екатеринославские губернские ведомости. – 1868. – № 33. – 24 июля ; Yekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. – 1868. – №33. – 24 iyulya.

11. Калоеров С. Мариупольский греческий округ : к вопросам терминологии и хронологии [Электронный ресурс] / С. Калоеров. – Режим доступа : <http://www.vecherka.com.ua/news.php?full=3037>; Kaloerov S. Mariupolskiy grecheskiy okrug : k voprosam terminologii i khronologii [Elektronnyy resurs] / S. Kaloerov. – Rezhim dostupa : <http://www.vecherka.com.ua/news.php?full=3037>

12. Краткий обзор Мариупольского уезда / Мариуп. зем. управа; сост. секр. мест. зем. управы И. Э. Александровичем. – Мариуполь : Типогр. А. А. Франтова, 1884. – 116 с. ; Kratkiy obzor Mariupolskogo uezda / Mariup. zem. uprava; sost. sekr. mest. zem. upravu I. E. Aleksandrovim. – Mariupol : Tipogr. A. A. Frantova, 1884. – 116 s.

13. Мариуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. – Мариуполь : Типо-Литография А. А. Франтова, 1892. – III, 461, 55, VIII с.; Mariupol i ego okrestnosti. Otchet ob uchebnykh ekskursiyakh Mariupolskoy Aleksandrovskey gimnazii. – Mariupol : Tipo-Litografiya A. A. Frantova, 1892. – III, 461, 55, VIII s.

14. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко и др. - 2-е изд., изм. и доп. – Мариуполь : Рената, 2008. – 428 с. ; Mariupol i ego okrestnosti: vzglyad iz KhKhI veka / R. P. Bozhko, T. Yu. Buli, N. N. Gashenenko i dr. - 2-e izd., izm. i dop. – Mariupol : Renata, 2008. – 428 s.

15. Новицкий Я. П. История города Александровска [Электронный ресурс] // Новицкий Я. П. Зібрання творів у 5 т. / Я. П. Новицкий; голов. ред. П. Сохань; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.

М. Т. Рильського, Запоріж. нац. ун-т, Запоріж. наукове т-во ім. Я. Новицького. - Запоріжжя : Тандем, 2007. — Т. 1. - С. 136–254. – Режим доступа : http://chtyvo.org.ua/authors/Novytskyi_Yakiv/Tvory_Tom_1/; Novitskiy Ya. P. Istoriya goroda Aleksandrovskaya [Elektronnyy resurs] // Novytskyi Ya. P. Zibrannia tvoriv u 5 t. / Ya. P. Novytskyi; holov. red. P. Sokhan; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t ukr. arkhеohrafiі ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, In-t istorii Ukrainy, Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho, Zaporiz. nats. un-t, Zaporiz. naukove t-vo im. Ya. Novytskoho. - Zaporizhzhia : Tandem, 2007. — Т. 1. - С. 136–254. – Rezhym dostupa : http://chtyvo.org.ua/authors/Novytskyi_Yakiv/Tvory_Tom_1/;

16. Описание городов и уездов Азовской губернии // Записки Одесского общества истории и древности. – 1853. – Т. 3. – С. 289 – 305; Opisanie gorodov i uezdov Azovskoy gubernii // Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnosti. – 1853. – Т. 3. – С. 289 – 305.

17. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии, 10 – 17 сентября 1869 года с приложениями. – Екатеринослав : типогр Я. М. Чаусского, 1869. – 243 с. ; Protokoly Aleksandrovskago uездnago zemskago sobraniya ocherednoy sessii, 10 – 17 sentyabrya 1869 goda s prilozheniyami. – Yekaterinoslav : tipogr Ya. M. Chauskago, 1869. – 243 s.

18. Протоколы Мариупольского уездного земского собрания, первой очередной сессии с 7 по 14 декабря 1869 года. – Екатеринослав : типогр. Я. М. Чаусского, 1870. – II, 99 с. ; Protokoly Mariupolskogo uездnago zemskago sobraniya, pervoy ocherednoy sessii s 7 po 14 dekabrya 1869 goda. – Yekaterinoslav : tipogr. Ya. M. Chauskago, 1870. – II, 99 s.

19. Протоколы чрезвычайного Александровского уездного земского собрания для выбора мировых судей. 4 – 8 февраля 1869 г. – Екатеринослав : типогр. Я. М. Чаусского, 1869. – 86 с. ; Protokoly chrezvychaynogo Aleksandrovskogo uездnago zemskago sobraniya dlya vybora mirovykh sudey. 4 – 8 fevralya 1869 g. – Yekaterinoslav : tipogr. Ya. M. Chauskago, 1869. – 86 s.

20. ПСЗ – 1. – Т. 21, №15696; PSZ – 1. – Т. 21, №15696.

21. ПСЗ – 1. – Т. 22, №15910; PSZ – 1. – Т. 22, №15910.

22. ПСЗ – 1. – Т. 24, №17634; PSZ – 1. – Т. 24, №17634.

23. ПСЗ – 1. – Т. 24, №18117; PSZ – 1. – Т. 24, №18117.

24. ПСЗ – 1. – Т. 27, №20449; PSZ – 1. – Т. 27, №20449.

25. ПСЗ – 1. – Т. 29, №22671; PSZ – 1. – Т. 29, №22671.

26. ПСЗ – 1. – Т. 30, №23074; PSZ – 1. – Т. 30, №23074.

27. ПСЗ – 1. – Т. 33, №26319; PSZ – 1. – Т. 33, №26319.

28. ПСЗ – 1. – Т. 34, №26863; PSZ – 1. – Т. 34, №26863.

29. ПСЗ – 1. – Т. 44: Книга штатов : Ч. II : Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1812), № 22165; PSZ – 1. – Т. 44: Kniga shtatov : Ch. II : Shtaty po dukhovnoy i po grazhdanskoй chasti : Shtaty po grazhdanskoй chasti (1812), № 22165.

30. ПСЗ – 2. – Т. 27, №26838; PSZ – 2. – Т. 27, №26838.

31. ПСЗ – 2. – Т. 32: Ч. II: Дополнение к тому 31, №30376а; PSZ – 2. – Т. 32: Ch. II: Dopolnenie k tomu 31, №30376а.

32. ПСЗ – 2. – Т. 34, №34308; PSZ – 2. – Т. 34, №34308.

33. ПСЗ – 2. – Т. 34, №34915; PSZ – 2. – Т. 34, №34915.

34. ПСЗ – 2. – Т. 37, № 39087; PSZ – 2. – Т. 37, № 39087.

35. ПСЗ – 2. – Т. 39, №41475; PSZ – 2. – Т. 39, №41475.

36. ПСЗ – 2. – Т. 43, №45541; PSZ – 2. – Т. 43, №45541.

37. ПСЗ – 2. – Т. 43. – Отделение III. Приложения. – №45541; PSZ – 2. – Т. 43. – Otdelenie III. Prilozheniya. – №45541.

38. ПСЗ – 2. – Т. 43, №46062; PSZ – 2. – Т. 43, №46062.

39. ПСЗ – 2. – Т. 43. – Отделение III. Приложения. – №46062; PSZ – 2. – Т. 43. – Otdelenie III. Prilozheniya. – №46062.

40. ПСЗ – 2. – Т. 44, №46748; PSZ – 2. – Т. 44, №46748.

41. ПСЗ – 2. – Т. 47, №51691; PSZ – 2. – Т. 47, №51691.

42. Саенко Р. И. «Мариуполь – мой любимый город...» : очерки по истории города и края / Р. И. Саенко. – Мариуполь : ММК имени Ильича, 2010. – 320 с. ; Saenko R. I. «Mariupol – moy lyubimyy gorod...» : ocherki po istorii goroda i kraia / R. I. Saenko. – Mariupol : MMK imeni Ilich, 2010. – 320 s.

43. Усенко П. Г. Мариуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) / П. Г. Усенко. – Київ : Інститут історії України НАНУ, 2014. – 108 с. ; Usenko P. H. Mariupol: hretske zabarvlennia ukrainskoho Nadazovia (kinets XVIII – rochatok XX st.) / P. H. Usenko. – Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NANU, 2014. – 108 s.

44. Общее образование управления в губерниях [Электронный ресурс] // Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1857. – Т. 2. Ч. I : Общее губернское учреждение. – Режим доступа :

<http://www.runivers.ru/bookreader/book388149/#page/6/mode/1up>; Obshchee obrazovanie upravleniya v guberniyakh [Elektronnyy resurs] // Svod zakonov Rossiyskoy imperii. – Sankt-Peterburg, 1857. – T. 2. Ch. I : Obshchee gubernskoe uchrezhdenie. – Rezhim dostup : <http://www.runivers.ru/bookreader/book388149/#page/6/mode/1up>

Стаття надійшла до редакції 18.10.2015 р.

V. Korobka, Y. Korobka

ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL COMPOSITION OF THE UKRAINIAN UPPER AZOV AREA IN THE LATE 18TH AND IN THE 1870S

The emergence of Mariupol District on the map of South Ukraine was caused by the Russian Empire's desire to incorporate the spoils of Russia-Turkey war (1768 – 1774) as well as by the territorial heritage of Zaporozhe Sich and migration of the Christian Greeks from the Crimea to the Ukrainian Upper Azov Area. The first evidence to the necessity of creating Mariupol District was found in Governor General G. Potemkin's order to V. Chertkov, Governor of Azov Province dated of September 29th, 1779 aimed at giving the Greeks who had migrated from the Crimea the lands of the former Kalmius Station of Zaporozhe troops.

At the time of manipulating the territorial arrangement of the state power and after the creation of Katerynoslav Vicarage, on January 22d, 1784 the legislator determined 15 vicinities in it. Among them was Mariupol one. That was the first legal act that mentioned Mariupol District.

In the staff of Katerynoslav Vicarage approved by the legislator on June 5th, 1806 there was a new district-oriented arrangement where there was no Mariupol District. But in accordance with the edict dated of October 31st, 1807, Mariupol which had been an outsider came to the jurisdiction of Taganrog City Council.

Mariupol Greeks retained a kind of apartness which consisted in independence in fulfilling some certain assignments of local government. This resulted from the fact that to denote the Greek “autonomy” and in characterizing issues concerned with development (limitation or provision), the legislator used such concepts as “Privileges of Mariupol”, “Mariupol Greek Community”, “Mariupol Local Community” and “Community of Greek Settlements near Mariupol”.

Until 1859 such territorial units as “Mariupol Greek Vicinity” or “Mariupol Vicinity” were not found in the legislation of the Russian Empire. Instead, the Code of Laws of 1833 contains the description of the territorial composition of Taganrog City Council – “Taganrog, Rostov, Nakhichevan and Mariupol with the adjacent lands on the right shore of the Azov Sea”. The same formula is used in the Code of Laws of 1857.

For the first time the legislator referred to Mariupol as a district capital in the edict dated of September 28th, 1859. The area of Mariupol was being created as a territorial and police-covered unit, the prototype of district.

On February 27th, 1868, since the new staff of the police was created, the legislator called the police-covered area of Mariupol (for the first time in the late 19th century) Mariupol District. The police department established by the related legislative act began to work on June 27th, 1868.

Key words: *Mariupol District, Taganrog City Council, Mariupol Greek Community, Mariupol Regional Police Department.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н., проф.; Молчанов В.Б., к.і.н., с.н.с.*

УДК 94(477.62)

Н.І. Крилова

ОГЛЯД ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ЕСЕ ІВАНА ДЗЮБИ «ДОНЕЦЬКА РАНА УКРАЇНИ»

Стаття присвячена історико-культурологічним есе «Донецька рана України» Івана Дзюби, видатного публіциста та громадського діяча, активного борця за духовну та політичну незалежність України. Праця Івана Дзюби видана Інститутом історії України в збірці праць із серії «Студії з регіональної історії: Степова Україна». В своїх есе автор допомагає читачам зрозуміти не лише причини що уможливили російську агресію та окупацію частини Донеччини і Луганщини, але й усвідомити, чому так звані «народні республіки» отримали підтримку серед багатьох соціальних груп. Не останнє місце у вирішенні цієї проблеми є розуміння того, що на Донбасі проживає дуже багато людей, які є носіями «космополітичної» радянської ідентичності. В результаті, замість того, щоб поділитися на українців і росіян, населення Донбасу розділилося на тих, хто вірить в концепцію незалежної суверенної держави і тих, хто сумує за радянським минулим. Необхідність дати аналіз названої праці викликана тим, що вона ще не знайшла широкого відгуку у науковців. Деякі автори, говорячи про «мир», «війну», «АТО» лише посилаються на певні цитати Івана Дзюби із його виступів[1]. Так Богдан Залізник у своїй статті «Болить нам донецька рана» коментує дві цитати – одна стосується виступу Івана Дзюби на Першому Всесвітньому форумі українців 21 серпня 1992 року, а друга - із есе «Трагедія Донеччини». Однак аналіз всієї праці не дається. Крім того, тираж історико-культурологічних есе «Донецька рана України» Івана Дзюби має лише 300 примірників, а отже, є необхідність ознайомити як можна більше читачів зі змістом цієї праці.

Ключові слова: *есе, агресія, Донеччина, Луганщина, соціальні інтереси, суспільство, нація, державотворення, духовне відродження, національна культура.*

В січні 2015 року Інститут історії України видав збірку праць із серії «Студії з регіональної історії: степова Україна», у якій було опубліковано три історико-культурологічні есе «Донецька рана України» Івана Дзюби[2] – видатного публіциста та громадського діяча, академіка НАН України, автора праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка вже у середині 60-х років ХХ століття стала програмним документом для борців за духовну, а пізніше – і за політичну незалежність України.

Події, які відбуваються сьогодні, не залишили осторонь Івана Дзюбу. Як митець, як політичний діяч він зумів по-новому побачити ті явища і процеси повз які решта людей проходить, навіть не помічаючи їх. Сьогодні ще мало хто замислюється (а дехто взагалі навіть не намагається цього робити) над тими морально-психологічними наслідками подій, які стали трагічними не тільки для Донбасу, а й для всієї України.

Праця Івана Дзюби є надзвичайно актуальною і своєчасною. Вона допомагає нам зрозуміти не лише причини, які призвели до війни, до людських втрат, але й усвідомити, чому так звані «народні республіки» отримали підтримку серед багатьох соціальних груп. Не останнє місце у вирішенні цієї проблеми займає розуміння того, що на Донбасі проживає дуже багато людей, які є носіями «космополітичної» радянської ідентичності. У результаті, замість того, щоб поділитися на українців і росіян, населення Донбасу розділилося на тих, хто вірить в концепцію незалежної суверенної держави і тих, хто сумує за радянським минулим. Крім того на території т.зв. ДНР і ЛНР триває «зачистка» від усього українського – від національно зорієнтованих літераторів, журналістів, діячів культури. Українське телебачення й радіомовлення сюди давно вже не досягають, перестали існувати українські школи. Так звані «правителі» сумнівних «республік» намагаються вирвати із Донбасу будь-які залишки українського коріння та роблять все щоб забути про свою українську причетність.

Збірка презентує три філологічні есе з певним хронологічним інтервалом: «Донеччина – край українського слова» (2001р.) [3], «Донецька складова української культури» (2005р.) [4] та «Трагедія Донеччини» (2015 р.) [5]. У них автор намагається не тільки сам зрозуміти але й пояснити читачеві причини, що уможливили російську агресію та окупацію частини Донеччини та Луганщини.

У вступному слові Іван Дзюба показує читачам звідки почалася міфологізація поняття «донецький» в усіх його аспектах. Мова йде про масові міфи : про «западенцов» як бандерівців; про ворожість «Києва» (як символу української влади) до «Донбасу», який годує всю Україну, при цьому, як говорить автор «... не бралися до уваги ні фінансово-економічні, ні людські «капіталовкладення» всієї України в господарський розвиток Донбасу». Крилатим став вираз – «Донбас не чуєть», але, як говорить І Дзюба, це було б правдою тільки в тому випадку, якщо мати на увазі інші складові цього посилання, а саме: «Донбас» також не чує і не хоче чути «Києва»; більше того, «Донбас» не чує самого себе. Усі труднощі тяжких умов життя, різючих контрастів між фешенебельними кварталами еліти і робітничими окраїнами, хронічні невивплати зарплат – усе це «адресувалося «Києву», а не реальним творцям цих умов – донецьким олігархічним кланам». За роки незалежності України місцева напівкримінальна «еліта» виробила цікаву стратегію – «грабувати самим, а по несплачені зарплати посилати в Київ» [6].

Разом з тим автор підкреслює, що з моменту проголошення незалежності України жодна українська влада не спромоглася запропонувати не тільки Донбасу, але й усій Україні конкретно-обгрунтованої програми вирішення соціально-економічних проблем. Захист життєвих інтересів трудівників, на жаль, не став головним в діяльності ані державних структур України, ані громадських організацій та демократичних рухів. До вирішення цих проблем Іван Дзюба, як людина з розвинутою національною свідомістю, намагався привернути увагу ще в 1992 році, виступаючи на Першому Всесвітньому форумі українців: «...Біда наша, яка може виявитися фатальною, в тому, що демократичні сили не створили ні теоретичних концепцій, ні тривких організаційних структур, які б відповідали потребі захисту конкретних соціальних інтересів трудівників і водночас узгоджували б цей захист із процесом демократичного державотворення. Натомість роль оборонців трудового люду намагаються — і не без успіху — перебрати противники незалежної демократичної України, поборники тієї системи, яка протягом

70 років здійснювала найжорстокішу у світі експлуатацію і довела суспільство до нинішнього стану»[7, с.7]. Та, на жаль, усі ці перестороги не були вчасно почуті. Усі ці труднощі успішно використали противники української державності. Надії на краще життя змінилися розчаруванням і посилили процеси деукраїнізації Донбасу. Як справедливо зазначає автор, Донбас – не Галичина, «... де люди ладні були терпіти труднощі заради національної ідеї». Для того, щоб ця ідея стала близькою і Донецьку її необхідно було наповнити соціальним змістом, якого не було. Цим скористалися так звані «господарі» Донеччини спрямувавши невдоволення людей від своїх награваних мільярдів у бік мало кому з донеччан зрозумілої української ідеї, а, отже, і «Києва». Автор зазначає, що це стало тим підґрунтям, яке дозволило силам «Русского мира» розв'язати криваву війну в Україні.

В есе «Донеччина – край української культури» автор робить екскурс в історію українського слова на Донеччині, яка дала немало яскравих талантів українській культурі. Іван Дзюба характеризує 20-ті роки ХХ століття, а саме період «українізації». І, незважаючи на те, що це був досить короткий період, він сприяв тому, що на Донеччині з'являються українські газети та журнали, українські театри, талановиті поети і прозаїки, такі як Григорій Баглюк, Сава Божко, Лев Скрипник та інші. Це був досить короткий період. Уже з кінця 20-х років починаються політичні репресії проти української інтелігенції.

Помітний слід в історії українського слова залишили так звані «дисиденти», які в 60-70 роки виступили за демократію, за права людини, за права української нації. Саме їх громадянська позиція стверджувала ідею політичного та духовного відродження України. Особливе місце автор відводить Василю Стусу. Він зазначає, що якби «... Донеччина дала Україні тільки його, - і тоді її внесок у нашу свободу й незалежність був би унікальним»[8, с.16]. Але Донеччина представлена і Миколою Руденком – талановитим поетом, публіцистом, правозахисником, і Іваном Світличним – літературознавцем, критиком та натхненником руху «шістдесятників», і Олексієм Тихим – непоступливим обличчям несправди й захисником українського народу, і Володимиром Сосюрою та іншими.

Отже, автор робить висновок, що незважаючи на те, що Донеччину русифікують не одне десятиліття, українське слово тут ніколи не припинялося. Тому важливо, на думку автора, показати, що Донеччина – органічна частина України, що вона робить не лише величезний внесок у створення економічної могутності України, але і в її духовність. Усупереч усім перешкодам, тут розвивалися всі жанри сучасної української літератури, музики, театрального мистецтва, живопису. Донеччина посідала третє місце в Україні (після Києва і Харкова) за кількістю вищих навчальних закладів і студентів в них. І тут Донбасу є чим пишатися.

Есе «Донецька складова української культури» - це доповідь на Міжнародному конгресі українців у Донецьку 2005 року. Тут автор підкреслює, що в сучасному українському суспільстві недостатньо приділяється увага національній культурі. У цьому плані особливий акцент робиться на те, що Донеччина знаходиться в особливому становищі, оскільки її культурне життя ще не сповна інтегроване в культурне життя всієї України. Як результат, значна частина живе в ілюзіях причетності до сфери російської культури. Але дійсність інша. Автор високо оцінює роль першого на Донеччині Маріупольського театру, створеного у 80-х роках ХІХ століття, де виступали П.Саксаганський, І.Карпенко-Карий, М.Садовський а також трупи М.Кропивницького, М.Старицького.

Іван Дзюба стверджує, що Донеччина в усі часи була складовою частиною України та її культури. Саме вона дала таких видатних особистостей як: Микита Шаповал,

Микола Скрипник, Володимир Сосюра, Архип Куїнджі, Іван Світличний, Анатолій Солов'яненко, Леонід Биков, Вадим Писарев та багато інших.

З Донецьким оперним театром пов'язані імена М.Момоти, Ю.Гуляєва, Р. Колесник, а також Натана Рахліна – одного з найяскравіших диригентів другої половини ХХ століття, що працював тут у передвоєнні роки. З Донеччини вийшли також такі відомі постаті як прозаїк Василь Гайворонський, талановита представниця української літератури Емма Андіївська та багато інших.

Аналізуючи 20-ті роки ХХ століття, автор показує, що Донбас у справі українізації не тільки не відставав, а навіть випереджав деякі промислові центри України. Тут дуже швидко збільшувався тираж українських газет, у великих масштабах проводилася культурно-масова робота.

Високо оцінюючи вклад Донеччини в загальну скарбницю української культури, автор показує хід процесу русифікації Донбасу, як і всієї України, який посилюється в повоєнні роки. Незважаючи на те, що починаючи з кінця 50-х років на новобудови Донбасу прибували переважно з західних областей багато юнаків та дівчат, але, як зазначає автор «жорстокий молох русифікації усе перемелював». Не останню роль зіграла Хрущовська реорганізація шкільної справи, в результаті якої катастрофічно зменшувалася кількість українських шкіл.

У 60-і роки минулого століття Донецьк стає одним із центрів джазового життя, створюються фольклорні, самодіяльні гуртки. У 70-і роки в Донецькій області діяло понад 8 тисяч колективів художньої самодіяльності, у яких зберігався зв'язок з національним ґрунтом.

Автор з розумінням ставиться до того, що для мільйонів громадян України, і не тільки на Донеччині, російська мова не є «мовою сусідньої держави», а мовою, в якій вони виростили і живуть. Разом з тим він сподівається, що ті, хто вважає своєю мовою російську, зрозуміють: «... їхній вибір чи вибір їхніх батьків, який здається їм вільним, насправді не був і не є вільним. Він продиктований вагомими обставинами, а ці обставини склалися внаслідок десятиліть і століть придушення вільного розвитку української культури, а серед способу цього придушення був і кривавий»[9, с 53].

Виходячи із реалій мовної картини Донеччини, автор говорить про необхідність розширення сфери функціонування української мови, але не за рахунок відмови від російської, а завдяки вивчення мови української. Як зазначає автор, Донеччина має великі, ще не в повній мірі використані, можливості для розвитку української мови та справжнього піднесення національної культури.

Останнє есе – «Трагедія Донеччини» – було написане в 2015 році, де автор намагається проаналізувати чинники подій (як об'єктивні, так і суб'єктивні), що призвели до трагедії, як для Донеччини так і для усієї України. Причину такої ситуації автор бачить в тому, що ані зміни президентів та урядів, ані зміни зовнішньополітичної орієнтації не зуміли змінити класово-олігархічну «стабільність» Донецького регіону. І в цій ситуації уряд не оцінив реальність ситуації на Донеччині і не запропонував план виходу із депресії на основі модернізації застарілої індустріальної структури.

До суб'єктивних чинників додалися і об'єктивні, які не були своєчасно враховані на державному рівні. Зокрема, це стосується того, що економічний занепад Донбасу почався ще в радянський період. Економіка Донбасу вже давно не відповідала навіть дуже скромним сучасним вимогам – застарілі технології, небезпечні та шкідливі умови праці, висока енергоємність десятки років потребували докорінних змін. Але будь-яка пропозиція наштотувалась на нездоланну перешкоду пов'язану з необхідністю забезпечення зайнятості працівників, які неминуче втратять роботу внаслідок реконструкції. І кожного разу влада не наважувалась на рішучі дії. Важка праця у небезпечних і шкідливих умовах не забезпечувала відповідної винагороди та

прийняттого рівня життя населення регіону. Більше того, падіння у східних регіонах, зокрема на Донбасі, виявилось сильнішим, ніж у тих частинах України, що були менше пов'язані з іншими пострадянськими республіками. Водночас підприємства працювали, їх продукція реалізовувалася, зокрема за межами України, за світовими цінами, що приносило чималі прибутки своїм власникам. Не випадково Донецьк став місцем концентрації українських багатіїв. Незалежна Україна отримала Донбас уже в стадії регресу – але цей регрес ставився в рахунок саме їй.

Таким чином, Донбас не вийшов з-під влади олігархічних кланів і криміналітету, не відчув соціально-економічних змін на краще, а його населення в масі своїй «...залишилося зануреним у радянську ментальність, інформаційно відторгнутим від решти України і зорієнтованим на Росію (точніше – на «Советский Союз» як предмет своєї ностальгії)»[10, -68]. В результаті, Донеччина у вогні, а Україна втягнута у війну.

Розкриваючи причини донецької трагедії, автор зазначає, що не останню роль тут зіграла системна робота місцевих владних структур, які в складі України послідовно вибудовували фактично «Русский Мир», і, відповідно до ситуації, не цурались і тризуба, і жовто-блакитного прапора на фронтонах своїх установ. Не слід забувати і про роль інформаційного простору, який цілком підпорядкований російським стандартам і російському наповненню. Автор згадує Світовий конгрес українців, який проходив у Донецьку влітку 2005 року на якому були присутні вчені із світовими іменами, але преса залишилася байдужа до такої події. Весь донецький інформаційний простір був заповнений московською продукцією. А звідси і висновок: якого громадянина України виховували і куди він мав дивитися, в якому напрямку. Як результат, Україна для багатьох донеччан була «чимось далеким і чужим».

Такий розклад був надзвичайно небезпечним не лише для Донеччини, а, в першу чергу, для всієї України. Ситуація була складна, але конкретних кроків для нейтралізації її не було зроблено. Крім розмов про необхідність створення єдиного інформаційного і культурного простору, який «зшив» би країну, далі справа не пішла. Що ж до олігархічних кланів, то вони були зацікавлені в збереженні та культивуванні «особистості» Донеччини і в протиставленні її решті України. Як підкреслює автор, вони саботували будь-яку спробу культурної і ментальної консолідації Сходу і Західної України. Автор занепокоєний долею Донеччини і вважає, що якою б вона не стала – особливим регіоном України, вільною економічною зоною, підросійським територіальним уламком на зразок Придністров'я - миру і спокою не буде ні в Україні, ні в Донеччині. Ситуація складна. Є війна, яка триває вже більше року, є агресія Росії, є руйнація, є соціально-економічна криза, є гуманітарна катастрофа. Важко уявити, що в XXI столітті могло статися таке страхіття.

Рахунок загиблих та зниклих безвісті йде на тисячі, поранених і покалічених – на десятки тисяч. Мільйони людей війна вигнала з рідних домівок, а ті, хто не зміг виїхати – їх теж мільйони. Нам дісталася дуже важка спадщина і невідомо скільки років знадобиться, щоб загоїлися людські душі, щоб забулися смерті, каліцтва і руїни. Перебування населення на окупованих і прилеглих до них територіях під інформаційним впливом російської пропаганди посилюють тенденції непорозуміння й протистояння в суспільстві. Здається, виходу з цієї дилеми немає. Потрібна перемога, але війна перемоги не дасть. Вихід не на шляху війни. Однак і зійти з цього шляху ворог не дає. Шукати вихід має все суспільство, нечекаючи, що за нього вирішать у європейських столицях на таємних перемовинах.

Отже, попереду нас чекає важка, невтомна, щоденна, але необхідна праця, яка потребує величезної роз'яснювальної та пропагандистської роботи, до якої мають долучитися всі, хто впливає на формування світогляду людей – освітяни, журналісти, депутати усіх рівнів. Робота Івана Дзюби допомагає в цей складний час зрозуміти

причини трагедії і знайти шлях до громадянського примирення, до консолідації українського суспільства.

Список використаної літератури

1. Залізник Б. Болить нам донецька рана / Б. Залізник // Слово Просвіти. - 2015. - 9 липня ; Zalizniak B. Bolyt nam donetska rana / B. Zalizniak // Slovo Prosvity. - 2015. - 9 lipnia
 2. Дзюба І. М. Донецька рана України : Історико-культурологічні есії. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. – 78 с. ; Dziuba I. M. Donetska rana Ukrainy : Istoryko-kulturolohichni esii. – Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. – 78 s.
 3. Там само, стр.13-17; tam samo, str.13-17.
 4. Там само, стр. 18-66; tam samo, str.18-66.
 5. Там само, стр. 67-78; tam samo, str.67-78.
 6. Там само, стр. 6; tam samo, str.6.
 7. Там само, стр.7; tam samo, str.7.
 8. Там само, стр.16; tam samo, str.16.
 9. Там само, стр. 53; tam samo, str.53.
 10. Там само, стр. 67; tam samo, str.67.
- Стаття надійшла до редакції 20.09.2015 р.

N. Krylova

OVERVIEW OF THE HISTORICAL - CULTUROLOGICAL ESSEY BY IVAN DZUBA "THE DONETSK'S WOUND OF UKRAINE"

The article analyzes the historical and culturological essays "The Donetsk's wound of Ukraine" by Ivan Dzyuba, who is a prominent journalist and civil activist, active fighter for spiritual and political independence of Ukraine.

The analysis of the three essays performs with a certain interval: the Donbass – the region of Ukrainian word (2001), Donetsk's component of the Ukrainian culture, (2005), The tragedy of Donetsk region (2015) in which reveal the basic reasons of the Russian aggression and the occupation of parts of Donbas and Luhansk regions.

In his opening remark, I. Dzyuba shows readers where began a mythologization of the concept of "Donetsk" in all its manifestations. It is a massive myth, that of "zapadentsy" as Bandera; about the hostility of the "Kiev" (as a symbol of ukrainian's power) to the "Donbass", which feeds all of Ukraine, but in this case is not taken into account the factor that in developing the Donbass had attended by all the Ukrainian people.

In the essay "the Donbas– the land of Ukrainian culture" the author shows for examples that the region is an organic part of Ukraine which it makes not only an enormous contribution to the development of the economy of Ukraine, but it makes also in the development of its spirituality. In spite of all the obstructions, here have developed all genres of modern Ukrainian culture: a literature, a music, the performing arts, a painting.

Essay "The Donetsk's component of the Ukrainian culture" this is a report at the International Congress of Ukrainian in 2005, which held in a Donetsk.. Here Ivan Dzyuba focuses attention on that in modern Ukrainian society is not sufficiently drawn attention to the development of national culture. In this regard he cites the example of Donbass, which was located on a special position. Its cultural life has not yet fully integrated into a cultural life of Ukraine, and therefore there is the illusion belonging to the sphere of Russian culture.

The last essay "The Tragedy of Donbass" was written in 2015, where the author analyses objective and subjective factors, which led to the tragedy as for Donbass and all over Ukraine.

The combination of these factors led to the fact that the region was remained under the rule of oligarchic clans and criminals, and its population became an information separated from Ukraine. As a result, the Donbass is in the fire, and Ukraine was drawn into the war.

Keywords: essay, Russian aggression, Donbass, social concerns, society, nation, spiritual revival, national culture.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н., проф.; Задунайський В.В., д.і.н., проф.*

УДК 930.253(477.73):94(477.7)''187/191''

А.С. Кухлєв

ФОНДИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛ. ХІХ - ПОЧ. ХХ СТ.)

В роботі аналізуються матеріали особового походження, що зберігаються в фондах Державного архіву Миколаївської області. Виявлено та систематизовано наявний комплекс джерел із соціально-економічної, повсякденної та культурної історії Миколаївщини другої половини ХІХ - початку ХХ ст. На основі комплексного аналізу матеріалів особового походження визначено напрямки історичного реконструювання історії регіону. Наративи, до яких належать автобіографії, щоденники, записні книжки, спогади, матеріали листування тощо, містять багатий фактологічний матеріал, однак вимагають критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів та методів.

Ключові слова: *фонди, матеріали особового походження, архів, спогади, листування, щоденники, Миколаїв.*

Розширення джерельної бази досліджень шляхом запровадження до наукового обігу нових документів та матеріалів, а також вивчення їхнього інформаційного потенціалу залишається одним з перспективних напрямків розвитку вітчизняної історичної науки. Матеріали особового походження, які відкладаються під час життя та діяльності тієї чи іншої людини, її сім'ї та роду, є невід'ємною частиною джерелознавчої бази для вивчення історії Півдня України, його соціально-економічного розвитку, культурного життя, повсякденності.

До таких документів належать спогади, щоденники, автобіографії, листування тощо. Традиційно вони зберігалися в сховищах музеїв та бібліотек, в приватних колекціях. Однак із часом неухильно зростала роль архівів у збиранні та опрацюванні документів особового походження, оскільки зберігання джерел такого роду у вигляді цілісних комплексів, як це здійснюється в архівах, а не розрізнених по відділах експозицій, є найбільш доцільним.

Проблема вивчення та використання в історичній науці матеріалів особового походження знайшла своє відображення у роботах історичного, краєзнавчого, джерелознавчого спрямування. Серед праць, присвячених їхньому вивченню та аналізу, можна виділити роботи С. Арабаджи [1], А. Гедьо [2], М. Казьмірчук [3], М. Коляструк [4], О. Косенка [5], Н. Шушлянікової [5] та ін. Разом із тим, питання комплексного використання матеріалів особового походження в якості джерела з історії Південної України так і не стали темою окремої наукової розвідки.

Метою дослідження є визначення інформаційного потенціалу матеріалів особового походження як джерела з історії Південної України другої половини ХІХ - початку ХХ ст., що зберігаються у фондах Державного архіву Миколаївської області.

Практична значущість даної розвідки полягає в тому, що серед перспектив вивчення матеріалів особового походження на сучасному етапі стоїть розробка методологічних і методичних проблем їхнього використання у наукових дослідженнях; пошук і наукова атрибуція неопублікованих наративних джерел; створення зведеного каталогу опублікованих і неопублікованих матеріалів. Виконання цих задач дасть змогу ввести до наукового обігу значний масив цінної історичної та біографічної інформації. Матеріал дослідження може бути використаний при підготовці лекцій та спеціальних курсів для студентів вищих навчальних закладів, підготовці посібників і підручників із історії України та джерелознавства, в краєзнавчій роботі.

Фонди особового походження включають широкий спектр відомостей про життя наших попередників, несуть суб'єктивну оцінку найважливіших подій суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя народу.

Значний інтерес представляють спогади про Василя Андрійовича Страдомського (1831-1902), написані його сином Борисом. Лікар за фахом, учасник Кримської війни, В.А. Страдомський був помітною постаттю в житті Миколаєва останньої третини ХІХ ст. Все його життя було пов'язане з морською справою, медициною та освітою. Простежуючи по спогадах трудовий шлях цієї людини, можна дізнатися, що в Миколаєві існували Морський госпіталь, фельдшерська школа, училище для доньок нижчих чинів Морського відомства, спеціальна установа при поліції для догляду за якістю продовольчих товарів, товариство морських лікарів, Морське зібрання. В.А. Страдомський мав відношення до організації та влаштування Миколаївського технічного залізничного училища [7, арк. 9].

Значущими виявляються два епістолярії Василя Андрійовича, що зберігаються в фондах архіву. Листи були адресовані близьким знайомим і надіслані з Миколаєва. Вони яскраво передають атмосферу міста першої половини 70-х рр. ХІХ ст. Описуючи її, В. Страдомський трохи іронізує над місцевою публікою: «В Николаеве мучительная тоска от жары. Бульвар пустует, но по воскресеньям и праздникам слобода по обыкновению валит на бульвар толпами, поднимая своими хвостами пыль и обозначая путь шелухой семечек, истребляемых от скуки в громадном количестве» [8, арк. 7].

Наприкінці серпня 1874 р. в Миколаєві чекали на царя, тож В.А. Страдомський описує підготовку міста до зустрічі із самодержцем: «...гремит музыка, трещат барабаны, раздаются различные воинственные крики и песни солдат...» [8, арк. 7].

Достатньо цікавими виглядають свідчення про культурне життя Миколаєва. З листів можна побачити, що воно не вирізнялося своєю насиченістю та різнобарвністю («...Николаев не знает, где убивать вечера...»), хоча потреба в змістовному дозвіллі існувала. Городяни залюбки ходили на концерти хороших артистів або театральних труп, роблячи аншлаги у місцевому театрі. Але траплялось, зауважує В. Страдомський, що далеко не всі гастролери могли похвалитися високою якістю гри [8, арк. 10].

В матеріалах фонду Олексія Гмирьова (1887-1911), відомого в Миколаєві поета-революціонера, теж можна знайти листи, які містять поодинокі факти, цікаві для дослідників Півдня України, зокрема, про релігійне життя. Так, перебуваючи у херсонській в'язниці, О. Гмирьов в листі до своєї знайомої з Миколаєва навесні 1907 р. радив їй «...в ночь под Пасху сходит в польский костел. Там встреча праздника проходит величественно, торжественно, красиво. Там ты хоть на некоторое время отдохнешь душой» [9, арк. 31].

Автобіографія Давида Марковича Кокізова (нар. 1858 р.), уродженця Миколаєва, головного редактора газети «Южанин», охоплює небагато подій до 1917 р., але поміж іншого допомагає дізнатись про розвиток періодики в цьому місті. Зокрема, Д.М. Кокізов з 1909 р. брав участь у виданні «Вечернего Курьера», «Утреннего Курьера», а

потім «Николаевского Курьера». В той же час він активно працював у сфері загальної початкової освіти, розробляв плани будівництва початкових училищ [10, арк. 1].

У спогадах про видатного лікаря Миколаївщини Івана Єлізаровича Картаву (1893-1973) можна знайти деякі факти із життя незаможного південноукраїнського селянства. І.Є. Картава був старшим сином у родині, і, можна припустити, його чекала нелегка селянська доля. Однак, незважаючи на опір батька, Іван Картава вирішив здобувати освіту: спочатку він на «відмінно» закінчив парафіяльну школу, потім, завдяки втручанням та клопотам своєї першої вчительки, зміг отримати місце в 1-й Херсонській чоловічій гімназії, яку закінчив із золотою медаллю, а 1913 р. вступив до медичного факультету Новоросійського університету [11, арк. 11].

Серед матеріалів особового походження, що зберігаються в фондах архіву, варто згадати спогади Івана Діомидовича Зіздо (1883-1970). Він народився у м. Вознесенську Херсонської губернії. Закінчив Херсонську семінарію, працював учителем у сільських школах Херсонщини. В червні 1905 р., направляючись з відрядження додому через Одесу, він став свідком бурхливих подій, пов'язаних із повстанням на броненосці «Потьомкін», заворушеннями в Одесі та єврейським погромом, який стався в ті дні. Як пише автор, євреї-біженці поїздами тікали на 4-5 залізничні станції подалі від міста, а в самій Одесі було вкрай неспокійно: горів порт; натовп розграбував склади зі спиртним - почалась вакханалія... [12, арк. 1].

І.Д. Зіздо - автор цікавих заміток про Вознесенськ, єдиних у своєму роді, які повністю присвячені цьому південноукраїнському місту і ще не вивчені науковцями. Спогади являють собою рукопис, у якому історія міста описана по відповідних розділах: давнє минуле міста; детальний опис забудови, архітектури, розташування вулиць; самоврядування, розвиток промисловості, торгівлі, стан культурних та освітніх установ; життя Вознесенська та його мешканців за радянських часів тощо [13, арк. 5].

Автобіографія Дмитра Олександровича Охотнікова (нар. 1898 р.) написана жвавим складом і більше нагадує спогади. Він був журналістом, і професія вплинула на стиль написання цього твору. В ньому містяться і історія родоводу, і заняття батьків, і навчання в училищі, і захоплення спортом тощо. Словом, ця автобіографія яскраво передає життя звичайної миколаївської родини початку ХХ ст.

Батьки автора мешкали в Миколаєві, мати походила з родини матроса, батько - із майстрових, що працювали на суднобудівельних заводах. Сім'я жила дуже скромно, перебиваючись заробітками. В пошуках достойної роботи батько опинився по запрошенню фірми Денцлер і К^о в Юзівці, де мав влаштуватись до магазину сільськогосподарських знарядь. Але протримався там лише тиждень, оскільки господар магазину надав перевагу службовцю, який володів німецькою. Майже три роки (це складні 1905-1908 рр. - період революції та реакції) чоловік сидів без роботи і лише в 1908 р. йому вдалося влаштуватись до водопровідного відділу міської управи помічником бухгалтера [14, арк. 5].

Декілька сторінок автобіографії присвячено опису років навчання в Миколаївському реальному училищі. Д.О. Охотников вступив до закладу в 1910 р. Директором був німець К.М. Вірен. Тут панували строгість та офіціальність. Через скрутне матеріальне становище родини (навчання було платним) юнака двічі виключали через несплату. Продовжити курс допомагала рідня. Та й сам хлопець у канікулярний час з 1914 по 1917 рр. регулярно працював у Технічному бюро заводу «Руссуд» [14, арк. 5].

Легше було учням із заможних родин. Вони і місця в класі отримували кращі: «Первые парты занимали...сынки местной знати - градоначальника..., пристава..., священника..., владельцев магазинов, крупных домовладельцев и т. п. Остальные сидели

на задних партах. Особых столкновений у нас, правда, не было, но отчужденность чувствовалась» [14, арк. 5].

Не все подобалось у викладанні. Порядки в училищі були суворими. Учням не рекомендувалось користуватися книгами, «не относящимися к учебе». Занадто багато часу відводилося для вивчення Закону Божого, в закладі все було підпорядковано церковним обрядам та звичаям.

Сам же Д. Охотніков захоплювався російською та іноземною літературою, фізикою та спортом. Автору запам'ятався епізод, коли разом із товаришем він познайомився з відомим інженером-технологом В.В. Рюїнін. Той з симпатією поставився до молодих людей, які цікавилися фізичною наукою, і дав кілька цінних роз'яснень [14, арк. 6].

Щодо занять фізкультурою і спортом, як згадує Д. Охотніков, жодних обмежень не було. Він любив гімнастику, греблю, стрибки з жердиною. На загальноміських змаганнях був нагороджений срібним жетоном. З автобіографії можна дізнатися про становлення футболу в Миколаєві. Майбутня гра мільйонів тільки-но набувала своєї популярності в імперській Росії. Д. Охотніков виступав воротарем за команду училища, потім в робітничій команді «Фемида», в якій «заслужил похвалу в игре с футболистами английского судна «Принслийн», которые даже пожелали сфотографироваться вместе со мной. После этого меня пригласили играть в спортклубе «Унион»» [14, арк. 7].

Час від часу в училищі влаштовувалися вечори, ставилися невеличкі п'єси, організовувалося читання оповідань та віршів. Любов до літератури Д.О. Охотніков зберіг із дитинства, відтоді, як «с тетей Шурой бывал в «Просвіті», где с интересом слушал шевченковские стихи» [14, арк. 5].

У фонді Володимира Володимировича Рюїніна увагу дослідників можуть привернути в першу чергу його автобіографія, щоденники та записні книжки. В.В. Рюїнін (1874-1937) працював викладачем хімії, фізики, технології в Миколаївському залізничному та механіко-технічному училищах. Редагував часописи «Физик-любитель», «Электричество и жизнь», що видавалися в Миколаєві. Був популяризатором технічних знань, а з 1905 р. пропагував ідеї К.Е. Цюлковського.

Щоправда, автобіографія не надто багата на факти та події, цінні з огляду на дослідження історії Півдня України. Інформація обмежується відомостями про викладання В. Рюїніна у вищезгаданих училищах та переліку підприємств, на яких він працював [15, арк. 1].

Більше відомостей міститься в щоденниках В. Рюїніна, які він вів протягом 1892-1899 рр., та в його записних книжках, датованих 1891 р. і 1900-1904 рр. Ці твори писалися не для широкого загалу - переважно вони відображають внутрішній світ особистості, її рефлексії та світосприйняття. У такий спосіб на фоні суто людських переживань і роздумів постає картина (хай навіть і неповна) життя того, кого в радянські часи було прийнято називати інтелігенцією. До такого прошарку суспільства, власне, й належав В.В. Рюїнін. Через особистісне сприйняття подій він доніс до сучасного покоління живі відголоски минулого Миколаєва. Наприклад, у серпні 1892 р. В. Рюїнін пише в щоденнику про загрозу холери, що нависла в той час над містом, про те, як нудьгував вечорами на бульварі, про іспити в училищі [16, арк. 41].

У записних книжках переважно містяться нотатки про викладання в навчальних закладах, стосунки з учнями і те, як автор проводив свій вільний час. Дозвіллю присвячено чимало місця. З цих нотаток можна зробити певний висновок про заняття миколаївської публіки: «...вечером был в театре (труппа Глебовой)» [17, арк. 35]; «поехали в собрание. Ольга играла в винт, танцевала мазурку, я слегка скучал...» [17, арк. 46]; «вчера были в оперетте, шли «Игрушки». Более сильной вещи я и не видывал. В театре конечно было много народу» [17, арк. 80]; «играл на бильярде» [17, арк. 87]; «не без удовольствия провел вечер в яхт-клубе» [18, арк. 31].

До професійної діяльності у В.В. Рюміна було двояке ставлення: час від часу на сторінках записників зустрічаються невітні висловлювання щодо учнів - «ученики мої почали мене серйозно злитись...» [17, арк. 52], «злят мене все. Злят ученики своєю апатією і ленью...», а також керівництва та колег - «...злит начальство, а особливо сослуживці» [18, арк. 81].

Можливо, такі думки виникли через панування казенного духу в навчальному закладі, конформізм та кар'єризм викладачів. У той же час відчувається, що невдоволення учнями носило більш штучний характер. В.В. Рюмін любив молодь і був професіоналом у своїй справі. Визнання учнями його викладацького хисту дуже тішило вченого, про що неодноразово нотувалося в записниках. «Дал 2 урока в женской гимназии. Ну не энциклопедист ли я? Девицам кажется понравился», - запис від 23 січня 1903 р. [19, арк. 5]. Через пару днів після того: «...вчера говорил о. Петр, что ученики ж/д (училища) обо мне хорошо отзывались» [19, арк. 6]. А ось записник 1904 р.: «Сегодня на уроке физики в 1 кл ученики мне аплодировали - это польстило мне как преподавателю, но огорчило как инспектора» [18, арк. 74].

Захоплення фізикою, бажання поширювати її в широких масах надихнуло В.В. Рюміна видавати в Миколаєві журнал «Физик-любитель». У серпні 1904 р. вийшов перший номер журналу. Це стало значущою подією в житті вченого: «...издано весьма изящно. Мы довольны. Подписчиков платных 40, бесплатных 32» [18, арк. 57].

Як бачимо, наративна спадщина В.В. Рюміна помітно збагачує джерельну базу з історії Миколаєва на зламі ХІХ-ХХ ст.

Спогади Федора Тимофійовича Тимофєєва присвячені розвитку робітничого руху в Миколаєві початку ХХ ст. Їхній автор - голова правління Миколаївського товариства взаємної допомоги особам, що займаються ремісничою працею (1906-1912), та голова правління Миколаївського споживчого товариства «Трудова копійка» (1913-1917).

У джерелі містяться відомості про становлення та діяльність цих організацій. Метою їхнього створення було залучення робітників до активного суспільного життя. Товариства відіграли помітну роль у згуртуванні робітників, поліпшенні їхнього матеріального становища, побуту, пошквалюванню культурно-просвітницького життя в робітничому середовищі. Автор наводить список учасників товариств [20, арк. 93].

Одним із найбільш крупних фондів Державного архіву Миколаївської області є особовий фонд письменника, композитора, історика, видатного культурного діяча, голови миколаївської «Просвіти» Миколи Миколайовича Аркаса (1853-1909). Матеріали фонду, а це переважно приватні листи, неодноразово привертала увагу дослідників. Утім потребує пошуку та систематизації та частина епістолярію, яка може розширити наші уявлення про події, пов'язані з минулим Південної України.

Кореспондентами М.М. Аркаса виступали різні культурні діячі, митці, учасники «Просвіти». Вони щиро переживали за розвиток українського національного руху на Півдні. В матеріалах листування йшлося про влаштування гастролей, вечорів, вистав, організацію роботи «Просвіти» та налагодження співпраці між її осередками, видання літератури, популяризація української думки серед широкого загалу тощо.

Наведемо кілька прикладів, які дозволяють побачити коло інтересів, проблем, напрямків діяльності, що мали місце в українському культурному середовищі Півдня початку ХХ ст. Так, в одному з листів до драматурга М. Кропивницького М. Аркас розповідав про те, з яким успіхом оркестр грав на симфонічному вечорі в Миколаєві увертюру з його опери «Катерина» [21, арк. 6], яка принесла визнання композитору.

Сам же М. Кропивницький і його трупа неодноразово бували в Миколаєві, де виступали з гастроллями, правда, кожного разу успіх був різний: «Сумно в Миколаєві і збори надто сумні, перемилися Миколаїв, обзліднівся...», - жалівся драматург в своєму листі від 18 вересня 1902 р. до М. Аркаса [21, арк. 49].

Вагомим здобутком М.М. Аркаса в його громадській діяльності стало відкриття «Просвіти» в Миколаєві. Незважаючи на непрості умови, обумовлені тиском царату та жорсткою реакцією після російської революції 1905 р., товариство мало популярність серед мешканців. Із листа до М. Аркаса одного з учасників товариства О. Недолі можна дізнатися про те, чим жив осередок: «Провели вечір в «Просвіті». Людей було більше, чим на першій вечір. Збір 33 карб., з них за оповістки 2 карб. і піаністу 5 карб., останні підуть в скарбницю...» [22, арк. 3].

Далі О. Недоля описує програму вечора: спів, виступ хору, читання творів «наших» письменників. Захід проходив під наглядом спеціального «агенту» - ним був помічник пристава. Нарікань з боку влади не було. В той же час О. Недоля скаржився, що за відсутності голови, тобто М.М. Аркаса, якого автор листа називав «батьком», дехто з адміністрації «Просвіти» погано виконував свої обов'язки, байдуже ставився до організації та її роботи [22, арк. 4].

Але не лише новини «Просвіти» висвітлюються в епістолярії М. Аркаса. В листі від 14 серпня 1907 р. О. Недоля сповіщав про наслідки наступу реакції: «Новин в Миколаїві нема, все старе: убивства, грабіжки, бешкети чорної сотні, від якої дісталось де-кому і із наших просвітян. От і вся новина, яка як пошесть окутала нашу країну» [22, арк. 2].

Майже через рік (червень 1908 р.) О. Недоля знову бідкався, однак тепер через скрутну економічну ситуацію: «...справа в порту стоїт зовсім скверно, заказів нема... Значить і будівання флоту невідомо коли почнеться. От через все це робітників розчитують, а не-забаром приймуться і за нас» [22, арк. 5].

Відомо, що в своїй роботі миколаївські просвітяни спирались на досвід інших осередків, у тому числі Одеси. Між ними встановилися дружні зв'язки. Про життя одеської «Просвіти» йдеться в листі її бібліотекара Андрія Ніковського до Миколи Аркаса: «Справи в Одеській «Просвіті» ідуть нормально, за маленькими винятками, адміністрація утискує не дуже, студентська молодь більш і більш іде в «Просвіту» не тільки танцювати. З грошима трохи скрутненько, але животіти можна. Гарно те, що «Просвіта» захоплює що разу більший і новий гурт громадянства, що люде нас бачуть і знають - і з повагою ставляться...» [23, арк. 3].

В іншому своєму листі А. Ніковський відповідав М. Аркасу на питання про допуск євреїв до «Просвіти». Як виявилось, місцеві просвітяни не звертали увагу на національну приналежність, і серед членів було записано 10 осіб єврейської національності, переважно студентів. Також А. Ніковський пропонував надіслати до миколаївської «Просвіти» брошури. Він піклувався про встановлення якомога тісних відносин між осередками: «Взагалі треба ще якихось зносин між нашими «Просвітами». Бо вся справа українська йде не так інтенсивно, як може йти, як бажано, щоб ішла» [23, арк. 6].

Значущою подією для українства Півдня стало видання М. Аркасом «Історії України-Русі». А. Ніковський так характеризує її появу в 1908 р.: «Я привітав її як з'явище великої ваги - це учебник для будучих гімназій, це підручник для учителів..., а зараз це книга, якої недоставало, яка дуже потрібна. Вона будитиме свідомість у людей і підміцнятиме вже свідомих інтелігентів і робітників» [16, арк. 9].

Серед кореспондентів Миколи Аркаса - лікар Анастасій Фоменко, якого хвилювало питання створення «релігійно-етичного кола», що займалося б видавництвом українських релігійних книжок для селянства. У А. Фоменка була ідея закласти таке товариство в Одесі, але через воєнний стан (це був 1908 р.) реалізувати задумане виявлялося неможливим [24, арк. 9].

А. Фоменко цікавився у М. Аркаса можливістю налагодити дану справу в Миколаєві, але, напевно, безрезультатно, бо, як незабаром він сам напише історіку «діло про видання релігійно-етичних книжок пропало» [24, арк. 11].

Безсумнівно, епістолярії із фонду М.М. Аркаса - це унікальні джерела, що дозволяють відтворити окремі епізоди просвітницької діяльності патріотично налаштованої української інтелігенції Півдня початку ХХ ст. Саме в той час попри асимілятивну політику царату все гучніше став доноситися голос українства, яке виборювало собі шлях до повноцінного духовного життя.

Отже, матеріали особового походження, що зберігаються у фондах Державного архіву Миколаївської області, відрізняються індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори, подій і явищ, свідками яких вони були. Ці історичні джерела дають різноманітний, багатий матеріал для подальшого дослідження історії Південної України. Разом з тим, в роботі з матеріалами особового походження слід враховувати фактор суб'єктивності. На нашу думку, робота з подальшого опрацювання матеріалів особового походження, їх виявлення, систематизація, аналіз тощо й сьогодні залишається одним із найважливіших напрямків роботи науковців. Кожне джерело заслуговує пильної уваги істориків, краєзнавців, дослідників і взагалі всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Список використаної літератури

1. Арабаджи С. С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця ХVІІІ - початку ХХ ст.: джерелознавчий аспект : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Святлана Сергійівна Арабаджи; Донецький нац. ун-т. - Донецьк, 2012. - 262 с. ; Arabadzhy S. S. Povsiakdenne zhyttia hretskoho naselennia Pivnichnoho Pryazovia kintsia ХVІІІ - pochatku ХХ st.: dzhereloznavchyi aspekt : dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / Svytlana Serhiiivna Arabadzhy; Donetskyi nats. un-t. - Donetsk, 2012. - 262 s.
2. Гедьо А. В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини ХVІІ-ХІХ ст. : джерелознавчий аспект / А. В. Гедьо. - Донецьк : ДонНУ, 2006. - 399 с. ; Hedo A. V. Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok hretskykh hromad Ukrainy seredyny ХVІІ-ХІХ st. : dzhereloznavchyi aspekt / A. V. Hedo. - Donetsk : DonNU, 2006. - 399 s.
3. Казьмірчук М. Г. Джерела особового походження / М. Г. Казьмірчук. - Київ : Логос, 2010. - 242 с. ; Kazmirchuk M. H. Dzherela osobovoho pokhodzhennia / M. H. Kazmirchuk. - Kyiv : Lohos, 2010. - 242 s.
4. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності [Електронний ресурс] / О. А. Коляструк. - Режим доступу : <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/13.pdf> ; Koliastruk O. A. Dokumenty osobovoho pokhodzhennia yak dzherela z istorii povsiakdennosti [Elektronnyi resurs] / O. A. Koliastruk. - Rezhym dostupu : <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/13.pdf>
5. Косенко О. В. Джерельно-інформаційний потенціал особових архівних фондів : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Олена Володимирівна Косенко; Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - Київ, 2009. - 211 с. ; Kosenko O. V. Dzherelno-informatsiinyi potentsial osobovykh arkhivnykh fondiv : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.06 / Olena Volodymyrivna Kosenko; Kyivsk. nats. un-t im. T. Shevchenka. - Kyiv, 2009. - 211 s.
6. Шушляннікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця ХVІІІ - початку ХХ ст. за нарративною літературою : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Наталя Володимирівна Шушляннікова; Дніпропетровськ нац. ун-т. - Дніпропетровськ : 2002. - 203 с. ; Shushliannikova N. V. Sotsiokulturna istoriia Khersonshchyny kintsia ХVІІІ - pochatku ХХ st. za naratyvnoiu literaturoiu : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Natalia Volodymyrivna Shushliannikova; Dnipropetrovsk nats. un-t. - Dnipropetrovsk : 2002. - 203 s.
7. Державний архів Миколаївської області. - Ф. 448. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 32; Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti. - F. 448. - Op. 1. - Spr. 4. - Ark. 32.
8. Там само. - Спр. 16. - Арк. 11; Tam samo. - Spr. 16. - Ark. 11.

9. Там само. - Ф. 451. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 87; Там само. - F. 451. - Op. 1. - Spr. 1. - Ark. 87.
10. Там само. - Ф. 483. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 3; Там само. - F. 483. - Op. 1. - Spr. 1. - Ark. 3.
11. Там само. - Ф.Р. 5768. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 12; Там само. - F.R. 5768. - Op. 1. - Spr. 2. - Ark. 12.
12. Там само. - Ф.Р. 3424. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 9.; Там само. - F.R. 3424. - Op. 1. - Spr. 2. - Ark. 9.
13. Там само. - Спр. 1. - Арк. 99; Там само. - Spr. 1. - Ark. 99.
14. Там само. - Ф.Р. 5567. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 20; Там само. - F.R. 5567. - Op. 1. - Spr. 1. - Ark. 20.
15. Там само. - Ф.Р. 2859. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 8; Там само. - F.R. 2859. - Op. 1. - Spr. 1. - Ark. 8.
16. Там само. - Спр. 120. - Арк. 61; Там само. - Spr. 120. - Ark. 61.
17. Там само. - Спр. 135. - Арк. 92; Там само. - Spr. 135. - Ark. 92.
18. Там само. - Спр. 139. - Арк. 91; Там само. - Spr. 139. - Ark. 91.
19. Там само. - Спр. 138. - Арк. 62; Там само. - Spr. 138. - Ark. 62.
20. Там само. - Ф.Р. 5627. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 119; Там само. - F.R. 5627. - Op. 1. - Spr. 2. - Ark. 119.
21. Там само. - Ф. 468. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 77; Там само. - F. 468. - Op. 1. - Spr. 6. - Ark. 77.
22. Там само. - Спр. 13. - Арк. 6; Там само. - Spr. 13. - Ark. 6.
23. Там само. - Спр. 14. - Арк. 9; Там само. - Spr. 14. - Ark. 9.
24. Там само. - Спр. 22. - Арк. 11; Там само. - Spr. 22. - Ark. 11.
- Стаття надійшла до редакції 09.09.2015 р.

A. Kukhliiev

**THE MATERIALS OF PERSONAL ORIGIN OF THE FUNDS OF STATE
ARCHIVE OF MYKOLAIV REGION AS A SOURCE OF THE HISTORY OF
SOUTHERN UKRAINE
(THE SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURY)**

An interesting and valuable source for the study of the history of Southern Ukraine the second half of XIX - early XX century are the materials of personal origin. Their value determined by the presence of rich factual material saturation observations and reflections of the authors of the events described, bright color display, spirit of time, moods and details of life.

Narrative sources through the lens of personal experiences of their authors give an opportunity to re-evaluate the past. Materials personal origin are stored in the collections of the State Archives of Mykolaiv region, universal in meaning, have great informative features, providing valuable information about the development of economy, education, culture and daily life of the population and so on. Expansion of sources through research into scientific circulation new documents and materials, as well as exploring the potential of their information remains one of the prospective areas of national historical science. Materials of personal origin, which include memories, memoirs, diaries, notebooks, correspondence that stay in mind during a person's life is an integral part of source base to explore the past.

Materials of personal origin are stored in the collections of the State Archives of Mykolaiv region, provide diverse, rich material for further research of the history of Southern Ukraine. Moreover, it is necessary to take into account the subjectivity in the records of the personal origin. The author concludes that work on further studies of personal origin, their detection, classification, analysis, etc., remains one of the most important areas of academics today. Every source deserves the attention of historians, ethnographers, researchers and in

general, anyone interested in local history. However, systematic detected and available sources of complex socio-economic, cultural and everyday history of Mykolaiv second half of XIX - early XX century requires critical analysis using a wide range of source techniques and methods.

Working different groups of narrative sources will create a comprehensive study of the history of Southern Ukraine, will open new opportunities to the public perception and understanding of the past. However, each source deserves attention of historians, ethnographers, researchers and in general anyone interested in local history.

Keywords: *funds, materials of personal origin, archives, memoirs, letters, diaries, Mykolaiv.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н, проф.; Задунайський В.В., д.і.н., проф.*

УДК 336.77:63(477)''192''

А. А. Лубчинський

ІНСТИТУТ КРЕДИТУВАННЯ ЯК СТИМУЛЮЮЧИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 20-Х РР. ХХ СТ.

Дана стаття досліджує інститут кредитних відносин між Радянською державою та українським селянством в 20-ті роки ХХ ст. В ній подано інформацію про різноманітні види кредитних відносин, що були започатковані владою з метою стимулювання розвитку зруйнованого сільського господарства. На основі фактичного матеріалу розглянуто реальну доцільність проведення кредитування сільськогосподарських виробників різних форм власності з метою підвищення їх продуктивності праці.

Ключові слова: *селянин, кредитування, початковий капітал, податки, індивідуальне селянське господарство, колгосп, радгосп, кредитне товариство.*

З метою стимулювання сільгоспвиробників різних форм власності і задля їх економічної підтримки радянська держава, в 20-х рр. ХХ ст., робила капіталовкладення в сільськогосподарське виробництво у вигляді кредитів. Вироблялись напрямки та конкретні форми кредитування різних категорій селянських господарств – колективних та індивідуальних. За допомогою кредитування влада здійснювала непрямий вплив на весь аграрний сектор і безпосередньо на сільгоспвиробників.

Питаннями залучення коштів у сільськогосподарське виробництво часів непу займались економісти-аграрії: О. Чаянов [1], І. Коротков [2]. Вони пропонували альтернативні підходи фінансування селянських господарств як з державного бюджету так і з фондів кредитної кооперації. На сучасному етапі проблемами та перспективами розвитку сільського господарства займаються економісти – П. Саблук [3], історики-аграрії Л. Беренштейн, П. Панченко, С. Коломієць, О. Каденюк [4;5], І. Рибак [6; 15], В. Зіновчук [7] та ін.

Сам інститут кредитування був започаткований на початку 20-х років для тих галузей народного господарства, котрі забезпечували населення продуктами харчування та товарами загального вжитку. Введення кредитування в аграрному секторі було обумовлено деякими важливими факторами. По-перше, – в роки світової та громадянської воєн сільське господарство України, по суті, занепало. Істотно скоротились посівні площі, поголів'я худоби, погіршилась технологія обробітку землі і,

як наслідок, знизилась врожайність. Самі господарства, більшість з яких перетворилась у натурально-споживчі, не володіли засобами для покращення свого занепаłego стану. По-друге, з перших днів радянської влади почали виникати сільськогосподарські підприємства, що не мали початкового капіталу. Більшість з них утворювались на базі колишніх поміщицьких маєтків. Але в дійсності вони отримували тільки землю та різноманітні будівлі. Техніка, тяглова сила, посівний фонд, що належали поміщикам, були розкрадені в роки війни. Радгоспам, комунам, артілям необхідно було створювати власну матеріально-технічну базу, початковий капітал, грошові фонди для сплати податків, закупівлі насіння, техніки тощо.

О. Риков вважав, що розвиток сільськогосподарського кредиту буде сприяти якнайшвидшому відновленню головного капіталу в аграрному секторі. «Достеменно відомо, - писав він, - що загальною передумовою для відновлення головного капіталу сільськогосподарської галузі є найшвидший темп накопичення на селі» [8, с. 9].

Розвиток сільськогосподарського кредиту повинен був сприяти підвищенню товарності селянських господарств, зміцненню їхньої матеріально-технічної бази, посиленню грошового та товарообігу, забезпеченню сплати податків державі.

Організація кредитування, за визначенням тодішнього голови правління Спільки сільськогосподарської кооперації УСРР П. Любченка, – зводилась не тільки до простого розподілу державних коштів серед індивідуальних селянських господарств, а й для підтримки їхнього розвитку. Вона також мала на меті мобілізувати та перерозподіляти вільні селянські капітали, сприяти розвитку колективних форм господарювання [9, с. 4].

До 1924 р. сільськогосподарський кредит надавався головним чином найбільш вразливим верствам українського села. 22 серпня 1922 р. РНК УСРР прийняв декрет про надання пільгових кредитів незаможним селянам [10, арк. 64]. 2 травня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про фонд незаможників» [10, арк. 68]. Законодавчо та юридично було визначено, що першочерговому кредитуванню підлягають ті галузі сільськогосподарського виробництва та окремі галузі у ньому, розвиток яких знайде сприятливі умови в ланці сільськогосподарського виробництва. Кредитування впроваджувалось з урахуванням ринкової кон'юнктури розвитку та сільськогосподарської спеціалізації окремо взятого регіону.

Зверталась також увага і на те, що головною метою сільськогосподарського кредитування є підтримка та розвиток слабких бідняцьких та середняцьких господарств. Це було ніщо інше, як конкретне, цілеспрямоване соціально-економічне регулювання розвитку сільгоспвиробництва з боку держави.

Для бідняцьких господарств встановлювались принципи пільгового кредитування. Пільги мали досить широкий спектр дії, такі, як знижки відсоткових ставок за позики, збільшення строків виплати позик тощо, але це могло відбуватися у випадках господарчої необхідності та політичної доцільності. Також переваги в отриманні кредитів мали господарства, що запроваджували найвищі організаційні та технічні методики сільськогосподарського виробництва. Зрозуміло, що такими господарствами були радгоспи, колгоспи, сільськогосподарські комуни, артілі та інші форми спільного, колективного обробітку землі.

Для надання кредитів були створені Губсільбанки та Український сільськогосподарський банк. Станом на 1 серпня 1924 р. загальна сума коштів Укрсільгоспбанку та Губсільбанків сягала 29 618 тис. крб, а це було у три рази більше, ніж кошти, які виділялись місцевими та державним бюджетом на сільськогосподарські потреби [11, с. 67].

Організація та ефективність кредитування у значній мірі залежали від фінансової стабільності в країні. З врахуванням цього аспекту у розвитку кредитування в 20-х роках можна виділити два етапи.

Перший етап охоплює 1921-1924 рр., він відзначився гіперінфляцією, знеціненням та емісією грошових знаків. «...Все нижче і нижче падав рівень цінності наших радянських знаків, які брались вже на фунти, як листки непотрібного паперу.», – писав М. Бухарін [12, с. 147].

Літом та восени 1923 р. відбулось стрімке падіння цін на хліб. Це явище було викликане збільшенням пропозицій продажу хліба. Частина хліба здавалась як продподаток, або ж хліб продавався і продподаток сплачувався грошима. Купівельна спроможність селян постійно знижувалась через знецінення радянських грошових знаків, які вони отримували за здану продукцію.

Другий етап постав у 1925 р. і був досить суперечливим. Він характеризувався певною стабільністю цінності радянських грошей. «А тепер, – писав М. Бухарін у 1925 р., – ми маємо «тверді гроші», по містах та селах гуляє вже срібна та мідна монети, міцною ходою крокує наш «червінець» [12, с. 147]. Зарплатня виплачувалась знеціненими карбованцями, а кредитні операції проводились «червінцями». Тому в селян виникали додаткові клопоти – потрібно було реалізувати товар за карбованці, які потім обмінювались у відділеннях Держбанку на «червінці», і останніми сплачувався кредит.

Ще одним з важливих важелів впливу на сільське господарство стали кредитні сільгосптовариства, які зосередили свою увагу переважно на процесі постачання та збуту, не заглиблюючись у сільськогосподарське виробництво. Головна мета сільськогосподарських кредитних кооперативів була у тому, щоб мобілізувати можливі надлишки грошових коштів селянства та спрямувати їх на розвиток пріоритетних напрямків господарювання: здійснення механізації, вдосконалення сівозміни, проведення меліоративних робіт тощо. З цією метою кошти, що були зосереджені у сільськогосподарських кредитних кооперативах, направлялись на придбання техніки, насіння, на організацію переробки та збуту сільськогосподарської продукції.

У 1925 р. сільськогосподарські кредитні товариства отримали кредити в сумі 3 300 тис. крб. В середньому на господарство кредитні позики склали 1490 крб. [13, арк. 4]

Однак кредитна кооперація охоплювала тільки 5 % селянських господарств. В 1927 р. в Україні кількість кредитних товариств сягала майже двох тисяч. Сума кредитів досягала 136 млн. крб., причому майже третина надавалась із місцевих бюджетних коштів [14, арк. 6].

В здійсненні кредитування хліборобів значну роль відігравали селянські товариства взаємодопомоги. Вони, як зазначало «Положення про сільські товариства взаємодопомоги», затверджене ВУЦВК та РНК УРСР, були створені «... для підтримки господарств та громадян, що збідніли до рівня злидарювання, для залучення селянства на загальних засадах самодіяльності до справи соціального забезпечення у всіх його проявах та формах – трудової, правової, натуральної та матеріальної» [15, с. 47].

Хоча кредити повинні були надаватись всім верствам українського селянства, пріоритетною верствою, все ж таки, залишались бідняки. Постановою ВУЦВК від 2 травня 1923 р. створено спеціальний фонд комнезамів. Він був призначений для забезпечення незаможних селян посівним матеріалом, тягловою силою та реманентом. На ці потреби виділялось близько 100 тис. крб. для надання позик бідним верствам селянства строком від 1 до 5 років [10, арк. 68].

У період з 1926 до 1929 рр. всі категорії селянства отримали кредити на суму 145 млн. крб. Дві третини цієї суми отримали бідні верстви українського села. За рахунок фонду бідноти у 1927 р. 3,5 тис. сільськогосподарських об'єднань отримали 4 млн. крб. кредиту, а це близько 50 тис. селянських дворів. За цільовим призначенням кредитування бідноти в Україні 36% коштів направлялось на закупівлю робочої худоби,

24% – на закупівлю сільськогосподарських машин та тракторів, 40% – на будівництво виробничих приміщень та закупівлю реманенту [14, арк. 19].

Інститут кредитування значно зміцнив економіку індивідуальних бідняцьких господарств. Згодом більшість з них перейшли до категорії середняцьких. Значна частина селянських господарств під впливом фонду бідноти втягувалась до складу кооперації. Подібна зміна соціального стану була наслідком позитивних економічних перетворень на селі і вельми корисною для всього сільськогосподарського виробництва.

Разом з тим ефективність використання фонду бідноти в значній мірі зменшувалася в зв'язку з тим, що він несвоєчасно формувався. Не винятковою була ситуація, коли кредитні кошти не знаходили своїх клієнтів. Так, у Поліссі кредити на придбання робочої худоби в 1927 р. не були використані на 33 %, в Лісостепу – на 10 %. Ще вищим був відсоток невикористаних кредитів на придбання сільськогосподарської техніки. В районах Полісся вони склали 45%, у Степу – 27%, а на Правобережжі – 30% [14, арк. 11].

Кредитні кошти надавались і колективним господарствам. Восени 1927 р. кредитуванням були охоплені 75% всіх колективних господарств України [14, арк. 22]. Порівняно з індивідуальними селянськими господарствами вони кредитувались інтенсивніше.

В 20-х роках виникла тенденція до організації фіктивних сільськогосподарських колективних підприємств. Метою їхнього створення було отримання кредитів, а потім – здійснити саморозпуск. Тому, починаючи з 1924-1925 господарського року, кредити колгоспам надавались тільки цільові. Більшість господарств, що виникли у 1927 р., кредитів не отримали. До їхнього складу входило 82,4% щойно організованих сільськогосподарських артілей, 85,8% кредитних товариств та 69,2% комун [16, с. 78].

Тактика селян була проста: селяни-власники, одноосібники об'єднували свої земельні ділянки у колективні господарства. Майно та реманент вони не усуспільнювали. Брالی державний кредит на добрива, насіння і т.д., але використовували їх на власних ділянках одноосібно. Через півроку-рік таке колективне господарство розпадалось, кредит державі повертався з нового врожаю, а весь залишок розподілявся між пайовиками господарства. Самим великим негативом цієї дрібно шахрайської схеми було те, що державна податкова служба отримала меншу кількість податку, а головне – держава так і не отримала сильного, цілеспрямованого сільськогосподарського колективу з числа індивідуальних сільськогосподарських виробників.

Для заможних верств селян держава зробила виняток у наданні машинного кредиту. Тому загальна частка кредитування на придбання сільськогосподарської техніки заможними індивідуальними власниками у 1927-1928 господарському році склала 43,3%, а кредитування колгоспів та бідняцьких господарств склала відповідно 44,4% та 12,3% [17, с. 38].

Кредити для придбання тракторів надавались за певних умов. Неоднаковою була сума завдатку за придбання техніки. Найбільшу суму передоплати вносили, зрозуміло, індивідуальні власники. Остаточний розрахунок з державою за техніку відбувався протягом трьох років.

Своєрідним видом кредитування було створення фонду боротьби з посухою, бюджет якого за 1925-1928 рр. склав 15 600 тис. крб. [17, с. 16].

Більшість селян використовували кредити досить ефективно. У 1926-1927 рр. 40% сільськогосподарських машин, що поповнили парк селянських господарств України (як індивідуальних, так і колективних), були придбані за рахунок отриманих кредитів. На кошти, отримані в порядку кредитування, за вказані роки селяни придбали 400 голів робочої та продуктивної худоби, 7708 тракторів [17, с. 16].

Разом з тим, в інституті державного кредитування з'явилися негативні тенденції. З року в рік збільшувалась сума заборгованості виплат селянами отриманих кредитів. До 1927 р. заборгованість господарств, що отримали кредити, склала 119,4 млн. крб. З цієї суми на індивідуальні селянські господарства припадало 49,3 млн. крб. (41,3%), на колективні господарства (колгоспи, радгоспи, земельні товариства) – 28,7 млн. крб. (24,1%), на сільськогосподарську кооперацію, державні та різноманітні громадські сільськогосподарські установи – 41,4 млн. крб. (34,6%). Зокрема, колгоспи заборгували 7,5 млн. крб. Серед селян-одноосібників заборгованість бідняків становила 28,1 млн. крб. (57%), а заборгованість заможного селянства складала 20,1 млн. крб., а це 16,8% від загальної суми заборгованості [14, арк. 16].

Заборгованість колгоспів державі зростала у шалених пропорціях. У 1924 р. вона складала 1,2 млн. крб., у 1925 р. – 3,6 млн. крб., у 1926 р. – 4,3 млн. крб., у 1927 р. – 7,5 млн. крб., а у 1928 р. – 26,8 млн. крб. [16, с. 33]. Станом на 1 січня 1928 р. 92,8% всіх сільськогосподарських артілей, 84,6% - комун та 83,7% кредитних товариств були боржниками держави [14, арк. 24].

Таким чином, кредитування, з одного боку, сприяло економічному розвитку значної кількості господарств і, особливо, індивідуальних. При цьому найбільшого ефекту від нього досягли середняцькі та заможні верстви селянства. З іншого боку, з кредитуванням пов'язане створення фіктивних колгоспів, товариств взаємодопомоги і т.д., заборгованість господарств державним банківським установам та органам кредитної кооперації. Подібні негативні явища у сільськогосподарському кредитуванні ні в якій мірі не зменшували його позитивного значення для сільського господарства. Інститут кредитування завжди був і буде важливим стимулятором розширення сільськогосподарського виробництва.

Список використаної літератури

1. Чайнов А. В. Краткий курс кооперации./ А. В. Чайнов. – 3-е изд., перераб. - Москва, 1925. – 80 с. ; Chayanov A. V. Kratkiy kurs kooperatsii./ A. V. Chayanov. – 3-e izd., pererab. – Moskva, 1925. – 80 s.
2. Коротков И. П. Организационно-производственные минимумы в крестьянском хозяйстве и методы их устранения / И. П. Коротков. – Харьков, 1926. – 53 с. ; Korotkov I. P. Organizatsionno-proizvodstvennye minimumy v krestyanskom khozyaystve i metody ikh ustraneniya / I. P. Korotkov. – Kharkov, 1926. – 53 s.
3. Саблук П. Т. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва: посібник у питаннях та відповідях / П. Т. Саблук. – Київ, 1999. – 532 с. ; Sabluk P. T. Reformuvannia ta rozvytok pidpriemstv ahropromyslovoho vyrobnytstva: posibnyk u pytanniakh ta vidpovidiakh / P. T. Sabluk. – Kyiv, 1999. – 532 s.
4. Коломієць С. С. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). / С. С. Коломієць; за заг. ред. Л. Ю. Беренштейна. – Київ : НАУ, 2003. - Ч. 2, 3. - 244 с. ; Kolomiets S. S. Istoriiia formuvannia ukraïnskoi modeli rozvytku silskoho hospodarstva (z naidavnishykh chasiv do sohodennia). / S. S. Kolomiets; za zah. red. L. Yu. Berenshteina. – Kyiv : NAU, 2003. - Ch. 2, 3. - 244 s.
5. Українське село у 20-90 роках ХХ ст. (короткий історико-економічний нарис) / Л. Беренштейн, С. Кульчицький, П. Панченко, Г. Мигрин, Ф. Джос, О. Каденюк. – Київ, 1998. – 124 с. ; Ukrainske selo u 20-90 rokakh KhKh st. (korotkyi istoryko-ekonomichnyi narys) / L. Berenshtein, S. Kulchytskyi, P. Panchenko, H. Myhryn, F. Dzhos, O. Kadeniuk. – Kyiv, 1998. – 124 s.
6. Рибак І. В. Сільське господарство Поділля і Південно-східної Волині у період непівського агропереходу (1921-1929 рр.). Історико-економічне дослідження : моногр. / І. В. Рибак, О. М. Свідерська. – Кам'янець-Подільський : ФОРМ Я. В. Сисин, 2013. –

216 с. ; Rybak I. V. Silske gospodarstvo Podillia i Pivdenno-skhidnoi Volyni u period nepivskoho ahroperekhodu (1921-1929 rr.). Istoryko-ekonomichne doslidzhennia : monohr. / I. V. Rybak, O. M. Sviderska. – Kamianets-Podilskyi : FOP Ya. V. Sysyn, 2013. – 216 s.

7. Зіновчук В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. Зіновчук. – Київ : Логос, 1996. - 224 с. ; Zinovchuk V. Kooperatyvna ideia v silskomu gospodarstvi Ukrainy i SShA / V. Zinovchuk. – Kyiv : Lohos, 1996. - 224 s.

8. Рыков А. И. Деревня, новая экономическая политика и кооперация / А. И. Рыков. – Москва-Ленинград, 1925. – 68 с. ; Rykov A. I. Derevnya, novaya ekonomicheskaya politika i kooperatsiya / A. I. Rykov. – Moskva-Leningrad, 1925. – 68 s. ;

9. Любченко П. Сільськогосподарський кредит і кредитна сільськогосподарська кооперація / П. Любченко // Сільський господар. – 1924. – № 16. – С. 4-18 ; Liubchenko P. Silskohospodarskyi kredyt i kredytna silskohospodarska kooperatsiia / P. Liubchenko // Silskyi hospodar. – 1924. – № 16. – S. 4-18

10. Документы СНК и ВУЦИК УССР о формах содействия Комнезамам // ЦДАВО України – Ф.27, – Оп 4, – Спр. 25-а, – Арк. 63-68 ; Dokumenty SNK i VUTsIK USSR o formakh sodeystviya Komnezamam // TsDAVO Ukraini – F.27, – Op 4, – Spr. 25-a, – Ark. 63-68.

11. Бюллетень наркомзема УССР.- 1924. - № 51-52.; Byulleten narkomzema USSR.- 1924. - № 51-52.

12. Бухарин Н. И. Избранные произведения / Н. И. Бухарин. – Москва : Политиздат, 1988. – 500 с. ; Bukharin N. I. Izbrannye proizvedeniya / N. I. Bukharin. – Moskva : Politizdat, 1988. – 500 s.

13. О работе сельхозкредитсоюзов // ЦДАВО України – Ф.337, – Оп 1, – Т. 2 – Спр. 4344, – Арк. 1-18.; O rabote selkhozkreditsoyuzov // TsDAVO Ukraini – F.337, – Op 1, – T. 2 – Spr. 4344, – Ark. 1-18.

14. Материалы об обороте, распределении и возврате кредитов // ЦДАВО України – Ф. 1, – Оп. 3, – Спр. 2645, – Арк. 6-27.; Materialy ob oborote, raspredelenii i vozvrate kreditov // TsDAVO Ukraini – F. 1, – Op. 3, – Spr. 2645, – Ark. 6-27.

15. Рыбак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні 1921-1932рр. – Київ, Рідний край, 1999. – 90 с. ; Rybak I. V. Selianska vzaiedopomoha v Ukraini 1921-1932rr. – Kyiv, Ridnyi kraj, 1999. – 90 s.

16. Гайстер А. Достижения и трудности колхозного строительства / А. Гайстер. – Москва, Изд. Ком. академии, 1929. – 96 с. ; Gayster A. Dostizheniya i trudnosti kolkhoznogo stroitelstva / A. Gayster. – Moskva, Izd. Kom. akademii, 1929. – 96 s.

17. Материалы о состоянии сельского хозяйства Украины и работы на селе. – Харьков, 1929. – 54 с. ; Materialy o sostoyanii selskogo khozyaystva Ukrainy i raboty na sele. – Kharkov, 1929. – 54 s.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2015 р.

A. Lubchinskiy

CREDITING INSTITUTION AS THE STIMULATED FACTOR OF UKRAINIAN VILLAGE DEVELOPMENT IN THE 20-TH YEARS OF THE XX-TH CENTURY

All complex of the economic measures inculcated in 20th of XX of century in Ukraine is a certain lesson in development of modern social and economic processes with the aim of strengthening of the Ukrainian state system.

This article investigates of credit relations institution between the soviet state and Ukrainian peasantry in the 20-th years of the XX-th century. Different forms of agricultural producers crediting concern to the system of credit relations, in the case.

The state stimulated with different level provided peasants by material incentive for rising the productivity of labor, to stimulate introduction of advanced technologies, to make use of new methods of ground cultivation.

The article contemplates the financial part of the Ukrainian village life on the eve of the complete collectivization in Ukraine.

The major aspect of the given research is an activity analysis of financial institutions. For crediting of peasants, the state, specially, created the number of banking institutions, credit unions and credit associations. Considerable aid in definition of an ultimate goal of the state crediting of agricultural producers is given in the analysis of financial "stability" in the country. Funding of villages is a serious part of the state, budgetary policy, and consequently we perform only a partial analysis of this policy, money receipt and outflow.

The credit policy of the Soviet government had a wide spectrum of actions. It covered all layers of peasants. Indeed, there were different kinds of crediting for different village layers. On the basis of the given review we can analyze not only the differentiated approach of the state to crediting of different kinds of agriculture, but also track back the expediency of their financing. Obviously, average and prosperous individual producers were more serviceable credit payers, whereas poor individual proprietors and collective farms (collective farmers, state farms, a commune etc.) were sometimes in state's good graces and often dragged out or were absolutely unable to return credit money which, subsequently, was cancelled by the state.

The aim of this research is to investigate not only the fact, itself, of credit allocation, but state differential methods of approach to the rate choice, duration of crediting and rate of interest.

This investigation deals with different aspects of crediting institution influence to the level of agricultural production and work productivity in the Ukrainian village in the 20-th years of the XX-th century.

Keywords: *peasant, crediting, initial capital, taxes, individual peasant economy, collective farm, state farm, credit society.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н., проф.; Молчанов В.Б., к.і.н., с.н.с.*

УДК 94(477.74)“18/19”:061.1:323.15.000.374.72

В.В. Македон

ПРОСВІТНИЦТВО В ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ОБ'ЄДНАНЬ У СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті досліджується просвітницька діяльність національно-культурних об'єднань Одеси у середині ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено етапи та прояви цієї діяльності, постаті найбільш активних осіб, що рухали просвітницьку справу в Одесі. Основою статті є документи з фондів Державного архіву Одеської області та преси

Ключові слова: *Одеса, просвітництво, національно-культурні об'єднання.*

Просвітництвом є всі недержавні, громадські, дії, спрямовані на подолання неписьменності серед неосвічених верств населення, або надання додаткових знань всім, хто цього добровільно бажає. Одним з найдієвіших засобів поширення просвіти було створення відповідних спілок, організацій, зокрема, належних до окремих національних спільнот. Більшість з них намагались поєднувати благодійні та просвітницькі завдання, що відобразилось у назві частини з них: Чеське благодійне та освітнє товариство імені Я.А. Коменського у Києві, Санкт-Петербурзьке Естонське товариство освіти та захисту сиріт.

Метою цієї статті є дослідження внеску у просвітницьку справу національно-культурних об'єднань (організацій, товариств) Одеси – одного з найбільш поліконфесійних/мовних/етнічних міст Російської імперії, яким воно залишається і досі. Головним чином, стаття базується на актових документах з фондів Державного архіву Одеської області, друкованих актових матеріалах і меншою мірою на нарративах, таких як повідомлення преси. Історіографічна база цієї статті є широкою, якщо вважати нею загальні згадки про одеські товариства, але вузькою, якщо йтиметься про комплексний аналіз, винесений у назву та тему нашої статті. Найціннішими для нас є роботи, присвячені товариствам просвітницького типу, що було відображено в назвах цих товариств [1; 2; 3].

Рівень писемності серед національних груп Одеси наприкінці XIX ст. не був однаковим. Перші докладні та більш достовірні дані надають переписи 1890-х років: одноденний міський перепис 1 грудня 1892 р. та загальний перепис Російської імперії 1897 р. За підсумком першого з них, серед одеситів письмених було 50 % (202,493 особи). Значною була гендерна нерівність: якщо грамотних чоловіків було 67,5 %, то жінок – лише 46,2 %, а у приміських ділянках взагалі – 23,9 %. Це може свідчити і про визнання факту грамотності саме російською, державною, мовою, тоді як власними мовами ті ж самі особи могли бути не письменими. Найбільш письменими були представники духовенства, дворянства та іноземні піддані. При чому в їхньому середовищі спостерігалась рівномірність між чоловіками та жінками.

Більш докладні відомості містив перепис 1897 р. Майже суцільну грамотність демонстрували носії французької мови – 89,56 % - серед чоловіків та 93,97 % - серед жінок. Ненабагато, але жінки переважали чоловіків і серед німців, які також відрізнялись високим рівнем писемності (76 %). Аналогічна ситуація була і серед поляків. Окрім цих провідних за рівнем писемності національностей, високий рівень також демонстрували греки, вірмени, татари, якщо рахувати за обома статями. Натомість, в середовищі інших національностей спостерігались значні диспропорції, що знижували загальний показник. Наприклад, серед євреїв було 60 % письмених чоловіків, але серед жінок – лише 34,94 %. Найбільш сумною виглядає ситуація в українців (малоросів), в яких лише 18 % жінок та 35 % чоловіків були письменими. В аналогічному стані перебувало білоруське жіноцтво (23 % письмених), хоча 54 % білоруських чоловіків були письменими. Половина росіян (великорусів) була письменною – 41 % жінок та 51 % чоловіків. Ненабагато кращою була ситуація серед поляків: 66 % жінок та 63 % чоловіків.

Загалом, в середньому трохи понад половини представників кожної з національних спільнот Одеси залишались неграмотними. Втім, статистика не фіксувала ступінь володіння рідною мовою. Інші джерела свідчать про те, що проблема збереження власної мови, грамотності рідною мовою, і, ширше, загроза асиміляції, стояла гостро перед всіма спільнотами і особливо серед тих, що традиційно зазнавали утисків від влади за «неблагонадійність». Статистика не фіксувала якості рівня писемності. Але, вочевидь, здебільшого йшлося лише про початковий, загальний, рівень. Це видно з даних про навчальні заклади, що скінчили респонденти: лише 2,4 % письмених чоловіків мали вищу освіту (2 % від загальної кількості письмених) та 0,2 жінок. Більш того, лише 10,8 % чоловіків та 14,1 % жінок отримали освіту у середніх навчальних закладах.

Безсумнівно, що до 1890-х років ситуація була ще гіршою. Тому не дивно, що більшість одеських громадських організацій більшою чи меншою мірою переймались просвітництвом. З іншого боку, саме завдяки їх діяльності наприкінці XIX ст. кількість письмених збільшилась.

Перш за все слід відзначити діяльність тих національно-культурних товариств, які винесли цю місію у свою назву і тому мають вважатися суто просвітницькими, хоча в їх

діяльності були і інші напрямки, передусім, благодійний. На перше місце не лише за хронологією заснування, але й за масштабами діяльності, слід поставити «Одеське відділення товариства поширення просвіти серед євреїв в Росії» (далі – ОПЄ). ОПЄ діяло з 1867 по 1920 рік (з перервою у 1871 - 1879 рр.), як філія Санкт-Петербурзького товариства, що виникло дещо раніше, у 1863 р. Головними напрямками у просвітницькій діяльності ОПЄ було опікування вищою, середньою, жіночою освітою єврейської молоді, організація бібліотек, просування єврейської історіографії, видання популярної літератури про євреїв. В кожному з цих напрямків товариство досягло великого поступу, попри періодичні скарги на байдужість до справи з боку потенційних жертводавців – заможних євреїв.

Наприклад, у 1910 р. ОПЄ опікувалося 8 приватними чоловічими школами, 4 жіночими, 1 для обох статей, 2 вечірніми чоловічими та 2 вечірніми жіночими. Матеріальну допомогу від ОПЄ отримували учні 1 вищого навчального закладу та 1 жіночого, 17 середніх чоловічих, 26 середніх жіночих, 5 нижчих чоловічих, 3 нижчих жіночих та 2 спеціальних навчальних заклади. Найвиразніше просвітницька місія товариства відбилась в організації популярних лекцій. Субкомісія при шкільно-педагогічній комісії склала доповідь про влаштування педагогічних курсів для вчителів єврейських шкіл Одеси. 65 вчителів громадських єврейських початкових шкіл отримали можливість відвідати лекцію професора І. Слешинського з методики викладання арифметики. Були організовані курси малювання для вчителів, обговорювалися питання проведення шкільних екскурсій.

При ОПЄ працював шкільно-педагогічний музей імені доктора Л.Г. Гольда, що насправді нагадував не класичний музей, а був приміщенням, де зберігалися навчальні посібники, таблиці, картини, якими активно користувалися. У 1909 р. посібники з музею видавали 717 разів, що складало 2896 предметів, у 1910 р. – 726 та 3123 предметів. У бібліотеці ОПЄ зберігалось 14 тисяч книг. У 1909 р. надійшло 1130 книг, у 1910 р. – 1054 книг.

З 18 вересня 1910 р. до 1 травня 1911 р. ОПЄ організувало безкоштовні вечірні курси для чоловіків при Громадському єврейському жіночому професійному училищі. Спочатку на курси записалось 186 осіб. Після іспитів було зараховано 97 осіб, з яких лише 8 раніше навчались у різних нижчих навчальних закладах. Учні приймалися до школи за іспитом. Для вступу у старшу групу було необхідно швидко та вдумливо читати російською, знати елементарні правила правопису та перші дві дії над числами будь-якої величини. У старшу групу приймалися малограмотні, які знали 4 дії у межах першої сотні, у підготовчу – цілком безграмотні.

Після приймальних іспитів педагогічна рада зарахувала 107 осіб, 31 – у старшу групу, 66 – у молодшу та 10 (безграмотних) у підготовчу. За родом зайнять слухачі були: 51 ремісник, 8 фабричних робітників, 6 набірників, 22 прикажчики, 5 дрібних конторських службовців, решта – без певних занять.

У перші місяці щоденно курси відвідували у середньому – 60 - 75 осіб. На початку другого півріччя, тобто у січні - лютому 1911 р., всіх учнів було 65. Перед Великоднем кількість учнів скоротилася до 40 - 45, а у квітні школу відвідували лише 30 учнів. Заняття відбувались тричі на тиждень. Викладали російську мову (4 уроки на тиждень у кожній групі), арифметику (2 уроки на тиждень у кожній групі). Історія, географія, природознавство викладались по одній годині разом учням трьох груп. Майже всі учні користувалися безплатними абонементом у бібліотеці Одеського відділення, відвідали обсерваторію [3, с. 84-85].

Наступним за часом заснування спеціально-просвітницьким одеським товариством була Українська «Просвіта», дозвіл про відкриття якої 25 листопада 1905 р. Головним досягненням товариства було запровадження у процес викладання гімназії

Л. Ковальчука у центрі міста української мови. Планували діячі «Просвіти» й відкриття окремої україномовної гімназії, проте, отримали відмову уряду. Тоді «Просвіта» передала значну суму зібраних грошей на початкові школи Поділля, де єпископ Никон домогся від Синоду дозволу на відкриття церковно-приходських українських початкових 2-х та 3-х річних шкіл.

Просвітницька, тобто основна, діяльність «Просвіти» відбувалась за такими чотирма напрямками: читання на зборах рефератів на різноманітні теми, головним чином літературні (біографії письменників та аналіз їхніх творів), етнографічні, фольклорні, історичні, природознавчі (з гігієни, медицини, біології та ін.); всіх рефератів прочитано в 1906 р. – 61; у 1907 р. – 63; у 1908 р. – 42; влаштування літературно-музично-вокальних вечорів для членів товариства та їх родин; організація аматорських вистав; улаштування бібліотеки та читальні та книжкової лавки у приміщенні товариства [4; 5; 6; 7; 8].

У 1909 р. «Просвіта» була закрита, однак у 1918 р. на хвилі революційного піднесення відновила свою роботу [9]. В цей час у місті існували численні відділення, або самостійні українські об'єднання під однаковими назвами «Просвіта» в окремих районах Одеси, або об'єднання за професійною ознакою (залізничників і т.п.).

11 вересня 1906 р. в Одесі було засноване «Німецьке товариство просвіти Південної Росії», що прагнуло поширити освіту серед німецьких колоністів на великих обширах Новоросійського краю та Кавказу. У відповідності з завданням, товариство мало діяло в Одесі, хоча саме з Одеси поширився процес заснування його численних філій. У 1908 - 1915 роках в Одесі існувало «Південноруське католицьке німецьке товариство просвіти», що прагнуло відкриття нових шкіл, освітніх курсів, бібліотек, читалень, лекцій, концертів, виставок і т.п. [10; 11]

У 1918 р. і без того порівняно численні єврейські об'єднання поповнились «Єврейським культурно-просвітницьким товариством на Пересипу», що було зареєстровано судом за ініціативою 7 міщан-євреїв. Розташовувалося товариство на Ярмарковій площі. Згідно статуту, товариство мало засновувати бібліотеку-читальню, курси єврейської мови, літератури та загальноосвітні лекції [12].

Незважаючи на те, що нам не вдалося більше зафіксувати товариств окремих національних громад, у назві яких було б відбито просвітництво як головну їх місію, майже всі національно-культурні об'єднання розглядали просвітництво як одне зі своїх головних завдань. Передусім, спорідненим з ОПЄ було «Товариство для поширення правильних відомостей про євреїв та єврейство» [13]. Засноване у 1912 р. як філія Московського (існувало з 1906 р.), у 1910-х роках воно розміщалося у будинку 16 на вулиці Спирідонівській. У цьому ж будинку знаходились приміщення «Латиського громадського зібрання» та «Литовського громадського зібрання «Рута». Членом комітету товариства був відомий мікробіолог Я.Ю. Бардах. Засновником товариства в Одесі був один з чільних діячів ОПЄ Григорій Еммануїлович Вейнштейн. Цей факт дозволяє говорити про велику ступінь спорідненості та співпраці цього товариства та ОПЄ. Як і інші товариства, це товариство організувало публічні лекції. Так, доповідь відомого історика Йосипа Клаузнера «Сущность еврейской этики», прочитана ним 24 жовтня 1915 р., була у наступному році видана окремою брошурою.

Досить несподівано, якщо орієнтуватися лише на назву, у потужний просвітницький осередок перетворилось «Одеське товариство взаємодопомоги прикажчиків-євреїв» (прикажчики – торгівельні агенти, схожі на сучасних менеджерів). Товариство існувало у 1862 – 1920 роках. Головним осередком товариства до початку ХХ ст. був будинок на вулиці Ремісника, 13. На початку ХХ ст. центр перемістився на вулицю Троїцьку, на розі Олександрівського проспекту, у прибутковий будинок, та зал клубу товариства «Уніон» на 500 місць. Приблизно стільки ж осіб було членами

товариства за перші 25 років його існування. Публічні, популярні, лекції у цьому залі, організовані лекційною комісією, набули великого суспільного резонансу і були одним з головних просвітницьких напрямків діяльності товариства. Лекції з природознавчих дисциплін тут читали професори О.О. Веріго, В.В. Зав'ялов, Є.М. Щепкін. Але головним досягненням товариства у просвітницькій діяльності було успішне налагодження роботи бібліотеки, що відкрилась у 1875 р. завдяки зусиллям С.Л. Бернфельда. На початку свого існування бібліотека нараховувала 1138 томів та 127 читачів. У 1913 р. у бібліотеці було вже 1700 читачів та 45000 томів [14; 15].

Лідерами бібліотечної комісії були її голова С.Г. Повес та секретар Л.Г. Коган, один з засновників бібліотечної справи в Одесі у переламних 1920-х роках, відомий пушкініст. Бібліотека складалась з 16 відділів: богослов'я, філософія та психологія, історія, література, мистецтво, правознавство та суспільні науки, природничі науки; географія, етнографія та мандрівництво; технологія, ремесла, товарознавство, кустарне виробництво; красне письменство, книги для дітей та юнацтва, підручники, довідники, періодика. У 1885 р. у бібліотеці, за ініціативою В.І. Сигала, відкрився відділ «Hebraica» (книги на івриті та їдиш), у 1887 р. – відділ «Judaica», за ініціативою Г.А. Тарнополя (пізніше після його смерті названий на його честь). У 1910 р у відділі «Judaica» було 439 російськомовних книг, 356 книг німецькою, французькою та іншими західноєвропейськими мовами, та 18 назв періодичних видань. У 1903 р. відділ «Hebraica» був описаний та класифікований С.М. Дубновим та У.М. Гінцбергом (Ахад Гаом), що було першим досвідом класифікації книг на їдиш та івриті. Кількість читачів-жінок мала стійку тенденцію до перевищення кількості читачів-чоловіків. Так, у 1910 р. жінок було 47 %, а чоловіків – 40 % (решта – діти). Спостерігалась еволюція соціального складу читачів: збільшувалась кількість торговців та служачих та учнів.

Про вагу бібліотеки у культурі Одеси свідчать прихильні відгуки журналістів. Так, один з них писав у 1900 р.: «...Это учреждение полными пригоршнями сеет разумное доброе вечное» [16]. Через 16 років оцінка була ще більш піднесеною: «...Нужно много любви к делу, много стойкости и веры в важность того, что делаешь, чтобы непрерывно в течение 35 лет холить и растить такое нежное растение, каким по условиям нашей тяжелой действительности является библиотечное учреждение...» [17].

За потенціалом бібліотеку товариства вважали другою після Публічної на вулиці Херсонській, а за зібранням їудаїки – другою після Санкт-Петербурзького. Вело товариство і видавничу діяльність. Зокрема, були видані книжки про літературних модерністів та брошура Л. Когана «Н.В. Гоголь – проповідник и пророк».

Продовженням бібліотечно-просвітницької діяльності єврейської громади Одеси було створення у 1919 р. товариства «Одеська єврейська громадська бібліотека «Сейфер» імені Хаїма Нахмана Бяліка». Одним з її засновників був видатний єврейський діяч Самуїл Самсонович Пен. На відміну від бібліотеки товариства прикажчиків, ця бібліотека мала сприяти читанню книг на єврейській мові. Але, з очевидних політичних причин, товариство не розвинуло діяльності, хоча і заклало основи єврейського «червоного ренесансу» в УСРР у 1920-х роках [18].

Просвітницька місія відобразилась у статутах та діяльності майже всіх національно-культурних товариств. Так, у статуті Одеського Грецького благодійного товариства серед напрямків діяльності зазначалось відкриття школи у приміщенні Грецької церкви та інших [19, арк. 14]. Найбільш виразно товариство допомагало Грецьким комерційним училищам.

Велику активність розгорнуло у 1906 - 1915 роках «Південноруське німецьке товариство». У 1908 р. при товаристві було відкрито бібліотеку та щоденний читальний зал у Лютеранському провулку, 2, неподалік від знаменитої кірхи. Молодь користувалась бібліотекою безкоштовно. У 1912 р. бібліотеку відвідав 141 читач. Для

порівняння – у бібліотеці товариства прикажчиків у 1909 р. було понад 3000 абонентів та 73341 замовлення. Товариство організувало просвітницькі популярні лекції на літературну, історичну, природознавчу та медичну тематику. Серед лекторів був видатний археолог, антикознавець, професор Новоросійського університету Ернст фон Штерн. Лекції про гігієну зубів читав лікар Я.М. Флеммер, про гігієну очей – лікар Ф.К. Вернке [20, с. 330].

Відчувши певну небезпеку, на початку ХХ ст. активізувалась діяльність російських організацій, що мала в Одесі певну соціальну базу. У 1906 р. в Одесі був заснований «Союз русских людей» на чолі з М.М. Родзевичем. При союзі було створено гімназію, яку очолив сам М. Родзевич. Згодом товариство мало вже жіночий навчальний заклад, 2 початкові школи та ремісничі класи [21; 22]. У них навчались 400 дітлахів. Унікальною рисою у просвітницькій діяльності товариства було створення антиалкогольного осередку – «Братства тверезості». У 1911 р. зусиллями М. Родзевича був організований лекційний комітет при попечительстві про народну тверезість. У 1909 – 1910 роках при союзі існував студентській відділ. В одній зі своїх доповідних записок М. Родзевич писав: «Из местных монархических организаций именно Одесский Союз Русских Людей, не чуждаясь политики, занялся в то же время исключительно педагогической деятельностью, воспитывая в своих учебных заведениях детей в религиозно-нравственном духе... Лица, стоящие во главе общества, честно и безупречно относятся к своим высоким обязанностям». Ці риси дають підстави вважати «Одесский союз русских людей» культурно-просвітницькою та благодійною організацією, а не політичною партією, як це іноді трапляється в літературі.

У 1919 р. естафету в російських правих націоналістів підхопили ліберали, які створили «Русскую лигу». Вона прагнула поширювати та захищати російську мову та культуру, проводити просвітницькі заходи [23].

Всі перші два десятиліття ХХ ст. відзначались великою активністю польської громади Одеси, що гуртувалась переважно навколо «Дома польського» та «Огніська». Поляки активно користувалися таким перевіреним методом як публічні лекції. Наприклад, у 1916 р. у «Домі польському» член Одеської судової палати А.Е. Бардзький прочитав трьохгодинну лекцію «туга за Батьківщиною у висвітленні польських поетів». Пані Л. Марцинек декламувала вірші М. Конопницької та Ю. Словацького [24]. У 1918 р. Одеський відділ «Польської шкільної матиці» докладав зусиль для просвітництва робітників Одеси, опікувався трьома польськими школами з 500-ми дітлахами [25]. Велике значення просвітницькій місії надавали студентські земляцтва, клуби, гуртки, що формувалися за національною приналежністю.

Наприкінці статті, зазначимо, що у просвітницькому русі національно-культурних товариств відчувались об'єднавчі тенденції. Найбільш рельєфно вони відбилися у діяльності «Слов'янського благодійного товариства імені Святих Кирила та Мефодія» та заснуванні та діяльності у 1917 – 1920 роках «Народного університету». Вступаючи до цих організацій, члени різних національних громад Одеси, не лише не втрачали своїх рис та відмовлялись від основних завдань, але й отримували більші можливості для культурно-просвітницької діяльності, передусім шляхом проведення народних читань.

Отже, просвітницька діяльність національно-культурних товариств Одеси до встановлення комуністичного режиму розгорталась у три основних етапи: 1) період до революції 1905 р.; 2) період 1905 - 1917 років; 3) період 1917 - 1920 років. На першому з них ми бачимо майже повне домінування єврейської громади. Другий етап виглядає більш різноманітним і ознаменувався передусім такими явищами як оформлення національно-культурних товариств українського та російського народів, що було показником пришвидшення процесу їх диференціації з єдиного кола «православних». Репресії початку 1910-х років дещо призупинили цей процес, але він з новою силою

відродився на третьому етапі. На всіх етапах просвітництво було тісно пов'язано з націєтворчими аспіраціями та зусиллями національних спільнот Одеси, а також з загальними гуманістичними мотивами інтелігенції. Спектр загальних світоглядів, що намагалися закласти у свідомість слухачі та читачів шляхом публічних читань, заснуванням бібліотек і т.п. члени товариств, був широким: від консерватизму (в тому числі, і крайнього як у випадку «Союза русских людей») до націонал-демократизму, соціал-демократії та лібералізму. Досвід складного процесу виховання народних мас став підґрунтям процесів вже радянської доби і має бути взятий до уваги і тепер.

Список використаної літератури

1. Доценко В. О. Єврейські культурно-просвітницькі товариства українських губерній Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / В. О. Доценко // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди]. Сер. : Історія та географія. – 2014. – Вип. 50. – С. 9-14 ; Dotsenko V. O. Yevreiskii kulturno-prosvitnytski tovarystva ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii (kinets KhKh – pochatok KhKh st.) / V. O. Dotsenko // Zbirnyk naukovykh prats [Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody]. Ser. : Istoriiia ta heohrafiia. – 2014. – Vyr. 50. – S. 9-14

2. Петришина Л. В. Жінка в історії діяльності Одеської «Просвіти» (1905-1909 рр.) / Л. В. Петришина // Наукові праці [Державного гуманітарного університету ім. П. Могили]. Історія. – 2007. - Т. 74. Вип. 61. – С. 153-157 ; Petryshyna L. V. Zhinka v istorii diialnosti Odeskoi «Prosvity» (1905-1909 rr.) / L. V. Petryshyna // Naukovi pratsi [Derzhavnoho humanitarnoho unyversytetu im. P. Mohyly]. Istoriiia. – 2007. - T. 74. Vyr. 61. – S. 153-157

3. Отчет Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1910 год. – Одесса, 1911. – 140 с. ; Otchet Odesskogo otdeleniya Obshchestva rasprostraneniya prosveshcheniya mezhdru evreyami v Rossii za 1910 god. – Odessa, 1911. – 140 s.

4. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника – Оп. 7. – Спр. 314 О закрытии украинского общества «Просвіта», 17 арк.; Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. – F. 2 Kantseliariia Odeskogo gradonachalnyka – Op. 7. – Spr. 314 O zakrytii ukrainskogo obshchestva «Prosvita», 17 ark.

5. Звіт українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1908 рік. – Одеса, 1909.; Zvit ukrainskogo tovarystva «Prosvita» v Odesi za 1908 rik. – Odesa, 1909.

6. Общество «Просвіта» в Одессе // Киевская старина. – 1905. – № 11-12.; Obshchtstvo «Prosvita» v Odesse // Kievskaiia starina. – 1905. - № 11-12.

7. Самітній Г. У «Просвіти» в Одессе / Г. У. Самітній // Киевская старина. – 1906. – № 4 ; Samitnii H. U «Prosvity» v Odesse / H. U. Samitnii // Kyevskaia staryna. – 1906. – № 4 ;

8. Товариство «Просвіта» в Одесі // Просвіт'янин. – 1907. – Т. 1. Кн. 1. Ч. 1 ; Tovarystvo «Prosvita» v Odesi // Prosvit'ianyn. – 1907. – T.1. Kn. 1. Ch. 1

9. Петровський Е. П. Одеська «Просвіта» в 1918 - 1920 роках (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області) / Е. П. Петровський // Південь України : етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2007. – С. 292-300 ; Petrovskiy E. P. Odeska «Prosvita» v 1918 - 1920 rokakh (za materialamy arkhivu USBU v Odeskii oblasti) / E. P. Petrovskiy // Pivden Ukrainy : etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry. – Odesa, 2007. – S. 292-300

10. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника – Оп. 7. – Спр. 101 Устав немецкого общества образования в Южной России, 23 арк.; Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. – F. 2 Kantseliariia Odeskogo gradonachalnyka – Op. 7. – Spr. 101 Ustav nemetskogo obshchestva obrazovaniia v Yuzhnoi Rossii, 23 ark.

11. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника – Оп. 7. – Спр. 245 Устав Южно-Русского католического немецкого Общества Образования, 15 арк.; Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. – F. 2 Kantseliariia Odeskogo gradonachalnyka – Op. 7. – Spr. 245 Ustav Yuzh-Russkogo katolicheskogo nemetskogo Obshchestva Obrazovaniia, 15 ark.

12. Державний архів Одеської області. – Ф. 635 Одеський окружний суд – Оп. 1. – Спр. 356 О регистрации еврейского культурного просветительного общества на Пересыпи, 12 арк.; Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. – F. 635 Odeskyi okruzhnyi sud – Op. 1. – Spr. 356 O registratsii evreyskogo kulturnogo prosvetitel'nogo obshchestva na Perecypï, 12 ark.

13. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника – Оп. 7. – Спр. 493 Устав общества распространения правильных сведений о евреях и еврействе, 9 арк.; Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. – F. 2 Kantseliariia Odeskogo gradonachalnyka – Op. 7. – Spr. 493 Ustav obshchestva rasprostraneniia pravilnykh svedeniï o evreiakh i evreystve, 9 ark.

14. Отчет библиотеки Общества взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы имени учредителя ее С. Л. Бернфельда за 1907 год. – Одесса, 1908. – 45 с.; Otchet biblioteki Obshchestva vzaimnogo vspomoshchestvovaniia prikazchikov-evreev g. Odessy imeni uchreditelia ee S.L. Bernfelda za 1907 god. – Odessa, 1908. – 45 s.

15. Систематический каталог библиотеки Общества взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы имени учредителя ее С. Л. Бернфельда. – Одесса, 1910. – 346 с.; Sistematicheskiy katalog biblioteki Obshchestva vzaimnogo vspomoshchestvovaniia prikazchikov-evreev g. Odessy imeni uchreditelia ee S.L. Bernfelda. – Odessa, 1910. – 346 s.

16. Южное обозрение. – 1900. – 3 марта.; Yuzhnoe obozrenie. – 1900. – 3 marta.

17. Одесское обозрение. – 1916. – 25 августа.; Odesskoe obozrenie. – 1916. – 25 avgusta.

18. Державний архів Одеської області. – Ф. 635 Одеський окружний суд – Оп. 1. – Спр. 401 О регистрации общества Одесская еврейская общественная библиотека «Сейфер», 15 арк.; Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. – F. 635 Odeskyi okruzhnyi sud – Op. 1. – Spr. 401 O registratsii obshchestva Odesskaia evreyskaia obshchestvennaia biblioteka «Seifer», 15 ark.

19. Державний архів Одеської області. – Ф. 765 Одеське грецьке благодійне товариство – Оп. 1. – Спр. 1 Устав общества.; Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. – F. 765 Odeske gretske blagodiïne tovarystvo – Op. 1. – Spr. 1 Ustav obshchestva.

20. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы: 1803-1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса, 1999. – 520 с. ; Plesskaya-Zebold E. G. Odesskie nemtsy: 1803-1920 / E. G. Plesskaya-Zebold. – Odessa, 1999. – 520 s.

21. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника – Оп. 7. – Спр. 297 Устав артели торговцев книгами и периодическими изданиями при обществе Одесский союз русских людей, 82 арк.; Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. – F. 2 Kantseliariia Odeskogo gradonachalnyka – Op. 7. – Spr. 297 Ustav arteli torgovtsev knigami i periodicheskimi izdaniiami pri obshchestve Odesskii soyuz russkikh lyudei, 82 ark.

22. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника – Оп. 11. – Спр. 223 Заявления, жалобы и переписка с учреждениями и лицами о конфликтах в Одесском отделении союза русского народа, о студенческом отделе, об открытии ремесленной школы и др.; Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. – F. 2 Kantseliariia Odeskogo gradonachalnyka – Op. 11. – Spr. 223 Zaiavlenie, zhaloby i perepiska s uchrezhdeniiami i litsami o konfliktakh v Odesskom otdelenii soiuz russkogo naroda, o studencheskom otdele, ob otkrytii remeslennoy shkoly i dr.

23. Гроссман Л. К открытию Русской лиги / Л. Гроссман // Одесский листок. – 1919. – 3 апреля.; Grossman L. K otkrytiiu Russkoyu ligi / L. Grossman // Odesskiy listok. – 1919. – 3 apreliia.

24. Тоска по родине в освещении польских поэтов // Одесский листок. – 1916. – 18 ноября.; Toska po rodine v osveshchenii polskikh poetov // Odesskiy listok. – 1916. – 18 noiabria.

25. Ф.П. 1918 год в жизни Одесской польской колонии / Ф. П. // Одесский листок. – Приложение № 1 за 1919 г. ; F.P. 1918 god v zhizni Odesskoyu polskoyu kolonii / F. P. // Odesskiy listok. – Prilozhenie № 1 za 1919 g.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2015 р.

V. Makedon

ENLIGHTENMENT IN THE ACTIVITIES OF NATIONAL-CULTURAL ASSOCIATIONS OF ODESSA IN THE MIDDLE OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

Enlightenment is all private, public actions to combat illiteracy among uneducated population, or providing additional knowledge to anyone who wishes it voluntarily. One of the most effective means of spreading education was the creation of relevant associations and organizations, particularly appropriate to individual national communities. Most of them tried to combine charitable and educational tasks.

This article focuses on studying of the contribution of educational affairs of national-cultural associations (organizations, companies) of Odessa which is one of the most multi-religious / linguistic / ethnic cities of the Russian Empire, still remains today. Mainly, the article is based on documents from the documentary funds of the State Archive of Odessa region, printed assembly materials and less on narratives such as media reports. Historiographical framework of this paper is broad, if we consider its general mention of the Society members, but narrow, if it focuses on comprehensive analysis rendered in the title and theme of this article. The most valuable for us is to work with educational type societies, it was reflected in the names of these companies.

More than half of the representatives of each ethnic communities of Odessa remained illiterate. However, statistics are not fixed the possession degree of their native language. Other sources indicate that the conservation of their own language, literacy in their native language, and by extension, the threat of assimilation was sharp to all communities and especially among those traditionally oppressed by the authorities for "disloyalty."

Enlightenment at all stages of education was closely linked with the creation of nation aspiration and efforts of national communities of Odessa, as well as general humanistic motives intellectuals. The range of common philosophies, trying to lay the consciousness of listeners and readers through public readings, establishment of libraries, etc. member companies was broad: from conservatism to national- democratism, social- democracy and liberalism.

Key words: Odesa, national-cultural associations, enlightenment.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Романцов В.М., д.і.н., проф.; Хмарський В.М., д.і.н, проф.

Ю.Р. Москальова

МАТЕРІАЛИ ДІЛОВОДСТВА ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII — ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті проведений джерелознавчий аналіз матеріалів діловодства щодо проблем дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України з другої половини XVIII – до початку XX ст. Подано класифікацію джерел даної групи, їх аналіз, визначено інформативний потенціал. Доведено, що матеріали діловодства представляють наймасштабнішу групу джерел за обраною проблематикою як за кількістю, так і за змістом. Діловодна документація звертає увагу дослідника на кількість благодійних установ різних типів, їх внутрішнє функціонування, фінансування, основні заняття вихованців. Звіти, матеріали ділового листування, донесення виступають цінними джерелами, оскільки відтворюють сутність існування благодійних товариств і закладів опіки зсередини, ілюструють ставлення окремих осіб до справ благодійності та піклування в регіоні.

Ключові слова: діловодна документація, опіка, благодійність, дитячі притулки, піклувальники.

У висвітленні питань дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України імперського періоду досить важливим є комплекс діловодної документації. Цей вид документів регулює відносини між окремими представниками суспільства, в силу чого є наймасштабнішим серед інших. За видами документи цієї групи надзвичайно різноманітні. Особливість джерел цього виду визначається тим, що вони відображають історичну дійсність з позиції представників суспільства. Основними видами матеріалів діловодства зазначеного періоду є: нормативна документація (положення, правила, інструкції тощо), протокольна (журнали), звітно-довідна (звіти, доповіді, записки), облікова (книги, журнали, реєстри вхідних і вихідних паперів) та ін.

Загалом питання благодійності в Російській імперії розглянуто в роботі І. Гребцової та С. Накаєвої [1], де висвітлено роль жінки у становленні державного піклування і громадської благодійності на Півдні України. Діяльність єврейських дитячих закладів Одеси представлені в кандидатській дисертації Ю. Гузенка [2]. З-поміж науковців, що зверталися до розробки проблеми благодійності на території Таврійської губернії, слід відзначити дослідження Ю. Богінської [3]. Одну з найкращих реконструкцій історії окремого благодійного закладу Таврійської губернії здійснила сімферопольська дослідниця О. Бобкова [4]. Окреме місце посідають дослідження А. Савочки, у яких розглянуто історію становлення та розвитку благодійних товариств Таврійської губернії у XIX – на початку XX ст. [5]. З-поміж інших українських науковців дана тематика опрацьована в роботах Ф. Ступака, О. Друганової, Н. Сейко та ін. [6]. У 2012 р. вийшла друком стаття Н. Гончарової, у якій зроблено джерельний аналіз періодичного видання «Вестник благотворительности» [7]. Однак, джерелознавчі студії з зазначеної проблематики залишаються малочисельними.

Метою даної розвідки є вивчення інформативного потенціалу діловодної документації, особливостей даного комплексу джерел.

Широкого розгалуження матеріали діловодства набувають в період другої половини XVIII ст. після губернських реформ Катерини II. Результатом реформи 1775 р. стала ліквідація більшості колегій, з яких були залишені лише три: Закордонних справ,

Військова і Морська. Нові губернські «Установи», що знаходилися в руках дворянства, підкорялися безпосередньо Сенату і правителю. Саме "Установи" детально визначили не лише місце і функції «присутственных» місць: губернського правління, казенної палати, судових установ та ін., але і порядок діловодства в цих установах, узгоджений із Генеральним регламентом.

Найбільшою групою джерел діловодного характеру з питань дитячої безпритульності та бездоглядності виступають численні звіти добродійних товариств, сирітських будинків, інших закладів опіки. Звіти дають велику кількість фактичних даних про особовий склад товариств, фінансові відомості щодо кошторису, прибутків і видатків за певний період роботи (переважно за один рік), кількість осіб, які отримали допомогу.

Серед добродійних об'єднань Херсонської губернії найпомітніше місце посідали Херсонське і Миколаївське громадські благодійні товариства, Одеське жіноче благодійне об'єднання. Останнє було найстарішим. Період Кримської війни вніс свої корективи у діяльність Одеського жіночого благодійного товариства. Через збільшення кількості покинутих дітей перед товариством постало питання розширення приміщень для безпритульних. Так, у звіті даного товариства за 1859 р. міститься інформація про відкриття відділення для сиріт віком до 3 років [8, с. 12].

У 1859 р. за активної участі Є.К. Воронцової в Одесі був відкритий будинок для сиріт-хлопчиків, названий на честь чоловіка – Михайло-Семенівським сирітським будинком. У звіті закладу за жовтень 1878 р. містяться відомості про кількість вихованців: на кошти засновниці до дитячого будинку було прийнято 30 вихованців, пізніше – ще 50 дітей, утримання яких здійснювалося за рахунок коштів товариства [9, с. 633].

На початку 60-х рр. XIX ст. громадськість почала проявляти дедалі більший інтерес до благодійної діяльності. У зв'язку з цим збільшилася кількість прохань про дозвіл на відкриття нових добродійних об'єднань. Так, наприклад, у 1861 – 1863 рр. Міністерство внутрішніх справ отримало 43 таких прохання [10, с. 135].

Значущим, в плані соціального захисту дітей, є історія існування Одеського єврейського сирітського товариства, який бере свій початок в 1868 р. як відділення для хлопчиків при Одеській Талмуд-Торі.

За даними звітів, 20 листопада 1868 р. єврейська громада отримала дозвіл Новоросійського генерал-губернатора П. Коцебу на відкриття сирітського будинку, який зазначав, що вважає можливим «дозволить открытие просимой богадельни, относя содержание оной на сет могучих быть пожертвований» [11, с. 4]. Відділення було відкрито 9 травня 1868 р. в пожертвованому А. Бродським будинку і поступило до відомства комітету Талмуд-Тори під опікою Є. Соловейчика і Ю. Гессена [12, с. 6]. Статут сирітського відділення був затверджений (з деякими змінами) Міністерством внутрішніх справ 31 грудня 1879 р. [13, с. 5-6].

23 березня 1880 р. на першому засіданні Опікунської ради було вирішено прийняти в відання ради сирітське відділення при Талмуд-Торі з 45 вихованцями, недоторканим капіталом на суму 51 000 руб. відсотковими паперами, будинком на Олександрівському проспекті та 50 000 руб. готівкою, що були пожертвовані А. Бродським на спорудження самостійного сирітського притулку. Залишалось придбати місце на вулиці Базарній і розпочати будівництво сирітського закладу [14, с. 56].

Дані зі звітної документації свідчать: на березень 1880 р. кількість сиріт у відділенні становила 45 хлопчиків; на грудень 1881 р. – 60 хлопчиків і 30 дівчаток; на січень 1891 р. – 162 вихованця (110 хлопчиків і 52 дівчинки); на 1 січня 1900 р. – 235 сиріт (183 хлопця і 52 дівчинки) [15, с. 4]. Це підтверджує той факт, що фінансова підтримка з боку населення та влади давала можливість Опікунській раді збільшувати

кількість опікуваних дітей та покращувати якість їх життя. У 1900 р. було додатково відкрито два класи для дівчаток [16, с. 6-7].

Аналіз діловодної документації дає підстави говорити і про життя вихованців після закінчення основного курсу навчання. Так, по закінченні училища і досягненні 12-13-річного віку вихованці переводилися в майстерні або на землеробську ферму, де в вечірні години під керівництвом викладача займалися повторенням пройденого в училищі матеріалу, отримували знання, необхідні реміснику та землеробу [17, с. 6-7]. У звіті сиротинця за 1896 рік є підтвердження про розгалуження навчально-господарської діяльності закладу. Окрім саду, городу, поля, виноградників, худоби, майстерні діти проводили час на екскурсіях (зокрема, на великих садових ділянках), з 1895 року – у власній оранжереї, побудованій зразкової теплиці [18, с. 5].

Як зазначалося у звіті дитячого закладу за 1891 р., на початку 90-х рр. XIX ст. опікунська рада домагається виділення в постійне користування сирітському будинку земельної ділянки у розмірі 40 дес. під влаштування землеробської ферми для поглибленого вивчення основ господарської справи. Одразу ж на ферму для ведення робіт переведено 12 хлопчиків і 3 дівчат [19, с. 6]. Відтепер діяльність вихованців набувала характеру навчально-господарського.

Цікавим є той факт, що звітна документація містила інформацію про покарання в Одеському єврейському сирітському будинку. Наприклад, за порушення дисципліни діяло «взыскание в виде лишения отпуска в субботу» [20, с. 5]. Велику увагу приділяли й якості навчання (особливо знанням з російської мови, математики, Закону Божого та господарської майстерності). Підтвердженням виступає інформація зі звіту за 1893 р., де вказано, що з 98 дітей переведено до наступного класу – 63, закінчили курс – 9, тобто решта – 26 учнів – залишилися на повторний курс [21, с. 10].

Опіка сиротами була одним з напрямків діяльності Товариства допомоги бідним євреям міста Миколаєва [22, с. 3]. Такого висновку можна дійти, аналізуючи звітну документацію цієї установи. Вже у 1901-1902 рр. визначилися основні напрямки просвітницької діяльності, які зберігалися весь період існування Товариства. Був створений тимчасовий притулок для дівчат-сиріт, в якому на повному утриманні перебували 36 безпритульних. На потреби закладу був створений спеціальний фонд. В одному зі звітів подано інформацію про додаткові шляхи фінансування закладу - влаштовано благодійну виставу 8 грудня 1901 р., яка принесла 529 руб. 85 коп. прибутку, та благодійний вечір у міському зібранні 3 лютого 1902 р. [23, с. 25].

У звіті за 1906 р. знаходимо інформацію, що восени цього ж року товариство відкрило пересувний шкільний музей, який почав обслуговувати безкоштовні єврейські школи, що отримували субсидії від товариства. Частина грошей на влаштування музею надав Санкт-Петербурзький комітет «Общества распространения просвещения между евреями в России» [24, с. 13].

Подібний заклад існував і в Криму. Заснований у Сімферополі у 1893 р., притулок для дівчат-сиріт значно розширив свою діяльність. Як свідчить звіт закладу, кількість місць у закладі поступово збільшувалася, досягнувши 1908 р. 70-ти [25, с. 4-6]. До того ж, у звітах Сімферопольського товариства подано інформацію про вдале влаштування дівчат після випуску з притулку.

В Одесі Товариство піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей, яке виникло у 1899 р., утримувало дитячу безкоштовну їдальню, денний притулок, інтернат та майстерню рукоділля для матерів. Товариство здійснювало допомогу не лише безпосередньо дітям-сиротам, а й батькам – у вигляді надання роботи, позик. Найбідніші родини отримували вугілля, мацу. Згідно зі звітом установи 1901 р. у їдальні годували від 130 до 280 дітей [26, с. 9].

Ще одним закладом, де заохочували та навчали дітей ремісничій справі, став притулок міського «Попечительства детских приютов» Відомства установ імператриці Марії. Заклад розпочав свою діяльність у 1903 р. на околиці Севастополя. Першочергово до закладу було зараховано 26 хлопчиків, але до кінця 1916 р. кількість дітей зросла до 50 [27, с. 64-67]. Вихованці приділяли увагу фізичній підготовці, військовій вправності, застосовували навички з уроків фізики та хімії безпосередньо на практиці.

Одним із негативних наслідків бездоглядності стало пияцтво серед підростаючого покоління. З 1896 р. у Миколаєві функціонував «особый комитет попечительства о народной трезвости». У 1906 р. при Миколаївському товаристві допомоги дітям нужденних робітників було відкрито безкоштовну школу-майстерню, на функціонування якої Комітет виділяв гроші [28, с. 15]. Пізніше Комітет розширив сферу своєї діяльності. На період літніх канікул для дітей влаштовували садок-школу, щоб запобігти негативним наслідкам бездоглядності. Щоденно цей садок відвідували 300-400 дітей, але недостатнє фінансування дозволяло забезпечити елементарним харчуванням лише 90 найбідніших дітей. Ці діти щоденно отримували по склянці молока і скибці чорного хліба [29, с. 18]. Установи такого типу підштовхували населення не залишатися байдужими до дітей, які опинилися в умовах впливу вулиці, та запобігати розповсюдженню хуліганства, крадіжок, пияцтва.

Звіти благодійних товариств надають нам цікаву інформацію щодо фінансування цих установ. Як відомо, значна сума надходила завдяки добровільним пожертвуванням та різного роду благодійним заходам. Зокрема, до Миколаївського благодійного товариства за 1909 р. грошові надходження були: з катка; від купальні; за гру притулкового оркестру; від проведених влітку гулянь та лотерей-алеґрії; з вистави, влаштованої у цирку 8 травня; від спектаклю, який відбувся в театрі Я.Я. Шеффера, – разом на суму 4722 руб. 82 коп. [30, с. 30]. Деякі гроші чи майно організація отримувала за духовною спадщиною. У 1900 р. грецький підданий Василь Герасимович Інґлезі заповів притулку Миколаївського благодійного товариства кам'яну лавку. Вона повинна була перейти у власність притулку через десять років після його смерті.

Миколаївське благодійне товариство поступово розширяло напрямки своєї роботи. Так, 26 жовтня 1903 р. було офіційно відкрито в притулку для дітей старшого віку міністерську народну школу. З утворенням такої школи вихованці притулку отримували освіту, і всі, хто її закінчував, користувалися такими ж правами і пільгами, як і випускники земських шкіл та шкіл Міністерства народної освіти. Товариство взяло на себе всі витрати з утримання школи в перший рік її існування. У 1909 р. Міністерство народної освіти виділило для школи 600 руб., саме товариство сплачувало 780 руб. [31, с. 12].

Важливою інформацією, яку містили звіти благодійних організацій, є відомості про членів товариств, їх кількість. Як приклад, на 1 січня 1910 р. у складі Миколаївського благодійного товариства перебувало 13 почесних та 221 дійсний член, а на 1 січня 1911 р. – 13 почесних та 223 дійсних [32, с. 2].

Подібною була ситуація і в Херсонському громадському благодійному товаристві, що спрямовувало свою діяльність на допомогу найбіднішим верствам населення. На 1 січня 1898 р. воно нараховувало 11 почесних та 244 дійсних члени [33, с. 3].

22 серпня 1864 р. розпочинає роботу Одеське товариство для піклування про немовлят і породіль. Цікавим є той факт, що притулок для немовлят, який існував при товаристві, не ставив за мету постійне утримування сиріт, а лише приймав і передавав дітей до нових родин [34, с. 630]. У звіті товариства містяться данні про те, що товариство брало на себе повноваження контролю за тими родинами, куди віддавали дітей. Для цього залучалися і народні вчителі, і місцеве населення. Відомості про

наявність покинутих батьками дітей містять і так звані «отношения» та «удостоверения» місцевих органів влади та різних організацій міста Одеси [35, арк. 118].

Особливо гостро постала проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в період і після Першої світової війни. На теренах Херсонської губернії утворювалися різні філантропічні об'єднання, що допомагали родинам тих, хто пішов на фронт. Але цілеспрямованої допомоги саме дитячим закладам опіки в цей час практично не спостерігається.

Своєрідною групою діловодної документації є «обзори» діяльності благодійних закладів. Даний вид документів демонструє напрямки діяльності опікунських установ: заняття в сиротинцях, шляхи фінансування, інформація про почесних членів. Так, наприклад, 25 липня 1914 р. у Миколаєві було утворено Товариство допомоги родинам нижніх чинів, яких призвали на військову службу, що видавало грошову підтримку найбільш бідним родинам військових [36, с. 2]. Зокрема, зустрічаємо мало документів, які б саме у зазначений період демонстрували підтримку саме дітей, які опинилися без батьківської опіки. Допомога органів опіки спрямовувалася переважно на родини військових. Так, своєрідним джерелом на підтвердження цього виступають «ремарки». Під 1917-м роком знаходимо документ: «Канцелярия Попечительства проситъ Вас, М.Г., произвести вновь обследование семейного и материального положения просителя», яким підтверджується перевірка стану сімей військовослужбовців і, за потреби, їм надається матеріальна допомога [37, арк. 8].

Діловодна документація закладів опіки демонструє, що початок Першої світової війни не тільки негативно вплинув на стан справ добродійних установ, але й стимулював зростання благодійної та суспільної активності в регіоні. Так, члени Романівського комітету для опіки сиріт селянського стану під час засідання 18 червня 1916 р. затвердили рішення про відкриття в Мелітополі нового дитячого притулку. Для цієї справи асигнували 1550 руб. Представники місцевого відділення комітету, отримавши гроші, не встигли винайняти приміщення для сиріт, тому 13 вихованців розподілили серед городян з платнею 15 руб. на місяць за кожну дитину. Погіршення економічної ситуації в країні 1917 р. завадило відкрити установу через брак коштів [38, с. 132].

Ще одним видом діловодної документації є «прошение», що у XIX ст. прийшло на зміну «челобитным». Зазвичай використовували подібний вид документа для висловлення офіційного прохання чи звернення, що мали на меті отримати дозвіл на задоволення певної потреби. Прикладом виступає «Прошение одесского градоначальника Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору о разрешении сбора пожертвованной на Еврейский сиротской дом», де міститься інформація про недостатність фінансування вказаного сиротинця лише за участі одного почесного громадянина Абрама Бродського. Важливим є повідомлення про чисельність дітей у даному закладі та розрахунок щодо щорічних витрат. Так, на жовтень 1867 р. у сирітському будинку перебувало 20 вихованців, утримання яких обходилося по 1900 руб. на рік [39, с. 129-130].

«Прошения» містять інформацію про залучення додаткового фінансування для заохочення вихованців сирітських закладів до навчання, тобто затвердження стипендій. Одеський єврейський сирітський будинок зберігав пожертвувані піклувальниками та місцевими жителями кошти в Одеській конторі державного банку. За ініціативи одеського міського голови Г. Маразлі пропонувалося залучити кошти, що накопичувалися із відсотків на утримання суми в банку, для затвердження стипендії у даному сирітському закладі.

Привертають увагу матеріали діловодства Миколаївської міської думи, що зберігаються у фонді Державного архіву Миколаївської області. Прикладом «прошения»

є справа «о принятии внучки в женскую прогимназию за счет города» датована 1902 роком, за авторством Долганової І.П. [40, арк. 2]. Цей документ демонструє допомогу місцевих органів влади не лише безпритульним дітям, а й усім нужденним.

Журнали, як обліковий вид матеріалів діловодства, надають відомості про заснування, напрямки роботи, кількість вихованців та опікунський склад сиротинців, кошторис видатків і доходів. В ХІХ ст. активно відкриваються окремі заклади для дітей із різними фізичними вадами. Подібним закладом було училище-хутір для глухонімих дітей в місті Олександрівську (нині Запоріжжя) Катеринославської губернії, засновником якого був міський голова Фелікс Францович Мовчановський. Даний заклад опікувався не лише дітьми з повноцінних сімей. За інформацією одного з «Журналов» засідань Катеринославських Губернських Земських Зборів за 1913 рік зі 156 дітей, що навчалися в училищі, 80% були вихідцями з селянських родин, при чому кожна родина давала «подписку», що діти перебуватимуть в училищі протягом 8 років без «отпущений» [41, с. 266]. Цей факт виступає свідченням того, що більшість із цих дітей не мали належного догляду з боку батьків, які, у свою чергу, мусили більшість свого часу віддавати роботі.

Крім того, журнали засідань місцевих органів влади містять інформацію й про фінансову підтримку нужденних єврейських дітей. Зокрема, в журналі засідань Катеринославської міської думи за лютий 1903 р. знаходимо запис: «Екатеринославские купцы Меер, Абрам, Вульф, Герш Добрускин внесли в кассу городской управы 2 билета закладных с выигрышами листа Государственного Дворянского Земельного Банка... в пользу бедных еврейских мальчиков на учение вне Талмуд-Торы» [42, с. 45].

Скрутне фінансове становище як опікунів, так і повноцінних сімей демонструє ще один вид діловодної документації – листування організацій, приватних установ. Так, серед матеріалів листування між міською управою міста Миколаєва та місцевою опікунською радою за 1874-1875 рр., знаходимо відомості про «освобождение бедных учениц морской женской гимназии от уплаты за обучение» [43, арк. 3].

На підтвердження цього факту виступає діловодна документація училища-хутора для глухонімих дітей у м. Олександрівську Катеринославської губернії. У 1900 р. на зборах Земської управи одноголосно постановили відраховувати щорічно на користь навчального закладу по 1 000 руб., про що сказано в листі одного з членів Земської управи до місцевого губернатора. Подібний спосіб фінансування є поодиноким для того часу, що не може не викликати інтерес з боку дослідників [44, с. 98-112].

У контексті джерелознавчого дослідження матеріалів діловодства важливого значення набувають проблеми оцінки достовірності вміщеної інформації, а відтак – і можливостей її повноцінного використання при вивченні діяльності закладів опіки, благодійної діяльності окремих представників населення. На рівень достовірності даних документів впливали як умови укладання первинного тексту, його наступне переопрацювання (більшою мірою стосується звітів), так і мета укладання того чи іншого документа, прийняття до уваги інтересів тих осіб, які безпосередньо були причетні до справи. Важливо мати індивідуальний підхід до опрацювання кожного документа, залучати інші види документів, за їх наявності.

Комплекс діловодної документації, який сформувався в результаті управлінської діяльності опікунських закладів, приватних дитячих установ, належить до наймасштабніших і найбільш цінних у джерельному відношенні різновидів діловодних матеріалів. Чітке розуміння умов його формування, специфіки функціонування, а також особливостей його внутрішньої структури, змістовного наповнення, рівня достовірності зафіксованої інформації дозволяє більш відповідально поставитися до залучення журналів, звітів, «прошений» в якості історичного джерела. Група діловодної документації виступає найінформативнішим з наступних питань: внутрішнє життя

сиротинців, господарська діяльність, справи освіти, роль піклувальників у подоланні явищ безпритульності та бездоглядності дітей. Матеріали містять інформацію щодо чисельності сирітських установ, національного колориту як піклувальників, так і вихованців, еволюції закладів дитячого типу. Без використання документів діловодства неможливе повноцінне дослідження діяльності закладів опіки на території Півдня України в боротьбі з подоланням явищ дитячої безпритульності та бездоглядності.

Список використаної літератури

1. Гребцова И. С. Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX ст.) / И. С. Гребцова, С. А. Накаева. – Одесса, 2007. – 280 с. ; Grebtsova I. S. Ocherki razvitiya zhenskogo blagotvoritel'nogo dvizheniya na yuge Rossiyskoy imperii (pervaya polovina KhIKh st.) / I. S. Grebtsova, S. A. Nakaeva. – Odessa, 2007. – 280 s.

2. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність благодійних об'єднань на півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст.: на матеріалах Херсонської губернії : дис. на ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Юрій Іванович Гузенко; Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 241 с. ; Huzenko Yu. I. Stanovlennia i diialnist blahodiinykh obiednan na pıvdni Ukrainy v druhiı polovyni XIX – na pochatku XX st.: na materialakh Khersonskoi hubernii : dys. na ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Yurii Ivanovych Huzenko; Cherkas. nats. un-t im. V.Khmelnyskoho. – Cherkasy, 2004. – 241 s..

3. Богінська Ю. В. Історичні аспекти розвитку опіки дітей у Криму / Ю. В. Богінська // Наука і освіта. – 2006. – №1/2. – С. 61-62 ; Bohinska Yu. V. Istorychni aspekty rozvytku opiky ditei u Krymu / Yu. V. Bohinska // Nauka i osvita. – 2006. – №1/2. – S. 61-62

4. Бобкова О. М. Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А. Я. Фабра на Півдні України (30-ті – перша половина 60-х рр. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Оксана Михайлівна Бобкова; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с. ; Bobkova O. M. Administratyvna ta kulturno-prosvitnytska diialnist A. Ya. Fabra na Pıvdni Ukrainy (30-ti – persha polovyna 60-kh rr. XIX st.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 / Oksana Mykhailivna Bobkova; Dnipropetr. nats. un-t.. – Dnipropetrovsk, 2007. – 20 s.

5. Савочка А. М. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії (XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / А. М. Савочка ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2012. – 274 с. ; Savochka A. M. Stanovlennia i rozvytok hromadskoi blahodiinosti v Tavriiskii hubernii (XIX – pochatok XX st.) : dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / A. M. Savochka ; Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnykova. – Odesa, 2012. – 274 s.

6. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / Федір Якович Ступак ; Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 434 с. ; Друганова О. М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX ст.) : авт. дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.01 / Олена Миколаївна Друганова; Харківськ.нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2009. – 45 с. ; Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ : моногр. / Н. А. Сейко. – Житомир, 2006. – 448 с. ; Stupak F. Ya. Blahodiinist ta suspilna opika v Ukraini (kinets XVIII – pochatok KhKh st.) : dys ... d-ra ist. nauk : spets. 07.00.01 / Fedir Yakovych Stupak ; Pereiaslav-Khmelnys. derzh. ped. un-t im. H.Skovorody. – Pereiaslav-Khmelnyskiy, 2010. – 434 s. ; Druhanova O. M. Rozvytok pryvatnoi initsiatyvy v osviti Ukrainy (kinets KhVIII – pochatok KhKh st.) : avt. dys. ... dokt. ped. nauk : spets. 13.00.01 / Olena Mykolaivna Druhanova; Kharkivsk.nats. ped. un-t im. H. S. Skovorody. –

Kharkiv, 2009. - 45 s. ; Seiko N. A. Dobrochynnist u sferi osvity Ukrainy (KhKh – poch. KhKh st.). Kyivskiy uchbovyi okruh : monohr. / N. A. Seiko. – Zhytomyr, 2006. – 448 s

7. Гончарова Н.О. Благодійна діяльність дворянства Південної України на сторінках "Вестника благотворительности" / Н. О. Гончарова // Інтелігенція і влада. - 2012. - Вип. 26. - С. 141-147 ; Honcharova N.O. Blahodiina diialnist dvorianstva Pivdennoi Ukrainy na storinkakh "Vestnyka blahotvorytelnosti" / N. O. Honcharova // Intelihentsiia i vlada. - 2012. - Vyp. 26. - S. 141-147

8. Отчет правления Одесского женского благотворительного общества за 1859 год. – Одесса, 1860. – 19 с.; Otchet pravleniya Odesskogo zhenskogo blagotvoritel'nogo obshchestva za 1859 god. – Odessa, 1860. – 19 s.

9. Ведомости из отчета "Одесского общества попечения о младенцах и роженицах" // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – №20. – 15 октября. – 714 с. ; Vedomosti iz otcheta "Odesskogo obshchestva popecheniya o mladentsakh i rozhenitsakh" // Pribavleniya k Khersonskim eparkhialnym vedomostyam. – 1878. – №20. – 15 oktyabrya. – 714 s.

10. Извлечение из отчета Министерства внутренних дел за 1861, 1862 и 1863 гг. – Санкт-Петербург., 1865. – 302 с. ; Izvlechenie iz otcheta Ministerstva vnutrennikh del za 1861, 1862 i 1863 gg. – Sankt-Peterburg., 1865. – 302 s.

11. Одесский еврейский сиротский дом (9 мая 1868 – 9 мая 1893 гг.). – Одесса : Типог. А. Шульце, 1893. – 69 с. ; Odesskiy evreyskiy sirotskiy dom (9 maya 1868 – 9 maya 1893 gg.). – Odessa : Tipog. A. Shultse, 1893. – 69 s. ;

12. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1891 г. – Одесса : Русск. типогр. Исаковича, 1892. – 76 с. ; Otchet Odesskogo evreyskogo sirotskogo doma za 1891 g. – Odessa : Russk. tipogr. Isakovicha, 1892. – 76 s.

13. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1893 г. – Одесса: Типогр. Шульце, 1894. – 88 с. ; Otchet Odesskogo evreyskogo sirotskogo doma za 1893 g. – Odessa: Tipogr. Shultse, 1894. – 88 s.

14. Моїсеєва Т. М. Одеський єврейський сирітський будинок (1868-1900 рр.) / Т. М. Моїсеєва // Інтелігенція і влада. - 2005. - Вип. 5. - С. 52- 63 ; Moiseieva T. M. Odeskiy yevreyskiy syritskiy budynok (1868-1900 rr.) / T. M. Moiseieva // Intelihentsiia i vlada. - 2005. - Vyp. 5. - S. 52- 63

15. Отчет о десятилетней деятельности попечительного совета Одесского еврейского сиротского дома (с 23 марта 1880 г. по 23 марта 1890 г.). – Одесса : Русск. типогр. Исаковича, 1890. – 14 с. ; Otchet o desyatiletney deyatel'nosti popchitel'nogo soveta Odesskogo evreyskogo sirotskogo doma (s 23 marta 1880 g. po 23 marta 1890 g.). – Odessa : Russk. tipogr. Isakovicha, 1890. – 14 s.

16. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1890 г. – Одесса : Русск. типогр. Исаковича, 1891. – 71 с. ; Otchet Odesskogo evreyskogo sirotskogo doma za 1890 g. – Odessa : Russk. tipogr. Isakovicha, 1891. – 71 s.

17. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1894 г. – Одесса : «Экономическая» типогр., 1895. – 80 с. ; Otchet Odesskogo evreyskogo sirotskogo doma za 1894 g. – Odessa : «Ekonomicheskaya» tipogr., 1895. – 80 s.

18. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1896 г. – Одесса : «Экономическая» типогр., 1897. – 67 с. ; Otchet Odesskogo evreyskogo sirotskogo doma za 1896 g. – Odessa : «Ekonomicheskaya» tipogr., 1897. – 67 s.

19. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1891 г. – Одесса : Русск. типогр. Исаковича, 1892. – 76 с. ; Otchet Odesskogo evreyskogo sirotskogo doma za 1891 g. – Odessa : Russk. tipogr. Isakovicha, 1892. – 76 s.

20. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1893 г. – Одесса : Типогр. Шульце, 1894 – 88 с. ; Otchet Odesskogo evreyskogo sirotskogo doma za 1893 g. – Odessa : Tipogr. Shultse, 1894 – 88 s.

21. Там само. – 88 с.; Tam samo. – 88 s.

22. Отчет о деятельности правления Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях г. Одессы в 1901 г. Год третий. – Одесса, 1902. – 65 с. ; Otchet o deyatelnosti pravleniya Obshchestva popedeniya o bednykh i bespriyutnykh evreyskikh detyakh g. Odessy v 1901 g. God tretiy. – Odessa, 1902. – 65 s.

23. Отчет о суммах “Общества пособия бедным евреям г. Николаева” за 1901 г. – Николаев, 1902. – 65 с. ; Otchet o summakh “Obshchestva posobiya bednym evreyam g. Nikolaeva” za 1901 g. – Nikolaev, 1902. – 65 s.

24. Отчет о деятельности и суммах “Общества пособия бедным евреям г. Николаева” за 1906 г. – Николаев, 1907. – 51 с. ; Otchet o deyatelnosti i summakh “Obshchestva posobiya bednym evreyam g. Nikolaeva” za 1906 g. – Nikolaev, 1907. – 51 s.

25. Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1891 год. – Симферополь, 1892. – 35 с. ; Otchet Simferopolskogo blagotvoritel'nogo obshchestva za 1891 god. – Simferopol, 1892. – 35 s.

26. Отчет о деятельности правления Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях г. Одессы в 1901 г. Год третий. – Одесса, 1902. – 65 с. ; Otchet o deyatelnosti pravleniya Obshchestva popedeniya o bednykh i bespriyutnykh evreyskikh detyakh g. Odessy v 1901 g. God tretiy. – Odessa, 1902. – 65 s.

27. Отчет правления Евпаторийского армянского благотворительного общества имени «Айрик» покойного католика всех армян за 1913 год: 7-й отчетный год. – Евпатория, 1914. – 73 с. ; Otchet pravleniya Yevpatoriyskogo armyanskogo blagotvoritel'nogo obshchestva imeni «Ayrik» pokoynogo katolikosa vseh armyan za 1913 god: 7-yu otchetnyy god. – Yevpatoriya, 1914. – 73 s.

28. Отчет о деятельности Николаевского особого комитета попечительства о народной трезвости за 1914 г. – Николаев, 1915. – 33 с. ; Otchet o deyatelnosti Nikolaevskogo osobogo komiteta popechitelstva o narodnoy trezvosti za 1914 g. – Nikolaev, 1915. – 33 s.

29. Там само. – 33 с.; Tam samo. – 33 s.

30. Отчет “Николаевского благотворительного общества” за 1909 г. – Николаев, 1910. – 53 с. ; Otchet “Nikolaevskogo blagotvoritel'nogo obshchestva” za 1909 g. – Nikolaev, 1910. – 53 s.

31. Там само. – 53 с.; Tam samo. – 53 s.

32. Отчет “Николаевского благотворительного общества” за 1910 г. – Николаев, 1911. – 71 с. ; Otchet “Nikolaevskogo blagotvoritel'nogo obshchestva” za 1910 g. – Nikolaev, 1911. – 71 s.

33. Отчет правления “Херсонского благотворительного общества” за 1896-1897 год. – Херсон, 1898. – 49 с. ; Otchet pravleniya “Khersonskogo blagotvoritel'nogo obshchestva” za 1896-1897 god. – Kherson, 1898. – 49 s.

34. Ведомости из отчета “Одесского общества попечения о младенцах и роженицах” // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 20. – 15 октября. – 714 с. ; Vedomosti iz otcheta “Odesskogo obshchestva popedeniya o mladentsakh i rozhenitsakh” // Pribavleniya k Khersonskim eparkhialnym vedomostyam. – 1878. – № 20. – 15 oktyabrya. – 714 s.

35. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.96. – Оп.1. – Спр.7. – 363 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (dali – DAOO). – F.96. – Op.1. – Spr.7. – 363 ark.

36. Обзор деятельности “Общества пособия семьям нижних чинов, призванных на действительную военную службу, проживающим в пределах Николаевского

градоначальства (с 25 июля по 25 декабря 1914 года)”. – Николаев, 1914. – 7 с. ; *Obzor deyatelnosti “Obshchestva posobiya semyam nizhnikh chinov, prizvannykh na deystvitelnyuyu voennuyu sluzhbu, prozhivayushchim v predelakh Nikolaevskogo gradonachalstva (s 25 iyulya po 25 dekabrya 1914 goda)”*. – Nikolaev, 1914. – 7 s.

37. ДАОО – Ф. 612. – Оп.1. – Спр. 5. – 113 арк.; ДАОО – Ф. 612. – Оп.1. – Спр. 5. – 113 арк.

38. Евреи Одессы и юга Украины / авт. - сост. Л. Г. Белоусова, Т. Е. Вепкова; Гос. архив Одесск. обл.; Междунар. евр. общин. Центр «Мигдаль». – Одесса, 2002. – Кн. 1 : (Кон. XVIII – нач. XX вв.). – 300 с., 16 ил.; (Труды Гос. Архива Одесск. обл. Т. VII) *Yevrei Odessy i yuga Ukrainy / avt. - sost. L. G. Belousova, T. Ye. Vepkova; Gos. arkhiv Odessk. obl.; Mezhdunar. evr. obshchin. Tsentr «Migdal»*. – Odessa, 2002. – Kn. 1 : (Kon. KhVIII – nach. KhKh vv.). – 300 s., 16 il.; (Trudy Gos. Arkhiva Odessk. obl. T. VII)

39. Там само. – 300 с., 16 ил.; Там само. – 300 с., 16 ил.

40. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1703. – 2 арк.; *Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (dali – DAMO)*. – F.222. – Op.1. – Spr.1703. – 2 ark.

41. Журналы заседаний Екатеринославского Губернского Земского Собрания 48-й очередной сессии 1913 г. с приложениями. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1914. – LXIII, 1847 с. ; *Zhurnaly zasedaniy Yekaterinoslavskogo Gubernskogo Zemskogo Sobraniya 48-y ocherednoy sessii 1913 g. s prilozheniyami*. – Yekaterinoslav: Tipografiya gubernskogo zemstva, 1914. – LXIII, 1847 s.

42. Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска (XVIII – начало XX в.) / А. Г. Быстряков. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 2000. – 142 с. ; *Bystryakov A. G. Yevrei Yekaterinoslava-Dnepropetrovska (KhVIII – nachalo KhKh v.) / A. G. Bystryakov*. – Dnepropetrovsk : Art-Press, 2000. – 142 s. ;

43. ДАМО. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1512. – 4 арк.; ДАМО. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1512. – 4 арк.

44. Козыряцкая С. И. Деятельность училища-хутора глухонемых в городе Александровске в начале XX века / С. И. Козыряцкая // *Музейний вісник*. –2007. – №7. – С. 98-112 ; *Kozyryatskaya S. I. Deyatelnost uchilishcha-khutora glukhonemykh v gorode Aleksandrovske v nachale KhKh veka / S. I. Kozyryatskaya // Muzeynyi visnik*. –2007. – №7. – S. 98-112

Стаття надійшла до редакції 29.09.2015 р.

Y. Moskaleva

MATERIALS RECORDS AS SOURCES FOR THE HISTORY OF CHILDREN'S HOMELESSNESS AND NEGLECT IN THE SOUTH OF UKRAINE

(the second half of the XVIII - beginning of XX century)

The article contains the source analysis record keeping documentation, which highlights the problems of children's homelessness and neglect since the second half of XVIII – early XIX century in the South of Ukraine. Research and development in this area allows us to enrich the knowledge on the activities of institutions of public charity in this period, the main groups record keeping documents on the basis of their analysis to fill in the gaps on the history of children's philanthropy. In the center of attention of the researcher have been numerous reports of societies. This group of documents contains information mainly of a statistical nature, and, in general, shows the internal atmosphere of the children's care homes. Numerous journals, regulations, rules, instructions illustrate the action of local authorities in the sphere of guardianship over homeless and street children. An important role is to pay and participate in child custody private benefactors. It is philanthropy resisted the growth of homelessness, raised educational and cultural level of the local population. Davagna documentation draws

the attention of the researcher on the number of charitable institutions of various kinds, the internal functioning of these institutions, issues of financing, the main occupation of the inmates. The author stated that the documents of office-work represent the largest group of sources for the history of children's homelessness and neglect of the region. This fact is, on the one hand, positive because it provides a wide information and negative, as some data are contradictions. Analysis of documents office is not only a valuable historical source in the light of the custody of homeless and neglected children in the South of Ukraine in the end XVIII – early XX century, and an interesting example of how the second half of the nineteenth century. acquires its expansion to non-state sphere of clerical work, allowing you to discover the topic of neonotonia.

Key words: *davagna documentation, care, charity, orphanages, Trustees.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.*

УДК 94(477.85-2=14)«16/17»:352/045

М. Podgayko

GREEKS OF UKRAINE IN THE LEGISLATIVE POLICIES OF THE RULING GOVERNMENT IN THE SECOND HALF OF XVII-XIX CENTURIES

The article is based on a comprehensive analysis of the sources and literature, determines the place of Greeks of Ukraine in the legislative policy of Hetman and the Imperial Government in the second half of the XVII-XIX centuries.

The stages of the privileged position of the Greek Community are studied. Nizhyn Greek Community can be called one of the first formed in the Ukrainian lands. Greek merchants were invited by the Government of Hetman Bohdan Khmelnytsky in the middle of the XVII century to enhance trade on Ukrainian lands which were in decline because of the events of the National Liberation War. Hetman Government encouraged foreign merchants. They were provided a number of rights and privileges. The result of the active and far-sighted government policy was the formation of Nizhyn Greek Community.

Hetman Government was subsequently substituted by the Russian Empire. However, at first this fact did not affect the development and activity of the Greeks. Nizhyn Greek life activity was regulated by complex of political and legal instruments which were produced by the Hetman and later Imperial power. Those legislative decisions taken during the XVII-XVIII centuries gradually fixed the privileged position of Nizhyn Greek Community.

However, after the liquidation of the Hetman Institute, the Government of the Russian Empire took a hard line on the centralization of the power in the country. The main issue that bothered the authorities is a privileged position of the members of the Greek Community. Among the benefits, which Nizhyn Greeks were using for a long period were: their own judiciary; the presence of seals; the right to conduct trading business freely; the prohibition of other authorities to interfere in the affairs of the Greeks; Nizhyn Greek Magistrate had the right to issue passports etc. All these caused concern of the authorities of the Russian Empire, which led to the gradual elimination of the privileged position of Nizhyn Greeks.

Thus, the article highlights the legal basis of Greek merchants stay in Ukraine; economic, geopolitical and legal factors that influenced the Nizhyn Greeks receiving special status, rights and privileges.

Key words: *Greeks of Ukraine, Nizhyn Greeks, Hetman Universal, Hetman's Government, Hetman Bohdan Khmelnytsky, the Russian Empire, Granted Charter, Nizhyn Greek Magistrate.*

The middle of the XVII century was marked in the history of Ukraine by the events of the National Liberation War. Successful Cossack Army fighting resulted in the formation of the Ukrainian Cossack state under the terms of the Treaty of Zboriv (1649). However, the long war led to the economic decline of the country. In order to restore the functioning of all sectors of society, Hetman government encouraged foreign merchants to enhance trade affairs in Ukrainian lands. As a result, there was a formation of Nizhyn Greek Community. Nizhyn Greek life activity was regulated by a complex of political and legal instruments which were produced by the hetman and the tsarist government. Those legislative decisions taken during the XVII-XVIII centuries, gradually, step by step, were lining privileged state of Nizhyn Greek Community.

The aim of the article is to explain the process of separation of Nizhyn Greeks in legislative practice of hetman and the tsarist government.

The study of history of Nizhyn Greek Community began in the mid-nineteenth century from the article written by M. Storozhevsky [8]. This topic has gained relevance in connection with changes in the socio-political system of the Russian Empire. During the second half of the nineteenth century a number of works on the history of Nizhyn Greek fraternity appeared where the authors had focused on specific aspects of life of the Greek Community. K. Kharlampovich [10] Studies played a special role in the analysis of the legal practices of the hetman and the tsarist governments regarding Nizhyn Greeks. Unlike the works of his predecessors, the entire story of his "Sketches" is based on the most informative complex of sources - archive of Greek fraternity. During the period of "Restructuring" (Perestroika) historians received an access to many archival documents which had been impossible in Soviet times. And it is under these circumstances Shvydko G. [11] began her research activities. Subject of her work was studying of archival documents on the history of Nizhyn Greek fraternity. During the 90's of XX - XXI centuries specialization studies of Hellenistic problems deepened. Critical rethinking of scientific achievements of predecessors and analysis of sources on the history of Greek Community of Nizhyn belongs to A. Hedo [1]. She made a detailed analysis of the hetman Universals that concerned Nizhyn Greeks and provided a clear classification of them by such criteria as the nature of privileges. In general, the authors note that Nizhyn Greek Community had its own specific characteristics in education, social structure, traditions and self-government rights and privileges.

The study source base is published (hetman Universals and the tsarist government legislation) and unpublished (archival) materials that reflect legal practice of hetman and the tsarist governments regarding Nizhyn Greeks.

At Cossack times the basic document defining the position of Greeks on the Ukrainian territory was Universal. According to the classification of Hedo A. [1]. Universals were divided into the following: 1) universals which provided privileges to trade; 2) universals which released from the cart and housing obligations; 3) universals which established a special status of Greeks in Nizhyn; 4) universals which confirmed the previous acts.

The majority of the Universals of the first group are trading ones. This is not surprising, as stimulating of domestic trade was one of the important directions of hetman policy, taking into the account the economic downturn and the need for consumer goods. The Universal issued by B. Khmelnytsky on May 2, 1657, from which originated the legal regulation of the Greeks residing in the Ukrainian lands can be referred to such documents. Universal encouraged Greek merchants to trade in Ukraine. Herewith this Hetman authority undertook to ensure favorable trade conditions for foreigners [9, p. 43]. In an attempt to revive the

commercial activity the authorities did not even stop before the delivery of judicial autonomy to the Greeks and allowed to sue the Greek merchants and their servants according to their customs.

If the first Universal by B. Khmelnytsky only declared the encouragement of Greek merchants to trade in Ukraine, the next document defined the main incentive of the commercial activity - the right to free trade. The Universal by Khmelnytsky on 16 June, 1657 stated that trade because of active business Greek merchants had to cross the border and pay the duty very often. In this circumstances Hetman ordered to release the Greeks from the duty and strongly reminded to local authorities of the need to fully assist the Greek merchants, not hinder, and if necessary, to give them places in the inn so that the Greeks did not lose time and again and again came to Ukraine to trade [9, p. 44]. Greek merchants had to pay only inductus - duty of imported goods. However, a fixed amount of duty was set only in 1660.

So trade preferences and their own court from the very beginning were the main features of the privileged position of the Greeks and the basis for its further strengthening and improvement.

Legally, this was manifested in a number of the following Universals, which according to the above classification can be defined as confirmation ones.

The Universal issued by V. Vyhovsky on 9 February, 1658 Greek merchants' privileges having granted to them by B. Khmelnytsky [9, p. 44] were confirmed. And the next Universal by I. Vyhovsky on 3 May, 1659 reminded to the local officials that in case of aggression of the foreign merchants, guilty were to be punished [9, p. 46].

When Bohdan Khmelnytsky's son Yuri, came to the Hetman power Greek merchants again appealed to the Hetman to get a charter that would confirm their special position in the Ukrainian lands. In response, the young Hetman issued two Universals.

Their content was very traditional. It was forbidden to do any obstacles to Greek merchants when they were moving in the territory of Ukraine, during their trade in the fairs in cities and it was forbidden to collect taxes from the Greeks. Y. Khmelnytsky also reminded Greeks entitled to free judicial resolution of controversial issues [9, p. 46].

Some specification of legal issues is noticed in the Universal by Briukhovetsky on 16 March, 1665. Along with "ritual" for the Ukrainian Hetman confirmation of all the advantages and threats of punishment for those who would violate them, they talked about the features of court between the Greeks and Ukrainians. It could take place in the general court establishments, so disputes between the Greek and Ukrainian merchants were not within the competence of the Greek justice.

So for the period of 1657-1665 confirmation and defensive Universals were the lion's share of the legal framework for the Greek community. Issues raised in these documents, revolved around the trade privileges and their own court and almost did not go beyond the content of the plane that had been outlined by the Universals of Bogdan Khmelnytsky.

The period of the important changes for foreign merchants in general, and the Greeks in particular began from the Universal by I. Samoilovych. He issued two Universals in 1672, as well as the previous ones they confirmed the privileged position of Greek merchants in Ukrainian lands. But Universal issued on November 28, 1675 qualitatively changed the state of Greek merchants in contrast to other foreigners. In the Universal Hetman government appealed to Nizhyn city magistrate with orders not to interfere in the affairs of the judiciary of Greek merchants. The Universal determined that the appeal against the decision of the Greek court could be sent to the General Court [9, p. 53].

The most fundamental changes in the situation of the Greek community were made by the legislative activity of Mazepa. It completed the evolution of the Greek factor from scattered merchant community, whose members temporary were in Ukraine, to organized, geographically defined community. It opened up new prospects for the development of

traditions of self-government. In particular, it appeared in such decisions. Mazepa by his Universal on September 13, 1687 confirmed the right of the Greeks to sue only by their court and be out of the power of the regimental court and city magistrate. And by the Universal on December 18 of the same year he allowed to build their own church and do religious rites according to their custom [9, p. 54]. So for the first time the religious autonomy was added to judiciary one. By the Universal of I. Mazepa on 19 October 1696, Nizhyn Greek fraternity [9, p. 57] was legally formalized. The document stressed on the prohibition of Nizhyn Greeks to do themselves justice of criminal cases. For the first time the Greek households were exempt from municipal obligations [10, p. 21]. Another Universal on 16 May, 1701 Greeks were exempt from providing carts and military housing duties and municipal taxes [9, p. 59].

Both I. Skoropadsky and D. Apostol confirmed all the rights and privileges of Greeks. The absence of new subjects in their Universals indicates that during the ruling time of the Hetman Ivan Mazepa almost all the main spheres of the life of Greeks in Nizhyn had been identified and resolved.

However, the first half of the XVIII century began to Nizhyn Greeks not only with the strengthening and confirmation of their privileged position. After the "betrayal" of Hetman Ivan Mazepa, Hetman's government on Ukrainian lands had been fairly stable and could not become a guarantor of rights and privileges of Nizhyn Greeks. Even in times of Hetman Ivan Skoropadsky Hetman authority was so weak that the military and local governments saw no need to adhere to legislation [2, p. 87]. Therefore Nizhyn Greeks began to seek support and protection in Moscow tsars.

The Greeks turned the Russian government not for the first time. The development of trade business in the Russian Empire reached such a rate that Greek merchants could not stay out of this process. They wanted to find new markets and sought the permission of the Russian government for the right to trade in Moscow. The desire of Greek merchants was supported by the embassy order on 17 April, 1680. To protect the Moscow market from Greeks from Turkey, which could come to Moscow under the guise of Greeks from the Ukrainian town, it was necessary to have a letter signed by Hetman with the military seal, which would have confirmed their identity. [3]

In their petitions to Peter I they complained about the Hetman authorities and asked to give them such a document, which would guarantee the protection of their rights and privileges. This document has been received on 11 March, 1710 when Nizhyn Greeks got granted charter which confirmed all the rights and privileges granted to the community by the Hetman's government. Russian government did not ignore the issue of justice of Nizhyn Greeks. As it had been established before the Greeks had to do the justice among themselves and their servants in all the matters, except criminal and investigation [4].

Decree of the Russian Empress Anna Ivanovna on 8 August, 1734 approved the rights and privileges having been granted to Nizhyn Greeks in the time of Peter I. Among other things, the document dealt with proceeding in the Greek Community. The right of Greeks to do their own trial according to their traditions [5] was confirmed. So they could do trials in all the matters except criminal, but in the 13th paragraph of the decree emphasized that the Greeks had a right to appeal to the General Military Chancellery in Hlukhov in case of inability to solve complex civil cases independently.

An important place in the history of the community has Granted Charter by Elizabeth I granted to the Greeks on 3 November, 1742. Among the mentioned items of the Charter another one was added. It was added because the persistent request of the Greek merchants: it was forbidden to engage members of the Greek Community in public affairs of the city [6]. Special attention is paid there. Despite the absence of territorial separation, Greek Community estranged itself from the city community life. It existed independently, which was confirmed legally.

Reigning period of Hetman K. Razumovsky went down in the history of Nijinsky Greek Community as an attempt to control trial of Greek fraternity by local government. By the order of the Hetman on 16 April, 1751 Nizhyn regimental sergeant was introduced to Nizhyn Greek fraternity. The reaction of Greek fraternity was quick. In August of the same year the Greeks sent a petition to the Hetman about the violation of their privileges. The result was an Universal issued him in Glukhov on 28 August, 1751, which confirmed the rights and privileges of Nizhyn Greeks (exemption from the housing and cart obligation, the right of free movement for commercial activity, the inviolability of the deceased Greeks, the independence of the Greek court, etc.) [9, p.84] and military General's office issued a decree banning any harassment of Greek merchants.

After the liquidation of Hetman Institute in Ukrainian lands in the 60-ies of XVII century the highest authority in the territory of Little Russia was the Second Little Russian Collegium led by Count P.Rumyantsev. The course was set for the centralization of power in the Russian Empire. The main issue concerning Nizhyn Greeks which worried the Russian government, was almost uncontrolled acceptance to the brotherhood not only local Greeks, but also Greeks immigrants and other nationalities from Little Russian. The Decree on 10 February, 1775 granted the following rights and privileges to Nizhyn Greeks: Greek fraternity court was given the state seal; the right to trade freely within Russia was given; it was prohibited to General Court to interfere in the Greeks' business, in solving important issues and litigation higher authority is Little Russian Collegium; in case of disputes of Greeks with people of other nationalities, the Greeks brought Russians to the state judiciary, Russians brought Greeks to the fraternity court; Nizhyn Magistrate was denoted not to violate the rights and privileges of the Greeks, not to delay issuing passports, not to demand carriageway duty and not to restrict the disposal of property of the deceased people in different cities in the interests of the Greeks as the heirs and creditors. [7]

Another important point in the legal regulation of the Nizhyn Greeks life was ordering the judiciary, particularly the part that dealt with appeals.

The historic importance was the legislative Act on 21 April, 1785. The Russian government issued a "Municipal Statutes" in which city management passed to the competence of magistrates and merchants were divided into guilds. This legislative Act actually threatened the Greek Community with its longstanding tenor. Realizing this, members of the Greek Community in Nizhyn immediately addressed to the Empress to approve their privileges. In granted charter provided by Catherine II to Nizhyn Greeks on 1 September, 1785 it was noted that instead of the court of the Greek fraternity Nijinsky Greek magistrate would be created. In addition, special state of Greeks in Nizhyn was confirmed; their benefits were strengthened [2, p. 125]. Granted charter of 1785 completed a long process of formation of self-government of Nizhyn Greeks.

Thus, the government attention to the issues of the foreign colonization of Ukrainian territories affected in a number of political and legal acts which regulated life activity of Nizhyn Greeks. They provided to the Greek Community in Nizhyn economic and judicial privileges and shaped the political and legal framework of self-governing organization. Nizhyn Greek Magistrate became its manifestation.

References

1. Гедьо А. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. / А. Гедьо – Київ, 2005. – 416 с. ; Hedo A. Hretski hromady Nizhyna ta Pivnichnoho Pryazovia v aktovykh materialakh seredyny KhVII–KhIKh st. / A. Hedo – Kyiv, 2005. – 416 s.

2. Плохинский М. Иноземцы в старой Малороссии / М. Плохинский // Труды XII археологического съезда / под ред. графини П. Уваровой. - Харьков, 1902. – Т. 2. Ч. 1. – Москва, 1905. – С. 194 ; Plokhinskiy M. Inozemtsy v staroy Malorossii / M. Plokhinskiy //

Trudy KhII arkheologicheskogo sezda / pod red. grafini P. Uvarovoy. - Kharkov, 1902. – Т. 2. Ch. 1. – Moskva, 1905. – S. 194

3. Полное собрание законов Российской империи-1 (далі ПСЗ). –Т. 2, № 818; Полное собрание zakonov Rossiyskoy imperii-1 (dali PSZ).–Т. 2, № 818

4. ПСЗ-1. –Т. 4, № 2260; PSZ-1. –Т. 4, № 2260

5. ПСЗ-1. –Т. 9, № 26614; PSZ-1. –Т. 9, № 26614

6. ПСЗ-1. –Т. 11, № 8656; PSZ-1. –Т. 11, № 8656

7. ПСЗ-1. –Т. 20, № 14879; PSZ-1. –Т. 20, № 14879

8. Сторожевский Н. Нежинские греки / Н. Сторожевский. – Киев, 1863. – 32 с. ; Storozhevskiy N. Nezhinskie greki / N. Storozhevskiy. – Kiev, 1863. – 32 s

9. Федотов-Чеховской А. Акты нежинского братства / А. Федотов-Чеховской. – Киев: Керер, 1884. – 84 с. ; Fedotov-Chekhovskoy A. Akty nezhinskogo bratstva / A. Fedotov-Chekhovskoy. – Kiev: Kerer, 1884. – 84 s.

10. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) / К. Харлампович // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. –1929. - № 24. – С. 109-204 ; Kharlampovych K. Narisy z istorii hretskoi kolonii v Nizhyni (XVII–XVIII st.) / K. Kharlampovych // Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN. –1929. - № 24. – S. 109-204

11. Швидько А. Джерела до історії грецького ніжинського братства (XVII–XVIII ст.) / А. Швидько // Україна – Греція : досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва : тези міжнародної науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 24-26 трав. 1996 р. – Маріуполь, 1996. – С. 43-44 ; Shvydko A. Dzherela do istorii hretskoho nizhynskoho bratstva (KhVII–KhVIII st.) / A. Shvydko // Ukraina – Hretsiia : dosvid druzhnikh zviazkiv ta perspektyvy spivrobitnytstva : tezy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Martsupol, 24-26 trav. 1996 r. – Mariupol, 1996. – S. 43-44

Стаття надійшла до редакції 10.09.2015 р.

М.К. Подгайко

ГРЕКИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЗАКОНОДАВЧОЇ ПОЛІТИКИ ПРАВЛЯЧИХ УРЯДІВ У II ПОЛОВИНІ XVII-XIX СТ.

В статті на основі комплексного аналізу джерел та літератури, висвітлюється місце греків України в системі законодавчої політики гетьманського та імперського урядів у II половині XVII-XIX ст.

Досліджуються етапи формування привілейованого становища грецької спільноти. В числі тих, що утворилися першими на українських землях можна назвати Ніжинську грецьку громаду. Греки-купці були запрошені урядом гетьмана Богдана Хмельницького в середині XVII для активізації торгівельної справи на українських землях, що перебувала в занепаді через події Національно-визвольної війни. Гетьманський уряд всіляко заохочував іноземних купців. Їм надавалася низка прав та привілеїв. Результатом активної і далекоглядної політики гетьманського уряду стало утворення чисельної Ніжинської грецької громади.

Згодом гетьманський уряд було змінено урядом Російської імперії. Проте, на перших порах цей факт ніяк не вплинув на розвиток і діяльність греків. Життєдіяльність ніжинських греків регулювалася цілим комплексом політико-правових документів, які продукувала гетьманська, а згодом й імперська влада. Ті законодавчі рішення, що приймалися протягом XVII–XVIII ст. поступово закріплювали привілейоване становище ніжинської грецької спільноти.

Однак, після ліквідації інституту гетьманства, уряд Російської імперії взяв жорсткий курс на централізацію влади в країні. Основне питання, що турбувало владу – це привілейоване становище членів грецької громади. В числі привілеїв, якими тривалий час користувалися ніжинські греки були: власне судочинство; наявність печатки;

право вільно вести торгівельні справи; заборона втручатися іншим органам влади в справи греків; Ніжинський грецький магістрат мав право видавати паспорти тощо. Все це викликало занепокоєння влади Російської імперії, що призвело до поступової ліквідації привілейованого становища ніжинських греків.

Отже, стаття висвітлює правове підґрунтя перебування грецьких купців на території України; економічні, геополітичні та правові чинники, що вплинули на отримання ніжинськими греками особливого статусу, прав та привілеїв.

Ключові слова: греки України, ніжинські греки, гетьманський універсал, гетьманський уряд, гетьман Богдан Хмельницький, Російська імперія, жалувана грамота, Ніжинський грецький магістрат.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Лисак В.Ф., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.

УДК [930.1:336](477)"1850/1917"

Н.М. Радченко

КРЕДИТНО-ФІНАНСОВІ УСТАНОВИ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ДОСЛІДНИКІВ

В статті розглядається стан наукової розробки проблеми вивчення джерел з історії становлення кредитно-фінансової системи України другої половини ХХ – 1917 р. Предметом наукових досліджень були різні аспекти історії розвитку кредитно-фінансових установ України, проте на сьогодні у історичній літературі відсутні узагальнюючі наукові роботи, у яких було б здійснено комплексний аналіз джерел з історії розвитку кредитно-фінансової системи України зазначеного періоду.

Ключові слова: банк, кредитні товариства, кредитно-фінансова система, ощадні каси.

Процес становлення та розвитку мережі кредитно-фінансових установ України другої половини ХІХ – 1917 р. був предметом уваги багатьох сучасників та вже більше ста років у більшій чи меншій мірі привертає увагу вітчизняних та зарубіжних науковців. Дореволюційна історіографія багата дослідженнями, у яких висвітлювалися різні сторони фінансової та торгово-промислової політики самодержавства. Це період дискусії у суспільстві про подальші шляхи соціально-економічного розвитку імперії, у тому числі й інституту кредитування. Вивчення думок та поглядів сучасників цих процесів є метою даної статті. Загалом досліджень присвячених дореволюційній історіографії кредитно-банківської системи України, або ж Російської імперії в цілому дуже мало, здебільшого це частини дисертаційних досліджень, як-то В.І. Марочко [20, 22, 26, 34]. Окремо можна виділити статтю російського дослідника К.А. Ісинського, у якій розглядаються праці дореволюційних російських істориків з вивчення провінціальної банківської системи Росії середині ХІХ – початку ХХ ст. [16].

Перші спроби охарактеризувати новостворену кредитно-фінансову систему було зроблено у 60-х – 70-ті рр. ХІХ ст. і стосувалися вони Російської імперії загалом. Це роботи О.В. Яковлева, В.Ф. Лугініна, Н.П. Колюпанова, О.І. Васильчикова [7, 25, 37]. У тогочасних роботах відсутній історіографічний аналіз літератури та міститься мало посилань на джерела. Проте усі автори висловлювали одну думку – потреба Росії в упорядкованому кредитуванні, а вже потім вони полемізували про найкращу систему

для Російської імперії, про те настільки держава повинна впливати і контролювати кредитні установи.

Так, в книзі О.В. Яковлева «Очерки народного кредита в Западной Европе и в России», першими розглядаються питання про необхідність організації мережі кредитних установ та про згубність для держави такого явища як лихварство: «В последнее время обращает на себя внимание весьма важный вопрос о развивающемся у нас ростовщичестве, о недостатках у всех денег, недостатках капиталов... У мировых судей беспрестанно проводятся дела о неблаговидности постоянных ростовщиков» [37, с. 3].

Досліджуючи стан кредитно-фінансових устав Росії, Яковлев один з небагатьох хто звертається до законодавства Російської імперії (зокрема, дає вичерпну характеристику окремих актів, як-то «Положение о городских банках» 1862 г.), статистичних даних («Сборник статистических сведений о России 1854 г.», Статистический сборник Е. Ламанського), матеріалів періодичних видань («Северная пчела» та інші). Проте фактичні дані стосовно українських кредитно-фінансових установ неможливо виокремити із загальноросійської картини, окремо О. Яковлев називає товариства взаємного кредиту міст Одеси, Києва, Харкова та Херсонський заємний банк [37].

Однією з перших робіт, у якій розглядалося питання виникнення й розвитку банківських домів стала монографія В.Я. Ососова «Городские общественные банки в России» [28]. У ній автор детально розглядає процес формування державних громадських банків, їх трансформацію у ключові фінансові центри міст та губерній. Серед українських банківських установ подається аналіз даних по Харківській, Сумській та Черкаській губерніям. Найчастіше згадується Глухівський та Чигиринський громадські банки. Практично до останньої чверті XIX ст. книга В.Я. Ососова залишалася найбільшим дослідженням з історії банківської системи. Частково це пояснюється тим, що процес виникнення більшості банківських домів тільки розпочався, а також незначною кількістю матеріалів та джерел інформації із даного питання [16].

Частина дослідників була безпосередніми учасниками, чи навіть засновниками перших кредитних організацій. Так, брати С.Ф. та В.Ф. Лугініни, Н.П. Колюпанов відвідали з метою ознайомлення ряд західноєвропейських країн. Особисте спостереження та знайомство з західною спеціалізованою літературою послугували основою для написання та видання ними низки книг, брошур, статей, у яких аналізувався власний накопичений досвід та вирішувалося питання про можливість його використання в умовах тогочасної Російської держави.

У своїй книзі В.Ф. Лугінін та О.В. Яковлев «Сельские ссудные товарищества (их устройство и назначение)» аналізують причини невдач перших волосних кас: «... безразличное участие в банке всех жителей волости (участие обусловленное не их личным желанием или убеждением в пользе дела, а административным распоряжением) и заведывание этим делом волостным начальством, – вот главные черты этих учреждений. В этих условиях именно и заключалась главная причина тех неудач которым подверглись волостные банки» [25, с. 4]. Далі автори розмірковують над змінами, котрі необхідно провести, і найголовнішою мала стати особиста зацікавленість у успіху справи.

Однак прагнення принести до країни західноєвропейський досвід зустрічало опір противників, як з боку консервативних кіл та із боку лібералів народництва. Основним аргументом проти було твердження, що російські умови докорінним чином відрізняються від західних, особливо на селі з її станово-общинним улаштуванням. Община, на думку її захисників, є важливим фактором, що визначає самостійний винятковий шлях розвитку Росії. А розвиток кредитних установ, перш за все кооперативних кредитних спілок, міг призвести до соціального розшарування на селі та

руйнування общини. Прихильники ж кредиту, вважали, що усі народи проходять у своєму розвитку «майже однаковий шлях», долаючи схожими методами однакові перешкоди. А тому немає необхідності у Росії вигадувати особливі форми народного кредиту. Община переконували на сторінках журналів О.В. Яковлев, О.І. Васильчиков, П.О. Соколовський не є перешкодою кооперативному кредитному руху. Більше того, їй властиві риси, які є запорукою успіху у цій справі – самостійність, самоуправління, взаємодопомога, загальна відповідальність по зобов'язанням, наявність «мирських капіталів». Росія дійсно має свої особливості – наприклад, перевага сільського населення, тоді як на Заході переважає пролетаріат. Проте напрацьовані форми народного кредиту, особливо в Німеччині, набагато більше підходять Росії з її сільським побутом, ніж для європейських держав [7, 32, с. 105, 113, 114; 37].

На початку ХХ ст. починають з'являтися узагальнюючі праці із історії банків та кредитних установ. Автори їх – А. Макаров, Я. Печерін, М. Герценштейн та інші [9, 21, 29], також розглядали кредитні установи України у контексті історії кредитної системи імперії. До проблеми історії дрібного кредиту в Російській імперії зверталися О. Анциферов, М. Катаєв і С. Прокопович, О. Гур'єв, П. Гур'єв, П. Морачевський [1, 10, 11, 17, 23, 30]. Дослідженням банківської системи присвятили свої роботи П.П. Зінов'їв, О.Н. Зак [13, 14].

У перших роках ХХ ст. виходить праця О.М. Гур'єва «Несколько слов об учреждении государственного поземельного банка в России» у якій вперше зроблена спроба виділити певні етапи у розвитку кредитно-фінансової системи Росії [10]. Автор послідовно викладає певну хронологію, побудовану на процесах розвитку капіталістичних відносин у країні та потребі населення у кредитних організаціях. Простежує Олександр Миколайович й процес трансформації новостворених кредитних закладів у повноцінні банківські структури.

Найбільш об'ємним за кількістю праць та публікацій, а також за кількістю різних питань економічного та соціального напрямку є літературний спадок професора Київського університету, міністра фінансів, члена Державної Думи М.Х. Бунге. Наукові праці – «Теория кредита», «Гармония хозяйственных отношений», «Основания политической экономии», «Очерки политико-экономической литературы», дають уявлення про його теоретичні погляди [5]. Праці М.Х. Бунге (1881 – 1886 рр.) дозволяють визначити цілі які переслідував міністр у своїй політиці стосовно кредитно-банківською системи.

Питання кредитної кооперації вивчав один із найбільш відомих вітчизняних вчених-економістів М.І. Туган-Барановський, у своїх роботах він дав усесторонній аналіз і узагальнив досвід діяльності кредитних кооперативів у Європі та Росії, виділивши роль держави у їх створенні. Кредитна кооперація, «яка стоїть на ґрунті приватної власності і дбає про приватногосподарські вигоди для своїх членів» особливе значення, на думку вченого, має для селян. Завдяки кредитним організаціям селяни мали змогу користуватися тими пільгами та вигодами, які мали великі господарства. Добробут окремого члена товариства залежав від успішної роботи усього товариства і завдяки цьому селянське господарство втрачало індивідуалістичні риси. Однак, запровадження ощадно-позичкових товариств, на думку вченого, не було ефективним, оскільки більшість селян через бідність не мала грошей для внесення необхідного залогу. Тому такі товариства протягом усього часу їхнього існування були розповсюджені на більш заможних окраїнах імперії, перш за все на Півдні України [35].

Стосовно кредитно-банківських установ України одним із перших самостійних досліджень була робота П.П. Чубинського [36], в якій висвітлюється діяльність одного із перших ощадно-позичкових товариств в Україні в Полтавській губернії. Необхідно зазначити, що кооперація, у тому числі кредитна, розглядалася як певна форма

економічного і господарського виховання українського селянства, у поєднанні зі збереженням національних традицій. Саме тому до діяльності у даній сфері з наприкінці XIX ст. активно долучилися члени товариства «Просвіта», серед них П.П. Чубинський, які своєю науково-теоретичною діяльністю зробили значний внесок у формування основ економічно-правової концепції національної кредитної кооперації. З ініціативи діячів «Просвіти» було створено низку кредитних установ, найчастіше це були низьковідсоткові ощадно-позичкові каси, сільські кредитні товариства, споживчо-виробничні товариства. Крім того, просвітняни провели значну видавничо-просвітницьку роботу серед українського населення – видали низку видань з метою популяризації ідеї кооперації [33].

Інший активний учасник створення кредитних кооперативів Е.А. Іванченко у низці статей розкриває діяльність Олександрівського ощадно-позичкового товариства Бердянського уїзду [15]. У них автор звертає увагу не лише на фінансову сторону роботи товариства, але й активну його участь у громадському житті регіону. Так, він описує благодійницьку сторону діяльності товариства, адже за рахунок отриманого прибутку було впорядковано народну бібліотеку та придбано для неї книжок на 1,5 тис. руб., збудовано приміщення для школи, передано приміщення для потреб жіночого училища тощо.

Питання організації кредитних кооперативів та ощадно-позичкових товариств на Україні вивчали В. Доманицький, С. Бородаєвський, Я. Краєвий, Ф. Скорняков [4, 12, 19, 31].

Значну частину дореволюційної історіографії складають різноманітні інструкції, положення, практичні керівництва для новостворених або ж запланованих банківських та кредитних закладів [2, 3, 6, 8]. Однією з перших таких робіт вийшла книга Н.М. Беляєва «Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банкирских конторах в банках» [2]. У ній автор послідовно викладає особливості роботи банківської контори, як-то: обов'язки власника контори (хазяїна); основний капітал контори та його операції (купівля та продаж відсоткових паперів, акцій, облігацій, асигнацій, золота та срібла в злитках та монет; форма запису актів продаж; позички під відсоткові папери, акції та облігації різних товариств); облік, до строку купонів і відсоткових паперів, що вийшли у тираж; переводна справа; продаж білетів внутрішніх позик із розстрочкою виплат; страхування виграшних позик від тиражів погашення; прийом у комісію купівлі та продажу відсоткових паперів за рахунок третіх осіб. Наприкінці книги подано список приватних банків Росії, розділених за категоріями, значну частину з яких склали українські установи: комерційні – Катеринославський, Київський приватний, Кременчуцький, Херсонський торговий банки; земельні – Бессарабо-Таврійський (Одеса), Земський (Херсон), Київський, Полтавський, Харківський банки; банківські контори та банківські будинки – Ефруси и Ко (Одеса). Автор наводить приклади банківського діловодства, використовуючи у якості джерел матеріали газети «Биржевой маклер», документи торгових домів І.П. Кузнецов (Москва), І.В. Юнкер и Ко та інших.

У перші роки XX ст. посилюється інтерес до наукової думки Європи виходять переклади праць відомих закордонних економістів, наприклад, таких як німецький дослідник Бруно Бухвальд. У даній книзі викладаються практично усі основні сторони діяльності банку, його взаємодії з фондовою біржею, технології операцій з векселями, цінними паперами, готівкою. Автор супроводжує матеріал цінними практичними рекомендаціями, розрахунками, прикладами [6].

Підсумковою працею дореволюційної історіографії фінансової справи стало дослідження І. Левіна [24]. Використавши матеріали архівів Особової канцелярії із кредитної частини Міністерства фінансів та Державного Думи, а також інформацію друкованої преси («Вестник финансов, промышленности и торговли», «Журнал для

акціонерів», «Русские ведомости» та інші), автор прослідкував історію створення та діяльності російських акціонерних банків з початку їх заснування і до подій російсько-японської війни.

Отже, усю сукупність літератури за тематикою умовно можна поділити на три групи: перша – праці, дискусії стосовно створення та розвитку банківських та кредитних установ і ролі держави у цих процесах, друга – роботи у яких надається характеристика кредитних закладів як самостійних фінансових організацій, що мають свою структуру та діловодство та третя – практичні рекомендації, інструкції, посібники тощо відносно діяльності кредитно-банківських закладів.

Список використаної літератури

1. Анцыферов А. К. Мелкий кредит, его организация и значение в России / А. К. Анцыферов // Доклад, читанный в заседании Харьковского юридического общества 7 декабря 1902 г. – Харьков, 1903 – 16 с. ; Antsyferov A. K. Melkiy kredit, ego organizatsiya i znachenie v Rossii / A. K. Antsyferov // Doklad, chitannyy v zasedanii Kharkovskogo yuridicheskogo obshchestva 7 dekabrya 1902 g. – Kharkov, 1903 – 16 s.

2. Беляев Н. М. Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банкирских конторах в банках / Н. М. Беляев. – 2-е изд. - Петрозаводск : Губернская типогр. 1888. – 41 с. ; Belyaev N. M. Bankirskie kontory. Rukovodstvo sluzhashchim v bankakh i bankirskikh kontorakh v bankakh / N. M. Belyaev. – 2-e izd. - Petrozavodsk : Gubernskaya tipogr. 1888. – 41 s.

3. Бернарди А. Б. Организация и операции коммерческих банков и городских общественных банков в связи с их счетоводством / А. Б. Бернарди. – Санкт-Петербург : Круг самообразования, 1914 – 96 с. ; Bernardi A. B. Organizatsiya i operatsii kommercheskikh bankov i gorodskikh obshchestvennykh bankov v svyazi s ikh schetovodstvom / A. B. Bernardi. – Sankt-Peterburg : Krug samoobrazovaniya, 1914 – 96 s.

4. Бородаевський С. В. Про кредитні кооперації / С. В. Бородаевський. – Санкт-Петербург, 1909. – 344 с. ; Borodaievskiy S. V. Pro kredytni kooperatsii / S. V. Borodaievskiy. – Sankt-Peterburh, 1909. – 344 s.

5. Бунге Н. Х. Теория кредита / Н. Х. Бунге. – Киев : В Университетской типографии, 1852. – 310 с. ; Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы / Н. Х. Бунге. – Санкт-Петербург : Типогр. В. Киршбаума, 1895. – 465 с.; Bunge N. Kh. Teoriya kredita / N. Kh. Bunge. – Kiev : V Universitetskoy tipografii, 1852. – 310 s. ; Bunge N. Kh. Ocherki politiko-ekonomicheskoy literatury / N. Kh. Bunge. – Sankt-Peterburg : Tipogr. V. Kirshbauma, 1895. – 465 s. terburg : Tipogr. V. Kirshbauma, 1895. – 465 s. s.

6. Бухвальд Б. Техника банковского дела / Б. Бухвальд. – Москва : Издание тов-ва «МИРЪ», 1914. – 117 с. ; Bukhvald B. Tekhnika bankovskogo dela / B. Bukhvald. – Moskva : Izdanie tov-va «MIR», 1914. – 117 s.

7. Васильчиков А. Мелкий земельный кредит в России / А. Васильчиков, А. Яковлев. – Санкт-Петербург , 1876. – 427 с. ; Vasilchikov A. Melkiy zemelnyy kredit v Rossii / A. Vasilchikov, A. Yakovlev. – Sankt-Peterburg , 1876. – 427 s. ;

8. Валаев А. Краткое пособие по счетоводству ссудо-сберегательных товариществ / А. Валаев. – Санкт-Петербург : Типография Тов-ва «Грамотность», 1913. – 38 с. ; Valaev A. Kratkoe posobie po schetovodstvu ssudo-sberegatelnykh tovarishchestv / A. Valaev. – Sankt-Peterburg : Tipografiya Tov-va «Gramotnost», 1913. – 38 s.

9. Герценштейн М. Я. Национализация земли. Крестьянский банк и выкупная операция / М. Я. Герценштейн. – Санкт-Петербург : Тов-во «Общественная польза», 1905. – 190 с. ; Gertsenshteyn M. Ya. Natsionalizatsiya zemli. Krestyanskiy bank i vykupnaya operatsiya / M. Ya. Gertsenshteyn. – Sankt-Peterburg : Tov-vo «Obshchestvennaya polza», 1905. – 190 s.

10. Гурьев П. Несколько слов об учреждении государственного поземельного банка в России / П. Гурьев. – Санкт-Петербург, 1904 – 256 с. ; Gurev P. Neskolko slov ob uchrezhdenii gosudarstvennogo pozemel'nogo banka v Rossii / P. Gurev. – Sankt-Peterburg, 1904 – 256 s. ;
11. Гурьев А. Н. Очерк развития кредитных учреждений в России / А. Н. Гурьев. – Санкт-Петербург, 1904. – 250 с. ; Gurev A. N. Ocherk razvitiya kreditnykh uchrezhdeniy v Rossii / A. N. Gurev. – Sankt-Peterburg, 1904. – 250 s.
12. Доманицкий В. Про сільську кооперацію / В. Доманицкий // Громадська думка. – 1906. – 21 липня – С. 1 ; Domanytskyi V. Pro silsku kooperatsiiu / V. Domanytskyi // Hromadska dumka. – 1906. – 21 lytnia – S. 1
13. Зак А. Крестьянский поземельный банк 1883 – 1910 / А. Зак. – Москва : Скл. изд. у Н. П. Карбасникова, 1911. – 607 с. ; Zak A. Krestyanskiy pozemelnyy bank 1883 – 1910 / A. Zak. – Moskva : Skl. izd. u N. P. Karbasnikova, 1911. – 607 s.
14. Зиновьев П. Несколько слов об учреждении государственного поземельного банка в России / П. Зиновьев. – Москва : типогр. Бочарова и Ко, 1897. – 236 с. ; Zinovev P. Neskolko slov ob uchrezhdenii gosudarstvennogo pozemel'nogo banka v Rosii / P. Zinovev. – Moskva : tipogr. Vocharova i Ko, 1897. – 236 s.
15. Иванченко Е. Краткий очерк Андреевского ссудосберегательного товарищества Бердянского уезда Таврической губернии / Е. Иванченко // Сельскохозяйственный журнал. – 1899. – № 2. – С. 2-3 ; Иванченко Е. Образование бердянского Союза ссудосберегательных и кредитных товариществ / Е. Иванченко // Вестник сельского хозяйства. – 1902. – Приложение к № 14 и 18; Ivanchenko E. Kratkiy ocherk Andreevskogo ssudosberegatel'nogo tovarishchestva Berdyanskogo uезда Tavricheskoy gubernii / E. Ivanchenko // Selskohozyaystvennyy jurnal. - 1899. – № 2. – S. 2-3 ; Ivanchenko Ye. Obrazovanie berdyanskogo Soyuza ssudosberegatelnykh i kreditnykh tovarishchestv / Ye. Ivanchenko // Vestnik selskogo khozyaystva. – 1902. – Prilozhenie k № 14 i 18
16. Исинский К. Провинциальная банковская система Российской империи середины XIX – начала XX вв. в трудах дореволюционных российских историков [Электронный ресурс] / К. Исинский // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. – 2012. – Вып. 27. — Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/provintsialnaya-bankovskaya-sistema-rossiyskoy-imperii-serediny-xix-nachala-xx-vv-v-trudah-dorevolutsionnyh-rossiyskih-istorikov>; Isinskiy K. Provintsialnaya bankovskaya sistema Rossiyskoy imperii serediny XIX – nachala XX vv. v trudakh dorevolutsionnykh rossiyskikh istorikov [Elektronnyy resurs] / K. Isinskiy // Izvestiya Penzenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V. G. Belinskogo. – 2012. – Vyp. 27. — Rezhim dostupa : <http://cyberleninka.ru/article/n/provintsialnaya-bankovskaya-sistema-rossiyskoy-imperii-serediny-xix-nachala-xx-vv-v-trudah-dorevolutsionnyh-rossiyskih-istorikov>.
17. Катаев М. Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России / М. Катаев. – Москва, 1902. – 101 с.; Kataev M. Selskiy kredit i krestyanskoe khazyaystvo v Rossii / M. Kataev. – Moskva, 1902. – 101 s.
18. Колюпанов Н. Практическое руководство к учреждению сельских и ремесленных банков по образцу нем. ссудных тов-ств / Н. Колюпанов. – Москва : Типогр. А. И. Мамонтова и К, 1870. – 269 с. ; Kolyupanov N. Prakticheskoe rukovodstvo k uchrezhdeniyu selskikh i remeslennykh bankov po obraztsu nem. ssudnykh tov-stv / N. Kolyupanov. – Moskva : Tipogr. A. I. Mamontova i K, 1870. – 269 s.
19. Краевой Я. Полвека кооперативного движения на Юге России / Я. Краевой // Муравейник. – 1916. – № 38-39 ; Kraevoy Ya. Polveka kooperativnogo dvizheniya na Yuge Rossii / Ya. Kraevoy // Muraveynik. – 1916. – № 38-39

20. Краснікова О. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861 – 1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.01.04. / Оксана Миколаївна Краснікова; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 1999. – 17 с. ; Krasnikova O. Finansy ta kredyt u silskomu hospodarstvi Livoberezhnoi Ukrainy epokhy vilnoho pidpriemnytstva (1861 – 1917 rr.) : avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.01.04. / Oksana Mykolaivna Krasnikova; Kyiv. un-t im. T. Shevchenka. – Kyiv, 1999. – 17 s.

21. Макаров А. Банки и кредитные учреждения / А. Макаров. – Санкт-Петербург, 1913. – 343 с. ; Makarov A. Banki i kreditnye uchrezhdeniya / A. Makarov. – Sankt-Peterburg, 1913. – 343 s.

22. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929) : автореф. дис. ... докт. іст. наук. : спец. 07.00.08 / Василь Іванович Марочко; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 1995. – 19 с. ; Marochko V. I. Ukrainiska selianska kooperatsiia. Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861 – 1929) : avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk. : spets. 07.00.08 / Vasyl Ivanovych Marochko; In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.. – Kyiv, 1995. – 19 s.

23. Морачевский В. Сельскохозяйственный кредит в России / В. Морачвский. – Санкт-Петербург, 1910. – 24 с. ; Morachevskiy V. Selskokhozyaystvennyy kredit v Rossii / V. Morachvskiy. – Sankt-Peterburg, 1910. – 24 s.

24. Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России / И. И. Левин. – Петроград, 1917. – 301 с. ; Levin I. I. Aktsionerные kommercheskie banki v Rossii / I. I. Levin. – Petrograd, 1917. – 301 s.

25. Лугинин В. Сельские ссудные товарищества (их устройство и назначение) / В. Лугинин, А. Яковлев // Творцы кооперации и их думы : сб. кратких биографий кооператоров с выдержками из их статей и речей. – Москва : Изд-во Всероссийского Центрального Союза Потребительских обществ, 1919. – 283 с. ; Luginin V. Selskie ssudnye tovarishchestva (ikh ustroystvo i naznachenie) / V. Luginin, A. Yakovlev // Tvortsy kooperatsii i ikh dumy : sb. kratkikh biografiy kooperatorov s vyderzhkami iz ikh statey i rechey. – Moskva : Izd-vo Vserossiyskogo Tsentralnogo Soyuzа Potrebiteleskikh obshchestv, 1919. – 283 s.

26. Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.01 / Ірина Едуардівна Новікова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2009. – 235 с. ; Novikova I. E. Rozvytok bankivskoi systemy Ukrainy v umovakh stanovlennia rynkovoho hospodarstva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) : dys. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.00.01 / Iryna Eduardivna Novikova; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – Kyiv, 2009. – 235 s.

27. Осипов Н. О. Обзор деятельности ссудо-сберегательных товариществ и проект организации сельского кредита / Н. О. Осипов. – Санкт-Петербург, 1893. – 23 с. ; Osipov N. O. Obzor deyatelnosti ssudo-sberegatelnykh tovarishchestv i projekt organizatsii selskogo kredita / N. O. Osipov. – Sankt-Peterburg, 1893. – 23 s.

28. Ососов В. Городские общественные банки России : Обзор их деятельности по 1 янв. 1871 г. / В. Ососов. – Санкт-Петербург : типогр. Майкова, 1872. – 192 с. ; Ososov V. Gorodskie obshchestvennye banki Rossii : Obzor ikh deyatelnosti po 1 yanv. 1871 g. / V. Ososov. – Sankt-Peterburg : tipogr. Maykova, 1872. – 192 s.

29. Печерин Я. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России / Я. Печерин. – Санкт-Петербург, 1904. – 142 с. ; Pecherin Ya. Istoricheskiy obzor pravitelstvennykh, obshchestvennykh i chastnykh kreditnykh ustanovleniy v Rossii / Ya. Pecherin. – Sankt-Peterburg, 1904. – 142 s.

30. Прокопович С. Кооперативное движение в России / С. Прокопович. – Санкт-Петербург, 1903. – 243 с. ; Prokopovich S. Kooperativnoe dizhenie v Rossii / S. Prokopovich. – Sankt-Peterburg, 1903. – 243 s.

31. Скорняков Ф. Деятельность Крестьянского поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883 – 1910 гг.) / Ф. Скорняков. – Киев, 1912. – 161 с. ; Skornyakov F. Deyatelnost Krestyanskogo pozemel'nogo banka v Kievskoy gubernii za 28 let (1883 – 1910 gg.) / F. Skornyakov. – Kiev, 1912. – 161 s.

32. Соколовский П. Ссудно-сберегательные товарищества в России по отзывам литературы / П. Соколовский. – Санкт-Петербург : Изд-во В. Киршбаума, 1889. – 714 с. ; Sokolovskiy P. Ssudno-sberegatelnye tovarishchestva v Rossii po otzyvam literatury / P. Sokolovskiy. – Sankt-Peterburg : Izd-vo V. Kirshbauma, 1889. – 714 s.

33. Сошинська Я. Загальний огляд українських видань з економічної проблематики (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / Я. Сошинська // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. - Т. 12. – Режим доступу : http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2004.12_06.php; Soshynska Ya. Zahalnyi ohliad ukrainskykh vydan z ekonomichnoi problematyky (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Elektronnyi resurs] / Ya. Soshynska // Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. – 2004. - Т. 12. – Rezhym dostupu : http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2004.12_06.php;

34. Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906 – 1916 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 / Валентин Дмитрович Терещенко; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с. ; Tereshchenko V. D. Rol ipotechnykh bankiv u provedenni stolypynskoi ahrarnoi reformy v Ukraini (1906 – 1916 rr.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. : spets. 07.00.01 / Valentyn Dmytrovych Tereshchenko; Cherkaskyi nats. un-t im. B. Khmelnytskoho. – Cherkasy, 2006. – 20 s.

35. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Изд. 7 / М. Туган-Барановский. – М. : Изд. О. Н. Поповой, 1938. – 299 с. ; Tugan-Baranovskiy M. Russkaya fabrika v proshlom i nastoyaschem. Izd. 7 / M. Tugan-Baranovskiy. – M. : Izd. O. N. Popovo, 1938. – 299 s.

36. Чубинський П. П. Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество / П. П. Чубинський // Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества. – Киев, 1874. – Т. 1. – С. 235-264 ; Chubinskiy P. P. Selo Sokirintsy i sokirinskoe ssudo-sberegatelnoe tovarishchestvo / P. P. Chubinskiy // Zapiski Yugo-Zapadnogo otdela Russkogo geograficheskogo obshchestva. – Kiev, 1874. – Т. 1. – С. 235-264

37. Яковлев А. В. Очерки народного кредита в Западной Европе и России / А. В. Яковлев. – Санкт-Петербург, 1869. – 247 с. ; Yakovlev A. V. Ocherki narodnogo kredita v Zapadnoy Yevrope i Rossii / A. V. Yakovlev. – Sankt-Peterburg, 1869. – 247 s.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2015 р.

N. Radchenko

CREDIT AND FINANCIAL INSTITUTIONS IN THE MIDDLE OF XIX - EARLY XX CENTURY IN THE WORKS OF PRE-REVOLUTIONARY SCIENTISTS

The article considers the scientific research of the origin formation of credit and financial system of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. Pre-revolutionary historiography has many studies, which covered various aspects of financial, trade and industrial policy of the autocracy, this is period of discussion in the community about ways to further socio-economic development of the empire. Activity of credit establishments was under permanent government attention, and wardship of the development of credit cases

belonged to the most important functions of government. The first attempts to characterize newly created credit and financial system were made in the 60's – 70's. XIX century. The study of the opinions and views of contemporaries of these processes is the purpose of this article.

It was determined that the totality of all the literature on this subject can be divided into three groups: the first – work, discussion on the creation and development of banking and credit institutions and the state's role in these processes; second – works which provided description of credit institutions as independent financial institutions that have their own structure and outsourcing; and third - practical recommendations, instructions, manuals, etc. regarding the activities of credit and banking institutions. It was characterized works, which were explored in the Russian Empire (O. Yakovleva, V. Luginina, N. Kolyupanova, O. Vasyulchikova, O. Antsuferova, M. Katayeva, S. Prokopovicha, O. Gurjeva, P. Gurjeva, P. Morachevskogo, and others) and works that reveal the activity of credit and banking in Ukrainian lands (P. Chubinskogo, Y. Ivancheka, V. Domanitskogo, S. Borodayevskogo, Y. Krayevogo, F. Skorniakova, and others). It is noticed, that contemporary works of literature didn't have historiographical analysis and contained few references to the source. However, all authors expressed only one idea – demand of Russia is ordered lending, and then they polemic about the best system for the Russian empire, so that the state should influence and control the credit institutions. In this article were used the principles of historicism, objectivity and also problem-chronological, critically comparative and statistical methods. The results of this research can be used for training courses for history of Ukraine and Russia, historiography, source study, socio-economic history

Keywords: *bank, historiography, credit unions, credit and financial system, savings banks, and small credit institutions.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Стяжкіна О.В., д.і.н, проф.; Задунайський В.В., д.і.н., проф.*

УДК 94(477.6-2Мар)''1917''(045)

В.М. Романцов

СТАНОВЛЕННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 р.)

В статті аналізуються недосліджені в історіографії питання щодо ролі Міського Громадського Виконавчого комітету в процесах демократичного оновлення владних інституцій в Маріуполі на початку революції 1917 р. Висвітлюються різні аспекти політичної діяльності комітету, його рішення у питаннях охорони правопорядку, економічного, соціального розвитку міста, формування нових владних інституцій. У роботі використані не залучені раніше до наукового обігу матеріали газети «Маріупольская жизнь», що дозволило більш повно розглянути різні аспекти означеної теми.

Ключові слова: *Маріупольський Міський Громадський Виконавчий комітет, демократична революція, суспільні процеси, політичні перетворення, «Маріупольская жизнь».*

Сучасна Україна переживає складний та суперечливий процес реформування владних інституцій, і це спонукає науковців до студій історичного досвіду здійснення реформ в добу демократичної революції 1917 р. Уважне вивчення політико-правових аспектів діяльності Маріупольського Міського Громадського Виконавчого комітету на

початку революції 1917 р. та сучасних спроб реформування органів місцевого самоврядування дозволяє виявити історичні паралелі у цих важливих питаннях, проаналізувати витoki розвитку демократичних процесів у сучасному Маріуполі, який є великим економічним, адміністративним та культурним, центром українського Приазов'я, форпостом нашої країни на її південно-східних рубежах.

Зазначена наукова проблема неоднозначно висвітлювалася в історіографії. Радянські ідеологи протидіяли вивченню процесів демократизації, які відбувалися в країні загалом та в Маріуполі зокрема, оскільки пануюча комуністична партократія заперечувала демократичні цінності. Характерна для радянського постсталінського часу оцінка Маріупольського Громадського Виконавчого комітету була висловлена в статті про м. Жданов у книзі «Історія міст і сіл УРСР. Донецька область», де зазначалося, що «т. зв. громадський комітет», очолений комісаром Тимчасового уряду, був створений 5 березня за сприяння ради робітничих депутатів, у якій переважали меншовики та есери [3, с. 396].

У сучасній історіографії досліджувану проблему незначною мірою висвітлювали маріупольські історики. Наукові співробітники Маріупольського краєзнавчого музею у своїй узагальнюючій праці з історії Маріуполя та Приазов'я обмежилися відомостями про створення Маріупольського Міського Громадського Виконавчого комітету, перелічили громадські організації, які його утворили та назвали голову комітету М. Земцова [1, с. 133]. В «Иллюстрированной исторической хронике» зазначено, що новий орган міського самоврядування був створений у Маріуполі 6 березня. Ця інформація доповнена повідомленням про те, що його голова М. Земцов представляв партію кадетів, був колишнім депутатом 1-ї Держдуми [2, с. 116].

Краєзнавець П. Мазур у своїй публікації популярного характеру опублікував список членів Маріупольського Міського Громадського Виконавчого комітету з посиланням на «Мариупольскую жизнь» від 12 березня 1917 р. Але зазначений список мав деякі неточності, був неповний, містив прізвища 23-х членів Громадського комітету (в дійсності їх було 28) [4, с. 6].

В статті «Демократичні перетворення в Маріуполі на початку революції 1917 р.» розглянуто деякі аспекти зазначеної теми в контексті аналізу реформ, які здійснювалися в місті після повалення самодержавства [16, с. 91, 92]. Загалом наукова проблема становлення Маріупольського Міського Громадського Виконавчого комітету в березні 1917 р. ще не отримала належного висвітлення, а отже, потребує дослідження, що і становить мету роботи. Є необхідність виправити допущені в існуючій літературі похибки, уточнити деякі аспекти діяльності цієї установи.

На початку березня 1917 р. після отримання в Маріуполі повідомлення про революцію та відречення від влади Миколи II – останнього російського царя з династії Романових, місто охопила хвиля революційної ейфорії, і почалися очікувані демократичною громадськістю суспільні перетворення. Під впливом урядових реформаторських рішень в Маріуполі також розпочалася реорганізація владних інституцій.

5 березня відбулися об'єднані збори представників маріупольських міських громадських організацій, ради робітничих депутатів, кооперативних, торгівельно-промислових та ремісничих союзів. На цьому зібранні було створено Маріупольський Міський Об'єднаний комітет громадських організацій на чолі з представником партії конституційних демократів, колишнім депутатом І російської Державної Думи М. Земцовим «для найшвидшого подолання руйнації, викликані старою владою та для управління всіма справами міста» [6].

Автори деяких праць саме від цієї події ведуть початок діяльності Маріупольського Міського Громадського Виконавчого комітету. Це питання потрібно уточнити. Можна

вважати, що Об'єднаний комітет започаткував утворення в Маріуполі Громадського Виконавчого комітету, але це не була подія одного дня, це був політичний процес, який тривав протягом 5 – 7 березня.

В ніч з 6 на 7 березня в приміщенні театру «Гігант» відбулося об'єднане засідання понад 100 представників [7] від Міської думи, земства, громадських організацій та ради робітничих депутатів [10]. Як зазначалося з цього приводу в газетному звіті, там зібралися «представники майже всіх верств населення, починаючи від робітників у косоворотках і закінчуючи представниками установ у візитках». Збори проходили під головуванням М. Земцова, який у своїй промові «закликав усіх сприяти порядку та спокою в місті не вірити тим темним чуткам, які продовжують поширювати нечисленні клевети скинутої влади». Засідання закрилось близько 3-ї години ночі 7 березня. На завершення зборів, після півночі, згідно газетного звіту, було обрано членів Маріупольського Міського Громадського Виконавчого комітету, який отримав владні повноваження як новий орган міського самоврядування [7].

До виконавчого комітету увійшли представники 24-го запасного піхотного полку, кооперативних, торгівельно-промислових організацій та члени ради робітничих депутатів. Члени громадського виконавчого комітету були обрані одноголосно [1, с. 133]. Точний список членів Маріупольського Громадського Виконавчого комітету було офіційно оприлюднено наказом військового губернатора та начальника гарнізону Маріуполя від 9 березня 1917 р., а також направлено телеграфом командуючому Чорноморським флотом.

Згідно з наказом, підписаним головою міського Громадського Виконавчого комітету М. Земцовим та військовим губернатором, начальником гарнізону м. Маріуполя флоту генерал-майором Пименовим, до складу Міського Громадського Виконавчого комітету, який становив 28 членів [13], увійшли троє представників від солдатів (Іванов, Єгофський, Ломаєв) та від офіцерів – прапорщик Дружинін [11]. До складу Виконавчого комітету серед інших були обрані М. Земцов (голова), а також Андреев, В. Балясов, В. Бахалов І. Березський, С. Бехтеров, О. Бутенко, В. Гіацингов, М. Грієнко, І. Гуревич, І. Коваленко, Т. Коваленко, П. Кочеван, Є. Новіков, І. Павлов, І. Пічахчі, К. Пічахчі, Г. Псалті, Д. Розенталь, П. Роскошинський, М. Савін, І. Синицин, І. Славкін, М. Хайкін [10]. Більшість їх була прихильниками ліберальних демократичних перетворень. Пізніше піднімалося питання про розширення складу Міського Громадського Виконавчого комітету [13].

Передбачалося, що Громадський Виконавчий комітет візьме на себе управління містом, буде займатися «справою громадської безпеки, порядку та спокою міста Маріуполя та пов'язаних з ним питань» [10]. Перше засідання цього органу влади відбулося одразу ж після зборів і продовжувалося до 6-ї години ранку [7]. На пропозицію І. Пічахчі, для фінансових потреб громадського виконавчого комітету було відкрито кредит в розмірі 5 тис. руб. [8].

На засіданні Маріупольського Міського Громадського Виконавчого комітету 10 березня було визначено порядок прийняття його рішень. Було вказано, що комітет має право вирішувати поточні питання незалежно від кількості присутніх членів, а принципові питання могли вирішуватися лише за наявності 2/3 членів комітету [11].

Делегація Маріупольського Міського Громадського Виконавчого комітету 11 березня взяла участь у створенні Повітового Громадського Виконавчого комітету. Керував цим організаційними зборами голова Міського Виконавчого комітету М. Земцов. Було уповноважено всьому його складу увійти до повітового земського депутатського зібрання [11].

Міський Громадський Виконавчий комітет активно взаємодіяв з Міською думою. В середині березня вона «постановила, з метою узгодження діяльності міського

самоврядування з діяльністю Виконавчого комітету», включити його в повному складі до Міської думи «з правами гласних» [14].

На першому засіданні Міський Громадський Виконавчий комітет розглянув питання про роззброєння дискредитованої в суспільстві колишньої царської поліції та створення народної міліції. На засіданні Громадського Виконавчого комітету 7 березня було вирішено відсторонити від служби маріупольського поліцмейстера Глинського, приставів, їх помічників, околоточних наглядачів, городових старої поліції, та відправити їх до військового начальника, за виключенням тих, проти кого буде відкрите судове переслідування.

На клопотання голови Виконавчого Громадського комітету Міська дума надала кредит на суму 50 000 рублів на утримання міліції. Для спільного вирішення всіх питань щодо організації міліції, розробки Положення про міську міліцію було вирішено обрати чотирьох представників Громадського комітету (С. Бехтерева, Г. Псалті, Славкіна та І. Пічахчі), а також чотирьох гласних Міської думи (І. Гофа, Д. Хараджаєва, Х. Данилова та К. Пічахчі). Вирішено подати клопотання перед урядом про поширення відстрочки від військової служби на членів Виконавчого комітету, міліцію [10].

Для керівництва міліцією було запроваджено посаду головного комісара, на яку призначено присяжного повіреного П. Роскошинського. Його помічником став земський службовець Т. Коваленко. Були також призначені комісари та їх помічники до трьох частин міліції та заводу. До складу міліції було вирішено залучити «поранених військових чинів», робітників та інших добровольців [7].

В цей час Міський Громадський Виконавчий комітет звернув увагу на проблему дотримання законності представниками нових правоохоронних органів. В його рішенні було зазначено, що «з метою захисту безпеки та недоторканості жител громадян» обшуки приміщень могли проводити лише головний комісар, дільничий комісар або їх помічник з пред'явленням посвідчення та ордера на цей обшук. Були названі також конкретні особи, які мали право здійснювати обшуки – головний комісар міліції П. Роскошинський, його помічник Т. Коваленко, комісар при головному управлінні міліції Ф. Боровиков, комісар І частини підпоручик М. Переславцев, помічник комісара прапорщик Є. Колобродов, комісар ІІ частини В. Бахалов, помічники комісара К. Багненко, В. Кузнецов, І. Коваленко, комісар ІІІ частини А. Левицький, його помічники П. Мелеков, М. Рождественський, комісар на заводі Ф. Романенко, його помічник Г. Белинкович, комісар на порту Занаревський, комісар, старший маріупольський комісар прапорщик Горковенко [10]. Було постановлено, щоб кожен член Виконавчого комітету у випадку необхідності міг «розслідувати явища, які не узгоджувалися з новим порядком речей» і повідомляти про це комітету [11].

На засіданні Маріупольського Міського Громадського Виконавчого комітету 9 березня велику увагу приділили питанням роботи залізничного транспорту. Було заслухано доповідь про стан справ у транспортному відомстві на станції Маріуполь, за підсумками обговорення якої прийнята постанова, що передбачала необхідність відправляти без жодної затримки потрібні для ремонту частини представником «служби тяги». Запропоновано прокласти додатково третю колію на дільниці, де знаходиться вугільний склад на станції Маріуполь, впорядкувати та прискорити рух поїздів та сприяти найбільшому обороту перевезень. Запропоновано відрядити з особливими інструкціями Комітету прапорщика Гарковенка на станцію Маріуполь в місті та порту, на пошту та телеграф для нагляду за їх роботою [10].

Нову владу в Маріуполі на початку революції підтримувала більшість солдатів та офіцерів 24-го запасного піхотного полку, які були активними учасниками суспільних демократичних процесів у місті. У зв'язку з дефіцитом управлінських кадрів, який відчувала нова влада, міський Громадський Виконавчий комітет звернувся до

Товариства офіцерів 24-го запасного піхотного полку з проханням рекомендувати з числа офіцерського складу осіб, яким можна було б доручити боротьбу проти шпигунства, завідування поштою та телеграфом, в'язницею, військовою цензурою [13].

На засіданні Міського Громадського Виконавчого комітету 26 березня було прийнято рішення: «просити командира 24-го піхотного запасного полку відкомандирувати для несення міліційної служби солдатів нестройової роти. Також звернулися з проханням до командира полку, щоб було встановлено «особливий караульний пост біля кладової маріупольської поштово-телеграфної контори» [15].

Не зважаючи на революційну ейфорію, яка панувала серед військових та маріупольської громади, нова місцева влада була стурбована ослабленням дисципліни у військових частинах за умов «демократизації» в армії, яка набувала анархічного спотворення. На засіданні Міського Громадського Виконавчого комітету в середині березня було прийняте рішення: «просити командира полку дозволити членам комітету особисто та через уповноважених вести співбесіди в полку з солдатами на тему про недопустимість самовільних відлучок солдатів в інтересах державної оборони – взагалі та зокрема – зміцнення нового ладу держави» [12].

У зв'язку з складним продовольчим становищем було прийнято рішення про створення продовольчого комітету з числа представників ради робітничих депутатів, кооперативів, земства, Міської думи, Громадського Виконавчого комітету, від солдатів та кредитних товариств. До створення продовольчого комітету не могли вирішуватися питання щодо цін на продовольчі товари та їх вільний продаж. Було відкладено прохання риботорговців про вільний вивіз риби з міста. Було прийнято рішення про те, щоб у хлібопекаря Потихонова, який попри існуючу заборону збільшив ціну на хліб, відібрати отриманий від цього прибуток у фонд допомоги збіднілим мешканцям Маріуполя. Вирішено також розглянути питання про придбання в сербського уряду ячменю за твердими цінами [11].

У Маріуполі було започатковано збирання благодійних коштів для політичних в'язнів та тих, хто перебував на засланні. Громадський Виконавчий комітет створив для їх розподілу спеціальну комісію з двох представників ради робітничих депутатів та одного члена комітету з повноваженнями касира. Прапорщику Дружиніну було доручено узгодити з робітничими та військовими організаціями питання про відправку подарунків воїнам [11].

Громадський Виконавчий комітет приділив увагу питанням збереження пам'яток революційної доби, започаткування революційних свят та інформування мешканців про діяльність нової влади. На засіданнях 8, 9 березня було прийняте рішення «визнати 10-е березня національним святом свободи російського народу та урочисто відсвяткувати його в Маріуполі». Висловлено також побажання створити «народний музей в Росії» Цю справу доручили Г. Псалті. Було визнано за необхідне організувати правильне видання повідомлень про діяльність комітету, для чого створено було спеціальну комісію [11].

Таким чином, суспільні процеси в Маріуполі на початку демократичної революції 1917 р. відображали загальні політичні тенденції тієї доби. Про це свідчило створення Маріупольського Міського Громадського Виконавчого комітету. В березні 1917 р. він діяв динамічно, активно, працюючи іноді навіть вночі, здійснюючи реформи на місцевому рівні. В сфері рішень нового органу самоврядування перебували різноманітні питання життєдіяльності міста. Велику увагу Виконавчий комітет приділив реформуванню правоохоронних структур, вирішенню політичних, транспортних, продовольчих проблем, питань благодійності. На початку демократичної революції Маріупольський Міський Громадський Виконавчий комітет, отримуючи підтримку громадськості, мав можливість вирішувати суспільні проблеми без конфронтації.

Надалі необхідно продовжити дослідження політичних процесів у Маріуполі в добу демократичної революції на більш широкій джерельній базі, простежуючи еволюцію цієї сфери в місті.

Список використаної літератури

1. Божко Р. П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко и др. – Мариуполь : Рената, 2006. – 355 с. ; Bozhko R. P. Mariupol i ego okrestnosti: vzglyad iz KhKhI veka / R. P. Bozhko, T. Yu. Buli, N. N. Gashenenko i dr. – Mariupol : Renata, 2006. – 355 s.
2. Весь Мариуполь : фотоальбом. Иллюстрированная историческая хроника / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашаненко, В. В. Маликов, Л. П. Морозов, Р. И. Саенко, Н. А. Тарасова. – Мариуполь : СПД Маликов, 2007. – 320 с., илл. ; Ves Mariupol : fotoalbom. Illyustrirovannaya istoricheskaya khronika / R. P. Bozhko, T. Yu. Buli, N. N. Gashanenko, V. V. Malikov, L. P. Morozov, R. I. Saenko, N. A. Tarasova. – Mariupol : SPD Malikov, 2007. – 320 s., ill..
3. Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. Донецька область. – Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – 992 с. ; Istoriiia mist i sil URSR. V 26 t. Donetska oblast. – Kyiv : Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoï entsyklopedii AN URSR, 1970. – 992 s.
4. Мазур П. И. 1917 год. Мариуполь: от февраля до октября. Историческая хроника / П. И. Мазур. – Мариуполь : Азовье, 2007. – 40 с. ; Mazur P. I. 1917 god. Mariupol: ot fevralya do oktyabrya. Istoricheskaya khronika / P. I. Mazur. – Mariupol : Azove, 2007. – 40 s.
5. Мариупольская жизнь. – 1917. – 5 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 5 marta.
6. Мариупольская жизнь. – 1917. – 7 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 7 marta.
7. Мариупольская жизнь. – 1917. – 8 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 8 marta.
8. Мариупольская жизнь. – 1917. – 9 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 9 marta.
9. Мариупольская жизнь. – 1917. – 12 марта ; Maryupolskaia zhyzn. – 1917. – 12 marta.
10. Мариупольская жизнь. – 1917. – 14 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 14 marta.
11. Мариупольская жизнь. – 1917. – 15 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 15 marta.
12. Мариупольская жизнь. – 1917. – 17 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 17 marta.
13. Мариупольская жизнь. – 1917. – 18 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 18 marta.
14. Мариупольская жизнь. – 1917. – 24 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 24 marta.
15. Мариупольская жизнь. – 1917. – 31 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 31 marta.
16. Романцов В. М. Демократичні перетворення в Маріуполі на початку революції 1917 р. / В. М. Романцов // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – 2015. – Вип. 12. – С. 88 – 95 ; Romantsov V. M. Demokratychni peretvorennia v Mariupoli na pochatku revoliutsii 1917 r. / V. M. Romantsov // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia: Istoriiia. Politolohiia. – 2015. – Vyp. 12. – S. 88 – 95.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2015 р.

V. Romantsov

**MARIUPOL MUNICIPAL PUBLIC EXECUTIVE COMMITTEE FORMATION
(MARCH, 1917)**

The present-day Ukraine is undergoing a process of reforming governmental institutions which is complicated, debatable and full of unjustified hopes. It motivates the researchers to examine reforming historical experience at the time of the Democratic Revolution of 1917. A thorough study of Mariupol Public Executive Committee formation historical experience at the beginning of the Revolution of 1917 allows analyzing the origins of development of the democratic processes in Mariupol that is a significant economic, administrative and cultural center of Ukrainian Pryazovye, our country's outpost at its Southern-East borders.

The article analyzes historiographically unexamined issues of Mariupol Municipal Public Executive Committee function in the processes of the democratic modernization of the governmental institutions in Mariupol. It elucidates various aspects of the Committee's political activity, its decisions as to the city's economic and social development and the new governmental institutions' formation. The analysis studies the newspaper "Mariupolskaya Zhizn" materials that were not used for the scientific purposes before. It allowed a more thorough examination of various aspects of the given issue.

The social processes in Mariupol at the beginning of the Democratic Revolution of 1917 reflected the general political trends of the time. The foundation of Mariupol Municipal Public Executive Committee evidenced that. In March of 1917 it functioned dynamically and actively, sometimes its members worked on implementing the local reforms even at night. The sphere of decisions of the new self-government body included the various issues concerning the city's social and economic stability. The Executive Committee paid the particular attention to reforming law-enforcement bodies, solving political, transport and food problems as well as to charity issues. At the beginning of the Democratic Revolution Mariupol Municipal Public Executive Committee sustained by the public was able to solve the social problems unconflictually.

Key words: *Mariupol Municipal Public Executive Committee, the Democratic Revolution, political transformations, "Mariupolskaya Zhizn".*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Стяжкіна О.В., д.і.н, проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.*

Н.І. Романцова

**М. ГРУШЕВСЬКИЙ І КОНФЛІКТ 1911 – 1913 РР.
В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА:
ПРОБЛЕМА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У статті досліджено історіографічний аспект питання щодо причин та обставин конфлікту, який розгорівся в НТШ протягом 1911 – 1913 рр. На історіографічній основі з'ясовано роль М. Грушевського, С. Томашівського та інших вчених у цьому конфлікті. Визначено місце зазначених подій в контексті тогочасного галицького політикуму. Історіографічний аналіз надав можливість виявити намагання сучасних українських вчених Л. Винара, І. Гирича, В. Гориня, Я. Дашкевича, О. Романіва та інших істориків-грушевськознавців дати об'єктивну оцінку цієї колізії.

Ключові слова: М. Грушевський, «Наша політика», конфлікт в НТШ, сучасна українська історіографія, історіографічні оцінки.

Суспільно-політична ситуація, яка склалася на західноукраїнських землях напередодні Першої світової війни була складною та суперечливою. І це відбилося на науковому та політичному ґрунті у галицькому суспільному житті, в рамках якого розгорівся конфлікт в НТШ 1911 – 1913 рр. Ці події розкололи наукову громадськість на прибічників М. Грушевського та його опонентів. Вже сучасники, а потім представники діаспорної і сучасної української історіографії дали оцінку, проаналізували вчинки учасників конфлікту. До розробки багатьох питань, які стосувались цієї проблеми, долучились відомі українські вчені Л. Винар, І. Гирич, В. Горинь, Я. Дашкевич, О. Романів та ін.

Українські історики певною мірою звертали увагу на питання щодо історіографії конфлікту 1911 – 1913 рр. в НТШ. Я. Грицак звернув увагу на думку Л. Винара про те, що Михайло Сергійович завжди підписував власним прізвищем публіцистичні статті і за них ніс повну авторську відповідальність, а опозиція «воювала зброєю анонімних статей» [10, с. 320].

І. Верба в узагальнюючому біографічному нарисі, присвяченому М. Грушевському, вказав, що сучасні дослідники надали об'єктивні оцінки подій пов'язаних з конфліктом [20, с. 121]. Н. Халак у своєму дослідженні зазначала, що ряд питань щодо участі С. Томашівського в конфлікті, який мав місце в НТШ у 1913 р., піднімали в публікаціях не тільки сучасні українські дослідники, а й сучасники М. Грушевського та вчені діаспори [19, с. 5]. Проте, досліджувана проблема не мала достатнього історіографічного вивчення, то виникла необхідність проаналізувати її.

Метою статті є історіографічний аналіз наукових праць сучасних українських істориків, присвячених висвітленню питань щодо ролі М. Грушевського в конфлікті 1911 – 1913 рр. в НТШ.

Наприкінці львівського періоду діяльності Михайла Сергійовича (1911 – 1913 рр.) в НТШ виник гострий конфлікт. Проявом цього конфлікту стала суперечка навколо публіцистичної збірки «Наша політика», опублікованої весною 1911 р., в якій М. Грушевський критикував надмірну конформістську політику галицьких громадських діячів по відношенню до австрійської влади [11, с. 26].

Це вилилося в конфлікт вченого з його учнем С. Томашівським, який набув широкого розголосу в наукових колах. У праці останнього висловлювалося некоректне звинувачення на адресу Михайла Сергійовича, який нібито був «у незгоді з методично-

науковими принципами», неправдиво висвітлював політичні питання, вказував на допущені суперечності, вимагав конкретних фактів [18, с. 116, 118, 119].

Науковий аналіз зазначеної проблеми започаткував один з засновників грушевськознавства Л. Винар, який неодноразово звертався до висвітлення цього питання. У першому виданні монографії, присвяченої діяльності М. Грушевського в НТШ, автор проаналізував збірку «Наша політика», яка збурила гостру полеміку. Діаспорний історик зробив висновок, що «можливо ... в деяких випадках Грушевський у надто згущених барвах представляв галицькі справи – але в основі він вірно схопив тодішню дійсність». Л. Винар наголосив, що «галицькі провідники, мабуть, не зрозуміли інтенцій автора «Нашої політики» і замість об'єктивної дискусії висунених питань, зачали разом з опозицією в НТШ нагінку на Грушевського, стараючись усунути його від головства в НТШ, а також, можливо, і позбутися його з Галичини» [3, с. 59]. У більш пізньому виданні автор теж розглянув питання конфлікту в НТШ [4].

У праці, присвяченій М. Грушевському як найвидатнішому історику України, Л. Винар зазначав, що ця суперечка до 1913 р. не була пов'язана з розходженням Михайла Сергійовича та його учнів «в площині історіософічно-ідеологічного осмислення українського історичного процесу» [5, с.124]. Л. Винар опублікував лист В. Липинського до М. Грушевського, зазначивши, що В. Липинський «засудив цю боротьбу» [6, с. 112].

За словами Л. Винара та Є. Пшеничного, сучасники назвали «громом серед ясного неба» публікацію на сторінках львівської газети «Діло» статей невідомого автора з загальною назвою «Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського». «Гльосси...», на думку авторів передмови, були «написані гостро, місцями досить дотепно, де-не-де, правда, жовчно і не завжди об'єктивно [7, с. 11]. Вони зазначали, що найлегше було з'ясувати автора цієї публікації. Ним був доцент австрійської історії Львівського університету, учень М. Грушевського Степан Томашівський [7, с. 12]. Є. Пшеничний у окремій розвідці більш детально розглянув питання щодо історії появи брошури «Гльосси...» та її авторства [19, с. 352].

У сучасній українській історіографії ряд істориків присвятили свої праці безпосередньому висвітленню питань конфлікту 1911 – 1913 рр. в НТШ. Н. Бортняк у розвідках, присвячених відносинам М. Грушевського з Степаном Томашівським, на оригінальних джерелах проаналізувала різні аспекти особистих та наукових стосунків вчителя та учня. Дослідниця звернула увагу на те, що С. Томашівський, розглядаючи питання про конфлікт з Михайлом Сергійовичем в НТШ, визнав, що серія анонімних фейлетонів, опублікованих під назвою «Наша політика. Гльосси до брошури проф. Грушевського» була написана ним. Це він підтвердив у своїх свідченнях Вищій державній прокуратурі Відня 28 серпня 1916 р. [2, с. 295.]

В іншій праці Н. Бортняк висловила сумнів щодо авторства С. Томашівського стосовно брошури «Перед загальними зборами» (червень 1913 р.). На думку дослідниці, це питання залишається відкритим, і вона відзначила, що С. Томашівський «далеко не прихильно ставиться до Грушевського у тодішніх подіях» [1, с. 194]. Авторка підкреслила, що «Томашівський після відходу М. Грушевського став фактичним головою товариства (з 1913 р. до початку 1918 р.)» [1, с. 195].

В. Горинь у статті, присвяченій висвітленню конфлікту, який мав місце в НТШ за участю М. Грушевського, розглянув причини цих суперечок і звернув увагу на те, що під час головування Михайла Сергійовича в Товаристві виявилися значні труднощі: «брак підтримки австрійських урядових інстанцій, постійні польські інтриги, цензурні перешкоди в Росії, міжпартійна боротьба в Галичині, яка часто переходила в наукові осередки» [9, с. 143 – 144]. Як зазначив автор розвідки, у 1910-х роках оформився остаточний розрив між М. Грушевським та частиною членів НТШ, іншими членами його керівництва «внаслідок розходження між науковою програмою великого історика і

політикою Української парламентської репрезентації у Відні, Народним комітетом у Львові» [9, с. 144]. Дослідник констатував, що цей розрив став завершенням низки конфліктів у НТШ, що «мали свою довгу тяглість».

Дослідник констатував, що М. Грушевський наголошував лише на політичному аспекті конфлікту і на підтвердження цього навів його лист до Є. Чикаленка (березень 1920 р.). Але автор дослідження переконаний, що в цьому протистоянні «побічними були й соціальні, культурологічні, психологічні, навіть особисті моменти, побутові деталі, що очевидно, мали неабиякий вплив на непорозуміння вченого з галицьким оточенням» [9, с. 144].

Не можна не погодитися з висновками В. Гориня, який вважає, «що з вини галицьких наукових та громадських кіл, особливо політичних лідерів краю, НТШ мусила покинути людина, котра найбільше спричинилась до розвитку Товариства». На підтвердження цих слів, автор навів думку київських членів Товариства, що М. Грушевський зробив «НТШ справжнім огнищем наукової роботи на всім просторі української землі й придбала йому високу репутацію в очах усього вченого світу» [9, с. 149].

О. Романів, аналізуючи конфлікт М. Грушевського в НТШ, зазначив, що видатного історика звинувачували не тільки в дискредитації у своїх публікаціях політики провідних галицьких кіл перед польською і східноукраїнською громадськістю, але й «організаційній, видавничій та фінансовій діяльності М. Грушевського в НТШ». Дослідник констатував, що «більшість з них – це звичайні інсинуації», недоречність яких була розвінчана в брошурі «В обороні правди», випущеній на захист голови НТШ, підготовленій групою його прихильників в грудні 1913 р. [16, с. 85 – 86]. В спеціальній розвідці присвяченій цим подіям автор оцінюючи зауваги М. Грушевського, щодо діяльності і помилок галицької суспільності в «Нашої політиці» звернув увагу на те, що Михайло Сергійович «за всіма ментальними ознаками як «східняк» не долюблював галичан» про що, на думку автора спеціальної статті зазначав Мирон Кордуба. Підсумовуючи дослідник зауважив, що «образи С. Томашівського та його численних галицьких колег зовсім небезпідставні» О. Романів розуміючи, що М. Грушевський без сумніву виходячи з добрих побажань «недооцінює чи навіть спотворює політичні реалії Галичини того часу» [17, с. 286 – 287].

І. Гирич у статті, присвяченій історії політичних та наукових стосунків В. Липинського та М. Грушевського, зазначив, що у конфлікті, який стався під час «звичайних зборів НТШ, на яких М. Грушевського було звинувачено в авторитарних методах керівництва Товариством у надуживанні своїм становищем голови НТШ та інших гріхах, голосом В. Липинського скористався один з організаторів акції професор С. Томашівський». Він, за словами І. Гирича, «представляв галицько-українських консерваторів державницького напрямку і був старим знайомим Вячеслава Казимировича». Попри це, В. Липинський засудив вчинок С. Томашівського й рішучо заперечував форми, в яких ця боротьба велася проти Михайла Сергійовича [8, с. 311].

Автори Історії Академії наук України, розглядаючи конфлікт в НТШ, відзначили, що 9 червня 1913 р. загальні збори прийняли відому постанову про необхідність перегляду статуту товариства, в тому числі в справі наближення строків реорганізації НТШ в Академію наук. Проект статуту мали заслухати загальні збори на грудневому засіданні, «але перебіг подій призвів до конфлікту амбіцій у керівництві НТШ, а зрештою, до розмежування галицьких і російських членів товариства, і у жовтні М. Грушевський зрікся головування і вийшов з НТШ. Отже, «на зборах товариства 27 грудня 1913 р. домінуючою справою був не статут, а справа «Грушевський і опозиція» – конфлікт, який назрівав вже декілька років і який тепер прийшов до свого завершення» [14, с. 12].

Я. Дашкевич, коментуючи ці події, іронічно додав, що Михайло Сергійович «зрадив» Львів для Києва, але через це «його чекала трохи опереткова відплата з боку представників галицького партикуляризму, що влаштували у 1913 р. типово парламентарну обструкцію Грушевському, внаслідок якої він залишив пост голови товариства» [12, с. 99]. Сучасний історик стверджував, що формально М. Грушевський склав повноваження голови НТШ 24 жовтня 1913 року, але залишав він Товариство, у яке уклав 16 років життя, з важким, але спокійним серцем: «будівля НТШ – справжньої фортеці української науки в Східній Галичині – була завершена» [12, с. 101]. В іншій роботі автор відкидав звинувачення М. Грушевського в авторитаризмі [13, с. 58].

Проведений історіографічний аналіз надав можливість з'ясувати інтерес сучасних українських істориків щодо висвітлення розглянутої проблеми. Науковці ретельно проаналізували документи, які стосувалися цієї теми, на новій джерельній базі з'ясували подробиці конфлікту і визначили причини цих подій, розглянули складові цього конфлікту (політичний, методологічний, організаційний аспекти). Майже усі дослідники засудили боротьбу опонентів проти М. Грушевського, хоча деякі дослідники визнавали амбіційність та упередженість великого історика щодо дій галицького політичного істеблшменту. Сучасні українські історики відзначили велику реформаторську роботу М. Грушевського щодо перетворення НТШ на Академію наук, чому заважала опозиція.

Безумовно, що деякі питання залишилися не з'ясованими і мають своє вирішення в подальшому дослідженні важливого питання грушевськознавства.

Список використаної літератури

1. Бортняк Н. Степан Томашівський : до відносин із Михайлом Грушевським / Н. Бортняк // Михайло Грушевський і українська історична наука : матер. наук. конф., присвяч. Михайлові Грушевському. – Львів, 1999. – С. 187 – 195 ; Bortniak N. Stepan Tomashivskiy: do vidnosyn iz Mykhailom Hrushevskym / N. Bortniak // Mykhailo Hrushevskiy i ukrainska istorychna nauka : mater. nauk. konf., prysviach. Mykhailovi Hrushevskomu. – Lviv, 1999. – S. 187 – 195
2. Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським / Н. Бортняк // Михайло Грушевський, студії і матеріали : 3 нагоди 130-річчя від дня народження // Український історик. – 1996. – Т. XXXIII VOL. – С. 291 – 297 ; Bortniak N. Stepan Tomashivskiy: do vidnosyn iz Mykhailom Hrushevskym / N. Bortniak // Mykhailo Hrushevskiy, studii i materialy : Z nahody 130-richchia vid dnia narodzhennia // Ukrainyskyi istoryk. – 1996. – Т. XXXIII VOL. – S. 291 – 297
3. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892 – 1930 / Л. Винар. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1970. – 111 с. ; Vynar L. Mykhailo Hrushevskiy i Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka. 1892 – 1930 / L. Vynar. – Miunkhen : Dniprova khvylia, 1970. – 111 s.
4. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Т. Шевченка. 1892 – 1934 / Л. Винар. – Нью-Йорк, 2006. – 384 с. ; Vynar L. Mykhailo Hrushevskiy i Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. 1892 – 1934 / L. Vynar. – Niu-York, 2006. – 384 s.
5. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934) / Л. Винар // Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. – Дрогобич : Відродження, 1992. – С. 77 – 167 ; Vynar L. Naivydatsnyskyi istoryk Ukrainy Mykhailo Hrushevskiy (1866 – 1934) / L. Vynar // Syluety epokh. Dmytro Vyshnevetskyi, Mykhailo Hrushevskiy. Istorychni rozvidky. – Drohobych : Vidrozhennia, 1992. – S. 77 – 167
6. Винар Л. Недрукований лист В. Липинського до М. Грушевського в справі загальних зборів НТШ в 1913 р. / Л. Винар // Український історик. – 1991. – Ч. 1 – 2. – С.111 – 113; Vynar L. Nedrukovanyi lyst V. Lypynskoho do M. Hrushevskoho v spravi

zahalnykh zboriv NTSh v 1913 r. / L. Vynar // *Ukrainskyi istoryk*. – 1991. – Ch. 1 – 2. – S. 111–113;

7. Винар Л. Передмова / Л. Винар, Є. Пшеничний // Грушевський М. Наша політика / М. Грушевський. – Нью-Йорк – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 6 – 24. – (Грушевськіана. – Т. 7) ; Vynar L. Peredmovna / L. Vynar, Ye. Pshenychnyi // Hrushevskiyi M. Nasha polityka / M. Hrushevskiyi. – Niu-York – Drohobych : Kolo, 2003. – S. 6 – 24. – (Hrushevskiiiana. – Т. 7)

8. Гирич І. В'ячеслав Липинський і Михайло Грушевський (До історії політичних і наукових стосунків) / І. Гирич // Михайло Грушевський : зб. наук. пр. і матер. Міжнар. ювілейної конф., присвяч. 125-й річниці від дня народж. М. Грушевського. – Львів : НТШ, 1994. – С. 306 – 318 ; Hurych I. Viacheslav Lypynskiyi i Mykhailo Hrushevskiyi (Do istorii politychnykh i naukovykh stosunkiv) / I. Hurych // Mykhailo Hrushevskiyi : zb. nauk. pr. i mater. Mizhnar. yuvileinoi konf., prysviach. 125-y richnytsi vid dnia narodzh. M. Hrushevskoho. – Lviv : NTSh, 1994. – S. 306 – 318

9. Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка / В. Горинь // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1995. – Вип. 2. – С. 143 – 156 ; Horyn V. Mykhailo Hrushevskiyi i konflikty v Naukovomu Tovarystvi im. T. Shevchenka / V. Horyn // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – 1995. – Vyp. 2. – S. 143 – 156

10. Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ : причини і причинки // Український історик. – 1991 – 1992. – № 3 – 4. – С. 319 – 332; Hrytsak Ya. Konflikt 1913 roku v NTSh : prychyny i prychynky // *Ukrainskyi istoryk*. – 1991 – 1992. – № 3 – 4. – S. 319 – 332

11. Грушевський М. Наша політика / М. Грушевський. – Нью-Йорк – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 25 – 112. – (Грушевськіана. – Т. 7) ; Hrushevskiyi M. Nasha polityka / M. Hrushevskiyi. – Niu-York – Drohobych : Kolo, 2003. – S. 25 – 112. – (Hrushevskiiiana. – Т. 7)

12. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський : зб. наук. праць і матер. Міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-й річниці від дня народж. М. Грушевського. – Львів : НТШ, 1994. – С. 93–102 ; Dashkevych Ya. Mykhailo Hrushevskiyi – orhanizator ukrainskoi natsionalnoi nauky / Ya. Dashkevych // Mykhailo Hrushevskiyi : zb. nauk. prats i mater. Mizhnar. yuvil. konf., prysviach. 125-y richnytsi vid dnia narodzh. M. Hrushevskoho. – Lviv : NTSh, 1994. – S. 93–102

13. Дашкевич Я. Михайло Грушевський і початки організації української науки / Я. Дашкевич // Вісник АН УРСР. – 1991. – №9. – С. 52 – 60 ; Dashkevych Ya. Mykhailo Hrushevskiyi i pochatky orhanizatsii ukrainskoi nauky / Ya. Dashkevych // *Visnyk AN URSSR*. – 1991. – №9. – S. 52 – 60

14. Історія Академії наук України. 1918 - 1993 / ред. кол. Б. Є. Патон та ін. – Київ : Наук. Думка, 1994. – 318 с. ; Istoriiia Akademii nauk Ukrainy. 1918 - 1993 / red. kol. B. Ye. Paton ta in. – Kyiv : Nauk. Dumka, 1994. – 318 s.

15. Пшеничний Є. «...Щадіть цензорського олівця»: до історії появи статті С. Томашівського «Наша політика» / Є. Пшеничний // Український історик. – 1991 – 1992. – № 3 – 4. – С. 352 – 361 ; Pshenychnyi Ye. «...Shchadit tsenzorskoho olivtsia»: do istorii poiavy statti S. Tomashivskoho «Nasha polityka» / Ye. Pshenychnyi // *Ukrainskyi istoryk*. – 1991 – 1992. – № 3 – 4. – S. 352 – 361

16. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові) // Михайло Грушевський : зб. наук. праць і матер. Міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-й річниці від дня народж. М. Грушевського. – Львів : НТШ, 1994. – С. 80 – 93 ; Romaniv O. Mykhailo Hrushevskiyi i yoho rol u stanovlenni ta rozvytku ukrainskoi natsionalnoi nauky (Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi) // Mykhailo Hrushevskiyi : zb. nauk. prats i mater.

Mizhnar. yuvil. konf., prysviach. 125-y richnytsi vid dnia narodzh. M. Hrushevskoho. – Lviv : NTSh, 1994. – S. 80 – 93

17. Романів О. До історії конфлікту Михайла Грушевського з галичанами у 1913 р. / О. Романів // Український історик. – 2004 – 2005. - №3–4. – С. 283 – 290 ; Romaniv O. Do istorii konfliktu Mykhaila Hrushevskoho z halychanamy u 1913 r. / O. Romaniv // Ukrainskyi istoryk. – 2004 – 2005. - №3–4. – S. 283 – 290

18. Томашівський С. Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського / С. Томашівський // Грушевський М. Наша політика / М. Грушевський. – Нью-Йорк – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 113 –143. – (Грушевськіана. – Т. 7) ; Tomashivskiy S. Nasha polityka i profesor M. Hrushevskiyi. Glossy do broshury prof. M. Hrushevskoho / S. Tomashivskiy // Hrushevskiyi M. Nasha polityka / M. Hrushevskiyi. – Niu-York – Drohobych : Kolo, 2003. – S. 113 –143. – (Hrushevskiiiana. – Т. 7)

19. Халак Н. В. Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00. 06 / Надія Володимирівна Халак; Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 1999. – 20 с. ; Khalak N. V. Naukova spadshchyna i hromadsko-politychna diialnist Stepana Tomashivskoho : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00. 06 / Nadiia Volodymyrivna Khalak; Instytut ukr. arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. – Kyiv, 1999. – 20 s.

20. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – Київ : Альтернативи, 2005. – 352 с. ; Shapoval Yu. Mykhailo Hrushevskiyi / Yu. Shapoval, I. Verba. – Kyiv : Alternatyvy, 2005. – 352 s.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2015 р.

N. Romantsova

M. HRUSHEVSKY AND THE DISPUTE IN THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY: THE ISSUE IN THE UKRAINIAN CONTEMPORARY HISTORIOGRAFY

In the course of 1911-1913 a conflict that affected the scientific activity of M. Hrushevsky arose in the Shevchenko Scientific Society. On the one hand there was a manifestation of Mykhaylo Hrushevsky's authoritarianism, on the other hand pretentiousness of some of his followers, S. Tomashivsky in particular, showed itself. The historiographic analysis of these aspects concerning the appraisals is of scientific interest since it enables to determine the scientific and political stands of the well-known figures of that time as to the scientific and publicistic activity of M. Hrushevsky.

The article examines the historiography aspect of the issue concerning the dispute arisen in the NTSh in 1911-1913. It determined the role of M. Hrushevsky, S. Tomashivsky and other scientists in the dispute on the historiographic basis. It defined the multi-aspect character of those events within the framework of the Halychyna political elite of the time. The historiographic study enabled to determine the present-day Ukrainian scientists' attempts to give a more sensible appraisal the collision. The article analyzed the issues of the given events covering in the works by L. Vynar, I. Hyrych, V. Horyn', Y. Dashkevych, O. Romaniv and other historians studying M. Hrushevsky's life and activity.

The given historiographic analysis enabled to determine the contemporary Ukrainian historians' interest in the examined problem elucidation. The scientist thoroughly analysed the documents referring the given topic. They clarified the conflict details and determined the causes of those activities on the new source data base and studied the constituents of the conflict (political, methodological and organizational aspects). Nearly all the researchers condemned the opponents struggle against M. Hrushevksy although some of the scientists acknowledged the great historian's ambitiousness and bias as to the activity of Galicia political establishment. The contemporary Ukrainian historians pointed to M. Hrushevsky's

great reformatory activity aimed at transforming the Shevchenko Scientific Society into the Academy of Sciences hindered by the opposition.

Key words: *M. Hrushevsky, "Nasha Polityka" ("Our Politics"), dispute in the NTSh, Ukrainian contemporary historiography, historiographic appraisals.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лусак В.Ф., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.*

УДК 94:314.7(477.62)"1944/1946"(045)

Н.Ф. Шипік

ОБСЯГИ І СТРУКТУРА МІГРАЦІЙ ДО МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1944-1946 РР.

Статтю присвячено виявленню обсягів міграцій до міських поселень Донецької області у 1944-1946 рр. і структури міграційного приросту, передовсім, територіальної і статевовікової. Джерельну базу становлять переважно поточні відомості статистичного управління Сталінської області про механічний рух населення.

Ключові слова: *повоєнні міграції, Донецька область, статевовікова і територіальна структура міграційного приросту, поточний облік населення.*

Повоєнну міграційну специфіку Донецької області визначали значні людські втрати в містах на тлі високої концентрації життєво важливих для держави підприємств. Це сформувало мету організованих міграцій – поповнення робочої сили для відбудови промислового комплексу, а опосередковано стало головним чинником зростання чисельності городян. Державно-партійне керівництво реалізувало свій традиційний інструментарій розпорядження людськими ресурсами для виконання державних завдань. Завдяки потужним міграціям міське населення до 1950 р. відновило довоєнну чисельність.

У спектрі наукових досліджень радянського часу проблеми міграційного руху населення відносились до небажаних. Вважалося, що переміщення населення при соціалізмі, носить виключно плановий характер, а тому немає ні теоретичної, ні практичної потреби у її вивченні [1, с. 48]. Перші кроки були здійснені демографами лише після перепису 1970 р., до програми якого були внесені спеціальні питання по міграціям. Тоді науковці висунули припущення, що міграційний бум в Донецькій області припав на період до 1959 р., коли завдяки інтенсивним міграціям формувалось її народонаселення. Акцентували на визначній ролі великих промислових вузлів у системі розселення краю [2]. У руслі створення літопису робітничого класу, історики звернули увагу на випереджаючі темпи його зростання на тлі загального приросту населення області. Відмітили важливу роль оргнабору, демобілізації та мобілізації молоді до шкіл ФЗН у справі комплектування робітничих кадрів [3]. Поворотним пунктом у вивченні, став початок перебудови, а згодом проголошення незалежності України. Доступність раніше засекречених архівних матеріалів, в тому числі поточної статистики міграційного руху, створила умови для неупередженого аналізу змін у повоєнному народонаселенні. М.Алферов дійшов висновку, що зростання чисельності населення Донбасу відбувалося головним чином за рахунок керованих зовнішніх міграцій та відповідно механічного приросту. Г.Куромія підкреслив, що повоєнне населення регіону зростало швидше ніж будь-де в Україні. Виявив чимало прикладів різного за характером приїзду мігрантів – прорадянськи ідеалістично налаштованої молоді, авантюристів і навіть членів УПА.

Наголосив, що радянська влада привезла і залишила чимало злочинців. На його думку, наявність таких категорій населення, як радянські військовополонені, фронтовики, колишні оstarбайтери, сприяло поширенню критичних поглядів на владу [4]. У вивченні повоєнних міграцій до Донецької області і досі залишається чимало лакун, серед яких виокремлюється питання специфіки міграційного руху міського населення Донеччини у 1944-1946 р., яке не було раніше об'єктом самостійного дослідження.

Метою статті є виявлення обсягів міграцій до міських поселень Донецької області у 1944-1946 рр. і структури міграційного приросту, передовсім, територіальної і статевовікової. Джерельну базу становлять переважно поточні відомості статистичного управління Сталінської області про механічний рух населення. Вивчення поточного обліку міграцій є важливим з огляду на те, що програма найближчих переписів 1939, 1959 рр. не містила спеціальних питань з міграції.

Після вигнання нацистських окупантів облік щорічних переміщень населення налагоджувався доволі повільно. Основою для підрахунків показників міграційного руху була щомісячна обробка відривних талонів приписки і виписки адресних листків. Реєстрація мігрантів проводилась лише в міських поселеннях і повністю паспортизованих районах. Далеко не всі новоприбулі дотримувалися існуючих правил реєстрації. В рамках паспортного режиму органами міліції здійснювались перевірки. У 2 і 3 кварталі 1945 р. в Сталінській області було виявлено 15,6 тис. порушників паспортного режиму, серед яких 5,4 тис. осіб – не були прописані, а 5,3 тис. осіб взагалі проживали без паспортів. Зрозуміло, що виявлялися далеко не всі порушники. Заступник прокурора Сталінської обл. у 1945 р. коментуючи проблему зазначав, що «багато сумнівних і злочинних елементів мешкає без прописки і ніхто їх не перевіряє» [5, арк. 11]. Неповною була також реєстрація кількості вибулих. Більше того, на думку російських демографів, облік вибулих завжди був менш точним, ніж прибулих [6, с. 98]. Починаючи з 1944 р. обласна статистична служба включала стислі числові дані прибулих та вибулих у щомісячні розрахунки за формою «Р» - «Розрахунки чисельності населення на 1 число кожного місяця».

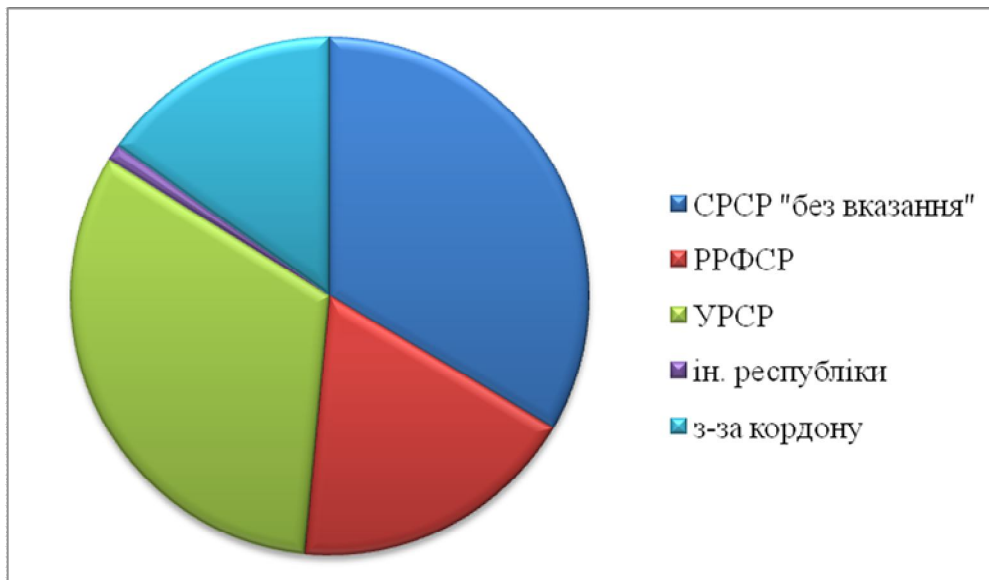
Річне міграційне сальдо за 1944 р. і 1945 р. залишається невідомим. Про обсяги міграційного руху можна скласти уявлення виходячи з помісячних даних міграційного руху, які збереглись фрагментарно. У липні 1944 р. до міст області було зареєстроване прибуття 26 тис. 765 осіб, вибуття 6 тис. 115 осіб, міграційний приріст дорівнював 20 тис. 650 осіб, склавши 97,4 % від загального приросту городян. Водночас природний приріст городян становив лише 549 осіб або 2,6 %. У серпні 1944 р. прибулих – 23 тис. 371 осіб, вибулих – 5 тис. 259 осіб, міграційний приріст – 18 тис. 112 осіб або 96,6 % [7, арк. 4.]. Протягом 1944-1945 рр. прибувало чимало мобілізованих на відбудову промислових об'єктів. У 1944 р. тільки до комбінату «Сталінвугілля» направлено з інших областей СРСР 48 тис. 14 осіб. З числа яких вихідці з українських областей становили 46 тис. 949 осіб, російських – 986 осіб. Зі східних областей СРСР до початку 1945 р. повернулось 22 тис. 217 робітників [8, с. 122]. В ході першої хвилі демобілізації до жовтня 1945 р. було зареєстровано військкоматами 20 тис. 791 фронтовиків, прибулих до міст і сіл Сталінської обл. З серпня 1945 до січня 1946 р. прибув основний загаль репатріантів. Всього до серпня 1946 р. було взято на облік 66 тис. 769 репатріантів, направлених в Сталінську область за місцем попереднього проживання [9]. До того ж відбувалось прибуття репатріантів в організованому порядку в складі робітничих батальйонів та спецконтингенту у перевірочно-фільтраційні табори. Для роботи в промисловості було направлено також чимало розконвойованих злочинців. На думку секретаря Обкому партії, викладену в офіційному листі від 18 липня 1945 р., Сталінська область «засмічена карними злочинцями, біглими з тюрем і таборів». Він зазначав, що з тюрем інших областей і республік завезли для роботи на підприємствах нашої області

велику кількість розконвойованих злочинців, значна частина яких до роботи не стала, а повернулася на шлях злочину. Це призвело до зростання грабежів, хуліганства та ін. злочинів, особливо в Маріупольському, Макіївському, Артемівському, Красноармійському, Авдіївському районах тощо. В громадських місцях (кіно, театрах, клубах, парках, трамваях) низки населених пунктів орудували хулігани і крадії [10, арк. 107; 5, арк. 6].

Починаючи з 1946 р. в статистичному управлінні Сталінської області було запроваджено обов'язкове щорічне укладення деталізованої таблиці, а згодом формуляру, за назвою «Переміщення населення» (Форма № 1). Вона містила дані щодо кількості прибулих, вибулих та механічного приросту за окремими потоками мігрантів - з міських поселень, сільської місцевості, невідомо звідки, а також територіальний зріз мігрантів з кожної республіки СРСР, з областей УРСР та РРФСР, із-за кордону. Цього ж року почали щорічне заповнення формуляру «Розподіл прибулих та вибулих за статтю і віком» (Форма № 2).

У 1946 р. зафіксований міграційний приріст в 122 міських поселеннях області дорівнював 237 тис. 993 особи. Найбільшу питому вагу в ньому складала група осіб, по відношенню до якої статистики використали термін «СРСР без вказання». Цей евфемізм був узагальнюючою назвою для мігрантів, переміщення яких було пов'язано із призивом в армію, демобілізаціями, арештом, поверненням із місць ув'язнення. Контингент «СРСР без вказання» становив 79 тис. 741 особа або 33,5 %. В цілому, щодо них, майже не було відомостей з міської чи сільської місцевості вони походять. На кожну сотню прибулих цієї категорії залишались в Сталінській обл. понад 90 осіб. Ймовірно, основу цієї групи складали демобілізовані фронтовики. Протягом другої половини 1945 р. і всього 1946 р. військкоматами області було прийнято їх на облік в кількості 123 тис. 647 осіб [11, арк. 122].

Діаграма 1. Територіальна структура міграційного приросту Сталінської обл. у 1946 р. [12]

Подібною була частка у міграційному прирості вихідців з областей Української РСР, які складала 76 тис. 797 осіб або 32,4 %. З них вихідці з села – 54 тис. 997 осіб або 71,6 %, з міської місцевості – 7 тис. 140 осіб або 9,3 %, невідомо звідки – 14 тис. 660 осіб або 19,1 %. Рівень приживаності осіб, прибулих з областей України в цілому дорівнював 48,5 %, суттєво відрізняючись за окремими потоками. У вихідців з сільської місцевості

він становив 63,6 %, міст – 13,1 %, невідомо звідки – 83,8 %. Основними донорами для міст Сталінської обл. виступили Запорізька обл., міграційний приріст за рахунок якої дорівнював 11 тис. 929 осіб або 15,5 %; Кіровоградська – 9 тис. 564 особи або 12,5 %; Полтавська – 7 тис. 960 осіб або 10,4 %; Дніпропетровська – 7 тис. 698 осіб або 10 %; Вінницька – 5 тис. 959 осіб або 7,8 %, Харківська – 5 тис. 402 особи або 7 %. Незначний міграційний виток спостерігався до Львівської, Дрогобицької, Тернопільської обл., дорівнюючи відповідно 606; 28; 23 особи. Передовсім за рахунок вибуття до міських поселень. Переміщення в самій Сталінській області сформувало механічний приріст – 5 тис. 229 осіб або 6,8 % від загальноукраїнського, переважно за рахунок вихідців з сільської місцевості – 3 тис. 890 осіб і невідомо звідки – 4 тис. 40 осіб. Натомість до міських поселень спостерігався виток – 2 тис. 701 особа [11, арк. 123].

Питома вага вихідців з РРФСР у міграційному прирості становить приблизно 18 %, лівова частка з яких сільські мешканці. Найбільший внесок зробили Курська обл. – 10,5 тис. осіб або приблизно 25 %, Орловська – 4,7; Кемеровська – 4,3; Воронежська – 2,3 тис. осіб. Незначний виток спостерігався до Ленінграду – 469; Ростова-на-Дону – 226; Сталінграду – 659; Тюменської обл. – 437; Дагестанської АРСР - 203; Новгородської обл. – 150 осіб. Рівень приживаності вихідців з РРФСР перевищував 50 % рубіж. Механічний приріст мігрантів з інших республік становив 2,4 тис. осіб або 1 %. З них 1,4 тис. – мешканці Казахської РСР. Найбільше - вихідців з сільської місцевості [11, арк. 122].

Прибулі з-за кордону склали міграційний приріст в 36 тис. 114 осіб або 15,2 % від міграційного приросту в цілому. На кожну сотню прибулих з-за кордону міграційний приріст дорівнював 94. Потік із-за кордону сформований вочевидь репатріантами, а також реемігрантами з Франції [11, 124].

З маси людей, які становили міграційний приріст області статистиками виділялися три потоки за місцем вибуття мігрантів – з міст, сільської місцевості та невідомо звідки. З сільської місцевості походили 36,5 % мігрантів, з яких 37 % чоловіків і 63 % жінок. Невелику частку у міграційному прирості склали вихідці з міст – 7,5 % (60,4 % чоловіки та 39,6 % жінки). Більше половини приросту, а саме 56 % склали люди, щодо яких не було визначено звідки вони прибули. Цей потік складався на 75,7 з чоловіків та на 24,3 % з жінок. Вказані три потоки відрізнялися за ступенем приживаності мігрантів. Найнижчий ступінь приживаності спостерігався серед прибулих з міських поселень – на кожну сотню прибулих залишилися в області лише 20 осіб (у чоловіків -25, у жінок – 15). З кожної сотні сільських вихідців осіли 68 осіб (у чоловіків – 62, у жінок – 71). Максимально можливий рівень приживаності демонстрували ті, походження яких зафіксовано як «невідомо звідки». Кожна сотня прибулих цієї категорії залишала по собі в області – 89 осіб (у чоловіків – 92, у жінок – 82) [11, арк. 1].

Міграційний приріст сформували переважно люди працездатного віку (жінки 16-54 та чоловіки 16-59 років) – 85,9 %, з яких 63 становили чоловіки та 37 % - жінки. Певну вагу у прирості склали діти і молодші підлітки (вікова група до 1 року дорівнювала 0,3 %, від 1 до 3 років – 1,1 %, від 4 до 7 років – 4,6 %, від 8 до 13 років – 5,3 %). Отже, частина мігрантів приїздила і залишалася в Сталінській обл. з дітьми. Підлітки 14-15 років (1931-1932 рр. народження) і молодь 16-17 років були потенційно контингентом для шкіл ФЗН. Частка їх у прирості - 1,1 і 3,7 % відповідно. Найчисельніші вікові групи – 16-20, 21-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44 років, питома вага їх відповідно – 11,2; 12,3; 12,8; 16,6; 14,8; 9 %. Разом вони склали 76,7 % приросту. Порівняно малочисельними були групи мігрантів 55-59 і 60 років і старше – 1,5 і 1,1 %. Невідомим залишився вік 0,7 % осіб. Отже, основу міграційного приросту Сталінської області у 1946 р. склали люди від 16 і до 44 років. Найнижчий рівень приживаності

спостерігався у людей старше 60 років – 36 % та у жінок з малими дітьми – 43 %, всі інші вікові групи перевищили 50 % бар'єр приживаності [11, арк. 2].

В міграційному прирості міських жителів більшість склали чоловіки, частка яких дорівнювала 60,5 %, жінки відповідно – 39,5 %. Число городянок зросло на 58,1 % за рахунок сільських жінок, на 7,5 % - мешканок інших міст та на 34,4 % - категорії «невідомо звідки». Міграційний приріст чоловіків складався на 7,5 % з вихідців з міст, 22,4 % - вихідців з сіл та на 70,1 % - «невідомо звідки» [11, арк. 3].

Показники зареєстрованого міграційного руху щомісяця змінювались. Кількість прибулих зменшилась з лютого до грудня 1946 р. від 33,2 до 23,2 тис. осіб або на 30 %. Водночас зростала як абсолютна чисельність вибулих, так і їх відсоток до прибулих. Якщо у лютому на кожну сотню прибулих вибувала 21 особа, то в червні – 30, жовтні – 41. В грудні 1946 р. вибувала половина чисельності прибулих. Міграційний приріст скоротився від 26,1 тис. осіб у лютому 1946 р. до 11,5 тис. осіб в грудні 1946 р. або більш ніж удвічі. Вочевидь, на помісячній динаміці міграційного руху відбивались прагнення тимчасових категорій виїхати з голодуючих міст додому [11, арк. 4-27].

Таблиця 1. Помісячні показники руху міського населення Сталінської області у 1946 р. [11, арк. 4-27]

Дата	Кількість населення	Прир. приріст	Прибуло	Вибуло	Мігр. приріст	% вибулих до прибулих	Чис. нас. на початок наступн. місяця	Корективи
01.01. 1946	1655,02	2,253	39,275				1690,55	-4,406
01.02. 1946	1686,14	2,526	33,227	7,098	26,129	21,4	1714,8	1,2
01.03. 1946	1716	2,759	25,915	6,522	19,393	25,2	1738,15	5,089
01.04. 1946	1743,24	2,375	27,971	6,36	21,611	22,7	1767,22	12,277
01.05. 1946	1779,5	2,746	26,121	5,779	20,342	22,1	1802,59	6,43
01.06. 1946	1809,02	2,903	31,293	8,424	22,869	26,9	1834,791	
01.07. 1946								108,704
01.08. 1946	1943,5	3,676	35,912	10,904	25,008	30,4	1972,179	5,777
01.09. 1946	1977,96	3,956	27,106	9,108	17,998	33,6	1999,91	-0,699
01.10. 1946	1999,21	4,072	33,766	13,973	19,793	41,4	2023,076	-2,302
01.11. 1946	2020,77	4,307	31,133				2042,855	-3,392
01.12. 1946	2039,46	3,264	23,191	11,657	11,534	50,3	2054,261	9,659
01.01. 1947	2063,92	3,669	23,372	13,098	10,274	56	2077,863	2,793

Природний приріст міського населення за 12 місяців 1946 р. був зафіксований на рівні 38 тис. 93 особи, міграційний приріст становив 237 тис. 993 особи або 86,2% від

загального приросту городян [13, арк. 2]. Однак щомісяця, після здійснення основних розрахунків руху населення статистики вносили корективи у цифру, яку брали за основу для розрахунків наступного місяця. Корективи змінювались, могли бути як від'ємними, так і додатними. В червні-липні вони склали 108,7 тис. осіб. В цілому за рік становили 141,1 тис. осіб, яких не вносили до природного чи міграційного приростів [11, арк. 4-27]. Однак вони поповнювали чисельність міського населення. Через зазначені корективи різниця в чисельності населення на початок 1946 р. і 1947 р. значно перевищувала суму природного і механічного приростів. Можна припустити, що корективами фіксували чисельність осіб, взяття на облік яких, не реєстрували як міграцію.

Отже, складовими міграційних потоків 1944-1946 рр. стали мобілізовані на відбудову промислових об'єктів, демобілізовані фронтовики, репатріанти, розконвойовані злочинці, реєвакуйовані, мобілізовані до шкіл ФЗН, оргнаборівці тощо. Завдяки потужним міграціям міське населення до 1950 р. відновило довоєнну чисельність. На прикладі 1946 р. можна побачити, що міграційний приріст дорівнював 237,9 тис. осіб і становив 86 % загального приросту населення міст. Число городян поповнювали переважно люди працездатного віку, в більшості – чоловіки, що сприяло формуванню більш урівноваженого статевовікового складу. Третину механічного приросту складали вихідці з областей Української РСР, з яких понад дві третини становили мешканці сіл. Значно меншою була питома вага вихідців з РРФСР, яка приблизно дорівнювала 18 %. Незначною була частка вихідців з інших республік -1 %. 1946р. виділяється на тлі наступних років чималою кількістю прибулих із-за кордону – 15 %, а також великою часткою осіб, щодо яких тогочасна статистика застосовувала специфічний евфемізм «без вказання» - 33,5 %.

Список використаної літератури

1. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – Москва : Наука, 1975. – 231 с. ; Perevedentsev V. I. Metody izucheniya migratsii naseleniya / V. I. Perevedentsev. – Moskva : Nauka, 1975. – 231 s.
2. Глуханова Г. Л. Особливості природного руху населення міст у демографічних зонах УРСР / Г. Л. Глухова // Демографічні дослідження. – 1980. – Вип. 5. – С. 49 – 54; Загробська А. Ф. До питання міграції населення із сіл у міста (на прикладі УРСР) / А. Ф. Загробська // Демографічні дослідження. - 1980. – Вип. 5. – С. 34 – 41 ; Hlukhanova H. L. Osoblyvosti pryrodnoho rukhu naseleння mist u demohrafichnykh zonakh URSR / H. L. Hlukhova // Demohrafichni doslidzhennia. – 1980. – Vyp. 5. – S. 49 – 54; Zahrobska A. F. Do pytannia mihratsii naseleння iz sil u mista (na prykladі URSR) / A. F. Zahrobska // Demohrafichni doslidzhennia. - 1980. – Vyp. 5. – S. 34 – 41
3. История рабочих Донбасса / Ю. А. Курносков, Л. А. Шевченко, А. В. Лихолат та ін. – Київ, 1981. – 326 с. ; Istoriya rabochikh Donbassa / Yu. A. Kurnosov, L. A. Shevchenko, A. V. Likholat ta in. – Kiiv, 1981. – 326 s.
4. Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990рр. / Г. Куромія. – Київ, 2002. – 510 с. ; Алфьоров М. Міграційні та демографічні процеси у Луганській області 1943-1951 рр. / М. Алфьоров // Схід. – 2004. – С. 12 – 15 ; Kuromiia H. Svoboda i teror v Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870 – 1990rr. / H. Kuromiia. – Kyiv, 2002. – 510 s. ; Alforov M. Mihratsiini ta demohrafichni protsesy u Luhanskii oblasti 1943-1951 rr. / M. Alforov // Skhid. – 2004. – S. 12 – 15
5. ДАДО – Ф.326. – Оп.2. – Спр.850.
6. Андреев Е. М. Демографическая история России : 1927—1959 / Е. М. Андреев, Т. Л. Дарский, Т. Л. Харьков. – Москва : Информатика, 1998. – 187 с. ; Andreev Ye. M. Demograficheskaya istoriya Rossii : 1927—1959 / Ye. M. Andreev, T. L. Darskiy, T. L. Kharkova. – Moskva : Informatika, 1998. – 187 s.
7. ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.3.доп – Спр.3; DADO. – F.-R.-4249. – Op.3.dop – Spr.3.

8. Кравченко Е. Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943-1945) / Е. Л. Кравченко // Новые страницы истории Донбасса. – 1995. – №5 ; Kravchenko Ye. L. Obespechenie rabochey siloy ugolnykh predpriyatiy Donetskoj oblasti (1943-1945) / Ye. L. Kravchenko // Novye stranitsy istorii Donbassa. – 1995. – №5

9. Шипік Н. Ф. Фронтвики та інваліди війни у соціальній структурі Сталінської області у перші повоєнні роки / Н. Ф. Шипік // Нові сторінки в історії Донбасу. – 2009. – Кн. 17-18. - С. 179–192 ; Шипік Н. Ф. Діяльність відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945-1953 рр. / Н. Ф. Шипік. // Гілея. – 2009. – Спецвипуск. - С. 121–129 ; Shypik N. F. Frontovyky ta invalidy viiny u sotsialnii strukturі Stalinskoї oblasti u pershi povoienni roky / N. F. Shypik // Novi storinky v istorii Donbasu. – 2009. – Кн. 17-18. - S. 179–192 ; Shypik N. F. Diialnist viddilu u spravakh repatriatsii Stalinskoho oblyvkonkomu deputativ trudiashchykh u 1945-1953 rr. / N. F. Shypik. // Hileia. – 2009. – Spetsvypusk. - S. 121–129

10. ДАДО – Ф.326. – Оп.2. – Спр.852; DADO – F.326. – Op.2. – Spr.852.

11. ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.3.доп – Спр.37; DADO. – F.-R.-4249. – Op.3.dop – Spr.37.

12. Складено за: ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.3.доп – Спр.37; Skladeno za: DADO. – F.-R.-4249. – Op.3.dop – Spr.37.

13. ДАДО. – Ф.-Р- 4249. – Оп.1дод.– Спр.543; DADO. – F.-R- 4249. – Op.1dod.– Spr.543

Стаття надійшла до редакції 03.10.2015 р.

N. Shypik

VOLUME AND STRUCTURE OF URBAN MIGRATION TO DONETSK REGION CITIES IN 1944-1946

Postwar migration specifics of Donetsk region was defined by significant human losses against the background of the large concentration of enterprises vitally important to the state. This formed the purpose of organized migration - provision of the industrial complex that was being rebuilt with the workforce, and indirectly this was the main factor of the growth of citizens' number. State and party leadership realized its traditional method of human resource management in order to perform public tasks. Migration flows during 1944-1946 mainly consisted of mobilized for the reconstruction of industrial facilities, demobilized veterans, returnees, criminals, mobilized to factory-and-workshop schools, participants of the state system of organizational mobilization. As a result of powerful migrations, urban population had restored its pre-war figures before 1950.

Considering 1946 as an example, we can see that migration gain totaled 237.9 thousand people and constituted 86% of total population growth of cities. The number of citizens mainly risen due to people of working age, in the majority – men, which helped to shape a more balanced age-sex composition. A third of the mechanical growth was formed by those who came from regions of the Ukrainian SSR, of which two thirds were rural residents. The percentage of immigrants from the RSFSR is significantly lower - they comprised approximately 18% of immigrants. Share of immigrants from other republics is insignificant - about 1%. 1946 stands out from the next years because of a considerable number of arrivals from abroad - around 15%, as well as a large share of persons to whom that time statistics applied specific euphemism "without specification" - 33.5%.

Key words: *postwar migration, Donetsk region, age-sex and territorial structure of migration, population measurement.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лусак В.Ф., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.22/28

О.Б. Балацька

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ ЯК СКЛАДОВОЇ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Політичне насилля, яке супроводжує політичну діяльність в усі історичні часи, має багато варіантів прояву. На сучасний політичний процес суттєво впливають такі форми внутрішньодержавного насилля, як масові стихійні заворушення, бунти, повстання, державні перевороти, революції, заколоти, змови, репресії, внутрішні війни. Специфічний характер властивий геноциду і тероризму, які мають міжнародний характер, супроводжуються великою кількістю жертв та спрямовані проти мирного населення. Останнім часом форми політичного насилля еволюціонують. Прямий фізичний примус поступається непрямому, нефізичному впливу психологічного, інформаційного, символічного, структурного та культурного насилля. Про це свідчить розповсюдження практики інформаційних, психологічних, а також гібридних війн, нових форм маніпулювання свідомістю громадян з боку держави.

Ключові слова: *політичне насилля, внутрішньодержавне насилля, геноцид, тероризм, війна, внутрішня війна, інформаційна війна, консцієнтальна війна, гібридна війна.*

Політичне насилля – складне явище, яке має багато аспектів прояву. В останні часи зі становленням інформаційного суспільства та розвитком процесів глобалізації, воно значно еволюціонувало у порівнянні з практикою попередніх століть. При цьому рівень політичного насилля у сучасному світі має тенденцію до зростання. Поява нових видів озброєнь і технологій, збільшення масштабів війн та інших насильницьких конфліктів спричиняють зростання кількості жертв, появу нових форм збройної політичної боротьби, що перетворює насилля на одну з глобальних загроз. Зазначені обставини актуалізують дослідження всього різноманіття проявів та форм політичного насилля, що має велике значення для пошуку шляхів вирішення проблеми його розповсюдження.

Питанням типології політичного насилля переймалися провідні дослідники цього феномену. Серед зарубіжних авторів ця проблема висвітлена у працях Р. Арона, Р. Бенедикт, П. Бурдье, Й. Галтунга, С. Гантінгтона, Т. Гарра, А. Дмитрієва, С. Жижєка, І. Залисіна, О. Ковріжних, Г. Козирева, І. Ліпатова, С. Нефьодова, К. Райта, Д. Рогозіна, П. Уілкінсона, Е. Фромма та ін. В українській політології дослідженням типології політичного насилля або його конкретних форм займаються А. Боброва, М. Головатий, М. Гуцало, В. Кравченко, Л. Левченко, В. Остроухов та ін.

Метою дослідження є аналіз основних типів і форм політичного насилля, притаманних сучасному політичному процесу.

Серед різноманітних проявів політичного насилля виокремлюють як загальні типи, так і конкретні форми. Щодо загальних типологій, то політичне насилля поділяють: за засобами здійснення – на пряме (фізичне) і непряме (психологічне, ідеологічне, символічне, культурне, структурне); за сферою впливу – внутрішньодержавне і міждержавне; за суб'єктом – державне і недержавне; за рівнем організованості – організоване і стихійне; за кількісним критерієм – масове, групове та індивідуальне; за

метою – революційне і реакційне; за критерієм визнання з боку суспільства – легітимне і нелегітимне; за стратегією – оборонне та наступальне; за критерієм суб'єктності – об'єктивне і суб'єктивне тощо. Дані типи наповнюються змістом та конкретизуються у різноманітних формах. Через конкретні форми політичне насилля реалізується у політичному процесі.

Відомою є оригінальна типологія норвезького соціолога Йохана Галтунга, який разом із прямим (фізичним), виокремив структурне та культурне насилля. Пряме насилля проявляється у політичних убивствах, санкціях, відчуженні, репресіях. Структурне насилля здійснюється суспільною системою через відповідні інститути по відношенню до індивідів та груп. Воно є безособовим та опосередкованим і реалізується шляхом створення умов (економічних, політичних, соціальних), що утискають інтереси та потреби людей і сприяють прямому насиллю. Формами структурного насилля є експлуатація, фрагментація, маргіналізація та сегментація. Культурне насилля – це діяльність соціокультурних інститутів з виправдання та легалізації інших видів насилля. Даний тип здійснюється через ідеолого-пропагандистський апарат, інститути соціалізації та ін. Також Й. Галтунг виокремлював такі типи політичного насилля, як оборонне і агресивне, навмисне і ненавмисне [10, с. 31; 14, с. 189; 17, с. 411].

Близьким до культурного насилля є поняття символічного насилля, впроваджене французьким соціологом і філософом П'єром Бурдьє. Сутність цього феномену полягає у впровадженні у масову свідомість певної системи цінностей, норм, установок, стереотипів, яка відповідає інтересам влади та сприяє підвищенню її легітимності [4].

Американський політолог Тед Роберт Гарр узагальнив прояви внутрішньодержавного політичного насилля, виокремивши три його загальні форми – заворушення, змови, внутрішні війни. Під заворушеннями мається на увазі відносно спонтанне, неструктуроване політичне насилля, переважна роль в якому належить масам. Змови відрізняються від заворушень високою організованістю та відносно малим масштабом. Внутрішня війна – це «широкомасштабне організоване насилля, яке має на меті повалення режиму або анулювання діючого державного стану і супроводжується екстенсивним застосуванням насильницьких дій» [7, с. 422]. Дослідник вважає, що під ці категорії можна підвести всі прояви політичного насилля. Наприклад, до категорії заворушень Т. Р. Гарр відносить заколоти та страйки. Змови включають терористичні акти і державні перевороти. Внутрішні війни – це громадянські війни і революції.

Ці форми мають різні причини виникнення, з'являються незалежно одна від одної та по-різному впливають на політичну систему. Так, країни, де тривають громадянські війни, як правило, характеризуються низьким рівнем заворушень, а в країнах з високим рівнем заворушень або охоплених внутрішньою війною змови – це рідкість. Дані форми мають подібні та відмінні риси. З одного боку, заворушення і внутрішні війни поєднують тенденція мобілізувати маси, стійкість упродовж тривалого часу. Однак на відміну від внутрішніх війн заворушення є епізодичними, дифузними, слабо організованими проявами політичного насилля. Громадянські війни мають систематичний характер та характеризуються протистоянням сторін.

Причини виникнення тієї чи іншої форми політичного насилля у конкретному суспільстві Т. Р. Гарр убачає у характері та рівні відносної депривації (незадоволеності). Якщо незадоволеність носить масовий характер, має високу інтенсивність і великий масштаб, виникають заворушення. Якщо ж незадоволеність властива здебільшого політичній еліті, вона вдається до заколотів (при низькому рівні відносної депривації) або громадянської війни (при високому рівні відносної депривації), а ймовірність масових заворушень значно зменшується [7, с. 422 – 423].

Російський політолог С. А. Нефьодов, розробляючи концепцію екополітичного насилля, визначає його як різновид політичного насилля, що зумовлений проблемами

екологічної деградації. Під екологічною деградацією автор розуміє втрату поновлюваними ресурсами здатності до відновлення. Ідеологічним підґрунтям екополітичного насилля виступають екофашизм та екоанархізм («зелений» анархізм). Перший представляє собою різновид фашистської ідеології, який «інтерпретує екологічні проблеми через призму націоналізму» [15, с. 33]. Другий – відгалуження анархізму, що зосереджує увагу на екологічних проблемах та піддає критиці все, що пов'язане з технічним прогресом та цивілізацією як такою.

Дослідник виокремлює декілька форм екополітичного насилля. До неорганізованих форм він відносить заворушення – стихійні та нетривалі зіткнення груп дисидентів із владою, які супроводжуються знищенням власності. Організоване екополітичне насилля представлене спробами переворотів і громадянськими (внутрішніми) війнами. Дисиденти, які здійснюють спробу перевороту, мають суспільну підтримку, суспільний вплив і часто є представниками політичної еліти. Громадянські війни, на відміну від інших форм, є довгостроковими та охоплюють великі території [15, с. 18, 32 – 33].

Однією з найтяжчих форм політичного насилля є геноцид. Він має страшні наслідки для суспільства і супроводжується великою кількістю жертв. Згідно з офіційним визначенням, наданим у Конвенції ООН про попередження злочину геноциду і покарання за нього (1948 р.), геноцидом називаються дії, що здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу. До таких дій віднесено: вбивства членів даної групи; заподіяння фізичних або психічних ушкоджень її членам; навмисне створення життєвих умов, розрахованих на фізичне знищення групи (повне або часткове); заходи по запобіганню народження дітей в межах групи; насильницьке вилучення дітей з групи [12]. Дане визначення не враховує випадок здійснення тих саме дій щодо груп за соціально-класовою ознакою. У зв'язку з цим у літературі іноді використовується термін «класовий геноцид» (геноцид у Камбоджі 1975 – 1979 рр., політичні репресії в СРСР).

Геноцид як крайня форма дискримінації є міжнародним злочином, який має багато прикладів в історії. До наймасштабніших акцій геноциду ХХ століття відносять знищення християнських народів у Османській імперії 1914 – 1923 рр. (вірмен, понтійських греків, асирійців), знищення євреїв (Голокост), циган, а також слов'янського населення Східної Європи та СРСР нацистами під час Другої світової війни 1939 – 1945 рр., геноцид у Камбоджі, здійснюваний комуністичним режимом Пол Пота у 1975 – 1979 рр., геноцид у Руанді у 1994 р., знищення мусульман армією боснійських сербів у місті Сребрениця у Боснії та Герцеговині у 1995 р. та ін. [6].

Російські політологи А. В. Дмитрієв і І. Ю. Залисін наводять докладну типологію внутрішньодержавного політичного насилля, виокремлюючи вісім його форм. До неорганізованого насилля віднесено бунт, який носить демонстраційний характер, не має чіткої мети і виникає стихійно (Лос-Анджелеський бунт 1992 р., бунт у Гуджараті 2002 р.). Бунти можуть перерости у повстання – організовані, масові збройні виступи, що мають на меті зміни у владних відносинах (Тайпінське повстання 1850 – 1864 рр., Варшавське повстання 1944 р.). Як окрему форму політичного насилля вчені виділяють зіткнення між політичними угрупованнями, які не спрямовуються проти влади (зіткнення у Шрі-Ланці в 1994 р.). Державний переворот, навпаки, здійснюється з метою захоплення влади невеликою групою політичної або військової еліти (державний переворот Наполеона Бонапарта 1799 р. у Франції, гетьманський переворот в Україні у 1918 р.). В останньому випадку, коли переворот ініціюють військові, часто використовується термін путч (серпневий путч у СРСР 1991 р., «півний путч» у Німеччині 1923 р.).

Громадянська війна визначається як організована, збройна, масштабна внутрішньодержавна боротьба за владу між суспільними групами за участю регулярних

збройних сил (Громадянська війна у США 1861 – 1865 рр., Громадянська війна у Росії 1917 – 1921 рр.). На відміну від громадянської, партизанська війна ведеться невеликими загонами опозиціонерів, які борються проти діючої влади (партизанські війни проти Наполеона в Іспанії (1808 – 1814 рр.) та Росії (1812 р.), партизанська боротьба під час Другої світової війни 1939 – 1945 рр.).

Специфічну форму політичного насилля представляє собою тероризм як систематичне та організоване застосування не пов'язаного з бойовими діями фізичного примусу з метою досягнення певних політичних цілей через залякування (тероризм у Північній Ірландії, ісламський тероризм). Під репресіями автори дослідження розуміють будь-які насильницькі дії з боку держави, не пов'язані з громадянською війною і спрямовані на встановлення або відновлення політичної стабільності (репресії у гітлерівській Германії у 1933 – 1945 рр., а потім на окупованих нею територіях у 1939 – 1945 рр.; сталінські репресії у СРСР 1927 – 1953 рр.) [10, с. 41 – 57].

Українська дослідниця А. Г. Боброва поділяє політичне насилля на два основні типи – традиційне і нетрадиційне. У традиційному політичному насиллі використовується фізичний примус. До нього авторка відносить тероризм та локальні етнічні війни. Нетрадиційне насилля представлене символічним насиллям, інформаційними, психологічними та конспіраційними війнами. Таке насилля реалізується без застосування фізичного примусу. Натомість його засобами є маніпуляції, залякування, вплив на ірраціональні складові людської психіки [3].

Згідно з типологією Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів політичні конфлікти бувають ненасильницькими і насильницькими та мають п'ять рівнів інтенсивності. Інтенсивність є категорією, що характеризує сукупність заходів конкретного конфлікту в певній географічній місцевості та у даний проміжок часу. Згідно з оновленою методологією політичні конфлікти за рівнем інтенсивності поділяються на такі типи, як спір (dispute), ненасильницька криза (non-violent crisis), насильницька криза (violent crisis), обмежена війна (limited war) та війна (war). До 2011 року дані типи конфліктів визначалися, відповідно, як латентний конфлікт (latent conflict), маніфестний конфлікт (manifest conflict), криза (crisis), глибока або серйозна криза (severe (serious) crisis) та війна (war) .

Ненасильницькі конфлікти характеризуються низькою інтенсивністю і включають два основні типи – спір та ненасильницька криза. Спір є конфліктом першого рівня інтенсивності й представляє собою позиційне протиріччя з приводу певних цінностей національного значення, коли відповідні вимоги сформульовані однією стороною і сприйняті як такі іншою (наприклад, у 2014 році – це конфлікти в Естонії та Латвії між урядом та російськомовною меншістю, між Угорщиною та Словаччиною, Росією та Грузією, Росією та Латвією тощо). Головною ознакою спору є те, що в ньому ніколи не застосовується насилля.

На відміну від спору у ненасильницькій кризі одній зі сторін конфлікту загрожує використання насилля. Отже, ненасильницька криза – це конфлікт другого рівня, який передбачає використання заходів, що передують застосуванню насилля, таких як словесний тиск, загроза застосування сили, введення економічних санкцій та ін. У 2014 році такими були конфлікти у Великій Британії (Шотландія), між США, ЄС, іншими західними країнами та Російською Федерацією, між Туреччиною та Грецією, Туреччиною та Вірменією, у Грузії, Молдові, Боснії і Герцеговині тощо.

Насильницькі конфлікти у даній моделі представлені насильницькою кризою, обмеженою війною та війною. При дослідженні рівнів насильницьких конфліктів використовується п'ять змінних: озброєння, особистий склад, людські втрати, руйнування та кількість біженців і внутрішньо переміщених осіб (ВПІ). Перші два показники відносяться до засобів конфлікту, інші – до результатів. Для того, щоб

визначити тип насильницького конфлікту, встановлюється: тип озброєння (важке чи легке) та характер його використання; кількість особистого складу, що була задіяна у конфлікті; загальна кількість людських втрат; ступень руйнування об'єктів, важливих для цивільного населення, – інфраструктури, житлових приміщень, економіки та культури; загальна кількість біженців і ВПЛ.

Насильницька криза має третій ступень інтенсивності та передбачає використання насилля в окремих випадках. У минулому році насильницькі кризи мали місце між Вірменією та Азербайджаном, у Греції, Україні (Крим), Великій Британії (Північна Ірландія) та ін. Обмежена війна – це конфлікт четвертого ступеня, в якому насилля застосовується неодноразово та організовано. Наприклад, у 2014 році обмежені війни точилися у Конго, Кенії, Єгипті, Індії, на Філіппінах та ін. І, нарешті, насильницьким конфліктом п'ятого рівня є війна, в якій насилля застосовується постійно, систематично та організовано, використовуються масштабні заходи, а руйнування мають масовий і тривалий характер. Так, за даними Інституту, в 2014 році війни відбувалися в Афганістані, Іраку, Ізраїлі, Лівії, Нігерії, Сирії, Пакистані, Україні (Донбас) тощо [20, с. 2; 21, с. 108 – 109; 22, с. 8 – 10, 14, 28 – 30].

Дослідники погоджуються, що війна є наймасштабнішою за кількістю жертв та руйнувань формою політичного насилля. Люди воювали споконвіку. Згодом характер й засоби ведення війни значно еволюціонували. Але базові її ознаки як особливого прояву насилля залишилися незмінними. Усі війни, незважаючи на конкретні обставини, масштаби та методи, є політичними за своєю суттю. Війна – це, перш за все, інструмент політичного впливу на опонента, засіб досягнення політичних цілей.

Відомий військовий теоретик, прусський генерал Карл фон Клаузевіц визначав війну як «акт насилля, що має на меті примусити супротивника виконати нашу волю» [11]. Єдиним засобом протистояти насиллю є насилля у відповідь. А будь-які обмеження, наприклад, норми міжнародного права, «ледь гідні згадки» і не послаблюють «насправді його ефекту». Отже, фізичне насилля виступає головним засобом війни, тоді як мета її – нав'язати супротивнику власну волю. Війні завжди властивий найвищий рівень насилля. Розвиток культури та цивілізації, технічний прогрес не зменшують його, а, навпаки, поглиблюють руйнівні наслідки. За словами К. фон Клаузевіца, під час війни «немає межі виявам цього насилля» [11].

Американський соціолог, автор монументальної праці «Дослідження війни» Філіп Квінсі Райт спростував переконання про вроджений характер агресивності людини. На його думку, найпримітивніші суспільства відрізнялися від сучасних найменшим рівнем войовничості. У процесі становлення цивілізації агресивність зростала. Цьому сприяли такі фактори, як розподіл праці та формування соціальних класів. Учений зазначив, що «у примітивних племен війни мали характер ритуальної або формальної реакції, що були покликані грати скоріше роль стимулу, ніж раціональної дії, спрямованої на досягнення влади або здобуття економічних ресурсів» [16].

К. Райт поділяв війни на чотири типи – оборонні, соціальні, економічні та політичні. Найменш деструктивними та найбільш природними є перші два. Оборонні війни є реакцією на напад, що вже стався. У цьому випадку люди спонтанно «хапаються за будь-яку зброю, яка підвернеться під руку, щоб захистити себе і свій будинок, і при цьому розуміють цю необхідність як нещастя» [18, с. 133]. Соціальні війни – це війни з невеликою кількістю жертв. Набагато жорстокішими є останні два типи, які уособлюють справжню деструктивність. Економічна війна – це загарбницька війна, метою якої є захоплення ресурсів. А в основі політичних війн лежить боротьба за владу.

Американський антрополог Рут Бенедикт поділила війни за критерієм деструктивності на летальні та нелетальні. Нелетальні війни, на відміну від летальних, хоч і могли бути затяжними у часі, однак не мали на меті завоювання, підкорення або

знищення інших народів або їхніх ресурсів. Традиція нелетальних війн дозволила племенам північноамериканських індіанців відокремити військовий апарат від державно-політичного. Вождь був суто політичним керівником. У воєнні часи влада переходила до військового лідера, який після закінчення конфлікту відразу її втрачав [18, с. 134].

Французький філософ і соціолог Реймон Арон запропонував власну класифікацію війн і поділив їх на міждержавні, наддержавні (імперські) та інфрадержавні (інфраімперські). Суб'єктами міждержавних війн виступають «політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного» [2, с. 160]. У разі, якщо один із суб'єктів конфлікту претендує на гегемонію, має транснаціональні зазіхання, міждержавна війна перетворюється на імперську. Імперські (наддержавні) війни спрямовані на повне знищення певних учасників конфлікту з подальшим утворенням єдиного суб'єкту вищого рівня. Такими були, наприклад, обидві світові війни. Метою інфраімперських (інфрадержавних) війн є збереження або розпад політичного утворення – держави або імперії. До цієї категорії відносяться громадянські та визвольні війни, війни за незалежність. Такі війни, в яких між собою б'ються організована влада і народ, є найжорстокішими.

Сучасні вчені поділяють війни за багатьма критеріями. Так, у військово-політичному словнику «Війна і мир у термінах і визначеннях» за загальною редакцією д-ра філос. наук Дмитра Рогозіна наводиться декілька класифікацій, серед яких: поділ війн за соціально-політичним змістом (справедливі та несправедливі; прогресивні та реакційні; загарбницькі та визвольні), масштабом (світові, регіональні та локальні, у тому числі прикордонні), засобом дії (маневрені та позиційні), фізичними засобами збройної боротьби (наземні, морські, повітряні, космічні), тривалістю (затяжні та швидкоплинні), ступенем інтенсивності (малої, середньої та великої інтенсивності). За основним видом засобів збройної боротьби виокремлюють ядерні (всесвітня та обмежена), неядерні (звичайна, або конвенційна), хімічні, біологічні, бактеріологічні, геофізичні та інформаційні або інформаційно-психологічні війни, у тому числі війни у кіберпросторі [5, с. 37 – 38].

У сучасному світі все більшого поширення набувають такі війни, в яких фізичне насилля грає другорядну роль або не використовується зовсім. Це, перш за все, війни психологічні та інформаційні. Події останніх двох років в Україні продемонстрували їхню велику руйнівну силу, наслідки чого відчули на собі громадяни нашої держави. За визначенням, наведеним у вищезгаданому словнику, психологічна війна представляє собою систему заходів (психологічних, ідеологічних акцій, диверсій, провокацій тощо) з підриву морально-психологічного стану населення і особистого складу збройних сил ворога, а також захист від подібних дій з боку супротивника, як у воєнний, так і у мирний час [5, с. 43].

Інформаційна війна – це «протиборство між державами в інформаційному просторі з метою спричинення шкоди інформаційним системам, процесам та ресурсам, критично важливим структурам (інформаційно-технічна війна), підриву політичної та соціальної систем, а також масованої психологічної обробки особистого складу військ і населення з метою дестабілізації суспільства і держави (інформаційно-психологічна війна)» [5, с. 38]. Інформаційна війна реалізується через вплив на свідомість населення за допомогою цілої сукупності засобів. Результатом такого впливу виступає: викривлення уявлень про основні соціальні та природні явища, послаблення та руйнування засад суспільства, дезорганізація супротивника, блокування заходів протидії агресії, руйнування національної свідомості.

Серед новітніх концептів слід згадати поняття консцієнтальної війни, впроваджене російським політиком Юрієм Крупновим та психологом, професором Юрієм Громико

[13]. Під консцієнтальною війною (від лат. *conscientia* – свідомість) розуміється жорстка боротьба форм організації свідомостей, «де предметом ураження та знищення є певні типи свідомостей» [9].

За словами українського політолога, професора Антоніни Колодій консцієнтальна війна спрямована на руйнування ідентичності, навіть самої здатності людини до самоідентифікації. Серед особливостей такого типу війни вчена називає: «латентність упродовж тривалого часу; різноманітність, гнучкість та непередбачуваність засобів впливу; застосування насильницьких методів викривлення інформаційно-комунікативного простору; стирання чіткого розмежування «друг-ворог»; руйнування духовних цінностей, уявлень про добро і зло, здатності людини до вільної самоідентифікації та інші» [1]. А одним із головних засобів руйнівного інформаційного впливу є екранні технології, за допомогою яких поширюється брехня.

Останнім часом набув розповсюдження термін «гібридна війна». Даний феномен представляє собою одну з найсучасніших форм ведення війн. Гібридними називають війну в Карабаху 1987 – 1994 рр., лівансько-ізраїльську війну 2006 р., російсько-грузинську війну 2008 р., російсько-українську війну 2014 – 2015 рр., війну Росії у Сирії у 2015 р. Аналіз визначень гібридної війни дозволяє узагальнити основні трактування цього феномену та виокремити його сутнісні риси:

1. Гібридна війна поєднує декілька різноманітних компонентів – стратегій або засобів. Так, як правило, під гібридною війною розуміють синтез звичайної війни, малої війни та інформаційної або кібервійни. При цьому значення цих складових є різним. Засоби звичайної війни є другорядними. Пріоритет надається засобам малої війни (партизанській війні, диверсіям, провокаціям, тероризму, заколотам тощо) та інформаційним атакам. Іноді гібридна війна супроводжується громадянською війною. В іншому сенсі гібридною називають війну із застосуванням різного типу зброї – ядерної, хімічної, біологічної, інформаційної, а також терактів.

2. Ключовим компонентом у гібридній війні виступає масштабна та інтенсивна інформаційно-психологічна війна, яка включає в себе пропаганду, дезінформацію, кібератаки, впровадження та експлуатацію політичних міфів, дегуманізацію супротивника, психологічний тиск та залякування, викривлення та підтасовування фактів, брехню та ін.

3. Стратегія гібридної війни є складною, гнучкою та динамічною, легко пристосовується до нових умов. В основі її лежить раптовість та захоплення ініціативи.

4. Гібридна війна виступає одним із основних засобів асиметричної війни.

5. Об'єктами гібридної війни є населення зони конфлікту, населення тилу та міжнародне співтовариство.

6. Гібридна війна – це неоголошена війна. Військові дії мають прихований характер. У разі, якщо залучаються військовослужбовці, їхня участь є прихованою. Їх видають за місцеве населення, добровольців, «ополченців» і т. ін.

7. Важливі складові гібридної війни – дипломатичні засоби та економічний тиск, у тому числі економічні санкції [8; 19].

Таким чином, гібридна війна – це, перш за все, війна прихована, інформаційна, дипломатична та економічна. Характеризуючи сучасні війни, український політолог Кость Бондаренко зазначив: «Війна в нинішньому розумінні – це не війна ХХ століття або кінця ХХ століття. Війна сьогодні на 80% складається з інформаційних і економічних дій. Лише 20% – це бойові дії або ж їх взагалі може не бути» [8].

Отже, існують різноманітні типології політичного насилля. До основних форм внутрішньодержавного насилля відносять репресії, державні перевороти та путчі, революції, заколоти, змови, масові заворушення, бунти, повстання тощо. Окреме місце серед даних типів займає геноцид, що може виходити далеко за межі окремої держави,

як це було під час Другої світової війни, коли нацисти знищували великі групи людей не тільки в Германії, а й на окупованих територіях. Специфічний характер властивий і тероризму, який з другої половини ХХ ст. набуває міжнародного характеру. Найбільш руйнівні наслідки серед форм політичного насилля, як правило, має війна. Внутрішні війни представлені громадянськими та партизанськими, зовнішні – міждержавними, наддержавними та ін. В останні десятиліття політичне насилля еволюціонує. Все більшого розповсюдження отримують непрямі (нефізичні або нетрадиційні) його форми, такі як психологічні, інформаційні, гібридні війни та ін., в яких фізичний примус поступається інформаційно-психологічному, латентним технологіям і способам впливу на людину та її свідомість.

Список використаної літератури

1. Антоніна Колодій: Війна на ураження свідомості продовжується. Звідси витівки «Інтера» [Електронний ресурс] // Західна інформаційна корпорація : Інформаційний портал. – Режим доступу : http://zik.ua/ua/news/2015/01/02/antonina_kolodiy_viyna_na_urazhennya_svidomosti_prodozhuietsya_zvidsy_vytivky_intera_553739 ; Antonina Kolodii: Viina na urazhennia svidomosti prodovzhuietsia. Zvidsy vytivky «Intera» [Elektronnyi resurs] // Zakhidna informatsiina korporatsiia : Informatsiinyi portal. – Rezhym dostupu : [:http://zik.ua/ua/news/2015/01/02/antonina_kolodiy_viyna_na_urazhennya_svidomosti_prodozhuietsya_zvidsy_vytivky_intera_553739](http://zik.ua/ua/news/2015/01/02/antonina_kolodiy_viyna_na_urazhennya_svidomosti_prodozhuietsya_zvidsy_vytivky_intera_553739)
2. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон. – Київ : Юніверс, 2000. – 688 с. ; Aron R. Mir i viina mizh natsiiami / R. Aron. – Kyiv : Yunivers, 2000. – 688 s.
3. Боброва А. Г. Основні форми сучасного політичного насилля : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 / Аліна Григорівна Боброва; Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2005. – 19 с. ; Bobrova A. H. Osnovni formy suchasnoho politychnoho nasyllia : avtoref. dys. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.01 / Alina Hryhorivna Bobrova; Kyivsk. nats. un-t im. T. Shevchenka. – Kyiv, 2005. – 19 s.
4. Бурдье П. Основы теории символического насилия [Электронный ресурс] / П. Бурдье, Ж.-К. Пассрон ; пер. с фр. Н. Шматко // Вопросы образования. – 2006. – № 2. – С. 39–60. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/19/1214862350/06bur.pdf> ; Burde P. Osnovy teorii simvolicheskogo nasiliya [Elektronnyy resurs] / P. Burde, Zh.-K. Passron ; per. s fr. N. Shmatko // Voprosy obrazovaniya. – 2006. – № 2. – S. 39–60. – Rezhim dostupa : <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/19/1214862350/06bur.pdf>
5. Война и мир в терминах и определениях : военно-политический словарь / под общ. ред. Д. О. Рогозина. – Москва : ПоРог, 2004. – 334 с. ; Voyna i mir v terminakh i opredeleniyakh : voenno-politicheskii slovar / pod obshch. red. D. O. Rogozina. – Moskva : PoRog, 2004. – 334 s.
6. Вртанесян К. Акты геноцида в истории человечества [Электронный ресурс] / К. Вртанесян, А. Палян // Genocide.ru. – Режим доступа : <http://genocide.ru/lib/genocides/index.htm> ; Vrtanesyan K. Akty genotsida v istorii chelovechestva [Elektronnyy resurs] / K. Vrtanesyan, A. Palyan // Genocide.ru. – Rezhim dostupa : <http://genocide.ru/lib/genocides/index.htm>
7. Гэпп Т. Р. Почему люди бунтуют / Т. Р. Гэпп. – Санкт-Петербург : Питер, 2005. – 461 с. ; Garr T. R. Pochemu lyudi buntuyut / T. R. Garr. – Sankt-Peterburg : Piter, 2005. – 461 s.
8. Гібридна війна в Україні, думки експертів [Електронний ресурс] // Polonews: Україні – про Польщу. – Режим доступу : <http://polonews.in.ua/aktualnosci/polityka/gibridna-vijna-v-ukrajini-dumki-ekspertiv.html> ; Hibrydna viina v Ukraini, dumky ekspertiv [Elektronnyi resurs] // Polonews: Ukraini – pro

Polshchu. – Rezhym dostupu : <http://polonews.in.ua/aktualnosci/polityka/gibridna-vijna-v-ukrajini-dumki-ekspertiv.html>

9. Громько Ю. Оружие, поражающее сознание, – что это такое? [Электронный ресурс] / Ю. Громько // Русский переплет. – Режим доступа : <http://www.pereplet.ru/text/grom0.html> ; Gromyko Yu. Oruzhie, porazhayushchee soznanie, – chto eto takoe? [Elektronnyy resurs] / Yu. Gromyko // Russkiy pereplet. – Rezhim dostupa : <http://www.pereplet.ru/text/grom0.html>

10. Дмитриев А. В. Насилие: социо-политический анализ / А. В. Дмитриев, И. Ю. Залысин. – Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 328 с. ; Dmitriev A. V. Nasilie: sotsio-politicheskiy analiz / A. V. Dmitriev, I. Yu. Zalysin. – Moskva : Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2000. – 328 s.

11. Клаузевиц К. фон. О войне [Электронный ресурс] / Карл фон Клаузевиц // Военная литература. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/science/classowitz/01.html> ; Klauzevits K. fon. O voyne [Elektronnyy resurs] / Karl fon Klauzevits // Voennaya literatura. – Rezhim dostupa : <http://militera.lib.ru/science/classowitz/01.html>

12. Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09.12.1948 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : Офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_155 ; Konventsiiia OON pro zapobihannia zlochynu henotsydu ta pokarannia za noho vid 09.12.1948 [Elektronnyi resurs] // Verkhovna Rada Ukrainy : Ofitsiyniy veb-portal. – Rezhym dostupu : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_155

13. Консциентальные войны: реальность и фантастика [Электронный ресурс] // Творческая группа «От А до Я» : [сайт]. – Режим доступа: http://ot-a-do-ya.org/Articles/Global/Cons_war.aspx#.Vi6NMCa9FkQ. – Загл. с экрана; Konstsientalnye voyny: realnost i fantastika [Elektronnyy resurs] // Tvorcheskaya gruppa «Ot A do Ya» : [sayt]. – Rezhim dostupa: http://ot-a-do-ya.org/Articles/Global/Cons_war.aspx#.Vi6NMCa9FkQ. – Zagl. s ekrana.

14. Кравченко В. Ю. Концептуальные подходы к пониманию политического насилия / В. Ю. Кравченко // Научные. ведомости Белгородского государственного университета. Сер. : История. Политология. Экономика. Информатика. – 2013. – Т. 28, № 22. – С. 187 – 193 ; Kravchenko V. Yu. Kontseptualnye podkhody k ponymaniyu polytycheskoho nasylia / V. Yu. Kravchenko // Nauchnye. vedomosti Belhorodskoho hosudarstvennoho unyversyteta. Ser. : Ystoryia. Polytolohyia. Ekonomyka. Ynformatyka. – 2013. – Т. 28, № 22. – S. 187 – 193

15. Нефёдов С. А. Экополитическое насилие как феномен современной политической жизни : автореф. дис. ... д-ра полит. наук : спец. 23.00.02 / Сергей Александрович Нефёдов; Пятигорский государственный лингвистический университет. – Пятигорск, 2014. – 49 с. ; Nefedov S. A. Ekoopliticheskoe nasilie kak fenomen sovremennoy politicheskoy zhizni : avtoref. dis. ... d-ra polit. nauk : spets. 23.00.02 / Sergey Aleksandrovich Nefedov; Pyatigorskiy gosudarstvennyy lingvisticheskiy universitet. – Pyatigorsk, 2014. – 49 s.

16. Райт К. Некоторые размышления о войне и мире [Электронный ресурс] / К. Райт // Теория международных отношений : хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – Москва : Гардарики, 2002. – С. 384 – 398. – Режим доступа : <http://grachev62.narod.ru/tmo/chapt38.html> ; Rayt K. Nekotorye razmyshleniya o voyne i mire [Elektronnyy resurs] / K. Rayt // Teoriya mezhdunarodnykh otnosheniy : khrestomatiya / sost., nauch. red. i komment. P. A. Tsygankova. – Moskva : Gardariki, 2002. – S. 384 – 398. – Rezhim dostupa : <http://grachev62.narod.ru/tmo/chapt38.html>

17. Теория политики : учебное пособие / под ред. Б. А. Исаева. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 464 с. ; Teoriya politiki : учебное posobie / pod red. B. A. Isaeva. – Sankt-Peterburg : Piter, 2008. – 464 s.

18. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; авт. вступ. ст. П. С. Гуревич. – Москва : Республика, 1994. – 447 с. – (Мыслители XX века) ; Fromm E. Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti / E. Fromm ; avt. vstup. st. P. S. Gurevich. – Moskva : Respublika, 1994. – 447 s. – (Mysliteli XX veka)

19. Чекаленко Л. Про поняття «гібридна війна» [Електронний ресурс] / Л. Чекаленко // Віче. – 2015. – № 5. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/4615/>. ; Chekalenko L. Pro poniattia «hibrydna viina» [Elektronnyi resurs] / L. Chekalenko // Viche. – 2015. – № 5. – Rezhym dostupu : <http://www.viche.info/journal/4615/>.

20. Conflict Barometer [Electronic resource] // Heidelberg Institute for International Conflict Research. – 2004. – №. 13. – Mode of access : http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2004.pdf.

21. Conflict Barometer [Electronic resource] // Heidelberg Institute for International Conflict Research. – 2011. – № 20. – Mode of access : http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2011.pdf.

22. Conflict Barometer [Electronic resource] // Heidelberg Institute for International Conflict Research. – 2014. – № 23. – Mode of access : http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2014.pdf.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2015

O. Balatska

TYOLOGY OF POLITICAL VIOLENCE FORMS AS A PART OF MODERN POLITICAL PROCESS

There are numerous manifestations of political violence that accompanies political activity in all historical times. The aim of this article is to analyze main types and forms of political violence typical for modern political process. Ideas of Raymond Aron, Pierre Bourdieu, Johan Galtung, Ted Robert Gurr, Philip Quincy Wright, as well as typology of political conflicts provided by Heidelberg Institute for International Conflict Research and typology of intrastate violence offered by A. Dmitriev and I. Zalyzin form the theoretical foundation of this article.

Intrastate violence in the political process is represented by spontaneous mass disorders, riots, uprisings, coups, rebellions, conspiracies, purges, domestic wars. Specific features are inherent to such manifestations of political violence as genocide and terrorism, that have an international character, accompanied by a large number of victims and targeting civilians.

Among numerous forms of political violence the war has the largest scale, intensity and the most ruinous consequences. There are various typologies of wars. Special emphasis is placed on consideration of conventional (ordinary), internal, information, psychological, consciousness, hybrid wars.

The main features of hybrid war are designated here, given the fact that such war is one of the most up-to-date forms of political violence. Information (cyber-) war occupies an important place among key components of hybrid war. In the course of cyberwars various means of manipulative influence on consciousness are used - such as propaganda, misinformation, cyber attacks, implementation and exploitation of political myths, psychological pressure and intimidation, contortion and fabrication of facts, deception, dehumanization of the enemy etc.

Forms of political violence are evolving. In recent decades direct physical coercion gives place to indirect non-physical impact of psychological, informational, symbolic, structural and cultural violence.

Key words: political violence, intrastate violence, genocide, terrorism, war, internal war, information (cyber-) war, consciousness war, hybrid war.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Грідіна І.М.* д.і.н, проф.; *Хома Н.М.*, д.політ.н, проф.

УДК 329(460)(043)

М. В. Булик, М. А. Ковчуга

ПРОВІДНІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ІСПАНІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ

У статті розглянуті основні політичні сили Іспанії та євроінтеграційний аспект їх виборчих програм. Проаналізовано популярність цих сил на даному етапі, під час передвиборчої компанії. Виявлені схожості та розбіжності головних іспанських партій у поглядах на ЄС. Виокремлені три основні підходи до процесу європейської інтеграції.

Ключові слова: *Іспанія, політичні партії, європейська інтеграція, ЄС, вибори.*

Роль Іспанії у сучасних міжнародних відносинах є досить значною. Вона активно розвиває своє значення в світовому та регіональному співтоваристві, за рахунок посилення значущості її зовнішньої політики та розширення співробітництва з передовими країнами світу. Проте, основний вектор зовнішньої політики Іспанії обумовлений, перш за все, бажанням інтегруватися в об'єднану Європу і поступово увійти в число провідних країн ЄС за рівнем соціально-економічного розвитку та геополітичної ваги.

Ми розглянемо основні іспанські партії та європейський напрямок зовнішньої політики Іспанії в їх програмах, адже це питання є особливо актуальним і дискусійним на фоні виборів, що наближуються. Також, актуальність цього питання зростає разом із загальним ростом недовіри щодо ЄС у багатьох країнах членах цього об'єднання та зокрема в Іспанії у останні роки. Як відзначають експерти, найзначніше зниження довіри серед країн ЄС спостерігається саме в Іспанії, яка тільки-но почала виходити з затяжної фінансової кризи. В Іспанії довіра до ЄС за п'ятирічний період знизилася з 65 до 23%, а рівень недовіри виріс з 23 до 72%[1].

Слід зазначити, що незважаючи на актуальність даної теми, комплексних досліджень, які б повною мірою розкривали євроінтеграційний аспект виборчих програм основних іспанських партій не існує. Усі наявні роботи, як вітчизняних так і зарубіжних дослідників, присвячені загальному аналізу виборчих програм основних партій Іспанії або окремим політичним силам, які лише певною мірою торкаються питання європейської інтеграції. Зокрема, до таких дослідників належать В. Голдевська, В. Кутозова, П. Яковлев, Н. Топорнін, С. Хенкін, А. Е. Де Аро, Ф. Легрейн, В. Наварро, І. Йамазарес.

Основним матеріалом для аналізу стала джерельна база даної теми, а саме виборчі програми основних іспанських партій, статистичні матеріали та повідомлення ЗМІ.

Всі політичні партії Іспанії проголошують своєю метою забезпечити процвітання і добробут свої країни, як суверенної, економічно розвиненої європейської держави, але кожна з них має власне бачення шляхів досягнення цієї цілі і відповідно до цього формує власну політичну програму.

Для аналізу нами було обрано 5 партій, які за даними усіх соціологічних опитувань будуть фаворитами на парламентських виборах 20 грудня 2015 року і увійдуть до

парламенту. До цих партій належать Народна партія, Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП), «Громадяни», «Подемос» («Можемо») та «Об'єднані ліві» (ОЛ).

Народна партія – це правляча партія Іспанії та водночас одна з двох головних політичних сил. На рівні з ІСРП, вони традиційно змінювали одна одну при владі впродовж 40 років після падіння диктатури Франко.

Народна партія перемогла на виборах в Іспанії 20 листопада 2011 р.. У результаті уряд консерваторів очолив відомий іспанський політик Маріано Рахой Брей. Уряд Іспанії одразу ініціював низку реформ, спрямованих на подолання кризи: «Національний план реформ», «Програма стабілізації на період 2013-2016 рр.», а також «Стратегію економічної політики». У результаті темпи падіння іспанської економіки в 2013 р сповільнилися (по підсумкам третього кварталу ВВП виріс на 0,1% в порівнянні з другим). До цього протягом декількох кварталів поспіль темпи зростання були негативними. На початку 2015 економіка Іспанії продовжила стрімко зростати. ВВП країни додав 0,9% – це найкращий результат за понад 7 років. А отже Мадрид дуже сподівається, що з таким впевненим стартом економіка не розчарує і за підсумками всього року впишеться в оновлені цільові показники зростання в 2,9%[2].

Однак, незважаючи на цей факт, правляча партія Іспанії втрачає підтримку громадян – про це свідчать попередні результати місцевих виборів у країні 24 травня 2015. За цими даними, владна правоцентристська Народна партія і головна опозиційна партія, які по черзі керували в Іспанії протягом майже 40 років – отримали близько 52% голосів виборців порівняно з 65% у 2011 році. НП, яку зараз підтримали 27 відсотків виборців, фактично втратила 2,5 мільйона голосів[3].

У першу чергу це можна пов'язати з економічними причинами. Ось уже кілька років падає реальна купівельна спроможність основної частини населення. Мінімальна зарплата в Іспанії застигла на позначці 750 євро. Мільйони молодих людей не мають можливості знайти постійну і добре оплачувану роботу: за офіційними даними понад половини іспанців від 16 до 24 років позбавлені повноцінного робочого місця[4].

Окрім цього, очевидним є той факт, що з основною політичною силою ототожнюється недовіра до ЄС. Саме Народна партія у свої виборчій програмі зазначає, що «багато відповідей, які потребує цей глобалізований світ, може дати тільки єдиний і сильний Європейський Союз». На думку її ідеологів, криза, яка сьогодні сколихнула усю Європу, настала через те, що не були прийняті своєчасні реформи. Іспанія, в свою чергу, втратила свою спроможність до впливу та ініціатив і не зробила значного внеску у вирішення цієї проблеми. Також, у програмі зазначено що «Народна партія завжди відрізнялася своїм європейським покликанням і не розділяє відокремленість Іспанії від центру політичних рішень, в момент, коли Європейський Союз має інституційний виклик, спільної політики та захисту економічної стабільності, який також є нашим викликом. Майбутнє буде визначено успіхом від відповіді, яку ми дамо на ці виклики.»

Відповідно до цього погляду, Народна партія висуває наступні цілі:

- Запорука впливу Іспанії – це першочергова орієнтованість на ЄС у зовнішньополітичному плані та всебічне сприяння його економічній стабільності та конституційності;

- відновлення рівня діалогу з основними країнами Європейського Союзу та звуження співпраці з членами останнього розширення;

- сприяння підвищенню економічної координації в рамках ЄС, підвищення рівня управління в зоні євро і сприяння економічній інтеграції

- активність в будівництві спільної імміграційної політики і укладанні угод з третіми країнами

- консолідація заради боротьба з тероризмом та організованою злочинністю

- участь в реформах спільної сільськогосподарської політики та політики спільного риболовства

- сприяння підписанню торгівельних угод та угод про асоціацію з ібероамериканськими націями;

- продовження подальшої відкритості до вступу нових членів до ЄС[5].

Отже, з тез, що характеризують відношення Народної партії до європейської інтеграції, очевидно, що ця політична сила висловлює свою повну та активну підтримку цьому процесу. Успішне майбутнє Іспанії та всіх країн-членів ЄС пов'язується саме з участю у цьому регіональному об'єднанні. Відповідно, якщо це і не буде головним фактором, який вплине на вибір іспанців 20 грудня 2015 під час парламентських виборів, то, як показують соціологічні опитування, безсумнівно вплине на втрату певної кількості голосів.

Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП) – це найстаріша партія Іспанії, яка була заснована в 1879 році. До парламентських виборів 2011 року вона була правлячою партією. Тепер вона основна опозиційна партія Іспанії та основний опонент Народної партії та майбутніх виборів.

Слід відзначити, що як і правляча партія, ІСРП втратила велику кількість свого електорату на регіональних та муніципальних виборах 2015 року. Ця втрата складає 775 тис. виборців - 2% в порівнянні з попередніми виборами. Це значно менше, ніж втрати Народної Партії але також є досить неприємним знаком для ІСРП, якій потрібно збільшувати кількість своїх виборців, щоб не програти правлячій партії знову[3].

Також як і Народна партія, ІСРП вбачає вихід з кризи через «більшу і кращу Європу, рішуче просування політичної, економічної та соціальної інтеграції Європейського Союзу.» На думку прихильників ІСРП, для вирішення економічних проблем є обов'язковим зміцнення інститутів економічного управління Європейського союзу, краща координація економічної політики Союзу, підвищення фінансової інтеграції та власне європейське оподаткування, створення справжнього економічного союзу поряд з валютним союзом. Вони виступатимуть проти скорочення спільного бюджету ЄС та будуть відстоювати його розширення. Крім того, соціалісти працюватимуть над реформуванням орієнтації бюджету ЄС, направляючи його більшою мірою для досягнення цілей, встановлених Стратегією 2020 і на створення робочих місць. Ще один з пріоритетів – це створення Європейського казначейства, спільного Міністерства Фінансів, яке, серед інших функцій, буде нести відповідальність за управління коштами, залученими через європейські податки і видачою європейського державного боргу. До інших пунктів програми відносяться: пом'якшення Європейського механізму Фінансової стабільності, податкова гармонізація в Європі, підняття питання про створення Європейського агентства з кваліфікації ризиків, розширення законодавчих повноважень Європейського парламенту в економічній сфері, єдина присутність ЄС у міжнародних організаціях, підготовка та розгортання Європейської служби Зовнішніх дій для ефективного просування та захисту інтересів Союзу та його громадян, і розширення впливу економіки і торгівлі у світі, а також, повна підтримка вступу Туреччини до ЄС[6].

Отже, з огляду на програму ІСРП, очевидно, що в її виборчій програмі основна увага приділяється економічній складовій європейської інтеграції. Висуваються ідеї створення принципово нових органів ЄС. Наголошується про необхідність реформування старих органів та перегляд бюджету Союзу.

В цілому, Народна партія та ІСРП мають схожі погляди щодо європейської інтеграції та обидві висловлюють цілковиту її підтримку. Цей фактор, а також, як зазначалося раніше, досить скрутне економічне положення Іспанії, яка тільки-но почала одужувати після затяжної кризи, позначаються на політичній силі цих партій. Іспанці

звинувачують у такому розкладі справ основні політичні партії, тобто НП і ІСПР. Це стало очевидним після муніципальних та регіональних виборів, на яких велика кількість голосів основних партій відійшла до нових політичних сил, таких як «Громадяни» та «Подемос».

«Громадяни» - це правоцентристська партія, яка була створена у 2006 у Барселоні. На початку її заснування, її основною метою була боротьба з корупцією та протидія руху за незалежність Каталонії. Також, вона позиціонувала себе, як партія, яка змінить традиційну двопартійну політичну систему Іспанії. Її лідером став молодий та харизматичний політик та адвокат – Альберт Рівера. Її членство помножилося з 2000 до 20000 менш ніж за рік.

У перший раз, коли він мав намір стати прем'єр-міністром у 2008 році, його партія набрала лише 0,18 відсотка голосів. Проте, через вищезазначені причини, на регіональних та муніципальних виборах 2015 їй вдалося набрати близько 1,3 млн. голосів (6,5% від загального числа виборців). Щодо парламентських виборів, то згідно опитування дослідженню, проведеному інститутом вивчення громадської думки Селеста-тел, вона отримує 16,2% голосів виборців, що забезпечує їй від 56 до 59 місць у парламенті (ще у вересні, згідно з тим же опитуванням, у них було лише 10% підтримки)[3].

У виборчій програмі «Громадян» щодо європейської інтеграції у першу чергу зазначається, що Європейському Союзу потрібно «більше демократії та прозорості». Вони наполягають на тому, що рішення, прийняті на референдумі в одній країні, повинні одночасно прийматися у всіх країнах-членах Союзу. Саме це, на їх думку, зміцнить ідею належності до наднаціональної спільноти. Також, вони пропонують створення єдиною системи зовнішньої політики Союзу і замінити таким чином поточні посольства Європейської Комісії. Будуть підтримувати велику роль ЄС щодо підтримки прав людини, соціальної справедливості і демократії. Окрім цього, «Громадяни» виступають за створення підтримувати створення європейської армії. Відправною точкою для цього може бути створення Європейських сил оперативного реагування. Більш того, вони обіцяють сприяти перегляду Спільної сільськогосподарської політики (САР), поклавши акцент на відкритості світової торгівлі та солідарність та допомогу для країн третього світу. Виступають за більшу інтеграцію в таких сферах, як телекомунікації, поштові послуги, транспорт і порти, які мусять у майбутньому стати конкурентоспроможними та відкритим для компаній всіх держав-членів Союзу. Позначають, що Іспанія має особливий інтерес для створення єдиного енергетичного ринку. Наголошують на необхідності покращення європейської міграційної політики, відзначаючи, що Іспанія є «дверима для входу»[7].

Як і виборчі програми НП та ІСПР, програма «Громадян» наголошує про необхідність певних реформ у ЄС. Акцент робиться на політичній, інституційній та зовнішньополітичних сферах. З огляду на виборчу програму цієї партії в цілому, та зокрема на аспект європейської інтеграції, слід відзначити, що її погляди багато в чому збігаються з НП. Саме тому, прогнозуючи майбутні парламентські вибори, багато аналітиків вважає, що задля отримання перемоги на них, НП може створити альянс саме з «Громадянами».

Щодо наймолодшої та найбільш радикальної партії Іспанії, «Подемос», то вона з'явилася у березні 2014 року з руху «Indignados» («Обурені»). Партія бачить себе як представник народу проти «політичної касты». Її лідер – колишній професор, а нині молодий та харизматичний політик – Пабло Іглесіас.

«Подемос» імпонує іспанцям децентралізованою структурою, умінням своїх лідерів (серед яких, до слова, чимало відомих антиліберальних професорів) та активістів говорити доступною мовою про суспільні проблеми. Молодь підтримує «Подемос» в

силу оригінальності «партії нового типу». Внутрішнє життя об'єднання підкоряється законам «електронної демократії» - голосування через інтернет за кандидатів на ті чи інші адміністративні посади, за утвердження передвиборних програм «Подemos» і т.д. Звичайно, після травневих виборів «Подemos» перетворився вже на серйозну політичну силу, що має своїх радників в регіональних і муніципальних структурах (формально партія під своєю назвою не брала участь у муніципальних виборах, але в рамках альтернативних громадських коаліцій її члени обрані до рад багатьох міст, починаючи зі столиці країни)[8]. Проте, як свідчать дані соціологічних опитувань, якщо на початку року «Подemos» пророкували друге, чи навіть перше місце на парламентських виборах, то на даний момент популярність цієї партії значно впала. За останніми показниками, лише кожен десятий іспанець готовий проголосувати за цю популістську силу і вона може розраховувати на 20-23 депутатських мандата. При тому, що ще в січні за «Подemos» готові були проголосувати 21% виборців[3].

Також, слід зазначити, якщо спочатку її створення «Подemos» заявляла про радикальні зміни у зовнішній політиці Іспанії, а саме про вихід з НАТО та значні реформи у ЄС, то з часом вона повністю змінила свою риторику. Це є фактором великої кількості критики з боку опонентів цієї політичної сили. Більш того, багато з її тверджень є досить сумнівними. Наприклад, обіцянки «Подemos» змінити договори ЄС, які вимагають однаковості усіх його членів, без виходу Іспанії з самого Союзу.

Часто «Подemos» порівнюють з грецькою «Сіріза». Однак, якщо розглянути погляди цих двох партій на ЄС, то на відміну від «Сіріза», яка звинувачує у всіх проблемах Греції зовнішні рішення прийняті Союзом, партія Іглесіаса звинувачує внутрішніх ворогів Іспанії: правлячі еліти. Партія підтримує членство в ЄС і виступає за реформування єврозони. Наполягає на списанні зовнішнього боргу Іспанії. Виступає за протистояння впливу Німеччини та «великої трійки» (Міжнародний валютний фонд, Європейська комісія і Європейський центробанк) у національній та європейській політиці. Проте, її лідери ставляться до покоління, яке багато виграло від переваг вступу Іспанії в Союз, а тому бояться наслідків погіршення відносин з Брюсселем. У своєму заклик до реформ лідери «Подemos» навряд чи будуть слідувати стратегії «Сіріза» по конфронтації з європейськими інститутами. Також, «Подemos» виступає за реформування права Європейського Центрального Банку спускати директиви за темпами економічного зростання і рівня безробіття, за реформування інститутів і структури валютного союзу, за перегляд політики жорсткої економії. Слід зазначити, що Іспанська соціалістична партія включила подібні ідеї в свою програму на виборах до Європарламенту в 2014 році. Однак «Подemos» озвучувала вимоги реформ більш рішуче[9].

Отже, з огляду на програму «Подemos», можна зробити висновок, що хоч ця партія у деяких моментах і допускає радикальні заяви щодо ЄС, чим і приваблює виборців, які зневірилися у цьому Союзі, фактично, вона, як і більшість інших іспанських партій є проєвропейською. При цьому, багато з цих заяв та її політичних ідей носять абсолютно популістський характер та є далекими від реалій ЄС і, таким чином, є нездійсненними.

Останньою партією, яка за прогнозами увійде до парламенту є «Об'єднані ліві» (ОЛ). Дане об'єднання партій комуністичної та лівої республіканської ідеології виникло в 1984 році як виборча коаліція лівих сил, офіційно засновано в 1986 році. Об'єднуючим центром коаліції є КПІ, яка є єдиною партією даної коаліції, яка представлена на національному рівні.

Результати загальних парламентських, автономних і муніципальних виборів останніх років свідчать про зниження політичного впливу ОЛ в іспанському суспільстві. На останніх регіональних та муніципальних виборах ОЛ помітно поступається «Подemos». Очевидно, що багато голосів ОЛ 24 травня 2015 перейшли до «Подemos».

Також, щодо парламентських виборів у грудні цього року, то «Об'єднані ліві», судячи з опитування, можуть розраховувати лише на 4,4% голосів (4-5 місць).

У порівнянні з іншими партіями Іспанії, ОЛ є найменш проєвропейською. Саме вона проводила активні дискусії щодо виходу Іспанії з зони Євро. ОЛ не підтримує будь-які ініціативи економічної інтеграції, які були запропоновані у минулому законодавчою владою. В той же час, вони підтримують більшу інтеграцію між європейськими країнами, однак, не шляхом капіталізму і неолібералізму, а лише в соціальній Європі. У цьому зв'язку, ОЛ пропонує створення великого європейського громадського банку, як наднаціонального демократичного інституту для керування державними фінансами. ОЛ наполягає на більш єдиній Європі щоб мати більш сильний голос у зовнішній політиці. Відкидають ту модель інтеграції, яка є на даний момент в ЄС але висловлюють необхідність більш об'єднаної Європи у соціальному плані[10].

Таким чином, критицизм ЄС на прикладі цієї партії не є проявом стійкого євроскептицизму, а лише проявом захисту тієї моделі європейської інтеграції, яка є ближчою до ідеології ОЛ.

Отже, на основі проведеного аналізу, очевидно, що євроінтеграційний напрямок зовнішньої політики Іспанії є актуальним і важливим, проте погляди провідних політичних партій на нього є розбіжними. Загалом, можна виділити три підходи до євроінтеграції Іспанії серед її основних політичних сил. По-перше, це повна та активна підтримка цього процесу, визнання виняткової ролі ЄС, лояльне відношення до цього об'єднання та відстоювання певних реформ в окремих сферах. По-друге, це критика ЄС, заклик до радикальних реформ та перегляду фундаментальних договорів з Союзом, водночас з визнанням необхідності подальшої інтеграції. І третій підхід – це повне відкидання наявної форми європейської інтеграції за ідеологічними причинами, проте, підтримка цього процесу в іншій, соціалістично орієнтованій манері. До прихильників першого підходу ми відносимо Народну партію, ІСРП та «Громадяни». До другого – «Подemos». До третього – «Об'єднані ліві».

Список використаної літератури

1. Spaniards perception of the European Union [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.europeanyouthvoice.eu/2014/03/spaniards-perception-of-the-european-union/>
2. How Spain Fixed Its Economy [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.bloombergvew.com/articles/2015-08-04/how-spain-fixed-its-economy>
3. Elecciones Generales [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.celeste-tel.es/elecciones-generales.html>
4. Испания уходит влево [Electronic resource]. – Mode of access : <http://lenta.ru/articles/2015/05/29/spainlefties/>
5. Programa electoral Partido Popular [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.pp.es/sites/default/files/documentos/5751-20111101123811.pdf>
6. PROGRAMA ELECTORAL [Electronic resource]. – Mode of access : <http://web.psoe.es/source-media/000000507500/000000507513.pdf>
7. Ciudadanos-Partido de la Ciudadanía. Programa Electoral [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.religionconfidencial.com/catolicos/Programa-Generales_ECDFIL20150513_0002.pdf
8. Why Podemos Poses A Major Threat To The Spanish Political Establishment [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.socialeurope.eu/2015/01/podemos/>
9. El programa del cambio [Electronic resource]. – Mode of access : http://podemos.info/wp-content/uploads/2015/05/prog_marco_12.pdf
10. Propuestas electorales izquierda unida [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.izquierda-unida.es/sites/default/files/doc/Programa_Electoral_IU_2011_0.pdf

Стаття надійшла до редакції 19.09.2015 р.

M. Bulyk, M. Kovchuha

LEADING POLITICAL PARTIES OF SPAIN AND EUROPEAN INTEGRATION

The role of Spain in modern international relations is significant. It is actively developing its importance in global and regional community, by strengthening the significance of its foreign policy and expanding cooperation with advanced countries. However, the main vector of foreign policy of Spain is the desire to integrate into a united Europe and gradually enter the number of the leading EU countries in terms of socio-economic development and geopolitical weight. Due to this goal, all the main parties of Spain has their own vision of its realization.

According to the last public opinion polls the most powerful Spanish parties now are People's Party, Spanish Socialist Workers' Party (PSOE), «Podemos» and «United Left». The paper contains analysis of the European integration aspect of electoral programs of these parties.

The article contains the analysis of the popularity of these political forces at this stage in the election campaign. The author emphasizes that the popularity of the two main political forces of Spain is not the same as it used to be. Due to the long-lasting crisis in Spain and its hard economic situation, people of Spain blame People's party and Spanish Socialist Workers' Party for it. As a result, after municipal and regional elections, a large number of votes of the major parties went to new political forces, such as "Citizens" and "Podemos", which represent a menace to the existence of the Spain's two-party system. These parties attract Spanish people as they appear like new and fresh forces that could change the corrupted and weak political system of Spain, as many of young people think.

The similarities and differences in the views of the main political parties on the EU are been revealed. People's party expresses its full and active support to the process of European integration. Successful future of Spain and of all EU member states is associated with participation in this regional association. The election program of PSOE focuses on the economic component of European integration. The idea of creating new organs of the EU is putting forward. It is emphasized the need to reform and review of the old Union budget. People's Party and Spanish Socialist Workers' Party have similar views on both European integration and its full support. As election programs of People's party and PSOE, the program of "Citizens" emphasizes the need of certain reforms in the EU. The emphasis is on political, institutional and foreign policy spheres. The electoral program of the «Citizens», in general, and particularly on aspects of European integration largely coincide with People's party. As for "Podemos", we can conclude that although the party at some point allows the over-generalization about the EU, and this attracted voters who have lost faith in this Union, in fact, it is like most other Spanish parties is pro-European. However, many of these applications and its political ideas are quite populist, are far from the realities of the EU, and thus is unrealistic. Compared with other parties of Spain, United is the least pro-European. It held active discussions on the release of euro zone Spain. United Left does not support any economic integration initiatives that have been proposed in the past legislature. At the same time, they support greater integration between European countries, but not by capitalism and neoliberalism, but only in a social Europe.

Three main approaches to the process of European integration are been singled out. European integration direction of foreign policy of Spain is urgent and important, but the views of leading political parties to it are diverging. The first one is full and active support of the process, recognition of exceptional role of the EU, loyal attitude to this union and defense of specific reforms in specific areas. Secondly, criticism of the EU, calling for radical reform and fundamental revision of the EU treaties, while recognition of the need for further integration. The third approach - a complete rejection of the current form of European integration for ideological reasons, however, support of this process in other socialist-oriented

manner. To the supporters of the first approach we include the People's Party, PSOE and "citizens". The second - "Podemos". The third - "United Left".

Key words: *Spain, political parties, European integration, EU elections.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Трофименко М.В., к.політ.н, доц.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.*

УДК 327:351.86(510)(045)

М.В. Булик, А.Г. Котов

ЕНЕРГЕТИЧНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ КНР

У статті проаналізовано стратегію та стан енергетики КНР. Розглянуто взаємозалежність економічної та енергетичної безпеки. Значну увагу приділено дослідженню складових енергетичної політики Китайської Народної Республіки. Намічені основні проблеми та перепони на шляху до проведення ефективної та раціональної політики у сфері енергетики.

Ключові слова: *Китай, енергетична безпека, енергоресурси, національна безпека, енергетична політика.*

Енергетична безпека – одна з найважливіших складових національної безпеки країни. У ній полягає захищеність громадян і держави в цілому від загроз дефіциту усіх видів енергетичних ресурсів, які можуть виникати в результаті цілого ряду факторів, у тому числі природних, техногенних, політичних. Без енергетики неможливий ефективний розвиток економіки, а значить і подолання більшості проблем, що стоять перед національною безпекою. Енергетична безпека сприяє створенню потужного фінансово-економічного ресурсу, який забезпечує державі вплив і авторитет в сучасному геополітичному просторі.

Величезна увага енергетичній безпеці приділяє Китай, що дозволило створити і поступово нарощувати потужний економічний потенціал. Незважаючи на те, що Китай володіє багатими і різноманітними енергетичними ресурсами, він займає перше місце в світі за чисельністю населення. Тому рівень споживання енергії на душу населення нижче середніх світових показників. Крім того, в Китаї енергетична ефективність дуже низька і, внаслідок швидкого зростання енергетичного виробництва в країні негативний вплив на навколишнє середовище посилюється (у структурі енергоспоживання Китаю домінує вугілля). У цих умовах попит на енергію в КНР продовжує зростати, сталий соціально-економічний розвиток постійно стикається з новими викликами [8].

Зважаючи на актуальність обраної теми сьогодні, чимало вітчизняних і зарубіжних дослідників присвятили роботи даній проблематиці, детально розкриваючи різні її аспекти. Зокрема, до таких дослідників належать О. Баженова, М. Корженевський, Т. Лебедева, Б. Лукшин, Ма Бо, П. Нормімен, Сюн Гуанкай та інші.

Джерельну базу дослідження складають документи офіційного походження, нормативно-правові акти, договори, статистичні матеріали, пов'язані з китайською енергетичною проблематикою.

Економічний розвиток неминуче пов'язаний зі збільшенням енергоспоживання. КНР, що поставила економічне зростання в якості головної мети своєї національної політики, необхідно підтримувати безперервний прогрес. Можна виділити шість складових стратегії Китаю щодо забезпечення енергетичної безпеки. Це:

- 1) дипломатична робота, спрямована на отримання прав базування в районі Індійського океану;
- 2) зміцнення економічних зв'язків з сусідніми країнами та країнами-постачальниками для забезпечення постійних поставок енергоресурсів;
- 3) впровадження альтернативних видів палива та їх розвиток, а також економія енергії з метою зниження залежності від імпорту вуглеводневої сировини;
- 5) заохочення китайських компаній до участі в закордонних проектах видобутку нафти і газу;
- 6) утворення стратегічних запасів нафти.

Після початку політики реформ і відкритості, ініційованих Ден Сяопіном наприкінці 1970х рр., економіка Китаю стала розвиватися стрімко. З 1978 по 2005 рр. середньорічні темпи економічного зростання склали 9,6% [6]. З 1980 по 2000 р. Китай збільшив ВВП в чотири рази, проте енергоспоживання при цьому лише подвоїлося. Це дало можливість китайському керівництву позначити оптимістичну мету - черговий раз збільшити ВВП в чотири рази до 2020 р. в порівнянні з роком 2000. При цьому ставиться завдання домогтися 20 процентного зниження енерговитрат на одиницю ВВП. Оцінки реальності досягнення такої мети розходяться значно, але ясно одне: енергоспоживання в Китаї буде рости в будь-якому випадку. За найскромнішими підрахунками, потреба в електриці буде щорічно збільшуватися на 4,4%, за іншими даними, вона вже перевершує темпи зростання ВВП [4].

Теоретично Китай, що володіє одними з найбільших у світі запасів вугілля, здатний задовольнити зростаючі потреби за рахунок власних ресурсів. І дійсно, в енергетичному балансі країни вугілля займає домінуюче становище. Щотижня в Китаї в лад вводиться один вугільна електростанція. Але вже в 2007 р КНР зіткнулася з нестачею ресурсу: вперше в історії країни його довелося імпортувати. Одна з причин полягає в обмеженнях транспортної інфраструктури: залізнична мережа фізично не в змозі забезпечити доставку сировини від місць виробництва до споживачів [16]. Крім того, зростаюче споживання вугілля ставить не тільки перед Китаєм, а й перед усім світовим співтовариством аж ніяк не абстрактні загрози екологічної безпеки. У великих китайських промислових центрах і містах кислотні дощі вже давно не рідкість, при цьому викиди CO₂ негативно впливають на здоров'я населення і знижують темпи економічного зростання.

З 2005 р Китай вийшов на друге після США місце щодо споживання та виробництва енергоресурсів. У 2007 КНР посіла третє місце по імпорту нафти після США і Японії [11].

Попит безперервно зростає, змушуючи уряд Китаю знаходити все нові шляхи його задоволення і забезпечення енергетичної безпеки країни. При таких показниках споживання нафти і залежно від її імпорту для енергетичної безпеки Китаю стало життєво необхідним забезпечити диверсифікацію шляхів транспортування і країн – постачальників нафти. КНР намагається діяти у всіх доступних регіонах світу, формуючи необхідну інфраструктуру за допомогою мережі трубопроводів, доріг, інвестиційних проектів і дружніх відносин. Згідно прогнозу, споживання нафти до 2020 р. збільшиться в 22,6 рази в порівнянні з 2000 р, але видобуток незважаючи на обмеженість ресурсів істотно не зросте. Подібний обсяг споживання збільшить залежність КНР від імпорту нафти до 55%. Якщо в 2006 р імпорт нафти склав 3500000 бар. в день, то, за прогнозами Міжнародного енергетичного агентства, до 2030 р він досягне 9800000 бар. в день, а до 2045 Китай обійде США в якості найбільшого імпортера нафти [13].

Для встановлення більш тісного зв'язку з постачальниками Китай впроваджується в закордонні проекти розвідки видобутку вуглеводнів. Зараз КНР шукає енергоресурси в

Перській затоці та Африці. Китайські фірми залучені в 65 нафтових проектах в 30 країнах світу, їх загальна вартість становить 7 млрд. дол. Три головні китайські нафтові компанії беруть участь у найбільшій кількості проектів по всьому світу. Китайська національна нафтогазова корпорація (CNPC) діє в 18 проектах п'яти країн світу, а Китайська нафтохімічна корпорація (Sinopec, або China Petroleum & Chemical Corporation) - у 36 проектах в 14 державах. Найвищу активність виявляє Китайська морська нафтова корпорація (The China National Offshore Oil Corporation, CNOOC), що працює в 25 країнах над 70 нафтовими і газовими проектами [2].

Більше половини енергоносіїв довгий час (поки не був запущений середньоазіатський газопровід) Китай отримував з політично нестабільного близькосхідного регіону, в якому зосереджено 64% всіх розвіданих світових запасів нафти. У десятку великих за величиною постачальників нафти до Китаю входить Кувейт. 12% китайських потреб в імпорті нафти забезпечує Іран (у липні 2009 року - 454 тис. барелів сирової нафти на день) і займає третє місце в списку найбільших постачальників енергоносіїв в цю країну після Анголи і Саудівської Аравії (а за іншими даними, четверте місце після Росії, яка вийшла на третє місце після скорочення експорту з Ірану на 40% в 2010 р.) [17]. Великі угоди в енергетичній сфері підписані в останні роки корпорацією CNPC з Сирією та Лівією. Китайська національна нафтогазова компанія «ПетроЧайна» та Міжнародна нафтова інвестиційна компанія Об'єднаних Арабських Еміратів уклали контракт з проектування та будівництва нафтопроводу Абу Дабі.

Катар це один з головних постачальників зрідженого природного газу (СПГ) в Китай, і за перші 11 місяців 2011 року він поставив туди 1,8 мільйона тонн, збільшивши обсяги поставок у порівнянні з 2010 роком на 76%. Обсяг торгівлі з ОАЕ перевищує 36 мільярдів доларів, і Емірати поступово перетворюються на важливу перевалочну базу для китайського експорту в Африку та Європу [15].

Окремо слід відзначити співпрацю Китаю з Росією. Вона сьогодні є постачальником найбільших об'ємів нафти в КНР. У 2014 р обсяг експорту російської нафти в Китай досяг 33 млн. т.

У зв'язку з цим збільшується потреба в енергоресурсах і стратегічними планами щодо розвитку західних провінцій, Китай прагне розширити свій вплив у Центральній Азії і зміцнити там свої позиції. У квітні 2009 р в Пекіні було підписано одинадцять двосторонніх міжурядових відносин між Казахстаном і Китаєм. У числі документів - меморандум про комплексне співробітництво у сфері енергетики та кредитування, угоду про розширення співпраці в нафтогазовій галузі та сприяння в отриманні кредитних позик між «КазМунайГаз» і Китайською національною нафтогазовою корпорацією (CNPC) на суму 5 млрд. дол. На сьогоднішній день вже 1 млрд. тонн казахстанської нафти в руках китайських нафтових компаній [10].

Щодо країн Латинської Америки, то співпраця з ними стає дедалі більш розгорнутою, про що свідчить збільшення експорту з цих країн до КНР майже в 5 разів. Китаю вдалося встановити сприятливі відносини з країнами «лівого повороту», чому сприяв принцип невтручання у внутрішні справи держав. Так, Китай налагодив тісні та взаємовигідні енергетичні відносини з Венесуелою, Еквадором. Водночас найбільша перспектива в енергетичній сфері вбачається у відносинах з Бразилією. У 2009 р. в рамках візиту Сі Цзіньпіна до Бразилії був підписаний Меморандум про надання кредиту (10 млрд. дол.), який Банк Розвитку Китаю надає бразильській нафтовій компанії. Вона, натомість, гарантує щоденний експорт до КНР 100 тисяч барелів нафти.

В Африці Китай веде інвестиційне співробітництво з більш ніж 20 країнами континенту і став серйозним конкурентом для західних і російських компаній. Пекін пристосував свою зовнішню політику до потреб зростаючої економіки Африки. Головний об'єкт китайських інвестицій - мінерально-сировинні ресурси. Африканська

нафта складає 28% китайського нафтового імпорту. Головним африканським постачальником є Ангола [7]. За прогнозами Китай здатний в найближчі роки обійти США в якості найбільшого покупця ангольської нафти. Другий за значенням африканський постачальник Нафти Китаю - Судан. У боротьбі за сировинні ресурси Судану особливе місце займає конфлікт в Дарфурі. Саме нафта знаходиться в центрі як китайських, так і американських інтересів в цій країні. У «дарфурському» конфлікті Китай виступає за політичне рішення шляхом діалогів і консультацій, хоч і позиція КНР викликає негативне ставлення на Заході, але позитивно оцінюється керівництвом ООН. В останні роки китайські компанії стабільно нарощують свою присутність в нафтогазовому секторі Нігерії та Алжиру, підписано Меморандум про взаємодію і взаєморозуміння в енергетичній сфері з Єгиптом. У числі країн, нафтові ресурси яких стали об'єктом уваги Пекіна: Кот д'Івуар, Габон, Екваторіальна Гвінея, Мозамбік, Сан-Томе і Принсіпі.

Після проголошення стратегії «виходу за межі» в рамках шостого п'ятирічного плану в 2001 р інвестиційна активність китайських компаній в закордонних нафтових і газових проектах різко зросла.

Більшість проектів є дрібномасштабними, проте три проекти мають потенціал, здатний зіграти важливу роль у задоволенні майбутнього всезростаючого нафтового попиту КНР:

- 1) родовище Ядавран в Ірані;
- 2) родовище в Анголі;
- 3) придбання казахстанської компанії PetroKazakhstan [12].

Міркування енергетичної безпеки змусили Пекін звернути увагу на стратегічні шляхи повідомлення (SLOCs). До таких стратегічних шляхів необхідно віднести Ормузьку протоку, що є виходом в Індійський океан для країн Сходу. Через нього проходить 17 млн бар. нафти в день, що є абсолютним рекордом серед всіх шляхів повідомлення [4].

Вільний доступ до водних шляхів від берегів Китаю в Індійський океан прикував особливу увагу.

Очевидно, що Китай побоюється присутності США в Індійському океані, точніше контролю над стратегічними морськими шляхами від Перської затоки через Індійський океан до Південно-Китайського моря. Головним чином це стосується Малаккської протоки, через яку проходить майже вся нафта, що йде з Персидської затоки, що становить 15 млн бар. нафти на день і робить протоку другим за обсягом проходу нафти морським шляхом у світі. 80% нафти Китаю йде через цю протоку [9].

Враховуючи цю уразливість, Китай розробив довгострокову стратегію, націлену на забезпечення безпеки морських комунікацій. Стратегія включає в себе наступні завдання:

1. Зводити до мінімуму стурбованість країн Південної та Південно-Східної Азії, які обережно ставляться до цілей і претензій Китаю.
2. Підривати домагання США на контроль над морськими просторами Азії.
3. Втихомирювати націоналізм в самому Китаї для забезпечення політичної та соціальної стабільності.

Все це виражається в застосуванні так званої м'якої сили. Повільно і поступово, без конфронтації і суперечок м'яка сила домагається поставленої мети, використовуючи головним чином дипломатію і фінансові кошти.

В основному китайські військові експерти і стратеги сходяться в тому, що як мінімум до 2020 р. у КНР є можливість сконцентруватися на збільшенні внутрішнього економічного розвитку і розширенні торговельних зв'язків з усім світом з метою

створення великої держави. Китай успішно використовує своє вміння застосовувати світовий досвід, модифікуючи його найбільш успішні приклади на своїй землі [14].

Отже, енергетична безпека КНР є центральним поняттям системи національної безпеки. Вона означає захищеність громадян та країни в цілому від загроз дефіциту всіх видів енергетичних ресурсів. Без енергетики про ефективність економічної діяльності говорити не доводиться. Крім того, саме вона впливає на авторитет держави в сучасному геополітичному просторі.

Список використаної літератури

1. Матвеева Д. Энергетическая безопасность Китая в начале XXI в. [Электронный ресурс] / Д. Матвеева // Вестник Томского государственного университета. — 2011. — Вып. 350. — С. 97-99. - Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/energeticheskaya-bezopasnost-kitaya-v-nachale-xxi-v.pdf> ; Matveeva D. Energeticheskaya bezopasnost Kitaya v nachale XXI v. [Elektronnyy resurs] / D. Matveeva // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. — 2011. — Vyp. 350. — S. 97-99. - Rezhim dostupa : <http://cyberleninka.ru/article/n/energeticheskaya-bezopasnost-kitaya-v-nachale-xxi-v.pdf>.

2. Лебедева Т. Энергетическая безопасность Китая как геополитическая проблема [Электронный ресурс] / Т. Лебедева, И. М. Мраморова. - Государственное управление. Электронный вестник. — 2010. — Вып. 24. - Режим доступа : http://e-journal.spa.msu.ru/vestnik/item/24_2010lebedeva_mramorova.htm ; Lebedeva T. Energeticheskaya bezopasnost Kitaya kak geopoliticheskaya problema [Elektronnyy resurs] / T. Lebedeva, I. M. Mramorova. - Gosudarstvennoe upravlenie. Elektronnyy vestnik. — 2010. — Vyp. 24. — Rezhim dostupa : http://e-journal.spa.msu.ru/vestnik/item/24_2010lebedeva_mramorova.htm

3. Петелин Е. Атомная панда: Китай в поисках энергобезопасности [Электронный ресурс] / Е. Петелин, Н. Перфильев // Индекс безопасности. — 2008. - № 85. — С. 97-99. — Режим доступа : <http://www.pircenter.org/media/content/files/0/13412309620.pdf> ; Petelin Ye. Atomnaya panda: Kitay v poiskakh energobezopasnosti [Elektronnyy resurs] / Ye. Petelin, N. Perfilev // Indeks bezopasnosti. — 2008. - № 85. — S. 97-99. — Rezhim dostupa : <http://www.pircenter.org/media/content/files/0/13412309620.pdf>

4. Таран М. Енергетична безпека та виклики зовнішній політиці Китаю на поч. ХХІ ст. [Електронний ресурс] / М. Таран // Українська асоціація китаєзнавців. - Режим доступа : http://www.sinologist.com.ua/ukr/Ch_civil/2009/%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD.pdf ; Taran M. Enerhetychna bezpeka ta vyklyky zovnishnii politytsi Kytau na poch. KhKhI st. [Elektronnyi resurs] / M. Taran // Ukrainaska asotsiatsiia kytaieznavsiv. — Rezhym dostupu : http://www.sinologist.com.ua/ukr/Ch_civil/2009/%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD.pdf

5. Казюк Ю. П. Енергетична безпека як складова системи національної безпеки КНР [Електронний ресурс] / Ю. П. Казюк // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Історія. - 2011. - Т. 147, Вип. 134. - С. 124-128. - Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2011_147_134_28; Kaziuk Yu. P. Enehetychna bezpeka yak skladova systemy natsionalnoi bezpeky KNR [Elektronnyi resurs] / Yu. P. Kaziuk // Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Ser. : Istoriia. - 2011. - T. 147, Vyp. 134. - S. 124-128. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2011_147_134_28;

6. Вишневецька К. В. Енергетична стратегія Китаю в Африці [Електронний ресурс] / К. В. Вишневецька // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Сер. : Історія. - 2014. - Т. 227, Вип. 215. - С. 140-142. - Режим доступа : <http://history.chdu.edu.ua/article/view/44698/40900> ; Vyshnevetska K. V. Enerhetychna stratehiia Kytau v Afrytsi [Elektronnyi resurs] / K. V. Vyshnevetska // Naukovi pratsi

[Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylianska akademiia"]. Ser. : Istoriiia. - 2014. - T. 227, Vyp. 215. - S. 140-142. - Rezhym dostupu : <http://history.chdu.edu.ua/article/view/44698/40900>.

7. Баженова Е. Население Китая в эпоху модернизации и экономических реформ [Электронный ресурс] / Е. Баженова // Проблемы Дальнего Востока. – 2009. - № 5. - с. 212-129. - Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2010/0411/analit05.php>; Vazhenova Ye. Naselenie Kitaya v epokhu modernizatsii i ekonomicheskikh reform [Elektronnyy resurs] / Ye. Vazhenova // Problemy Dalnego Vostoka. – 2009. - № 5. - S. 212-129. - Rezhim dostupu : <http://demoscope.ru/weekly/2010/0411/analit05.php>.

8. Лебедева Н. «Второе дыхание» китайской стратегии «нить жемчуга» Ч. 1 [Электронный ресурс] / Н. Лебедева // Новое восточное обозрение. – Режим доступа : <http://ru.journal-neo.org/2014/04/15/rus-vtoroe-dy-hanie-kitajskoj-strategii-nit-zhemchuga-chast-1> ; Lebedeva N. «Vtoroe dykhanie» kitayskoy strategii «nit zhemchuga» Ch. 1 [Elektronnyy resurs] / N. Lebedeva // Novoe vostochnoe obozrenie. – Rezhim dostupa : <http://ru.journal-neo.org/2014/04/15/rus-vtoroe-dy-hanie-kitajskoj-strategii-nit-zhemchuga-chast-1>

9. China's investment in ports: what is behind the "String of Pearls" theory? [Electronic resource] // European Parliamentary Research Service. – Mode of access : <http://epthinktank.eu/2013/06/26/chinas-investment-in-ports-what-is-behind-the-string-of-pearls-theory>.

10. Marantidou V. Revisiting China's 'String of Pearls' Strategy: Places 'with Chinese Characteristics' and their Security Implications [Electronic resource] // Issues & Insights. – 2014. - Vol. 14, No. 7. –39 p. - Mode of access : <http://csis.org/publication/issues-insights-vol-14-no-7-revisiting-chinas-string-pearls-strategy>; China's Energy Strategy and the Role of Gov't Oil in Africa [Electronic resource] // Energy China Forum. – 2011. – 4 May. – Mode of access : <http://www.energychinaforum.com/news/50189.shtml>:

11. Downs E. S. The Fact and Fiction of Sino-African Energy Relations [Electronic resource] / E. S. Downs. — Washington : Brookings Institution, 2007. - Mode of access : http://www.wsichina.org/cs7_3.pdf.

12. Haider A. Khan China's Development Strategy and Energy Security [Electronic resource] / Haider A. Khan. – Helsinki : UNU-WIDER, 2008. – Series : Research paper : №. 2008.56. - Mode of access : http://www.niaslinc.dk/gateway_to_asia/nordic_webpublications/x506037311.pdf

13. Jaffe A. M. China energy hedging strategy: less than meets the eye for Russian gas pipelines [Electronic resource] / A. M. Jaffe, K. B. Medlock III, M. L. O'Sullivan. — Mode of access : http://www.nbr.org/downloads/pdfs/eta/ES_2015_ChinaHedgingStrategy.pdf

14. Wu K. China's energy security strategy China's energy security: Oil and gas [Electronic resource] / K. Wu // Energy Policy, 2014. – Vol. 73. – P. 4-11. — Mode of access : http://ec.europa.eu/environment/integration/research/newsalert/pdf/Chinese_energy_strategy_includes_overseas_oil_petrolium_reserves_fracking_393na3_en.pdf

15. Can China change its energy policy? [Electronic resource]. – Mode of access : <http://blogs.ft.com/nick-butler/2015/03/29/can-china-change-its-energy-policy/>

16. Hao Tan China's Renewable Energy Revolution: What Is Driving It? [Electronic resource] / Hao Tan, J. A. Mathews // The Asia-Pacific Journal – 2014. – Vol. 12, Iss. 44, № 3. — Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/chinas-renewable-energy-revolution-what-is-driving-it/5414533>

Стаття надійшла до редакції 09.11.2015 р.

M. Bulyk, A. Kotov

POWER COMPONENT OF NATIONAL SECURITY OF PRC

Energy security is one of the most important components of national security. It contains immunity of citizens and the state from the threat's deficit of all kinds of energy resources that can result from a number of factors, including natural, technological and political. At the present level of the world economy development securing of energy recourses is the basis of economic development which ensures social stability and national security. Energy security as a derivative of the energy supply is one of the main factors that influence the foreign policy and the situation in the international arena.

PRC pays a special attention to energy security and this policy was allowed to create a strong economic potential.

Therefore, in recent decades, regardless of the situation of oil prices in international markets is the rapid growth of Chinese demand for oil and petroleum products. Thus, China's energy policy is determined by the rapid growth of its economy. Study of China's energy policy is not only important to determine the energy security of China, but is the basis for forecasting global role of China in the XXI century. Review of China's energy cooperation with other countries also has obvious importance for the completeness ideas about the content of the present stage to global energy security.

Since China has adopted the policy of reform and opening up in the late 1970s, its energy industry has made great advances. China is now the world's largest energy producer. It has built up a comprehensive energy supply system comprising coal, electricity, petroleum, natural gas, and new and renewable energy resources. Its universal energy service and civil energy use conditions have markedly improved. Despite the fact that China has rich and diverse energy resources it ranks first in the world by population. China's energy system is facing severe challenges. There is immense scarcity in high-quality energy resources such as oil and natural gas. Fossil energy resource per capita in China is half of the world average. Specially, oil and natural gas per capita is only the 11.0 percent and 4.0 percent of the world average respectively.

China's energy structure in 2014 is as follows: 63% - coal, 30.5% - oil, 6.21% - gas. China is the world's top coal producer and ranks third in the amounts of coal reserves. It is approximately self-sufficient in coal, with a production of 2.38 billion ton and a consumption of 2.37 billion tons. China consumes more coal than any other country. Its share of the world coal production was 48% in 2009 and 28% in 2000. Although China is still a major crude oil producer, it became an oil importer in the 1990s. China became dependent on imported oil for the first time in its history in 1993 due to demand rising faster than domestic production.

The author notes that at the present stage China's foreign policy on ensuring national energy security reduces to two main areas: energy efficiency and the diversification of energy sources. In recent years, the Middle East, Africa, Latin America and Central Asia are key areas of China's energy diplomacy. Largest suppliers of oil to China today are the state of the Middle East: the share of Chinese imports of raw materials is more than 50%. At the same time, the region has strategic importance for the future energy security of China. Africa has become the second largest supplier of oil to China, accounts for about 25% of total oil imports. Due to the active introduction of Chinese energy companies in Africa, Beijing has been able to reduce its dependence on imported Middle Eastern oil.

Thus, at present, China plays an important role in the world energy market. China will continue to conduct energy diplomacy and strengthening international energy cooperation to ensure energy and national security.

Key words: *China, energy security, energy policy, national security, energy recourses.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Грідіна І.М.* д.і.н, проф.; *Хома Н.М.*, д.політ.н, проф.

В.В. Бусленко

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ УРЯДУ ТА ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

В статті на основі зібраного емпіричного та теоретичного матеріалів здійснено кросрегіональний аналіз та вироблено концептуальні підходи щодо пояснення інституційних механізмів взаємодії уряду та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. В роботі досліджено інституційні рамки, в яких парламентська опозиція функціонує і наскільки дієвим є може бути її вплив на уряд в кожній з країн.

Ключові слова: уряд, парламентська опозиція, Вишеградська група, політика, політичні відносини.

Подальші перспективи розбудови парламентської демократії в посткомуністичних країнах неможливі без конструктивної опозиції, роль якої важко переоцінити. Саме її представники стали ініціаторами переходу від комуністичного до демократичного режиму. В умовах проведення вільних виборів опозиція легітимізує владу, залишаючись при цьому джерелом альтернативної політики і тим самим створює сприятливе середовище для міжпартійної конкуренції. Наявність парламентської опозиції є важливою ознакою змагальності в партійній системі та слугує додатковим механізмом стримування та противаг між гілками влади.

Від характеру взаємовідносин парламентської опозиції та уряду залежить у значній мірі стабільність функціонування самих демократичних інститутів. На думку А. Пшеворського «після утвердження демократії постає класична проблема опозиції – як сильно протестувати і якими засобами. Якщо опозиція не стає опонентом – не пропонує альтернатив і не обстоює їх завзято, – тоді представницька влада політичних інституцій – їхня спроможність мобілізувати й залучати – слабка. Та якщо опозиція чинить енергійний спротив, демократія може опинитися під загрозою» [1, с. 640].

Особливо актуальним залишається вивчення принципів та специфіки взаємодії уряду та парламентської опозиції в молодих демократіях. Задля вивчення потенційних крос-національних відмінностей у таких взаємовідносинах ми здійснимо емпіричний аналіз, який буде зосереджений на Чехії, Словаччині, Польщі та Угорщині. В цих країнах в ході «оксамитових революцій» відбувся мирний демократичний перехід і згодом досягнута стабільність функціонування партій і партійних систем. Об'єднані у Вишеградську групу, вони відображають дуже схожий інституційний дизайн. Це демократичні республіки зі змішаною формою правління, в яких формування уряду залежить від президента та прем'єр-міністра, а підтримка від (більшості) парламенту.

Метою даної статті є здійснення політико-правового компаративного аналізу інституційних механізмів взаємодії парламентської опозиції та уряду в країнах Вишеградської групи в контексті відносин виконавчої та законодавчої гілок влади.

В даній статті ми намагатимемося вияснити наскільки взаємопов'язаними є проурядові та опозиційні партії і якою є роль та ресурси парламентської опозиції у відносинах з урядом.

Ступінь наукового дослідження проблеми. Стосунки між урядом та опозицією в різних політичних системах Європи рідко були предметом політологічних досліджень і про них згадується, зазвичай, на рівні широкого дослідницького аналізу. Невелика кількість опрацювань і наукових статей ґрунтується на описі різних політичних систем з

перспективи дослідження взаємних стосунків між найвищими інститутами державної влади та їх політичними опонентами.

Істотною проблемою є те, що більшість авторів, які досліджують механізми політичного життя в державах Вишеградської групи часто широко і формально трактують опозицію, розглядаючи її як атрибут демократії і як очевидну річ. Насправді, в кожній державі стосунки між урядом та опозицією істотно відрізняються. Відмінним залишається їх вплив на ефективність функціонування політичних систем як цілісності.

Аналізу схем розвитку парламентської опозиції в посткомуністичній Східній Європі в контексті змін характеру відносин між урядом та парламентом присвятили свою роботу П. Копецьки (P. Kopecky) та М. Спірова (M. Spírova) [2]. Вони здійснили компаративний аналіз різних видів виконавчо-законодавчих взаємодій. На основі отриманих емпіричних результатів вчені продемонстрували практичну релевантність цих видів у посткомуністичних політичних системах та конкретизували їх значення для становища парламентської опозиції в Чеській Республіці та Угорщині. Дослідженню моделей відносин виконавчої та законодавчої гілок влади на теоретичному рівні присвятили свої роботи Р. Андевег (R. Andeweg) та Л. Нійзінк (L. Nijzink) [3], Г. Одонел (G. O'Donell) [4], А. Кінг (A. King) [5].

Практичні аспекти взаємовідносин між провладними та опозиційними партіями в окремих країнах Вишеградської групи частково розглядали Г. Счопфлін (G. Schöpflin) [6], Л. Лінек (L. Linek), З. Манселдова (Z. Manseldová) [7], Ю. Марушяк (J. Marušiak) [8], Р. Мойак (R. Mojak) [9].

Для нас цінними були наукові праці, сфокусовані на змінах, які відбувалися в партійних системах країн Вишеградської групи в контексті трансформації владних відносин. Правова та емпірична база, акумульована в комплексному дослідженні Є. Гайданки, А. Ключковича, Н. Марадик [10] дозволили поглибити крос-регіональний аналіз ресурсів політичної опозиції в контексті еволюції партійних систем країн.

Інституційно-правові аспекти взаємодії уряду і парламенту в законодавчому процесі європейських країн знаходимо в монографії С. Сороки [11]. Вплив парламентської опозиції на конституційний процес в Угорщині опосередковано відображено в роботі І. Ілова [12].

Проблематика взаємодії влади та опозиції в країнах Вишеградської групи ще не стала предметом наукових досліджень серед вітчизняних вчених і потребує подальшої розробки. Зібраний емпіричний та теоретичний матеріал дозволяє здійснити кросрегіональний аналіз та виробити нові концептуальні підходи щодо пояснення інституційних механізмів та моделей такої взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Типологія різних моделей відносин між парламентом та урядом, запропонована А. Кінгом (A. King) [5] та модифікована Р. Андевегом (R. Andeweg) та Л. Нійзінгом (L. Nijzink) [3] дає можливість ідентифікувати на більш визначеному, системному рівні якою є парламентська опозиція з інституційної точки зору. Проте партійна, міжпартійна та позапартійні моделі таких відносин все ж не враховують політико-правове поле для діяльності парламентської опозиції в кожній з країн, яке має свої специфічні характеристики.

Припустимо, що в результаті проведеного дослідження ми прийдемо до висновку, що міжпартійна модель виконавчо-законодавчих відносин є домінуючою у всіх чотирьох країнах. Це означатиме, що партії є основним джерелом опозиції. Окрім того, партії, особливо опозиційні, можуть володіти різними інституційними механізмами контролю і критичної оцінки уряду та проурядових партій. Скажімо, в одному випадку, ці партії здатні ініціювати вотум недовіри уряду чи відмовити йому в довірі та спромогтися відправити його у відставку шляхом голосування. В іншому випадку – лише просто оголосити уряду вотум недовіри. Типологія різних моделей відносин між парламентом

та урядом явно не звертає уваги на повноваження опозиції та потенційні інструменти її впливу на владу. Тому ми намагатимемося глибше дослідити інституційні рамки, в яких функціонує парламентська опозиція і визначити наскільки дієвим є може бути її вплив на уряд в кожній з країн.

Парламентська опозиція в посткомуністичних країнах може вплинути на діяльність уряду через різні канали. Основними серед них є політичний контроль над кабінетом шляхом голосування по питанню довіри (не довіри) і години питань до уряду; вплив на зміст урядових законопроектів через участь у законодавчому процесі та через діяльність представників у парламентських комітетах; контроль законності урядової політики через Конституційний суд або ініціювання референдумів. Короткий огляд формальних повноважень та їх використання опозицією як інструменту впливу на уряд дозволить виявити подібності та відмінності в інституційних механізмах, в кожній з країн Вишеградської групи. Інституційні рамки, в яких діє опозиція можуть у значній мірі пояснити ту чи іншу модель її поведінки у взаємовідносинах з урядом.

Парламентська опозиція, як правило, ставить за ціль контролювати уряд та при ознаках його послаблення підтримки зі сторони парламентської більшості через процедуру висловлення недовіри разом з іншими політичними силами сформувати новий його склад. Однак, на практиці це досить складно здійснити в силу того, що провладна більшість має більший доступ до владного ресурсу та існують конституційні норми, які мінімізують часті зміни уряду задля збереження політичної стабільності. Скажімо для європейської практики парламентаризму типовим є формування парламентських урядів, що передбачає утворення кабінету політичними силами, які мають більшість у парламенті. Це стає гарантією подальшої співпраці між урядом, що реалізує власну програму дій, і парламентом, який може притягнути до відповідальності уряд та прем'єр-міністра.

У випадку Угорщини ми не маємо конституційно закріпленого формування парламентських урядів. Натомість, в країні запроваджена модель, за якою Прем'єр-міністр за поданням Президента обирається парламентом (Державними зборами) і несе перед ним відповідальність. Призначення на посади міністрів здійснює Президент за пропозицією Прем'єр-міністра (ст. 16. п. 7 Основного закону Угорщини) [13]. При формуванні уряду Прем'єр-Міністр може залучати як депутатів, так і фахівців з позапарламентського середовища. Таким чином, було досягнуто надмірну залежність уряду від парламенту і водночас уможливлено створення та функціонування кабінету, що спирався б більшою мірою на авторитет глави держави.

Для запобігання можливим урядовим кризам в Угорщині діє один з найбільш істотних інструментів парламентського контролю над виконавчою владою – конструктивний вотум недовіри. Це вид колективної відповідальності уряду, за яким відбувається висловлення парламентом, або окремою його палатою, вотуму недовіри уряду з одночасним визначенням голови нового уряду [11, с. 197]. Його застосування свідчить про те, що більшість представників у парламенті звинувачують в існуючій кризі голову уряду та його членів, і як наслідок, домагаються їх відставки, але будь-який такий крок вимагає попередньої згоди по альтернативному кандидату на заміну чинного прем'єр-міністра безпосередньо, тобто реальну персональну та програмну альтернативу. Основною причиною прийняття цієї процедури було збереження стабільного функціонування уряду. До 2007 року така стабільність була досягнута, що «робило опозицію в значній мірі безсилою» [6].

Дійсно, конструктивне голосування щодо недовіри уряду парламентською опозицією на практиці майже не використовувалося. Проте, загроза його застосування була реальною, коли у серпні 2004 року з'явилися коаліційні розбіжності між Угорською соціалістичною партією (УСП) і Союзом вільних демократів. Вони додалися до

внутрішніх проблем партії всередині УСП навколо особистості Прем'єр-міністра П. Медгеши (P. Medgyessy), і в кінцевому рахунку створили першу можливість для успішного голосування по вотуму недовіри. Однак П. Медгеши уникнув голосування і в кінцевому рахунку подав у відставку [14, с. 1033].

В Польщі Президент призначає Прем'єр-міністра і членів Ради Міністрів без згоди парламенту. Однак створеним уряд вважається тоді, коли отримує вотум довіри від більшості депутатів Сейму. Обраний Сеймом уряд, як правило, називають «урядом парламентської більшості» або «парламентським урядом» [9, с. 246]. В країні збережена процедура конструктивного вотуму недовіри. Згідно зі ст. 158 Конституції Республіки Польща від 1997 р. Сейм може ухвалити вотум недовіри уряду більшістю від визначеної законодавчо кількості депутатів (щонайменше 231) за пропозицією мінімум 46 депутатів, у якому буде визначено ім'я кандидата на посаду Прем'єр-міністра. Депутати також можуть висловити вотум недовіри окремим членам уряду.

У Чеській Республіці, голосування по вотуму недовіри не є конструктивним. Для початку голосування необхідно п'ятдесят депутатів (чверть від загального числа депутатів). Це питання повинно бути підтримане абсолютною більшістю депутатів. На сьогоднішній день ні один уряд не був вимушений піти у відставку через успішне голосування по вотуму недовіри. Справді, ймовірно, в очікуванні відмови, опозиція в основному ухилялася від використання своєї конституційної прерогативи змусити уряд працювати і в період з 1992 по середину 2007 року ініціювала лише два голосування щодо вотуми недовіри.

Конституція Словацької республіки теж не передбачає конструктивного вотуму недовіри уряду. Одна п'ята депутатів Національної ради Словацької республіки може ініціювати вотум недовіри Голові уряду Словацької Республіки або міністру (ст. 116). Відкликання Голови уряду несе відставку всього уряду. Також в повноваження парламенту входить відхилення чи схвалення запиту уряду про вираження довіри. Характерно, що за формою правління Словаччина є скоріше напів-президентська з балансуванням влади від Президента до Прем'єр-міністра. В такому випадку парламентська опозиція зацікавлена заручитись підтримкою глави держави задля збільшення тиску на уряд. Так, в березні 1994 в умовах протистояння Президента М. Ковача та Прем'єр-міністра В. Мечіара парламентською опозицією було запропоновано відкликати В. Мечіара з посади Прем'єр-міністра [8, с. 117]. Однак це швидше було політичним кроком щодо недопущення антидемократичних тенденцій в політиці нового уряду і не несло загрози для самого В. Мечіара. На той час він очолював партію Рух за демократичну Словаччину, навколо якої сформувалась парламентська більшість.

Відмітимо, що конституційні зміни в Словацькій республіці в 1999 р. призвели до введення прямих виборів Президента народом. До цього часу він обирався парламентом. Подібні процеси відбулися в Польщі в 1992 р. та в Чеській республіці в 2012 р. [10, с. 51, 59]. Тобто в цих країнах цілі президента та парламентської опозиції послабити уряд в певних умовах могли співпадати, що давало для опозиції додатковий політичний ресурс для впливу на процес прийняття політичних рішень.

Однією з форм контрольних функцій опозиції є її законодавчий вплив. Влада опозиції накладати вето на конституційні поправки є мінімальною, так як ставляться особливі вимоги до більшості. В Угорщині, Чехії, Словаччині та Польщі зміни основного закону вимагають кваліфікованої більшості, тобто не менше двох третіх від усіх депутатів. Оскільки більшість конституційних змін були обумовлені процесом інтеграції в ЄС, який був спільною метою всіх чотирьох країн, то парламентська опозиція до 2004 р. рідко використовувала цей інституційний механізм.

Так в Польщі, з виходом Унії Свободи з урядової коаліції в червні 2000 р. утворився уряд меншості. Його підтримували 186 з 460 послів Сейму. Сама ж партія розглядалась як «партія європейська» і гарант європейського курсу уряду Є. Бузека. Більшість польських аналітиків в той час звертало увагу на той факт, що сформування стабільної «проєвропейської» більшості в парламенті сприяло швидшому ухваленню законів необхідних для входження до ЄС. Вихід Унії Свободи з коаліції з Акцією виборчою «Солідарність» розглядався як чинник, що ускладнював цей процес. На той час темпи законодавчого процесу у значній мірі залежали від уміння налагодити співпрацю між урядом та опозицією. І така співпраця була досягнута. Парламентська опозиція не ставила питання про вотум недовіри уряду і, в основному, підтримувала законодавчі ініціативи, спрямовані на європейську інтеграцію. Вступ країн до Європейського Союзу свідчить, що за ці політичні рішення та їх реалізацію несли відповідальність не лише провладні депутати, уряд та Президент, але й власне опозиція. Ця спільна відповідальність підтверджує висновок американського політолога Г. О'Доннела, що в країнах представницької демократії між урядом та парламентською опозицією існує зв'язок характеру «конкурентного співробітництва» та є ознакою консолідованої демократії [4, с. 59].

Проте такі «союзи» не були довготривалими. Перебуваючи в умовах політичної конкуренції, провладні та опозиційні партії залишалися політичними опонентами. Скажімо в Угорщині, опозиція змогла запобігти конституційним поправкам з ініціативи уряду в 1999 році. Провладна Федерація молодих демократів-Угорська громадянська партія прагнула внести на розгляд питання щодо Угорської корони в преамбулі до Основного закону країни. Викликавши суспільну дискусію і опір зі сторони парламентської опозиції жодних конституційних поправок не було прийнято.

Парламентська опозиція, має більші шанси не допустити недемократичних змін до Конституції, коли в парламенті не сформована абсолютна більшість. Однак в іншому випадку, вона може вдаватися до позапарламентських форм впливу через мобілізацію своїх прихильників та формування негативного іміджу правлячим партіям. Подібна ситуація відбулася в Угорщині. В квітні 2010 року, під час парламентських виборів правоцентристський партійний союз Федерація молодих демократів-Християнсько-демократична народна партія отримав значну підтримку електорату, здобувши 263 (68,13 %) із 386 мандатів у Державних зборах, тобто більшість, яка перевищила 2/3 складу депутатського корпусу. Відповідно до чинного законодавства це уможливило внесення змін до Конституції чи прийняття її нової редакції без урахування позиції інших політичних сил, представлених у парламенті країни, в тому числі і опозиції. Незважаючи на гострі дискусії та протести опозиційно налаштованої до урядових діячів частини громадськості й парламентської меншості, 18 квітня 2011 року Державні збори 262 голосами представників партійного союзу ухвалили Основний закон Угорщини [12, с. 11].

Зміни в основному законі значно посилювали контроль правлячої партії на судову та виконавчу гілку влади та послаблювали права опозиції. Основним законом 2011 року встановлювався новий строк, на який обирався Генеральний прокурор країни – 9 років. При цьому для проходження певної кандидатури потрібно було набрати 2/3 голосів депутатів парламенту (п. 4. ст. 29) [13]. Це фактично унеможливлювало його зміну на цій посаді так як в результаті приходу до влади інших політичних сил важко було розраховувати на кваліфіковану більшість.

До повноважень парламенту прибавилось обрання голови Конституційного суду. Для цього потрібно було 2/3 голосів депутатів парламенту. Змінилися й завдання цього органу, вони стали деталізованішими, що, на думку деяких дослідників, обмежило його повноваження.

Такі зміни загрожували фундаментальним демократичним принципам стримування та противаг і послаблювали контрольні функції парламентської опозиції. Тиск зі сторони ЄС та США та парламентської опозиції змусили проурядову більшість в березні 2012 р. прийняти в силу ряд положень, що розширювали повноваження уряду і які Конституційний суд Угорщини раніше визнавав такими, що суперечать закону.

Розглянемо тепер конституційні права опозиції щодо можливостей законодавчої ініціативи. В Словаччині право законодавчої ініціативи окрім комітетів Національної ради Словацької республіки та уряду можуть вносити і окремі депутати (Стаття 87.). В Польщі законопроекти можуть бути внесені на розгляд нижньої палати парламенту не менш ніж 15 депутатами. В Угорщині право законодавчої ініціативи належить і будь-якому депутату Державних зборів Угорщини (Стаття 6. п. 1).

В Чехії окремі депутати володіють правом законодавчої ініціативи. Однак законопроект повинен бути схваленим більшістю депутатів з Палати депутатів та в подальшому підтриманий більшістю сенату. Президент теж має право внести зміни в законопроект та повернути його на повторну процедуру голосування. Як і в більшості інших країн, в Польщі, Словаччині Угорщині та Чехії для прийняття законів, потрібна проста більшість присутніх депутатів.

Парламентській опозиції досить складно добитися прийняття запропонованих законопроектів так як на свою сторону їй потрібно прихилити проурядові партії. Так спостерігається зниження відсотка прийнятих законів від опозиції в Угорщині. В Угорщині з 1990 по 2006 рік, опозиція представила близько 23 відсотків усіх поданих законопроектів. Тим не менш, у перший парламентський період були прийняті близько дев'яти відсотків всіх опозиційних пропозиції. Цей показник знизився приблизно до одного відсотка у парламенті 1998-2002 рр. і склав лише 3,4 відсотка в парламенті 2002-2006 рр. В цілому 1,7 відсотка законодавчих актів, прийнятих в період з 1990 по 2006 рр. були ініційовані опозицією [2, с. 151].

Однак, в умовах коли проурядові партії послаблюють свої позиції в парламенті, то уряду стає важче добитися прийняття запропонованих нею законопроектів і ситуація істотним чином змінюється на користь опозиції. Так в Чехії, між 1992 і 1996, проурядова коаліція, що складалася з Громадянської демократичної партії, Християнсько-демократичної партії, Громадянського демократичного Альянсу і Християнсько-демократичної спілки – Чехо-Словацької народної партії, мали стабільніші позиції порівняно з опозицією. Положення правлячих партій в Сенаті змінилося у період з 1996 по 1998 рр. На той час правляча коаліція мала лише 49,5 відсотків голосів у Палаті депутатів, але 64,1 відсотків голосів у Сенаті. Між 1998 року і 2002 роками уряд мав підтримки лише 37% голосів в Палаті депутатів і ще менше голосів підтримки в Сенаті [7, с. 19]. Така ситуація викликала труднощі в проходженні урядових законопроектів, тому що коли уряду вдавалося заручитися підтримкою за законопроект в Палаті депутатів, то опозиційні партії могли блокувати його в Сенаті.

Парламентська опозиція в країнах також може скористатися правом на інтерпеляцію до уряду чи окремого міністра. При цьому зменшується інформаційна асиметрія між депутатами так як парламентарі знаходяться не в рівноправному становищі. Депутати від більшості ліпше поінформовані про дії уряду та діяльність їх міністрів, ніж опозиційні.

Ця процедура дозволяє опозиційним фракціям та групам запропонувати власні альтернативні рішення та отримати офіційну інформацію від міністрів для подальшого її аналізу та донесення до громадськості. Під час таких відкритих слухань опозиція, як правило, виступає з критичною по відношенню до дій уряду чи окремих міністрів, позицією. В кожній з країн депутат має право внести інтерпеляцію уряду чи члену уряду, по питаннях, що відносяться до їх компетенції.

Таким чином, парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи залишається важливим елементом впливу на баланс влади між президентом, урядом та парламентом. Цей вплив може зростати у залежності від розміру парламентської опозиції, появи коаліційних союзів, послаблення міцності парламентської більшості, посилення конфліктності між урядом та президентом, антидемократичними методами та засобами реалізації влади урядом, використання опозицією позапарламентських методів впливу на процес прийняття політичних рішень.

В країнах Вишеградської групи дихотомія між провладними та опозиційними партійними групами досить виражена. Це зумовлено значним рівнем конкурентності в партійному середовищі а також тим, що уряд в основному формується з середовища парламентської більшості і є їм підконтрольний. Тому для міністрів, обраних з парламентської більшості важливо заручитися підтримкою своєї партії чи партії союзника по коаліції. Відповідно будь-яке голосування щодо підтримки урядових рішень і дій для проурядової більшості є голосування «за» або «проти» своєї партії. З однієї сторони, міністри знають, що можуть бути звільнені через висловлення вотуму недовіри з боку опозиції, а з іншої уряд знає, що таке рішення може призвести до політичної кризи, а в певних випадках загрожуватиме і розпуском парламенту.

Парламентській опозиції на практиці досить складно використовувати свої інституційні можливості для впливу на уряд в силу того, що провладна більшість має більший доступ до владного ресурсу та існують конституційні норми, які мінімізують зміни уряду задля збереження політичної стабільності.

Між урядом та парламентською опозицією існують досить складні взаємопов'язані відносини. Тому перспективи подальших наукових досліджень лежать в площині аналізу моделей взаємодії уряду та опозиції, які запропонували Р. Андевег та Л. Нійзінк.

Список використаної літератури

1. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація та демократизація / А. Пшеворський / Демократія: антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 605-648.
2. Kopecky P. Parliamentary Opposition in Post-Communist Democracies: Power of the Powerless / P. Kopecky, M. Spirova // *Journal of Legislative Studies*. – 2008. – vol. 14, No. 1/2. – P. 133-159.
3. Andeweg R. Beyond the Two Body Image: Relations between Ministers and MPs' / R. Andeweg, L. Nijzink // *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. – Frankfurt : Campus Verlag, 1995. – P. 152-78.
4. O'Donnell G. Delegative Democracy / G. O'Donnell // *Journal of Democracy*. – 1994. – vol. 5. – No 1. – p. 55-69.
5. King A. Modes of Executive-Legislative Relations: Great Britain, France, and West Germany / A. King // *Legislative Studies Quarterly*. – 1976. – vol. 1., No.1. – P. 11-36.
6. Schöpflin G. Hungary: Country without Consequences [Electronic resorces] / G. Schöpflin // *OpenDemocracy*. – 2006. - 22 Sept. Mode of access : <http://193.41.101.59/debates/article.jsp?idj3&debateIdj33&articleIdj3926>
7. Linek L. The Parliament of the Czech Republic, 1993-2004 / L. Linek, Z. Manseldová // *Journal of Legislative Studies*. – 2007. – vol. 13, № 1. – P. 12-37.
8. Marušiak J. The political system in the Slovak Repablik / J. Marušiak // *Political Systems of Visegrad Group Countries* / editor W. Gizicki. – Trnava-Lublin, 2012. – P. 107-148.
9. Mojak R. Parlament a rząd w ustroju Trzeciej Rzeczypospolitej Polskiej / R. Mojak. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 664 s.

10. Ключкович А. Трансформація системи владних інститутів / А. Ключкович, Є. Гайданка, Н. Марадик // Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України. – Ужгород : Центр інформаційно-видавничої діяльності ЗІППО. – 2014. – С. 47-78. Kliuchkovych A. Transformatsiia systemy vladnykh instytutiv / A. Kliuchkovych, Ye. Haidanka, N. Maradyk // Evoliutsiia partiinykh system krain Vyshehradskoi chetvirky: dosvid dlia Ukrainy. – Uzhhorod : Tsentr informatsiino-vydavnychoi diialnosti ZIPPO. – 2014. – S. 47-78.

11. Сорока С. Механізми взаємодії уряду і парламенту в процесі державного управління: досвід країн Європейського Союзу та українська практика / С. Сорока. – Миколаїв : Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – 421 с. ; Soroka S. Mekhanizmy vzaiemodii uriadu i parlamentu v protsesi derzhavnoho upravlinnia: dosvid krain Yevropeiskoho Soiuzu ta ukrainska praktyka / S. Soroka. – Mykolaiv : Vydavnytstvo ChDU imeni Petra Mohyly, 2012. – 421 s.

12. Ілов І. Конституційні зміни в Угорщині 2012 року: основні новації та їх вплив на суспільно-політичний розвиток держави / І. Ілов // Віче. – 2013. – № 4. – С. 11-15 ; Ilov I. Konstytutsiini zminy v Uhorshchyni 2012 roku: osnovni novatsii ta yikh vplyv na suspilno-politychnyi rozvytok derzhavy / I. Ilov // Viche. – 2013. – № 4. – S. 11-15

13. The Fundamental Law of Hungary (25 April 2011) [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.kormany.hu/download/e/02/00000/The%20New%20Fundamental%20Law%20of%20Hungary.pdf>

14. Ilonszki G. Hungary / G. Ilonszki, S. Kurtan // European Journal of Political Research. – 2005. – vol. 44, Issue 7-8. – P. 1033-1040.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2015 р.

V. Buslenko

THE INSTITUTIONAL MECHANISMS FOR INTERACTION BETWEEN THE GOVERNMENT AND THE PARLIAMENTARY OPPOSITION IN THE VISEGRAD COUNTRIES

In the article on the basis of collected theoretical and empirical material made a conceptual approaches, that explaining the institutional mechanisms of interaction between the Government and the parliamentary opposition in the Visegrad countries. The author ascertains the institutional framework in which the parliamentary opposition operates and shows how effective is influence on the Government in each country.

The author argues that the parliamentary opposition in the Visegrad countries is an important element of the impact on the balance of power between the President, Government and Parliament. This effect may increase depending on the size of the parliamentary opposition, the emergence of coalition unions, weakening the strength of the parliamentary majority, strengthening conflict between the Government and the President, anti-democratic methods and means of the exercise of power by the Government, the use of non-parliamentary opposition methods to influence the policymaking process.

The article demonstrated that dichotomy between the ruling party and opposition groups expressed in the Visegrad countries. This is quite a significant level of competitiveness by the parties and that the Government formed mainly from among the parliamentary majority and is controlled by them. Parliamentary opposition in practice is difficult to use their institutional capacity to influence the Government due to the fact that the ruling majority has greater access to power resources and there are constitutional provisions that minimize the change of government in order to preserve political stability.

Key words: *the Government, parliamentary opposition, the Visegrad Group, politics, political relations.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: Булик М.В., к.політ.н, доц.; Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.

І.В. Валюшко

ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті подається узагальнена характеристика появи та розвитку поняття громадянське суспільство. Обґрунтовується розгляд явища корупції як однієї з головних загроз національній безпеці держави. Розглядаються основні підходи до здійснення антикорупційної політики держави. Аналізуються окремі форми залучення інститутів громадянського суспільства до реалізації заходів із запобігання та протидії корупції в інших державах та в Україні.

Ключові слова: корупція, антикорупційна політика, громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, підзвітність, прозорість.

Виникнення явища корупції стало результатом поширення владних та грошових відносин – бажання отримати владні переваги або додаткову матеріальну винагороду є головним стимулом до корупційних діянь. Заходи антикорупційної політики, котрі здійснювались різними державами у різні часи часто не приносили бажаних результатів незалежно від їх мотиваційного тла: невдала реалізація благих намірів в одних випадках чи свідоме невиконання спекулятивних обіцянок – в інших, залишались однаково неефективними. Значний рівень корупції в Україні зумовлює актуальність дослідження даного явища, його проявів та масштабів з метою вироблення концептуальних підходів до протидії його поширенню.

Стійкість корупції в різних політико-правових умовах дозволяє припускати, що вона здатна пристосуватись та розвивається за власними правилами. Звичайно, існує думка, що державний апарат намагається використовувати корупцію у власних інтересах, лише обмежуючи її певними рамками, і, таким чином, відкриває найширші можливості і для обходу закону, і для всіляких зловживань [19, с. 5]. Проте, сама корупція є однією з найбільших загроз національній безпеці держави: вона створює своєрідний замкнений контур власного підживлення – спричинює наслідки, які сприяють її подальшому поширенню. Відповідно, без спеціального обмеження корупція не здатна зменшуватись, оскільки її природним станом є тільки зростання. Логічним елементом політики протидії корупції є звернення до послуг недержавних структур, котрі не передбачають досягнення влади – інститутів громадянського суспільства.

Проблематика поширення корупції в умовах різних політичних систем, а також комплекс заходів щодо протидії їй, є досить популярною в наукових розробках вітчизняних (Є. Невмержицького, М. Мельника, А. Сафоненка, Г. Кохан) та зарубіжних вчених (В. Андріанова, Р. Джонстона, Р. Клітгаарда, Г. Мюрдаля, Дж. Ная, С. Роуз-Аккерман, А. Хайденхаймера, С. Хантінгтона). Проблеми формування та розвитку громадянського суспільства також займали і займають значний сегмент дослідницької уваги (роботи Дж. Александера, К. Гаджієва, Р. Дарендорфа, А. Колодій, Х. Мюнклера, Ч. Тейлора, Ю. Габермаса та багатьох інших). Проте поєднання цих дискурсів та аналіз особливостей залучення громадянського суспільства до реалізації державної антикорупційної політики залишаються малодослідженою темою. З огляду на це, дана стаття спрямована на дослідження форм участі інститутів громадянського суспільства у заходах антикорупційної політики та їх застосування в українських умовах.

Відносини публічної влади і громадянського суспільства були непростими впродовж усієї історії в будь-яких політико-правових умовах їх існування, а основним

проявом їхньої взаємодії варто вважати конфліктність. Випадки та тенденції до зловживання владою і намагання використовувати службове становище в особистих цілях на різних рівнях, часто ставали підґрунтям для поширення радикальних суспільних настроїв. За міркуваннями П. Сорокіна, революційні кризи практично завжди стають реакцією на виродження еліти, котре проявляється у некомпетентності, нерішучості та корупції [27, с. 288]. Революція Гідності продемонструвала небезпеку такого сценарію – тотальна корупція, котрою супроводжувалася узурпація влади в Україні до 2014 р., спричинили значний соціальний вибух. Раціональною формою активізації суспільства в цьому плані є усвідомлення необхідності участі громадян та їх об'єднань у заходах антикорупційної політики держави як на стадії реалізації, так і на етапі її розробки.

Корупція притаманна кожному суспільству і кожній державі, але умовна межа між країнами пролягає саме у характері стосунків між владою та громадянським суспільством: наскільки останнє здатне протистояти корумпованості першої. Наприклад, М. Джонстон (Johnston, 1997) вважає корупцію наслідком політичного розбалансування, тому розглядає 4 її типи:

Боротьба груп впливу (притаманна розвиненим державам: США, Велика Британія, Німеччина тощо) характеризується наявністю сильних приватних інтересів, доступністю еліт (їхньою відкритістю і невідірваністю від суспільства), політичною та економічною конкуренцією. Корупція не набуває систематичності і носить індивідуальний характер;

Панування еліти – характеризується обмеженою політичною конкуренцією; автономією, закритістю і вкоріненістю правлячої верхівки, яка намагається продати доступ до процесу прийняття рішень, тим самим збагачуючи себе та своїх політичних і бізнес-союзників. Поширене в Китаї, Республіці Корея, притаманне мілітаристським режимам;

Фрагментований патронаж – закриті та політично неконтрольовані еліти будують корупційні мережі шляхом матеріального винагородження або залякування. Притаманний для Росії, Італії, окремих режимів Африки чи Латинської Америки;

«Патронажні машини» – сильні еліти, які контролюють будь-яку громадську активність, підміняють політичну та ринкову конкуренцію механізмами заступництва. В країні (Індонезія, Мексика) панує системна, близька до критичної, корупція, котра супроводжується залякуванням незгодних [7, с. 71].

Панівна форма корупційних відносин в державі позначається і на формулюванні головної цілі антикорупційної політики: для більшості держав типу «пануючих еліт», повного чи обмеженого патронажу вона зводиться до повного викорінення корупції і є практично утопічною. Досвід розвинених країн говорить про неможливість абсолютного подолання корупції, але наполягає на її обмеженні до того рівня, на котрому вона не буде тотальною проблемою.

«Біла книга» Європейського Союзу акцентує увагу на парадоксальній ситуації, котра спостерігається у всій об'єднаній Європі: громадяни бажають та очікують на вирішення найважливіших суспільних проблем, проте все менше довіряють офіційним структурам або просто демонструють незацікавленість в них [3]. Скорочення такої дистанції можна досягти лише за умови тісної взаємодії органів влади з громадянським суспільством на основі принципів відкритості, участі, підзвітності, ефективності та координації, котрі мають бути застосовані в усіх сферах, у т.ч. і стосовно протидії корупції.

Традиційно виділяють три підходи до протидії корупції [1, с. 264-265]:

1) Адміністративна реформа – підвищення професіоналізму чиновників і створення умов для контролю за діями уряду;

2) Реформа правоохоронних органів, яка часто доповнює та продовжує розпочаті адміністративні реформи для гарантії того, що відповідна система покарання корупції

працює: якщо адміністративна реформа знижує можливості для хабарництва, то діяльність правоохоронних органів збільшує потенційні витрати і покарання за отримання хабара. Така антикорупційна система часто застосовується у перехідних суспільствах без попереднього проведення адміністративних реформ і супроводжуються суттєвим опором високопосадовців.

3) Соціальні зміни – акцент на реалізації ідеї розширення прав і можливостей громадян щодо участі в інституційних реформах і рухах в якості довгострокового механізму стримування корупції.

Звичайно, антикорупційна політика має бути симбіозом усіх трьох підходів, але повинна ґрунтуватися саме на втіленні останнього, адже таким чином ліквідуються соціальні умови, котрі її уможливають. Запускається механізм, названий Херфрідом Мюнклером, громадянською компетентністю – «сукупність кваліфікаційних передумов для реалізації прав та виконання обов'язків, які зумовлені статусом громадянства», здатність переводити знання у практичну активність і прагнення до конкретних дій [23]. Інакше реформи державної служби та правоохоронних органів залишаться «річчю в собі» – не можливо заарештувати весь народ, як і сформувати неприйнятне ставлення до корупції з боку чиновників, якщо суспільство лояльне до неї.

Перші спроби наукового пошуку шляхів гармонізації інтересів окремої особистості, всього суспільства і держави можна знайти у працях античних філософів. Проте, особлива заслуга у розробці питання громадянського суспільства належить Г. Гегелю, котрий вважає його сукупністю громадян, котрі взаємодіють між собою поза сімейним колом з метою задоволення власних інтересів, які неможливо досягти одноосібно [14, с. 228].

Вказаний захист власних інтересів громадянами без допомоги держави потребує надійних зв'язків між ними. В такому разі вступає в дію певний набір неформальних цінностей та норм, які дають можливість співпрацювати двом та більше індивідам і які Френсіс Фукуяма (Fukuyama, 1999) назвав «соціальним капіталом» [4]. Оскільки для філософа є очевидним, що джерелами соціального капіталу є сім'ї, а сила сімейних зв'язків відрізняється в різних суспільствах, то й панівні соціальні зобов'язання також будуть різними. У Китаї і Латинській Америці сім'ї сильні і взаємопов'язані, але рівень чесності і співпраці у громадському житті є значно нижчим. Відповідно, ефективна протидія корупції можливе лише в тих суспільствах, де «чесність, взаємозв'язок і підприємницький запал... широко практикуються поза межами сім'ї» [29, с. 89-90].

Іще в першій половині XIX ст. французький дослідник Алексіс де Токвіль вважав існування громадянського суспільства постійною характеристикою по-справжньому демократичної політичної системи, а силу демократії в США – наслідком «мистецтва об'єднання», тобто зростання кількості та потужності різних асоціацій громадян: літературних клубів, релігійних товариств, груп боротьби з рабством та ін. [30, с. 4]. Суспільствознавець акцентував увагу на моральному та соціально-психологічному впливові мережі громадських асоціацій, які зайняті вирішенням повсякденних «малих» справ та формують місцеві і особисті свободи, створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух терпимості та кооперації, а також створюють своєрідне «око», яке слідкує за владою [28, с. 158-162].

Наприкінці XX ст. канадський політичний філософ Чарльз Тейлор, намагаючись систематизувати розрізнені знання, розглядає поняття громадянського суспільства щонайменше у трьох значеннях: як існування вільних асоціацій, котрі функціонують поза опікою держави (вузьке розуміння); як здатність всього суспільства структуруватися та координувати свої дії за допомогою незалежних від держави об'єднань (широке значення); як сукупність громадських організацій, котрі здатні

виконувати роль груп тиску, тобто істотно визначати або коригувати хід державної політики [12, с. 98].

Спіраючись на роботи Ч. Тейлора, українська дослідниця Антоніна Колодій додає – суспільство стає громадянським, якщо в умовах існування дієвої мережі громадських організацій формується політична культура громадянського типу [20, с. 18].

Місце громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики у тій чи іншій сфері справедливо пов'язується із політичною активністю громадян. На думку С. Хантінгтона (Huntington, 1968) основною причиною політичних криз, конфліктів та нестабільності в перехідних суспільствах є відставання процесу інституціалізації від рівня участі громадян у політиці і ступеня соціальної мобілізації [6, с. 4-5]. Подібні ідеї відстежуються в соціології конфлікту Р. Дарендорфа (Dahrendorf, 1959), котрий вважає, що конфлікт, який відбувається всередині спільноти спрямований на покриття дефіциту влади і авторитету, які часто є інструментами поширення корупції в будь-якому соціальному середовищі. Врегулювання ситуації можливе двома шляхами: 1) загострення боротьби, бо влада зосереджена в руках небагатьох і не існує спокійних способів її перерозподілу, або 2) подолання конфлікту, для чого громадяни повинні усвідомити свої інтереси та об'єднатися [2].

Цей короткий огляд генези ідеї самоорганізації громадян покликаний підвести до сучасної інтерпретації дихотомії «держава – громадянське суспільство» – чим сильніше останнє, тим сильніша перша. Водночас, подібний зв'язок не має зворотної дії: у занадто громіздкій державі громадянське суспільство відверто слабке. Ідея громадянського суспільства вважається одним з найцінніших досягнень світової політико-правової думки. У 1970-х роках було продемонстровано реальний потенціал організацій громадянського суспільства: на думку окремих дослідників, такі громадські рухи як «Солідарність» у Польщі, «Чартер 77» у Чехословаччині і «Угорський національний форум» підірвали «владу держави у Східній Європі» [25, с. 9].

Значимість соціальних рухів у суспільно-політичному житті зумовлюється їхньою здатністю привертати увагу до конкретних тем. Внаслідок кризи довіри до бюрократичного апарату, з метою посилення відповідальності чиновників за корупцію та для повернення корупційних коштів з рахунків іноземних банків в липні 2011 р. Індію охопила низка масових демонстрацій. Рух набув поширення після оголошення антикорупційним активістом Анною Хазаре голодування з вимогою прийняти закон про запровадження інституту спеціального антикорупційного омбудсмена. Зрештою, необхідний закон було прийнято у грудні 2013 р. Згідно з ним було створено спеціальний орган уповноважений на розслідування звинувачень найвищих державних посадових осіб у корупції (Локпал) [11]. Протягом перших годин роботи телефонної лінії, створеної в рамках діяльності Локпалу, надійшло понад 4 тис. дзвінків, за якими було відкрито 38 кримінальних справ. Таку статистику важка назвати підтвердженням антикорупційної ефективності, проте надання громадянам платформи, за допомогою якої вони можуть вимагати підзвітності та активних дій з протидії корупції, є кроком в потрібному напрямку.

Тривале ігнорування владою суспільного антикорупційного запиту здатне спричинити появу серйозної загрози, коли благородна мета, яка дістає належний рівень підтримки серед народних мас, реалізовується за рахунок використання нелегальних методів та засобів. В якості прикладу можна навести створення у квітні 2010 р. Народного антикорупційного фронту України (НАФУ), члени якого декларували готовність протидіяти корупції радикальними методами або випадок лінчування розлюченим натовпом мера-корупціонера у Гватемалі. Протидія явищу зводиться до боротьби з його дійовими особами, а в руках громадського руху не має іншого прояву окрім самосуду, тим самим один злочин замінюється іншим, а ключова проблема не

вирішується. Критичний рівень потенційної небезпеки від участі громадян в антикорупційних заходах такого роду зумовлює неприпустимість віднесення слідчих, судових та каральних повноважень у сфері боротьби з корупцією до прямої компетенції громадськості.

В контексті визначення можливостей залучення громадськості до протидії корупції варто виокремити дві головних передумови: усвідомлення корупції суспільством як щось цілком закономірне і буденне, а також непрозорість і закритість державних структур, чим зумовлюється неможливість встановлення контролю над їх діяльністю з боку інститутів громадянського суспільства і громадськості взагалі. Наприклад, литовці використовували неформальні відносини в радянський період, щоб залишати ресурси на своїй території, тим самим підриваючи владу Москви, а корупція розглядалася, як прояв патріотизму. Проте, коли Литва набула статусу незалежної держави, корупція нікуди не зникла, але вже перестала бути патріотичною справою [9, с. 2]. У 1997 р. створено Спеціальне бюро розслідувань (Specialiųjų tyrimų tarnyba, STT). Скептицизм литовців до будь-яких антикорупційних зусиль та недовіра до судової системи перетворювали завоювання громадської довіри до STT у надзвичайно складне завдання, а без сильних союзників, STT доводилося покладатися на підтримку політиків, що автоматично означало вразливість самого Бюро від політичного впливу. Натомість тиск громадянського суспільства на парламент сусідньої Латвії стосовно посилення антикорупційної політики та ліквідації «шпарин» у законодавстві став суттєвою допомогою в діяльності Бюро з питань запобігання та протидії корупції (Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojs, KNAB), утвореного у 2002 р. [10, с. 10].

Представники громадських організацій в розвинених країнах є членами спостережних рад при різноманітних державних структурах, входять до складу спеціальних урядових чи парламентських експертних органів, надають рекомендації з актуальних проблем державної політики, намагаються впливати на політичні та адміністративні інститути, не долучаючись до їхньої безпосередньої діяльності. І попри всі ці можливості, громадянське суспільство так само залежить від уряду та державного управління в отриманні документів та інформації, просуванні ініціатив тощо.

Відповідно, забезпечення публічності та відкритості діяльності державних органів відкриває широке поле не тільки для реалізації механізмів участі громадянського суспільства у протидії корупції, а й для оцінки їх взаємодії з державними органами. Світовий експерт з дослідження корупції Роберт Клітгаард (Klitgaard, 1998) вивів знамениту формулу: корупція дорівнює монополія «плюс» свобода дій «мінус» підзвітність [8, с. 4].

Приклади успішної реалізації стратегії прозорості і підзвітності діяльності органів державної влади можна знайти в різних частинах світу. У Південній Кореї реалізується програма «OPEN» – системи онлайн-контролю за розглядом чиновниками заяв громадян [22, с. 176]. Німецька онлайн-платформа «Abgeordneten Watch» заснована в якості механізму прямої комунікації між громадою міста Гамбург та депутатами міської ради у 2004 р., підвищила прозорість дій кандидатів у депутати земельного парламенту в Гамбурзі, а громадяни отримали змогу відстежувати результати голосування політиків, дані їхніх податкових декларацій та іншу важливу з точки зору протидії корупції інформацію. Проект досить швидко набув відносної популярності в усій Німеччині і став прикладом для наслідування у Франції, Люксембурзі, Ірландії, Австрії, Тунісі, Греції та інших країнах [24].

Уругвай став найменш корумпованою державою Латинської Америки внаслідок прийняття закону щодо прозорості «Cristal Law», котрий робить широко доступною інформацію про діяльність уряду [13]. У 2009 р. Міністр інфраструктури Сальвадору Джексон Мартінес (його відомство на той час набуло слави найбільш ураженої

корупцією інституції), у співпраці з потужними неурядовими організаціями та представниками промисловості, ініціював пакти співпраці (integrity pacts) – Угоди між посадовими особами і компаніями щодо відторгнення хабарництва, комерційних змов та інших корупційних практик. Інститути громадянського суспільства отримали повноваження моніторингу ходу державних закупівель та будівництва [5].

У 2012 р. силами громадських активістів створено електронний портал «Frag den Staat» (з нім. «Запитай державу», <https://fragdenstaat.de/>) – спеціальна програма, яка автоматично генерує лист-запит (на отримання інформації, копії офіційних документів тощо) до будь-якого органу державної влади країни на вимогу будь-якого користувача. За три роки роботи порталу через нього пройшло близько 4 тис. запитів. Аналогічний портал «What do they know» (з англ. «Що вони хочуть знати», <https://www.whatdotheyknow.com/>) функціонує у Великій Британії з 2008 р. і за його допомогою здійснено близько 300 тис. запитів.

Провідні міжнародні організації вважають однією з найбільш важливих причин поширення корупції в Україні відсутність окремої всеукраїнської громадської організації, котра б контролювала державу в її антикорупційній політиці. Вплив громадянського суспільства на протидію корупції в нашій державі, безумовно, недооцінений, проте навіть держава лише порівняно недавно спромоглася вивести антикорупційну діяльність зі сфери компетенції органів, які займалися нею паралельно з виконанням своїх прямих професійних обов'язків, але встановила її як виключне завдання цілої низки установ. Власне кажучи, Україна не змогла відійти від усталеної практики розгляду даного напрямку державної політики як сфери колективної відповідальності. Якщо раніше відповідні повноваження належали до компетенції органів прокуратури, МВС, СБУ, Секретаріату Кабінету Міністрів тощо, то віднедавна вони стали головною задачею трьох новостворених органів. Національне агентство з питань запобігання корупції визначатиме превентивні антикорупційні заходи і зосереджуватиме свою увагу на формуванні антикорупційної політики держави у той час, як Національне антикорупційне бюро займатиметься практичним втіленням заходів протидії корупції. Крім того, діяльність останнього буде тісно пов'язаною з функціонуванням Антикорупційної прокуратури, котра доводитиме до логічного завершення справи, розпочаті та розслідувані детективами НАБУ.

Смнісне віддзеркалення дотримання органами виконавчої влади та представницькими структурами в регіонах стандартів прозорості та відкритості створюють напрацювання цілої низки недержавних аналітичних центрів в Україні.

Центр Політичних Студій та Аналітики в межах Всеукраїнської моніторингової кампанії «Знати, щоб діяти» у 2012-2013 рр. та з вересня 2015 р. проводить щомісячний всеукраїнський моніторинг відкритості органів місцевої влади щодо надання публічної інформації на запити, який охоплює 120 органів місцевої влади та місцевого самоврядування.

З 2013 р. представники громадянської мережі «ОПОРА» щороку здійснюють всеукраїнське вимірювання Індексу публічності місцевого самоврядування. Об'єктом моніторингу є муніципалітети усіх обласних центрів України (у 2015 р. – окрім Донецька та Луганська). За результатами моніторингу організація констатує, що органи та посадові особи місцевого самоврядування стали більш відкритими у співпраці з громадянами та більш публічними у поширенні інформації. Водночас, фактично незмінною є тенденція низького рівня залучення громадськості до участі в прийнятті рішень на місцевому рівні, зокрема через механізми громадських слухань, місцевих ініціатив, загальних зборів громадян [17].

Аналогічною є одна з ініціатив ГО «Центр спільних дій «CentreUA» з тією різницею, що вона спрямована на безпосереднє спрощення подання запитів на

інформацію громадянами. Так, сайт «Доступ до Правди» працює як уніфікована платформа для надсилання електронних запитів розпорядникам інформації відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Текст запиту, як і відповідь на нього, є публічними і автоматично оприлюднюються на сайті. Попри заявлений розробниками експериментальний характер сторінки, на ній зареєстровано понад 7 тис. запитів до майже 950 розпорядників інформації [15]. Така статистика свідчить про затребуваність самого ресурсу.

Оприлюднення подібних даних є важливим прикладом зростання активності інститутів громадянського суспільства щодо забезпечення прозорості та відкритості влади, а також показником готовності влади до співпраці з громадськістю. Незважаючи на те, що результати моніторингів не варто вважати абсолютно показовими (перелік областей-лідерів та областей-аусайдерів постійно змінюється, що може бути наслідком впливу кон'юнктурних факторів), вони виявляють системні проблеми у роботі органів влади та місцевого самоврядування в окремих регіонах.

Боротьба з корупцією потребує розвитку демократії, широкого залучення громадськості: антикорупційні заходи не принесуть успіху, якщо не знайдуть підтримки з боку суспільства. Відразу «мобілізувати» все суспільство в масштабах усієї держави на кампанію протидії корупції дуже складно через його багат шаровість, проте вагомим доказом ефективності державної антикорупційної політики у цій царині можуть стати успішні точкові проекти.

Ініціатива «УКР.АВ», розпочата у 2014 р. ГО «Центр протидії корупції», спрямована на створення умов для реалізації принципу незворотності покарання за корупційні злочини. На електронному ресурсі <http://ukr.av> фіксуються докази проти конкретних чиновників (на основі матеріалів журналістських розслідувань, відомостей веб-порталу з питань державних закупівель, відповідей на депутатські звернення та запити на доступ до публічної інформації) та відображається хід процесу притягнення їх до відповідальності з документацією всіх спроб контролюючих чи правоохоронних органів покриття корупціонерів [16]. Близькою їй і головна ідея сайту «Наші гроші», котра з'явилась у 2010 р., коли під тиском журналістів і громадських діячів було змінено тендерне законодавство України – суспільство отримало більш широкий доступ до інформації щодо розподілу бюджетних коштів.

Поряд з ефективним залученням громадськості до розробки тендерного законодавства, не менш значущою є і реалізація практичних заходів у сфері протидії корупції під час здійснення державних закупівель. Наприклад, у 2013 році у Херсоні був започаткований проект «Херсонська мапа округів», спрямований на боротьбу з корупцією серед чиновників через моніторинг та контроль жителями Херсона бюджетних витрат на комунальне господарство міста в розрізі виборчих округів. ГО «Антикорупційний штаб Києва» викрила і оскаржила корупційні рішення під час замовлення тендерів на суму 6,5 млн. грн, ініціювала відкриття 5 кримінальних справ, а у листопаді 2014 р. створила прикладний інструмент моніторингу витрат на ремонт будинків киян у формі Антикорупційної карти забудов Києва [18]. Інтерактивна мапа покликана забезпечити прозорість інформації про виділення земель під забудову в столиці: у 2014 р. вона містила інформацію про 1500 об'єктів житлового фонду та інфраструктури, загальною вартістю робіт в понад 300 млн. грн.; у 2015 р. карту доповнено 2500 об'єктами, на ремонт і утеплення яких передбачено більше 500 млн. грн.

Система електронних державних закупівель «ProZorro», введена в експлуатацію в лютому 2015 р. спрямована на забезпечення прозорості та ефективності використання бюджетних коштів, а також запобігання корупції завдяки громадському контролю та розширенню кола постачальників. Вона також створена за ініціативи громадських організацій, комерційних майданчиків, державних органів та підприємців для

проведення закупівель, які не підпадають під дію Закону «Про здійснення державних закупівель». Гарантом прозорості розробки та роботи системи виступає ГО «Transparency International Ukraine», яка погодилась утримувати систему до моменту її передачі державі. На сьогодні Система електронних державних закупівель «ProZorro» дозволила провести 15 тис. тендерів на суму 4,3 млрд. грн. і заощадити майже 350 млн грн. Відповідна статистика регулярно оновлюється [26].

У 2015 р. Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД) за фінансової підтримки Фінського Фонду Місцевого Співробітництва розпочав проект «Місцевий громадський контроль за використанням бюджетних коштів». Головне завдання – підготовка місцевих активістів для проведення моніторингу використання місцевих бюджетів та розповсюдження інформації про потенційні зловживання.

Як зазначає творець «Сінгапурського дива» Лі Куан Ю, виборчі кампанії не повинні бути занадто витратними для кандидатів – це є передумовою чесного уряду, інакше буде запущено механізм корупції [21, с. 174-175]. Витративши значні суми на те, щоб їх обрали, переможці повинні якось компенсувати витрати, а також накопичити кошти на наступні вибори. Спрацьовує «демократія на комерційних засадах».

Використання службового становища та інших форм адміністративного ресурсу, а також механізмів підкупу виборців в Україні є традиційно найпоширенішими відхиленнями від демократичних стандартів проведення виборчої кампанії. У 2014 р. громадянська мережа «ОПОРА» створила інтерактивну карту для спостереження за ходом виборчої кампанії на Позачергових виборах народних депутатів (<http://map.opora.ua/pro-sajt>). У 2015 р. мапу було використано для візуалізації місцевих виборів, що відбулися 25 жовтня. Моніторинг, фіксація та інтерактивне відображення порушень виборчого законодавства по всій території держави стали ефективною реакцією на загальносуспільний запит щодо змістовної інформації про виборчий процес. Крім того, доступність опції зворотного зв'язку дозволив громадянам, котрі стали свідками порушення та готові повідомити про нього не анонімно, заповнити відповідну форму «Повідомити про порушення» і практично долучитися до протидії електоральній корупції.

Низьку кількість фальсифікацій чи інших порушень під час проведення виборів до органів місцевого самоврядування та сільських, селищних і міських голів 25 жовтня 2015 р., можна пояснити особливо прискіпливою увагою з боку численних інститутів громадянського суспільства, котрі слідували за дотриманням законодавства в ході проведення кандидатами виборчої кампанії та під час самого голосування на різних дільницях по всій території країни.

Загальна недовіра суспільства до влади породжує замкнене коло: доки громадяни помічають корумпованість держави, вони самі намагаються використовувати корупційну мережу. Подолання такої усталеності можливе лише за умови формування та застосування повсюдного нетерпимого ставлення до поширення корупції. Саме «посередницька» специфіка громадянського суспільства робить його здатним протидіяти корупції, розповсюдженій не тільки у владному середовищі, але й в суспільстві в цілому. Громадянське суспільство часто називають «третім» сектором, котрий поряд із владою та підприємницьким середовищем формує своєрідний трикутник. Кожна з вершин цієї фігури цілком вразлива для поширення корупції, тому успішна протидія цьому явищу можлива лише в результаті солідарної участі всіх сторін.

Наведені вище приклади підкреслюють ту роль, яку громадянське суспільство може грати в зміцненні етичних принципів, особливо там, де ці принципи поширюються одночасно на приватний і державний сектор. Висновок, який можна зробити на основі аналізованих прецедентів та ілюстрацій, полягає в тому, що громадянське суспільство здатне ефективно виконувати профілактичні та інформаційні завдання, але жодним

чином не повинне підміняти собою правоохоронні органи в їх антикорупційній діяльності. Іншими словами, справжня роль громадянського суспільства полягає в тому, щоб відстоювати і захищати свої цінності, а не покладатись в цьому плані на владу.

Водночас, проаналізовані форми участі інститутів громадянського суспільства у заходах протидії корупції не є вичерпними. Перспективними для подальших наукових досліджень варто вважати діяльність громадських рад та інших консультативно-дорадчих органів; особливості проведення громадських антикорупційних експертиз нормативно-правових актів та їх проектів; діяльність волонтерських організацій та їх протидія поширенню корупції у збройних силах та інших силових структурах.

Список використаної літератури

1. Bertot J. C. Using ICTs to create a culture of transparency: E-government and social media as openness and anti-corruption tools for societies / J. C. Bertot, P. T. Jaeger, J. M. Grimes // *Government Information Quarterly*. – 2010. – № 27. – С. 264–271.
2. Dahrendorf R. *Class and Class Conflict in Industrial Society* / R. Dahrendorf. – Stanford, CA : Stanford University Press, 1959. – PP. 241-248.
3. European Governance. A White Paper [Electronic resource] / Commission of the European Communities, Brussels, 25.7.2001. - Mode of access : http://aei.pitt.edu/1188/1/european_governance_wp_COM_2001_428.pdf
4. Fukuyama F. Social Capital and Civil Society [Electronic resource] / F. Fukuyama. – Mode of access : <https://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>
5. Gainer M. A Blueprint for Transparency: Integrity Pacts for Public Works, El Salvador, 2009-2014 [Electronic resource] / M. Gainer. – Mode of access : <http://successfultsocieties.princeton.edu/publications/blueprint-transparency-integrity-pacts-public-works-el-salvador-2009---2014>
6. Huntington S. P. *Political Order in Changing Societies*/ S. P. Huntington. – New Haven : Yale University Press, 1968. – 263 p.
7. Johnston M. Public Officials, Private Interests, and Sustainable Democracy: When Politics and Corruption Meet / M. Johnston; *Corruption and Global Economy*. – Washington, DC : Institute for International Economics, 1997. – Pp. 61-82.
8. Klitgaard R. International Cooperation against Corruption / R. Klitgaard // *Finance & Development*. – 1998. - March. – Pp. 3-6.
9. Kuris G. Balancing Responsibilities: Evolution of Lithuania's Anti-Corruption Agency, 1997-2007 [Electronic resource] / G. Kuris // *Innovations for Successful Societies*, Princeton University. – Mode of access : <http://successfultsocieties.princeton.edu/publications/balancing-responsibilities-evolution-lithuanias-anti-corruption-agency-1997-2007>
10. Kuris G. Surmounting State Capture: Latvia's Anti-Corruption Agency Spurs Reforms, 2002-2011 [Electronic resource] / G. Kuris // *Innovations for Successful Societies*, Princeton University. – Mode of access : <http://successfultsocieties.princeton.edu/publications/surmounting-state-capture-latvias-anti-corruption-agency-spurs-reforms-2002-2011> on [15.11.2015]
11. The Lokpal and Lokayuktas Act [Electronic resource]. – Mode of access : http://ccis.nic.in/WriteReadData/CircularPortal/D2/D02ser/407_06_2013-AVD-IV-09012014.pdf on [15.11.2015]
12. Taylor C. *Models of Civil Society* / C. Taylor // *Public Culture*. – 1990. – Vol. 3, № 1. – pp. 95-118.
13. Uruguay: a Case of Success in Latin America [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.againstcorruption.eu/wp-content/uploads/2012/09/WP-21-TGG-Uruguay-new.pdf>

14. Гегель Г. В. Ф. Философия права : пер. с нем. / ред. и сост. Д. А Керимов и В. С. Нерсисянц. – Москва, 1990. – 524 с. ; Gegel G. V. F. Filosofiya prava : per. s nem. / red. i sost. D. A Kerimov i V. S. Nersesyants. – Moskva, 1990. – 524 s. ;
15. Доступ до правди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://dostup.pravda.com.ua/body_statistics ; Dostup do pravdy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : https://dostup.pravda.com.ua/body_statistics
16. З корупцією можна боротися, бо корупція завжди має прізвище [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukr.aw/> ; Z koruptsiieiu mozhna borotysia, bo koruptsiia zavzhdy maie prizvyshche [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://ukr.aw/>
17. Індекс публічності місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://publicityindex.org/english-indeks-publichnosti-2015-vseukrayinska-prezentatsiya-rejtyngu-mistsevyh-rad/> ; Indeks publichnosti mistsevoho samovriaduvannia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://publicityindex.org/english-indeks-publichnosti-2015-vseukrayinska-prezentatsiya-rejtyngu-mistsevyh-rad/>
18. Карта забудови Києва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=ztR9TDiYNqAA.kP9XJ29IppU> ; Karta zabudovy Kyieva [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=ztR9TDiYNqAA.kP9XJ29IppU>
19. Кирпичников А. Взятка и коррупция в России / А. Кирпичников. – Санкт-Петербург, 1997. – 352 с. ; Курпичныков А. Vziatka y korruptsiya v Rossyy / А. Курпичныков. – Sankt-Peterburh, 1997. – 352 s.
20. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) / А. Колодій // Незалежний культурологічний часопис «І». – № 21. – 2001. – С. 6-34 ; Kolodii A. Istorychna evoliutsiia hromadianskoho suspilstva ta uivavlen pro noho (formuvannia idealu) / А. Kolodii // Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys «I». – № 21. – 2001. – S. 6-34.
21. Лі Куан Ю Із третього світу в перший. Сінгапурська історія: 1965-2000 : мемуари / Лі Куан Ю ; пер. з англ. К. Сисоєва. – Київ : Видавництво Олексія Капусти : підрозділ «Агенції Стандарт», 2011. – Т. 2. – 684 с. ; Li Kuan Yu Iz tretoho svitu v pershyi. Sinhapurska istoriia: 1965-2000 : memuary / Li Kuan Yu ; per. z anhl. K. Sysoieva. – Kyiv : Vydavnytstvo Oleksiia Kapusty : pidrozdil «Ahentsii Standart», 2011. – Т. 2. – 684 s.
22. Моисеев В. Международный опыт противодействия коррупции / В. Моисеев // Среднерусский вестник общественных наук. – 2013. – № 3. – С. 175-179 ; Moiseev V. Mezhdunarodnyi opyt protyvodeistviya korruptsiyy / V. Moiseev // Srednerusskiy vestnyk obshchestvennykh nauk. – 2013. – № 3. – S. 175-179
23. Мюнклер Х. Гражданская компетентность [Електронний ресурс] / Х. Мюнклер. – Режим доступу : <http://pavroz.ru/munkler-civic-competence> ; Miunkler Kh. Hrazhdanskaia kompetentnost [Elektronnyi resurs] / Kh. Miunkler. – Rezhym dostupu : <http://pavroz.ru/munkler-civic-competence>
24. Народ следит за тобой [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.goethe.de/ins/ru/lp/prj/drj/top/dem/ru12878531.htm> ; Narod sledyt za toboi [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.goethe.de/ins/ru/lp/prj/drj/top/dem/ru12878531.htm>
25. Селігман А. Ідея громадянського суспільства / А. Б. Селігман. – Київ, 2000. – 248 с. ; Selihman A. Ideia hromadianskoho suspilstva / А. В. Selihman. – Kyiv, 2000. – 248 s.
26. Система електронних державних закупівель «Prozorro» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prozorro.org/> ; Systema elektronnykh derzhavnykh zakupivel «Prozorro» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://prozorro.org/>

27. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – Москва : Прогресс, 1992. – 534 с. ; Sorokin P. Chelovek. Tsivilizatsiya. Obshchestvo / P. Sorokin. – Moskva : Progress, 1992. – 534 s.

28. Токвиль А. де Демократия в Америке : пер. с франц. / А. де Токвиль ; предисл. Г. Дж. Ласки. – Москва : Прогресс, 1992. – 554 с. ; Tokvil A. de Demokratiya v Amerike : per. s frants. / A. de Tokvil ; predisl. G. Dzh. Laski. – Moskva : Progress, 1992. – 554 s.

29. Фукуяма Ф. Соціальний капітал / Ф. Фукуяма // Незалежний культурологічний часопис «І». –2008. - № 53. – С. 89-100 ; Fukuiama F. Sotsialnyi kapital / F. Fukuiama // Nezaleznyi kulturolohichnyi chasopys «I». –2008. - № 53. – S. 89-100

30. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсиса Фукуями // День. – 2006. – 17 жовт.. – С. 4 ; Shcho take sotsialnyi kapital? Kyivska leksiia Frensisa Fukuiamy // Den. – 2006. – 17 zhovt.. – S. 4

Стаття надійшла до редакції: 17.10.2015 р.

I. Valiushko

CIVIL SOCIETY INVOLVEMENT IN COUNTERACTING CORRUPTION: LESSONS FOR UKRAINE

Corruption is one of the most powerful threats to national security. It is everywhere. Every society can be affected and every government can be damaged by influence of mentioned phenomenon. In spite of the absence of an effective system to combat corruption, it is able to adapt to any national conditions. In recent years, the level of corruption in Ukraine remains high and flexible to any governmental measures. Thus the review of approaches to anti-corruption policy's implementation as well as the consideration of civil society involvement to the anti-corruption activities is extremely relevant issues.

The article is devoted to deal with the concept of the role of civil society as one of the elements of anti-corruption policy of Ukraine. The corruption is analyzed as a social and political phenomenon from the standpoint of political science. An important feature and one of the reasons traditionally high levels of corruption is its perception as a natural activity. The strong loyalty towards corruption is able to negate any potentially successful measures if public do not accept them. According to this, the first task of the policy on combating the impact of corruption should be to create an atmosphere of rejection of corruption by people.

Author briefly analyses in retrospective field of global socio-political and philosophical thought the idea of civil society's institutions involvement into the implementation of anti-corruption policies. In article are emphasized the qualitative characteristics of an efficient and strong civil society. Such as formation bottom-up spontaneously or resulting of conversion the individuals into free citizens who have dignity and get ready to take on the responsibility. In terms of involvement of civil society in anti-corruption measures this willingness to move from consciousness to action is recognized as the most important for the result.

There is considered innovative practice of involving civil society to counter corruption in foreign countries. The problems and perspectives of civil society participation in the context of ordinary citizens and their associations in anti-corruption efforts are observed. Also are traced the possible ways of participation of civil society in anti-corruption measures in Germany, Great Britain, Singapore, Lithuania, Latvia, South Korea, and Salvador etc.

Some trends and patterns of interaction between civil society and the state in Ukraine at the present stage of development are identified. It is proved that involving of civil society in its development and implementation in domestic reality is the basic condition of effective anti-corruption policy.

Key words: *corruption, civil society, anti-corruption policy, civil society institutions, accountability, transparency.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: Булик М.В., к.політ.н, доц.; Здіорук С.І., к.філос.н, доц.

Н.А. Вінникова

ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUS MANUARIUM»?

У статті розглядаються нормативно-регуляторний та політикопрактичний аспекти ухвалення рішень на глобальному рівні управління. За допомогою корелятивного аналізу процедурних моделей вироблення рішень та фактичного позиціонування держав у міжнародних організаціях і глобальних клубах з'ясовано, що політичні процеси на транснаціональному рівні урядування обумовлені консенсусними формами взаємодії найбільш потужних акторів світової політики.

Ключові слова: політичні рішення, міжнародні організації, глобальні клуби, консенсус.

Наразі відбувається динамічний процес інтернаціоналізації ухвалення політичних рішень, обумовлений поширенням міжнародних представництв та організацій. Поведінка державних суб'єктів стає все більш детермінованою міжнародними угодами, режимами та інститутами. Однак процедурні правила ухвалення рішень у міжнародних інституціях є чутливими до більш ніж однієї інтерпретації, саме тому їх досить часто використовують у політичних цілях. Окрім нормативного значення і власне змісту рішення, не менш важливим є баланс сил, який воно віддзеркалює. Міжнародні організації часто критикують через низький ступінь їхньої автономії. Дійсно, характер переговорних процесів щодо найгостріших міжнародних подій останніх років (у тому числі в рамках «Нормандської четвірки» щодо військової інтервенції Росії в Україну, «Трійки» кредиторів про надання фінансової допомоги Греції, обговорення ядерної програми Ірану «шісткою» міжнародних посередників тощо) виявляє тенденцію до примату міждержавних моделей ухвалення рішень у вузькому клубному форматі над транснаціональними, характерними для міжнародних організацій.

Проблема ефективності й демократичності процедур ухвалення рішень у міжнародних організаціях вже тривалий час є предметом експертних дискусій, водночас означені тенденції змушують науковців шукати нових підходів до оцінювання і моделювання інституціонального дизайну глобальних форм управління: С. Блавоукос [1], Дж. Блайт [2], П. Веллер [3], Дж. Гаскарт [4], А. Григореску [5], Дж. Красно [6], М. Німетц [7], Д. Ренні [8], К. Річардсон [9], Р. Фалк [10].

Увага українських дослідників зосереджена на питаннях концептуалізації та інституціоналізації глобального управління, а також ролі міжнародних урядових і неурядових організацій у світових політичних процесах (Б. Гуменюк і С. Шергін [11], Н. Конон [12], А. Поручник і Ю. Гайдай [13], О. Рябека [14], Р. Федів [15]). Проте недостатньо розкритою залишається проблема ухвалення рішень на наднаціональному рівні управління в аспекті глобального розподілу важелів впливу.

Метою нашої роботи є визначення механізмів корелятивного взаємозв'язку між нормативно-процедурним забезпеченням ухвалення рішень у міжнародних структурах і балансом реальної політичної ваги акторів світової політики.

Політичну систему міжнародних об'єднань можна розглядати крізь призму двох підсистем: представницької, до якої входять найвпливовіші актори, і партисипаторної, яка включає тих, хто безпосередньо бере участь у процесах вироблення рішень, наприклад, у якості делегатів на міжнародних конференціях (представники національних урядів, виконавчі керівники та представники державних і міжнародних приватних організацій). Екстраполяція такого підходу на нормативно-інституційні моделі

вироблення рішень у міжнародних структурах, а саме: *правило одностайності, право вето, зважене голосування, принцип більшості та консенсус* – дозволяє здійснити кореляційний аналіз між процедурним забезпеченням та фактичним розподілом балансу сил між учасниками транснаціонального рівня ухвалення рішень.

Процедура одностайності використовувалася Лігою Націй і стала причиною кризи в ухваленні рішень після Першої світової війни. На сьогодні, не зважаючи на офіційне закріплення принципу одностайності у низці міжнародних структур (НАТО, Європейська Рада та Рада міністрів ЄС), до означеної процедурної моделі звертаються рідко через складність її реалізації під час узгодження інтересів учасників переговорного процесу.

Інституційні процедури ухвалення рішень у системі Організації Об'єднаних Націй були задумані з метою надання можливості швидких і координованих заходів у відповідь на кризові ситуації. Однак ексклюзивність *права вето*, закріплена за постійними членами Ради безпеки ООН, є наріжним каменем усіх колізій, пов'язаних з її діяльністю. Проблема реформування ООН та підвищення легітимності процедури ухвалення рішень з питань глобального миру і безпеки неодноразово ставала предметом політичних дебатів і наукових дискусій. Проте пропозиції щодо реформ, які могли б оптимізувати роботу Радбезу (зокрема шляхом розширення кола учасників), посилити підзвітність інституційних органів ООН, а також залучити широку громадськість до процесів вироблення рішень, поки не були прийняті. Відзначимо, що позиції постійних членів Ради безпеки ООН (США, Китаю, Великобританії, Франції та Росії) посилюються також їхнім «особливим» положенням у рамках діяльності інших міжнародних об'єднань.

Під процедурою *зваженого голосування* прийнято розуміти спосіб ухвалення рішень, за якого голоси розподілені між державами нерівномірно, а володіння державою-членом організації певною кількістю голосів залежить або від її економічного внеску в організацію, або від частки в загальносвітовому експорті (імпорті) певного виду товарів. Зважене голосування використовується у найбільших світових фінансових інституціях – як Світовий Банк і Міжнародний валютний фонд. Застосування такої процедури забезпечує асиметрію стартових позицій учасників під час ухвалення рішень. Володіння Сполученими Штатами в МВФ квотою в 16,74% голосів на практиці надало їм можливість активно впливати не тільки на економічні, а й на політичні системи держав. Крім того право призначати виконавчого директора МВФ мають тільки вісім країн: США, Японія, Німеччина, Франція, Великобританія, Китай, Росія, Саудівська Аравія [16]. Відзначимо, що у Світовому Банку серед країн з більшою силою голосу в ухваленні рішень представлені ті ж самі країни: Сполучені Штати Америки (15,85%), Японія (6,84%), Китай (4,42%), Німеччина (4,00%), Сполучене Королівство (3,75%), Франція (3,75%), Індія (2,91%), Росія (2,77%), Саудівська Аравія (2,77%) та Італія (2,64%) [17].

Установчі документи ряду міжнародних економічних організацій передбачають прийняття рішень вищими органами таких організацій шляхом голосування, під час якого кожна держава володіє рівною кількістю голосів. Негативні й позитивні сторони подібної моделі ухвалення рішень слід розглядати в контексті цілей, функцій і суб'єктного складу конкретної організації. Зокрема використання такого підходу в діяльності Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) обумовлено тим, що її членами є група розвинених держав, кожна з яких має значний вплив на розвиток міжнародних економічних відносин, і тому відсутня необхідність у застосуванні процедури зваженого голосування [18]. Водночас наврядчи ОЕСР можна назвати організацією рівних партнерів тільки через подібність рівня економічного

розвитку її членів, адже потенціал важелів впливу Німеччини на країни-учасниці ОЕСР, які є членами ЄС і входять до єврозони, суттєво сильніший ніж з боку інших держав.

Застосування *процедури більшості* в міжнародних організаціях і наднаціональних об'єднаннях передбачає використання кількісних методик розподілу і підрахунку голосів з метою забезпечення оптимального балансу інтересів усіх учасників. Однак, більш детальний аналіз наявних моделей голосування більшістю у міжнародних структурах, виявляє фактичне закріплення за колом певних країн домінантного положення. Особливо наочно це виявляється у структурах Європейського Союзу.

У Європейському Парламенті (ЄП) рішення ухвалюються простою більшістю голосів (за винятком особливо важливих питань, наприклад вотуму недовіри членам Європейської Комісії), але система представництва базується на основі принципу «зворотної пропорційності»: чим менше чисельність населення держави, тим менше число жителів, яке представляє кожен з його депутатів. Тобто кожен член ЄП від Німеччини представляє 845 тис. німців, а кожен мальтійський депутат – 69 тис. Число депутатів від кожної країни не може бути більше 96 і менше 6. Компенсацією ж за кількісну диспропорцію голосів слугує розподіл керівних посад у комітетах ЄП, що, на нашу думку, є більш значущим, це дозволяє Німеччині, за рахунок головування в 5 комітетах з 23, а саме з питань закордонних справ, з міжнародної торгівлі, бюджетного контролю, зайнятості й соціальних справ, транспорту і туризму, здійснювати вплив на стратегічноважливі напрямки [19].

У Раді ЄС як органу остаточного ухвалення рішень невірноваженість впливу є ще сильнішою. І навіть апробація нових методів підрахунку голосів, яка б мала збалансувати можливості потужних країн ЄС з малими або менш економічно розвинутими, насправді виявляє прерогативне положення т.зв. «європейського ядра»: Німеччини, Франції, Великобританії та Італії, оскільки без їхньої участі ухвалення рішення, для якого потрібно мінімум 260 голосів з 352, є неможливим [20].

Запровадження Лісабонським договором принципу голосування подвійною більшістю також не знімає проблеми диспропорції на користь великих країн ЄС: з одного боку, для ухвалення рішення знижено кількість держав, які за нього повинні проголосувати (з 18 до 16), а з іншого – вимоги до чисельних показників їхнього населення стали вище (65% проти 62%) [21]. І хоча процедура подвійної більшості спрямована на те, щоб великі країни більше не могли ухвалювати рішення у вузькому колі, але принцип вето надає їм можливість блокувати рішення решти держав-членів ЄС. Три великі країни – Німеччина, Франція та Італія, що володіють більш ніж 35% населення, – можуть заблокувати будь-яке рішення, оскільки встановлений мінімум у чотири блокуючі держави є зовсім незначним – з решти 25 країн, населення яких не дотягує навіть до 60% загальної чисельності населення Союзу, обов'язково знайдеться хоча б одна, яка підтримає єврогігантів.

Панівне положення означених країн виявляється й у спеціалізованих структурах ЄС. Зокрема Виконавча рада ЄЦБ складається з 6 членів, яких призначають з огляду на визнаний професійний досвід і високий авторитет серед колег. У поточному складі Виконавчої ради ЄЦБ президентом є італієць Маріо Драгі, інші члени мають громадянство Люксембургу, Португалії, Німеччини, Франції та Бельгії [22].

У судовій системі Європейського Союзу також можна простежити тенденцію до звуження кола учасників процесу ухвалення рішень. Кількісний склад Суду ЄС дорівнює числу країн-членів. Однак ситуація з генеральними адвокатами (вони проводять попереднє розслідування справи, істотно впливаючи на результат у суді) є дещо іншою: згідно знову ж таки з неформальними правилами на поточний момент 6 адвокатських місць закріплено за шістьма найбільшими державами-членами ЄС (Німеччиною, Францією, Італією, Великобританією, Іспанією і Польщею), ще 3 розподіляються за

правилами ротації серед решти країн [23]. Таким чином більшість генеральних адвокатів на постійній основі належать усього 6 державам, хоча і представляють 70% населення Європейського Союзу.

Окреслені нормативно-процедурні методи забезпечення ухвалення рішень в ЄС відображають амбівалентність політикоторчних процесів – з одного боку, домінування великих держав, які можуть не звертати уваги на інших, домовляючись тільки між собою, з іншого – непропорційно велике число голосів і депутатів у малих країнах. Однак, не дивлячись на різноманіття підходів до ухвалення рішень в інституціях ЄС, принципово важливим є досягнення політичного консенсусу в рамках Європейської Ради, оскільки саме на рівні глав держав виробляються рішення, які потім дають імпульс законотворчим процедурам.

Консенсусні моделі ухвалення рішень набули популярності ще в 1970-х роках у результаті зростання числа незалежних держав, які беруть активну участь у міжнародній політиці. Теоретично консенсусна система дозволяє досягти егалітарної процедури, елімінуючи можливість домінування певної групи країн під час ухвалення рішень у багатосторонніх переговорах, хоча на практиці вона відображає реальну геополітичну вагу країн-учасниць. Окреслені принципи було адаптовано АСЕАН, МВФ, СОТ, НАТО, ОБСЄ, ЄС і різноманітними спеціалізованими агенціями ООН. Однак останнім часом усе більше політичних рішень глобального значення, навіть якщо офіційно вони стосуються тільки окремої країни, ухвалюються в клубному форматі переговорів, з обмеженою кількістю учасників, і тільки потім проходять процедури нормативно-правової легітимації. Консесусний формат ухвалення рішень отримав різноманітні визначення у науковій і практичній сферах. Зокрема Дж. Берридж визначає консенсусну модель як «спробу досягнути згоди всіх учасників у багатосторонній конференції без голосування і її неминучого розколу» [24, с. 24]. Інакше кажучи, це згода, яка досягається усіма одногосно без застосування інструментів голосування. Фактично, консенсусне рішення означає узгодження інтересів. Б. Бузан виділив два типи консенсусу: активний і пасивний. Активний консенсус означає, що делегати мають право погоджуватися або не погоджуватися з питаннями, винесеними на обговорення. В умовах пасивного консенсусу учасники переговорів намагаються протриматися на своїй позиції якомога довше, поки хтось не поступиться першим [25].

Методом, який прискорює досягнення консенсусу, є *процедура мовчання*, яка використовується з метою запобігання потенційним сутичкам під час великих дискусій і уникнення небажаного висвітлення сензитивних питань у ЗМІ. Означена модель є характерною для ухвалення рішень у НАТО і означає «досягнення консенсусу за допомогою процесу, в якому жоден уряд не виказує заперечення» [26, с. 3]. Важливі рішення в НАТО ухвалюються Північноатлантичною Радою і Військовим Комітетом. Генеральний Секретар встановлює термін, щоб отримати лист від держав-членів із суперечливих питань. Не надсилаючи листа протягом певного часу, уряд може уникнути висловлювання явного протесту, із розрахунком на те, що інші союзники визначаться з розвитком подій.

Загалом, консенсусна модель є характерною рисою клубного формату ухвалення рішень. Ексклюзивність членства в клубах на постійній основі (Велика Сімка або БРІКС (BRICS англ. – Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південна Африка) і цільових групах на найвищому рівні (наприклад, «шістка» міжнародних посередників (Великобританія, Німеччина, Китай, Франція, Росія, США) у переговорах щодо ядерної програми Ірану) дозволяє без нормативно-процедурних обмежень і бюрократичних перешкод формулювати рішення. Навіть за умов часткової інституціоналізації зустрічей на найвищому рівні (як у випадку з Великою двадцяткою) глобальні клуби відрізняються від міжнародних організацій тим, що особисті представники глав держав (шерпи), які

забезпечують підготовку самітів, належать до національних політичних бюрокрацій. Рішення ухвалюються офіційними делегаціями, які представляють свої уряди і діють від імені державної влади, що обумовлює автономність їхнього впливу на світову політику. Більше того, симптоматикою перебігу світових політичних процесів є впровадження клубної моделі в ухвалення спільних рішень між міжнародними структурами. Прикладом може слугувати т.зв. «Трійка» або «Трійка кредиторів», яка складається з представників Європейського Центрального Банку, Європейської Комісії та Міжнародного Валютного Фонду.

Усередині міжнародних структур також формуються стійкі угруповання учасників, формальні та неформальні, які займають ключові позиції і зазвичай консультуються між собою у вузькому колі щодо важливих рішень. Прикладом такої неформальної дискусійної групи в НАТО є «Квінт» (Quint), куди входять Франція, Німеччина, Італія, Сполучене Королівство і Сполучені Штати. Система постійних груп передбачає переговори між групами країн, сформованими на основі спільних інтересів і близькими за географічними, ідеологічними, економічними параметрами. Такий формат підготовки рішень є характерним для Світової Організації Торгівлі та Шанхайської Організації Співробітництва й орієнтований на досягнення спільних позицій відносно запропонованих ініціатив, тактики ведення переговорів і голосування. Постійні угруповання можуть посилювати або послаблювати вплив окремого актора: з одного боку, йому легше досягти своїх цілей шляхом членства в коаліції, а з іншого – існує небезпека опинитися у стані «заручника» своєї групи інтересів через перешкоди, створені іншими коаліціями. Теоретично означений підхід має невілювати спроби нав'язати волю невеликої групи країн іншим учасникам. Проте, на думку деяких дослідників, торговельні раунди у СОТ відбуваються на основі розподілу сфер політичного впливу на користь європейських країн і США [27].

Наш огляд процедурних моделей ухвалення рішень у міжнародних структурах дозволяє зробити декілька висновків.

По-перше, зростання ролі наднаціонального управління обумовлено тим, що державні суб'єкти усе частіше використовують міжнародні організації та інститути в якості механізмів вирішення не тільки проблем глобального значення, а й суто внутрішньополітичних цілей.

По-друге, серед наявних процедурних моделей ухвалення рішень у структурах глобального управління домінує консенсусний підхід, оскільки він дозволяє учасникам переговорного процесу без нормативних обмежень доходити згоди з питань спільного інтересу.

По-третє, у спектрі різноманіття міжнародних організацій, їхнього складу і цільового призначення, принципів рівності членства тощо, процедурний і особливо практичний виміри функціонування виявляють стійку тенденцію до закріплення клубного формату, в якому вузьке коло найпотужніших країн домінує у виробленні рішень. Зокрема володіння правом вето у Радбезі ООН, найбільших часток у внесках МВФ, Світовому Банку, прерогативне положення в НАТО, членство у Великій Сімці та Великій Двадцятці дозволяє США займати доцентрову позицію у виробленні рішень зі сфери стратегічних питань як світової політики, так і внутрішньополітичних справ окремих держав у будь-якій сфері діяльності. У міжнародне «ядро» ключових акторів процесу ухвалення рішень також входять Великобританія, Франція, Італія й Німеччина (остання, хоча і не є постійним членом Радбезу ООН, проте має панівне положення у політичних і фінансових структурах ЄС, а відповідно – й вплив на позиції держав-членів під час переговорних процесів у інших міжнародних організаціях).

Росія і Китай, впливаючи на світову політику як автономно, так і у рамках міжнародних переговорних майданчиків, у тому числі за рахунок права вето в Раді

безпеки ООН, можуть створювати перепони в ухваленні рішень, однак поки не мають такої диверсифікованої концентрації впливу на перебіг політичних процесів, як, наприклад США.

Попри популярність клубних моделей ухвалення рішень на основі консенсусних процедур, зазначимо, що такий підхід має недоліки в аспекті легітимації рішень через непрозорість переговорного процесу та обмежену кількість його учасників. Останнє має неоднозначні наслідки: з одного боку – дозволяє швидше знаходити можливості для згоди, з іншого – створює демаркаційні лінії – «обраних» і «аутсайдерів», – тим самим закладаючи основи потенційних конфліктів у міжнародних відносинах. Противагою такій концентрації глобальної влади у вузькому колі геополітичних потужностей, на нашу думку, можуть слугувати громадські об'єднання, які діють у форматі транснаціональних мереж. Отже, для подальшого розкриття окресленої в рамках статті тематики, доцільним вбачається дослідження партисипаторного потенціалу громадських організацій у виробленні глобального порядку денного.

Список використаної літератури

1. Blavoukos S. Chairing Multilateral Negotiations. The Case of the United Nations / S. Blavoukos, D. Bourantonis. – London : Routledge, 2010. – 186 p.
2. Blythe J. Shaking the Globe: Courageous Decision-Making in a Changing World / J. Blythe, J. McGarvie. – New-York : John Wiley & Sons, 2009. – 230 p.
3. Weller P. The Politics of International Organizations. Views from insiders / P. Weller, X. Yi-chong. – London : Routledge, 2015. – 282 p.
4. Gaskarth J. Rising Powers, Global Governance and Global Ethics / J. Gaskarth. – London : Routledge, 2015. – 220 p.
5. Grigorescu A. Democratic Intergovernmental Organizations? Normative Pressures and Decision-Making Rules / A. Grigorescu. – Cambridge : University Press, 2015. – 332 p.
6. Krasno J. Personality, Political Leadership, and Decision Making: A Global Perspective / J. Krasno, S. LaPides. – Santa Barbara : ABC-CLIO, 2015. – 441 p.
7. Niemetz M. D. Reforming UN Decision-Making Procedures Promoting a Deliberative System for Global Peace and Security / M. D. Niemetz. – London : Routledge, 2015. – 214 p.
8. Ranney D. Global Decisions, Local Collisions: Urban Life In The New World Order / D. Ranney. – Philadelphia : Temple University Press, 2010. – 272 p.
9. Richardson K. Climate Change: Global Risks, Challenges and Decisions / K. Richardson, W. Steffen, D. Liverman. – Cambridge : University Press. – 2011. – 540 p.
10. Falk R. (Re)Imagining Humane Global Governance / R. Falk. – London : Routledge, 2013. – 208 p.
11. Глобалізація і сучасний міжнародний процес / за заг. ред. Б. Гуменюка, С. Шергіна. – Київ : Університет «Україна», 2009. – 508 с. ; Hlobalizatsiia i suchasnyi mizhnarodnyi protses / za zah. red. B. Humeniuka, S. Sherhina. – Kyiv : Universytet «Ukraina», 2009. – 508 s.
12. Конон Н. Національні неурядові організації як інструмент глобальної політики / Н. Конон // Політичний менеджмент. – 2013. – № 59. – С. 176–184 ; Konon N. Natsionalni neuriadovi orhanizatsii yak instrument hlobalnoi polityky / N. Konon // Politychnyi menedzhment. – 2013. – № 59. – S. 176–184
13. Поручник А. Формування інституційних передумов системи глобального управління / А. Поручник, Ю. Гайдай // Міжнародна економічна політика. – 2008. – № 8 – 9. – С. 42–77 ; Poruchnyk A. Formuvannia instytutsiinykh peredumov systemy hlobalnoho upravlinnia / A. Poruchnyk, Yu. Haidai // Mizhnarodna ekonomichna polityka. – 2008. – № 8 – 9. – S. 42–77
14. Рябека О. Світова держава як продукт глобалізованого організаційного розвитку / О. Рябека // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних

досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С.114–126 ; Riabeka O. Svitova derzhava yak produkt hlobalizovanoho orhanizatsiinoho rozvytku / O. Riabeka // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. – 2014. – Вур. 3. – С.114–126.

15. Федів Р. Проблема лідерства у міжнародних відносинах на сучасном етапі / Р. Федів // Вісник Львівського університету. Серія. Міжнародні відносини. – 2013. - Вип. 32. – С. 128–136 ; Fediv R. Problema liderstva u mizhnarodnykh vidnosynakh na suchasnom етапі / R. Fediv // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia. Mizhnarodni vidnosyny. – 2013. - Вур. 32. – С. 128–136

16. IMF Members' Quotas and Voting Power, and IMF Board of Governors [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx>

17. Developing nations get more say in World Bank affairs PTI [Electronic resource] // Times of India. – Mode of access : <http://timesofindia.indiatimes.com/india/Developing-nations-get-more-say-in-World-Bank-affairs/articleshow/5858176.cms>

18. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.oecd.org>

19. European Parliament Committees [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.europarl.europa.eu/committees/en/parliamentary-committees.html>

20. Council of the European Union [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/voting-system/qualified-majority>

21. The Treaty of Lisbon (2007) [Electronic resource]. – Mode of access : http://europa.eu/lisbon_treaty/full_text

22. Protocol № 4 on the Statute of the European system of Central banks [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/c_32620121026en_protocol_4.pdf

23. Court of Justice of the European Union [Electronic resource]. – Mode of access : <http://curia.europa.eu>

24. Berridge G. R. Diplomacy: Theory and Practice / G. R. Berridge. – 3-rd ed. – Basingstoke : Palgrave Macmillan. – 2005. – 242 p.

25. Buzan B. Negotiating by Consensus: Developments in Technique at the United Nations Conference on the Law of the Sea / B. Buzan // The American Journal of International Law. – № 75. – 1981. – P. 324–348.

26. Gallis P. CRS Report for Congress: NATO's Decision Making Procedure / P. Gallis // Congressional Research Service, The Library of Congress. – 5 July, 2003 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/crs/rs21510.pdf>

27. Steinberg R. H. In the Shadow of Law or Power? Consensus-based Bargaining and Outcomes in the GATT/WTO / R. H. Steinberg // International Organization. – Spring 2002. – P. 339–374.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2015 р.

N. Vinnykova

GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?

The article examines the procedural and political aspects of the global decision-making. A central issue in this paper is the power balance in procedural frame of the transnational decision-making. We assume that global actors by using procedural tools in international organisations maintain domestic purposes. Analysing the models of decision-making in international structures i.e. unanimity, the veto procedure, weighted voting, majority principle, consensus and actual state-positioning we found that global policy-making is determined by consensus of the most powerful actors in world politics.

The procedural and practical functioning of the international organizations tends towards consolidation club format in which the narrow circle of the countries dominates over

decision-making. Consensus approach allows to negotiate without regulatory restrictions thus reaching agreement on common issues. The international global decision-making core includes the USA, Britain, France, Italy and Germany. Through procedure of veto in the UN Security Council, the largest contributions in the IMF and the World Bank, prerogative position in NATO, participating in G7 and G20, these countries, mainly USA, hold centripetal position in decision-making from the scope of strategic issues in global politics and domestic affairs of individual states. Even though Germany is not a permanent member of the UN Security Council, it has a dominant position in the political and financial structures of the EU thus making the impact on the EU member-states under negotiations in international organizations. Russia and China acting autonomously in the world politic by using veto in the UN Security Council can block negotiations or create obstacles in decision-making, but still do not have enough diversified concentration effects on the course of political processes.

Despite the dominance of club model in transnational decision-making based on consensus procedure, we note that this approach has disadvantages in legitimizing decisions due to negotiations opacity (unlike the bodies of international organizations, where voting is open through) and an exclusive form of participation. The latter has mixed consequences: on the one hand – makes it easier to find possibilities for an agreement on the other hand – creates a demarcation line – the insiders and outsiders – thus laying the roots for potential international conflicts.

Keywords: *political decisions, international organizations, global clubs, consensus.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лусак В.Ф., д.і.н, проф.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.*

УДК 327(87)“2013/2015”(043)

Н.В. Гаврилова, І.В. Кокуріна

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС ВЕНЕСУЕЛИ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА НІКОЛАСА МАДУРО

У статті розглядається зовнішня політика Венесуели після приходу до влади Ніколаса Мадуро. Автором виокремлюються фактори, під впливом яких відбувалося формування зовнішньополітичної доктрини країни. Проаналізовано пріоритетні напрямки зовнішньої політики Венесуели. Особливу увагу приділено змінам у зовнішньополітичному курсі, що відбулися після обрання нового президента

Ключові слова: *Латинська Америка, Венесуела, зовнішня політика, Ніколас Мадуро, трансформація.*

Латинська Америка у ХХІ столітті перетворюється в один із найважливіших центрів, які впливають на формування сучасного світового порядку. Зовнішня політика країн регіону стає важливим фактором, що впливає на ситуацію у сучасному світі.

Однією з країн, роль якої багато в чому визначає характер формування системи міжнародних відносин не тільки у регіоні, а й у світі в цілому, є Венесуела.

Мета даної статті – розглянути як трансформувалася зовнішня політика Венесуели після смерті Уго Чавеса.

Необхідно відзначити, що зовнішня політика Венесуели достатньо активно вивчається іноземними дослідниками, зокрема російськими. Різноманітні аспекти, пов'язані із зовнішньополітичним курсом країни знайшли відображення у роботах Е. Дабагяна, З. В. Івановського, О. Карякіна, Ж.-П. Марсоза, А. Еррери-Вайланта. В

українській історіографії не знайдено достатнього відображення даної проблематики. Усе це робить вивчення проблеми зовнішньої політики Венесуели актуальним.

Наприкінці 90 – х років ХХ століття Венесуела стала однією з країн Латинської Америки, яка очолила рух латиноамериканських держав «лівий дрейф», що було обумовлено приходом до влади у країні Уго Чавеса, в основі ідей якого лежала концепція боліваризму. У контексті таких поглядів у державах континенту передбачалося будівництво «Соціалізму ХХІ століття». За ініціативою Венесуели була створена організація АЛБА, що просувала ідею латиноамериканської інтеграції, та передбачалося перетворення країни не тільки у регіонального лідера, а й у глобального гравця [6].

Аналізуючи політику країни, починаючи з 2013 року, слід зазначити, що зовнішньополітична доктрина формувалася і формується під впливом декількох факторів.

По – перше, основною подією 2013 року для Венесуели стала смерть незмінного харизматичного лідера країни зі специфічним світоглядом Уго Чавеса. Венесуельському суспільству необхідно було обрати нового політичного лідера, який, прийшовши до влади, мав проголосити новий зовнішньополітичний курс держави.

У квітні 2013 року офіційно було обрано нового президента країни. Цю посаду зайняв послідовник Уго Чавеса політик Ніколас Мадуро. Підтримуючи політику часів президентства Чавеса, зовнішньополітичний курс нового президента став у цілому спадковим [3].

Однак неможливо не відзначити той момент, що Ніколас Мадуро не має тої харизми, якою був наділений Уго Чавес, та новий президент не завжди знаходить підтримку навіть у своїх однодумців та однопартійців. «Бліда політична тінь Уго Чавеса» - саме так охрестили ЗМІ постать Ніколаса Мадуро.

По – друге, доктрина формувалася під впливом фактора наростаючих соціально - економічних проблем та внутрішньополітичної нестабільності. Після позачергових президентських виборів 2013 року на сьогоднішній день країна залишається вкрай поляризованою, при цьому співвідношення сил між прихильниками влади та опозицією постійно змінюється. Вибори показали, що країна розколота майже навпіл [2].

Ніколас Мадуро прийшов до влади у складний період. Економіка перебуває в занепаді: галопуюча інфляція, що є найбільшою на континенті, корупція, відтік капіталу, еміграція висококваліфікованих кадрів, дефіцит продовольства. У країні спостерігається вкрай високий рівень насильства та злочинності [1, с. 71-72].

Така внутрішня ситуація призвела до того, що у лютому 2014 року Венесуелу охопили масові акції протесту, які супроводжувалися людськими жертвами. Такі внутрішні потрясіння не могли не відзначитися і на зовнішньополітичному курсі країни.

По – третє, одним з основних факторів, що завжди впливав на формування зовнішньої політики Венесуели, є наявність нафти чи так званий нафтовий фактор. У Венесуелі розташовані найбільші доведені запаси нафти, які складають близько 17, 5 % загальносвітових запасів [10].

Основний потенціал розвитку Венесуели складає нафтова сфера, яка знаходиться повністю під контролем держави. У Венесуелі монопольне положення займає PDVSA (Petróleos de Venezuela SA), утворена в 1976 році, коли у країні почався процес тотальної націоналізації нафтогазового сектора. Нафтогазова промисловість Венесуели перебуває в руках держави згідно до конституції 1999 року.

Однак у 2007 році був прийнятий закон про допуск іноземних компаній до видобутку нафти за умови створення спільних підприємств з державною компанією PDVSA [4]. Іноземні нафтові компанії ведуть роботу у Венесуелі, укладаючи з PDVSA альянси та угоди про розподіл продукції. Однак на сьогоднішній день PDSVA поступово

втрачає свою ефективність, що призводить до істотного падіння нафтовидобутку, який зменшився у порівнянні з 1998 роком на 25 % [1, с. 71].

США, будучи тривалий час одним з основних імпортерів венесуельської нафти, поступово розробляє нові шляхи і технології отримання даного ресурсу і задоволення своїх потреб. На тлі скорочення потреб США в імпорті нафти завдяки «сланцевій революції» подібний курс зменшує залежність Венесуели від американських нафтодоларів і скорочує вплив Штатів. Проте разом із тим скорочуються і доходи від цієї сфери.

Негативним фактором для Венесуели стало падіння цін на нафту на світовому ринку протягом останніх декількох років. Це призвело до стрімко зростаючої інфляції та дефіциту товарів першої необхідності. Венесуела як член країн ОПЕК неодноразово закликала організацію до зниження видобутку, але марно, оскільки більш багаті учасники картелю готові жертвувати прибутком заради збереження частки світового ринку і витіснення виробників з більш високою собівартістю [10].

Таким чином, дані обставини суттєво впливали на формування зовнішньополітичної доктрини Ніколаса Мадуро. Складна економічна та внутрішньополітична ситуація, нестабільність нафтового ринку змусили нового президента внести деякі корективи у подальшу реалізацію зовнішньополітичного курсу країни. Однак варто зазначити, що основні принципи, пріоритети та механізми реалізації зовнішньої політики залишилися незмінними ідеям Уго Чавеса.

Зовнішня політика Венесуели реалізується за двома напрямками: через безпосередньо двосторонні відносини між Венесуелою та іншими країнами світу та через взаємодію у міжнародних організаціях і об'єднаннях.

Найсерйознішою проблемою для президента Мадуро стало питання про вибір такої моделі розвитку, яка забезпечила б легітимацію режиму і законну передачу влади без ризику кардинальної зміни курсу у зв'язку з відходом одного-єдиного лідера Уго Чавеса. Основною задачею Ніколаса Мадуро було проявити себе в якості вмілого лідера і керівника країни, здатного відстоювати інтереси свого народу [2].

Після зміни керівництва Венесуелою було підтверджено тезу про багатополарність світу, якої і дотримується нинішня влада в реалізації свого зовнішньополітичного курсу. Нове керівництво Венесуели поставило перед собою низку цілей і завдань:

- Інтенсифікація розвитку інтеграційних процесів на континенті.
- Встановлення стратегічного партнерства з Китаєм.
- Посилення співпраці з Росією, Білорусією та іншими країнами.
- Нормалізація відносин з США.
- Оновлення взаємин з країнами Європи [7].

Керівництво Венесуели до своїх зовнішньополітичних пріоритетів відносить концепцію прискореної і багатопланової інтеграції країн Латинської Америки, консолідації співробітництва країн Півдня, зміцнення політичної солідарності між ними в умовах глобалізації міжнародних відносин, лібералізації та поглиблення взаємозалежності світової економіки.

Венесуела при Мадуро продовжила курс на південноамериканську інтеграцію в політичній та економічній сферах в рамках Союзу південноамериканських націй (УНАСУР) і Спільного ринку Південної Америки (МЕРКОСУР). Зрозуміло, особистість Чавеса мала велике значення для процесу інтеграції, але головним двигуном цього процесу все ж таки є інтереси більш населених і економічно розвинених країн, насамперед, Бразилії та Аргентини [3].

У травні 2013 року Ніколас Мадуро здійснив поїздку до Аргентини, Бразилії і Уругваю, де не тільки заручився політичною підтримкою президентів цих держав, але і підписав ряд взаємовигідних контрактів. Венесуела зобов'язалася розширити поставки

нафти, а партнери з Південного конуса - забезпечити країну основними продуктами харчування і сприяти в створенні інфраструктури, необхідної для їхнього зберігання та переробки [2].

Інтеграція на континенті реалізується також за допомогою лідерства Венесуели в таких організаціях, як АЛБА, СЕЛАК, Petrocaribe. Важливо відзначити, що розвиток АЛБИ і Petrocaribe отримало поштовх при новому президенті.

Венесуелою було запропоновано своїм партнерам по об'єднанню Petrocaribe створити економічну зону, що дозволить їм зміцнити ділові зв'язки і торгівлю, а також сприятиме економічному розвитку держав регіону. Що стосується АЛБИ, то на саміті організації 2013 року, що вперше пройшов без Уго Чавеса, який суттєво впливав на рішення учасників за допомогою своїх особистих якостей і авторитету, Ніколас Мадуро заявив про продовження і зміцнення наміченого курсу покійного президента. Мадуро активно просуває проект створення простору МЕРКОСУР - АЛБА - Petrocaribe [9].

Історично стратегічним партнером і союзником Венесуели виступає Куба. Візит до кубинської столиці став першою зарубіжною поїздкою президента Венесуели після його вступу на посаду. Сторони домовилися про продовження наміченого співробітництва та ще більшої його оптимізації, а також підкреслили, що їх відносини є стратегічним альянсом. Ніколас Мадуро підтвердив, що Венесуела продовжить активно виступати за зняття економічного ембарго США щодо Куби [1, с. 75].

Відвідування Нікарагуа, також як і Куби, стало підтвердженням дружніх відносин між країнами та продовження співробітництва, особливо в рамках АЛБА.

Тим не менш слід відзначити, що незважаючи на активну позицію венесуельського керівництва щодо міжрегіональної інтеграції, Венесуела продовжує проводити конфронтаційну політику стосовно своїх сусідів – Гайани та Колумбії щодо взаємного розподілу територій та збереження лінії кордону. Ніколас Мадуро виступає за неприйняття створення зон вільної торгівлі з США.

Що стосується безпосередньо відносин з США, то важливо відзначити, що новим для курсу президента Мадуро стала спроба налагодження діалогу зі Штатами. Ніколас Мадуро спробував скорегувати ситуацію, що складалася між країнами протягом останнього десятиліття, шляхом переходу до більш зваженої позиції щодо США. У червні 2013 року Каракас і Вашингтон почали консультації про нормалізацію відносин [7].

Проте такі заяви президента швидко зійшли нанівець в силу певних чинників, і Венесуела оголосила про припинення спроб нормалізувати відносини зі США. Приводом до демаршу Каракаса став виступ претендентки на посаду представника Сполучених Штатів в ООН Саманти Пауер перед профільним комітетом сенату, де вона заявила про намір боротися з утисками громадянського суспільства у Венесуелі. Відповіддю на це стала заява Ніколаса Мадуро про висилку трьох американських дипломатів, у тому числі і тимчасового повіреного у справах США у Венесуелі.

Президент звинуватив американських представників у "підривній діяльності" та "фінансуванні планів саботажу". У свою чергу США закрили свій повітряний простір для польоту літака президента Ніколаса Мадуро під час його візиту до Китаю [2].

Однією з головних подій реалізації зовнішньополітичного курсу діючого президента стало офіційне відвідування Китаю Ніколасом Мадуро у 2013 році. Президент Венесуели проголосив курс на інтенсифікацію співпраці, бо на сьогоднішній день Китай є одним з найбільших торговельних партнерів Венесуели і посідає друге місце після США. Великий об'єм китайських інвестицій надходить до Венесуели.

У свою чергу великого значення набуває венесуельська нафта для динамічного ринку АТР, в основному для Китаю. Головними завданнями зовнішньої політики Мадуро стало залучення нових інвестицій в нафтогазову галузь, а також утримання

вкладень, вже зроблених в неї Китаєм і Росією. Новий президент енергійно намагається переорієнтувати експорт нафти з американського напрямку на китайське [8].

Таким чином, новим в енергетичній політиці Венесуели при Ніколасі Мадуро стала мета зберегти істотний обсяг поставок нафти до США, при цьому наростивши обсяг експорту на інші ринки, такі як Китай, Індія, тощо.

Розглядаючи США в якості ідеологічного супротивника, нове керівництво Венесуели продовжує курс на збереження та подальший розвиток дружніх відносин, в тому числі і в багатосторонньому форматі, з країнами БРІКС, Іраном, Малайзією, Алжиром і Марокко, Білорусією, тощо.

Президент Венесуели Ніколас Мадуро підтвердив зовнішньополітичний курс країни на стратегічний альянс з Росією. Пріоритетною областю відносин між державами залишається військово-технічне співробітництво. Також намічені спільні розробки і співпраця у таких сферах, як культура, освіта, економіка та енергетика [1, с. 75].

Під час візиту до Білорусі сторони обговорили весь спектр білорусько-венесуельських відносин, включаючи торговельно-економічне та політичне співробітництво, детально зупинилися на реалізації спільних проєктів і перспективних напрямках взаємодії в різних сферах. Президенти підтвердили готовність реалізовувати усі раніше намічені плани у розвитку білорусько-венесуельського співробітництва, основи якого були закладені за часів президентства у Венесуелі Уго Чавеса [2].

Що стосується відносин з країнами Європи, то діяльність Мадуро в цьому напрямку є активною. На початку свого президентського строку, він здійснив турне по декількох європейських державах. Своє турне Ніколас Мадуро почав з Ватикану, де зустрівся з папою римським Франциском. Президент запропонував Ватикану створити "соціальний альянс" для боротьби з бідністю, що свідчить про намір підтримувати рівні відносини з папським престолом.

Після відвідин Ватикану венесуельський лідер зайнявся диверсифікацією економічних відносин з іншими країнами Європи. Він вирушив до Португалії - країни, яку вважають стратегічним союзником Венесуели в Європі. У ході цього візиту було підписано 14 великих угод у торговельно-економічній сфері.

Економічні питання були і в центрі переговорів Ніколаса Мадуро і з президентом Франції Франсуа Олландом. Лідери двох країн проголосили, що відносини між Парижем і Каракасом можуть стати мотором для розвитку зв'язків між ЄС і Латинською Америкою [5]. Отже, Венесуела прагне зміцнити усі існуючі раніше зв'язки для становлення себе повноправним гравцем на міжнародній арені.

Що стосується проблем міжнародної безпеки, то Каракас виступає за відмову від застосування сили у вирішенні міжнародних суперечок і конфліктів, за непорушність принципів національного суверенітету та територіальної цілісності. Венесуела, беручи активну участь у діяльності ООН та її спеціалізованих установ, виступає за підвищення ролі ООН як універсального інструменту підтримки миру і стратегічної стабільності, докорінну перебудову Організації, розширення повноважень Генеральної Асамблеї, але проти збереження інституту вето в Раді Безпеки ООН [7]. Варто зазначити, що Генеральною Асамблеєю ООН було обрано Венесуелу у якості непостійного члена Ради Безпеки ООН на 2015-2016 роки.

Щодо української кризи керівництво Венесуели визнало приєднання Криму до Російської Федерації та зазначило свою підтримку політиці Росії у регіоні. Ніколас Мадуро також схвалив рішення російської влади про початок операції у Сирії.

Таким чином, зовнішня політика Венесуели за період президентства Ніколаса Мадуро є багато в чому схожа на той курс, який проводився за президентства Уго Чавеса. Однак неможливо не відзначити зміни, які були внесені новим президентом у зовнішньополітичний курс країни внаслідок тих факторів, які були зазначені вище.

Акцент у зовнішньополітичній доктрині нового президента Венесуели Ніколаса Мадуро робиться на зміцненні співпраці з Росією і Китаєм, зменшенні залежності від США і становленні Венесуели як регіонального лідера за рахунок лідерства в інтеграційних об'єднаннях і організаціях континенту.

Важливо відзначити, що новим для курсу президента Мадуро стала спроба налагодження діалогу зі США, проте вона не увінчалася успіхом. З літа 2013 року Ніколас Мадуро продовжив проведення політики визнання Штатів головними противниками розвитку Венесуели. Новий президент висловлюється за те, що США загалом намагаються проводити експансіоністську політику у Латинській Америці.

Уряд Ніколаса Мадуро інтенсифікував політику регіональної інтеграції, особливо в економічній сфері. Реалізацією цього пріоритету стало створення зони вільної торгівлі в рамках Petrocaribe і пропозиція про створення альянсу МЕРКОСУР - АЛБА - Petrocaribe.

На сьогоднішній день зовнішньополітичний курс Венесуели в цілому переслідує мету безпосередньої участі країни у вирішенні актуальних світових проблем, досягнення достатнього ступеня незалежності від США в міжнародних справах, підвищення ролі держави в міжамериканській і світовій політиці.

Тим не менш, подальша практична реалізація зовнішньополітичного курсу Ніколаса Мадуро багато в чому залежить від внутрішньополітичної та економічної ситуації у країні, адже перед венесуельською владою стоїть низка невирішених питань, які впливають на розвиток держави та позицію і силу голосу Венесуели на міжнародній арені.

Список використаної літератури

1. Дабагян Э. Венесуэла после Уго Чавеса / Э. Дабагян // Мировая экономика и международные отношения. – 2014. – № 7. – С. 67 – 77 ; Dabagyan E. Venezuela после Ugo Chavesa / E. Dabagyan // Мировая экономика и международные отношения. – 2014. – № 7. – С. 67 – 77
2. Ивановский З. В. Внешняя и внутренняя политика Венесуэлы в условиях кризиса [Электронный ресурс] / З. В. Ивановский // Латиноамериканский исторический альманах. — 2014. — № 14. — С. 219 – 245. — Режим доступа : <http://www.igh.ru/books/almanah/14/ivanovskii.pdf> ; Ivanovskiy Z. V. Vneshnyaya i vnutrennyaya politika Venesuely v usloviyakh krizisa [Elektronnyy resurs] / Z. V. Ivanovskiy // Latinoamerikanskiy istoricheskiy almanakh. — 2014. — № 14. — S. 219 – 245. — Rezhim dostupa : <http://www.igh.ru/books/almanah/14/ivanovskii.pdf>
3. Карякин А. Венесуэла после Чавеса [Электронный ресурс] / А. Карякин. — Режим доступа : <http://www.rodon.org/polit-130401105349> ; Karyakin A. Venezuela после Chavesa [Elektronnyy resurs] / A. Karyakin. — Rezhim dostupa : <http://www.rodon.org/polit-130401105349>
4. Строганова Е. Д. Латинская Америка в начале XXI века: выбор альтернативного пути развития [Электронный ресурс] / Е. Д. Строганова // Новый хронограф. — 2012. — С. 253 – 290. — Режим доступа : <http://all-politologija.ru/knigi/cennostnye-orientiry-i-priority-v-transformiruyushhemsya-mire/latinskaya-amerika-v-nachale-xxi-veka-vibor-alternativnogo-puti-razvitiya> ; Stroganova Ye. D. Latinskaya Amerika v nachale XXI veka: vybor alternativnogo puti razvitiya [Elektronnyy resurs] / Ye. D. Stroganova // Novyy khronograf. — 2012. — S. 253 – 290. — Rezhim dostupa : <http://all-politologija.ru/knigi/cennostnye-orientiry-i-priority-v-transformiruyushhemsya-mire/latinskaya-amerika-v-nachale-xxi-veka-vibor-alternativnogo-puti-razvitiya>
5. Тарасенко П. Венесуэла диверсифицирует отношения [Электронный ресурс] / П. Тарасенко. — Режим доступа : <http://www.kommersant.ru/doc/2216327> ; Tarasenko P. Venezuela diversifitsiruet otnosheniya [Elektronnyy resurs] / P. Tarasenko. — Rezhim dostupa : <http://www.kommersant.ru/doc/2216327>

6. Яковлев П. П. Геополитические сдвиги в Латинской Америке [Электронный ресурс] / П. П. Яковлев // Перспективы. — Режим доступа : http://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/geopoliticheskije_sdvigi_v_latinskoj_amerike_2013-05-03.htm ; Yakovlev P. P. Geopoliticheskie sdvigi v Latinskoy Amerike [Elektronnyy resurs] / P. P. Yakovlev // Perspektivy. — Rezhim dostupa : http://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/geopoliticheskije_sdvigi_v_latinskoj_amerike_2013-05-03.htm

7. Marthoz J.-P. Venezuela's foreign policy: a mirage based on a curse [Electronic resource] / J.-P. Marthoz // Norwegian Peacebuilding Resource Centre. — 2014. — Mode of access : http://www.peacebuilding.no/var/ezflow_site/storage/original/application/5ac5220191adf69475fb57f9e303479c.pdf.

8. Herrera-Vaillant A. Venezuelan President Nicolás Maduro Snubs Washington For Beijing [Electronic resource] / A. Herrera-Vaillant. — Mode of access : <http://latino.foxnews.com/latino/opinion/2013/09/24/venezuelan-president-nicolas-maduro-snubs-washington-for-beijing/>.

9. Ramonet I. Interview: Venezuelan President Nicolas Maduro Talks to Le Monde Diplomatique [Electronic resource] / I. Ramonet. — Mode of access : <http://venezuelanalysis.com/analysis/10007>.

10. Venezuela facts and figures [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.opec.org/opec_web/en/about_us/171.htm.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2015 р.

N. Gavrilova, I. Kokurina

THE FOREIGN POLICY DURING NICOLAS MADURO'S PRESIDENCY

The article focuses on the transformation of Venezuela's foreign policy after the death of Hugo Chavez. In 2013 Nicolas Maduro was elected as the new president of the country and his course became hereditary in many ways.

The new president's foreign policy doctrine was influenced by a number of factors. The difficult economic and political situation, the instability of the oil market forced the new president to make some adjustments in the further implementation of the foreign policy of the country. Nicolas Maduro had to choose such a model of development which would ensure legitimacy of the regime and the legitimate transfer of power. The main task of the new president was to maintain and strengthen the influence of Venezuela as a regional leader and a global player.

Venezuela's foreign policy is implemented in two directions: through direct bilateral relations between Venezuela and other countries and through cooperation in international organizations and associations. The thesis of the multipolarity of the world was confirmed after the change of power in Venezuela.

The article describes the main directions of foreign policy of Venezuela. They include the regional integration, the strategic partnership with China, the development of relations with the leading countries of the world, the extension of relations with the European Union, the attempt to normalize relations with the USA as equal partners.

The oil factor continues to play a primary role for Venezuela in the implementation of foreign policy. The oil sector is the focus of Venezuela's economy because it accounts for over three quarters of total income from export.

The goal of energy policy of new president was the preservation of significant volumes of oil supplies to the United States and the increase of export volumes to other markets such as China, India, etc.

Venezuela's foreign policy in general pursues the goal of the direct participation in solving urgent global problems, achieving a sufficient degree of independence from the USA in international affairs, increasing the state's role in the Inter-American and world policy.

Particular emphasis is given to the changes that have taken place in the foreign policy of the state in 2013. Nevertheless principles, priorities and mechanisms of implementation of foreign policy have remained unchanged since Hugo Chavez's presidency.

Key words: Latin America, Venezuela, foreign policy, Nicolas Maduro, transformation.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Пономарьова І.С., д.і.н, проф.; Пахоменко С.П., к.і.н, доц.

УДК 323.1:323.173:323.15:355.01(477+470+571)

Н.В. Горло

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОГО ІРЕДЕНТИЗМУ ДЖ.К. ДЖЕНКІНСА

Проаналізовано причини військового протистояння між Україною і Росією через призму теорії, запропонованої американським науковцем Дж.К. Дженкінсом. З'ясовано, що післяреволюційна ситуація сприяє посиленню націоналістичних настроїв і цим самим обумовлює актуалізацію іредентистського питання у міждержавних відносинах. Досліджено вплив післяреволюційної ситуації в Україні у 2014 році на активізацію загарбницьких прагнень Російської Федерації, які здійснюються під іредентистськими гаслами «захисту співвітчизників за кордоном». Акцентовано увагу на визначенні характеру військового протистояння між Україною і Росією.

Ключові слова: іредентизм, післяреволюційна війна, теорія Дж.К. Дженкінса, сепаратизм, націоналізм, Україна, Російська Федерація.

Модернізація політичної системи України, яка обумовлена вибором європейського вектору розвитку, необхідність вирішення великого комплексу назрілих внутрішньополітичних проблем, захист територіальної цілісності держави в умовах зовнішніх загроз – ці та інші чинники ставлять перед вітчизняною політичною наукою нові завдання, які полягають як у глибокому теоретичному пізнанні сутності політичних явищ і процесів, так і у посиленні її прикладної спрямованості. В центрі уваги політиків, науковців, пересічних громадян закономірно перебувають проблема анексованого Криму і ситуація на Сході України, спровоковані сепаратистськими настроями регіональних політиків. Одним з важливих питань є аналіз чинників, які призвели до трансформації внутрішньополітичного конфлікту у міждержавне протистояння України і Росії і переходу конфлікту до вищої стадії – війни.

Проблеми анексії Криму і військового протистояння на Сході України стали предметом аналізу багатьох вітчизняних науковців, серед яких С. Асланов, В. Глазунов, В. Гулай, В. Левицький, О. Ревуцька та інші дослідники. Питання витоків кримського і донбаського сепаратизму знайшли відображення в аналітичних доповідях Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса [1] і аналітичних записках Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України [2]. У лютому 2015 р. у спецвипуску аналітично-інформаційного журналу «Схід» була надрукована низка статей, присвячених аналізу причин кризової ситуації на Донбасі, яка призвела до збройного конфлікту. В контексті даного дослідження привертає увагу стаття Р. Додонова, у якій автор осмислює природу подій на Сході України через

проведення категоріального аналізу проблеми [3]. Численні публікації засвідчують, що політична наука в Україні пододала вади, притаманні їй у перші часи існування – описовий характер досліджень, вузький методологічний інструментарій.

Однак, на нашу думку, недостатньо дослідженою залишається іредентистська складова сепаратизму, адже не тільки кримський, але й донбаський варіант сепаратизму має іредентистське спрямування, ініційоване російськими і проросійськими в Україні силами. У класичному варіанті іредентизм як політичне явище, що сформувалося у XIX ст., полягає у прагненні держави або інших суб'єктів політики (політичних партій, громадських організацій, політичних рухів) об'єднати групи народу, розділеного державними кордонами, в одному етнополітичному організмі. Історія розвитку цього явища демонструє, що ініціатором об'єднання може бути не тільки держава-іредентист, але й етнічна меншість, яка прагне приєднатися до сусідньої держави на підставах мовної, етнічної чи релігійної спільності. Авторами ґрунтовних праць, присвячених проблемі іредентизму, є зарубіжні науковці Т. Амброзіо, Дж. Гоксек, Д. Горовіц, Д. Ландау, М. Сайдман, Н. Чейзен, Д. Ягсиоглу та ін. Закордонні дослідники розробляють теорії, які відображають закономірні зв'язки і властивості політичних явищ та процесів і можуть виступати в якості методологічного інструментарію дослідження. Такою є теорія післяреволюційного іредентизму американського науковця Дж.К. Дженкінса. Метою даної статті є аналіз причин військового протистояння між Україною і Росією через призму теоретичної конструкції, запропонованої цим науковцем.

Джентрі Кіп Дженкінс, представник авторитетної чиказької школи політичної науки, розробив теорію післяреволюційного іредентизму. У праці «Післяреволюційна війна: продукт іредентизму» [4] він розвиває ідею, за якою війна є закономірним наслідком післяреволюційної ситуації у тому випадку, якщо між сусідніми державами існують територіальні суперечки, у тому числі з приводу контролю над територією. Науковець дає власне розуміння іредентизму як утвердження території за межами свого справжнього кордону на основі культурних, історичних і етнічних зв'язків, зауважуючи: «іредентизм є крайнім проявом націоналізму, який, природньо, створює конфлікт з іншою державою. Це тому, що іредентизм представляє собою визнану невідповідність між «нацією» і «державою», в якій існують території (чи народи) за межами держави, які, як вважається, справедливо відносяться до нації. Іредентизм надалі прагне виправити ці розбіжності шляхом розширення кордонів держави у відповідності до заявлених кордонів нації» [4]. За Дж.К. Дженкінсом, суперечки між сусідніми державами з приводу контролю над територією можуть існувати й до революції, але тільки післяреволюційна ситуація перетворює їх на відкрите протистояння. Важливою умовою є дійсність територіальних посягань, тобто територія повинна мати історичну, етнічну або культурну близькість до певного народу. Дж.К. Дженкінс визнає, що ініціатором іредентистських вимог може бути як революційна держава, так і сусідня, яка скористалася нестабільною післяреволюційною ситуацією. Якщо іредентистські претензії ініціюються революційною державою, то, на думку науковця, вони стають інструментом легітимації нової влади.

Дана теорія цілком відповідає критеріям науковості, а саме: не суперечить фактам, може бути перевірена на дослідному матеріалі, характеризується логічною простотою і має широку сферу застосування. Сучасна політична наука визнає, що природа іредентизму безпосередньо пов'язана з фактом розділеності народів, і, відповідно, територій їх проживання, що є цілком об'єктивним явищем у сучасному світі. За висловом А. Семченкова і Р. Бараш, «рідкістю уявляється повна відповідність адміністративних і державних кордонів етнокультурним ареалам» [5, с. 136]. Гармонійне співіснування багатьох етнічних груп в поліетнічній державі можливе завдяки

проведенню ефективної етнополітики, але факт розділеності часто стає розмінною монетою у процесі реалізації державами загарбницьких цілей. У цьому випадку фактично досягається мета прирощення території, але це завуальовується лозунгами про добробут етнічно спорідненого населення у сусідніх державах. Дійсно, експансіоністські наміри жодна держава не буде відкрито декларувати, саме тому доцільно навести думку зарубіжного дослідника Д. Ягсиоглу, який назвав дві причини, на яких базується іредентизм: 1) привід розширитися, щоб максимізувати владу і багатство – тобто експансіонізм; 2) близькість до рідних і близьких, неприязнь, страх, зневага до інших [6]. Як вважає Д. Ягсиоглу, ці два явища мають одне психологічне коріння і тісно пов'язані між собою.

На нашу думку, теорія іредентизму Дж.К. Дженкінса досить добре верифікується українськими реаліями. Наприкінці 2013 – початку 2014 рр. в Україні відбулася Революція гідності, яка призвела до падіння кланово-олігархічного режиму В. Януковича. Революція стала важливим кроком у формуванні громадянського суспільства в Україні, сприяла посиленню колективної солідарності. Проте одразу ж посилюлися сепаратистські рухи у Криму і на Донбасі, які розвивалися за російським сценарієм. Ці регіони тривалий час перебували в полі зору російських політиків, оскільки розглядалися як частини «русского мира», які в результаті «історичної несправедливості» стали частинами України. Шляхом інформаційного впливу на населення цих регіонів у їх жителів поступово формували прагнення до «возз'єднання з історичною батьківщиною». Що ж до представленості в Україні груп розділеного народу, про кількісне переважаання росіян можна говорити тільки стосовно Криму, хоч і тут частка росіян серед всіх жителів республіки знизилася з 65,6% у 1989 році до 58,3% у 2001 році [7], а на Донбасі частка росіян в етнічному складі населення регіону становила 38,1% у 2001 році [8, с. 97].

Ще в період революційних подій вище державне керівництво Російської Федерації використало складну політичну ситуацію в Україні з метою підготовки анексії Криму. За підтримки російської влади і під контролем російських військових 16 березня 2014 року у Криму було проведено так званий «референдум» щодо статусу Автономної Республіки Крим, наслідком чого стало незаконне приєднання цього регіону до складу Росії. На засіданнях Державної Думи Російської Федерації, де розглядалися результати кримського «референдуму», депутати висловлювали захоплення з приводу приєднання Криму, використовуючи яскраву іредентистську лексику, на зразок «це день початку зібрання земель руських! Це день возз'єднання розділеного народу!» (С. Миронов, фракція «Справедлива Росія»), «відновлена історична справедливість» (Л. Слуцький, ЛДПР), «ми своїх не зраджуємо, ми ніколи не зрадімо російськомовних громадян, всіх громадян, які проживають на території Криму і які прийняли рішення навіки бути з Росією» (М. Маркелов, фракція «Єдина Росія») [9]. Одночасно активізувалися сепаратисти на Донбасі, що призвело до утворення терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР», які вже тривалий час отримують значну підтримку у військовій силі і озброєнні з боку російської влади. Але якщо у кримському варіанті сепаратизму іредентистська мета була очевидною, то для донбаських сепаратистів вона досить невизначена, є скоріше віддаленою й нечіткою перспективою. У приєднанні цього регіону до складу Російської Федерації, схоже, не зацікавлений вищий російський політикум. На думку І. Пономарьова, для керівництва Російської Федерації квазідержавні структури є приводом для впливу на ситуацію в Україні, оскільки Росія зацікавлена у нестабільності на Сході України, яка буде позначатися на економічній і політичній ситуації в країні і рано чи пізно призведе до зміни влади в Києві [10].

Доцільно розглянути положення теорії Дж.К. Дженкінса щодо стану революційної держави і сусідньої держави-іредентиста. Дослідник вважає, що революція посилює

національну ідентичність, адже лідери проголошують національні ідеали як засіб підтримання єдності. Дійсно, в Україні в період Революції гідності спостерігалось зростання національної свідомості. За теорією Дж.К. Дженкінса, по завершенню революції в революційній коаліції починається боротьба між представниками різних сил, які використовують іредентистські лозунги для легітимації своєї влади. Іредентистська риторика дозволяє політикам відволікти увагу від внутрішніх проблем, підняти свій престиж і законно подавити внутрішніх опонентів. Слід враховувати, що кожна політична теорія пропонує ідеальну, «чисту» модель політичного явища чи процесу, яка уособлює в собі всі сторони досліджуваного явища. А це означає, що окремі її положення будуть неприйнятними в контексті конкретної ситуації. Очевидно, що українських реалій не стосується визначене Дж.К. Дженкінсом ініціювання політиками революційної держави іредентистських вимог як засобу відвертання уваги людей від нагальних проблем, тому що Україна поважає непорушність кордонів інших держав і дотримується норм міжнародного права у цьому питанні. Натомість в Україні відцентрові тенденції донбаських сепаратистів і зовнішня агресія закономірно обумовили появу «захисного іредентизму», тобто прагнення української влади захистити територіальну цілісність держави. Це завдання досягається як шляхом проведення збройної боротьби з сепаратистами в ході антитерористичної операції, так і іншими заходами. Зокрема, децентралізація як реформа системи організації влади на місцях є частиною мирного плану Президента України щодо врегулювання ситуації на Донбасі. За словами П. Порошенка, «зміни до Конституції означають не втрату територій, а навпаки – дають шанс і перспективу політико-дипломатичним шляхом врегулювати, забезпечити та повернути під суверенітет України окуповані території» [11]. Конституційними змінами передбачено відміну спеціального статусу для окремих міст, щоб, за висловом П. Порошенка, «не було навіть щонайменшої юридичної зачіпки для «параду суверенітетів»», та запровадження специфічного порядку здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей.

З іншого боку, революції можуть сприйматися як загрози суспільно-політичному ладу в сусідніх державах. Крім того, ці держави можуть проявляти піклування про своїх етнічних родичів в революційній державі під приводом того, що складна ситуація загрожує їх фізичній, економічній безпеці і добробуту, особливо якщо етнічні меншини дійсно позбавлені доступу до політичної влади. Як зауважує Дж.К. Дженкінс, «ці етнічні родичі, скоріш за все, будуть знаходитися на територіях, які раніше або в теперішній час оспороюються» [4]. У цих державах розвивається націоналізм, який і посилює увагу до етнічно спорідненого населення. Дією держави-іредентиста є приєднання області, населеної етнічними родичами (або на основі іншої історичної вимоги), як основний спосіб забезпечення їхньої безпеки, а також як досягнення територіального завоювання. Теорію Дж.К. Дженкінса підтверджує той факт, що у Росії за два останні десятиліття значно посилілися націоналістичні настрої, адже націоналізм став практично державною ідеологією. Націоналістичні нотки проявляються навіть у програмах політичних партій ліберального (принаймні, за назвою) спрямування. Наприклад, у Практичній програмі Ліберально-демократичної партії Росії (2011 р.) зазначається, що «росіяни – найбільш багаточисельний розділений народ. Зараз необхідна ідеологія повернення Росії її історичних територій, на які у російського народу мається історичне і моральне право» [12]. Фактично ці слова є відображенням концепції «руського мира» як основоположної для зовнішньої політики Росії. За своєю суттю концепція «руського мира» є неоімперською ідеєю, оскільки має виразні ознаки «збирання імперії». На думку О. Шевченка, діючий режим Росії є типовим фундаменталістським проектом [13, с. 62]. Дослідник послідовно розкрив його основні ознаки, серед яких відкидання ліберальних цінностей матеріального добробуту і демократії як політичного аналога цієї цінності,

послідовне антизахідництво, велика роль релігії в ідеологічному базисі російського фундаменталізму, мілітарна ідеологія, глибинні психопатологічні риси. Слушною є його думка про відсутність раціональних складових у цьому фундаменталістському проєкті, адже «його неможливо усвідомити як раціональний «захист інтересів» і тому, за великим рахунком, він має не стільки геополітичний, скільки містичний характер» [13, с. 67].

Зовнішня політика Росії, в основі якої лежить ідея «русского мира», набула імперського характеру і фактично спрямована на реконструкцію образу могутньої держави, якою була Російська імперія, а згодом – СРСР. Великодержавницька ідея може формуватися у тих суспільствах, які ностальгують за періодом «Великої держави» як епохою найбільшого розквіту, і стати підґрунтям політики іредентизму. Існують ідеї «Великої Сербії», «Великої Румунії», «Великої Албанії», «Великої Греції», інша справа, що вони на даному етапі є лише проєктами, відображеними у програмах радикально налаштованих партій, хоч і знаходять прихильність частини населення. В Росії ж ця ідея мотивує загарбницьку зовнішню політику стосовно українських територій, але завуальовується намірами захисту співвітчизників за кордоном.

У теорії Дж.К. Дженкінса акцентована увага на війні як результаті післяреволюційної ситуації, в якій іредентистське питання починає відігравати ключову роль. Ця теза співзвучна з думкою Д. Ягсиоглу, який стверджує, що іредентизм призводить до насилля, а іредентистські конфлікти дуже жорстокі і можуть переростати у війну [6]. За твердженням Дж.К. Дженкінса, будь-які переговори про належність частини території є безуспішними, тому що територія для обох держав визнається суспільно-сакральним простором, який вважається неподільним. Територія є однією з базових ознак держави, а контроль над територією – ознакою її впливовості і сили, тож під право на володіння територією підводиться серйозне обґрунтування, а будь-які спроби посягань на територію жорстко придушуються. З цього приводу автор пише: «таким чином, націоналістична риторика революційної і сусідньої держави створює таку ситуацію, у якій держави не будуть поступатися у територіальних претензіях. Тоді настає війна» [4].

Така логіка розвитку ситуації мала місце й в Україні. Донбаський сепаратизм призвів до збройного конфлікту на Сході України. З метою захисту територіальної цілісності держави у квітні 2014 року українська влада проголосила початок антитерористичної операції на Сході України, присутність у якому російського чинника очевидна. Однак у буденній свідомості українців події у даному регіоні вже давно тлумачаться як війна з її невід'ємними атрибутами – втратами людських життів, руйнуванням інфраструктури регіону, житлових і промислових будівель. Однак, на думку Р. Додонова, деякі моменти перешкоджають використанню поняття «війна» для позначення подій в Україні, зокрема, відсутність офіційного проголошення війни, продовження дипломатичних відносин, торгівля між двома країнами, вільне пересування людей, відсутність воєнного стану та інші. Як зауважує науковець, «специфіка східноукраїнських подій... полягає в тому, що зовнішні чинники тут накладаються на внутрішні, що зумовлює пошук такої категорії, яка була б достатньо широкою за обсягом і змістом, щоб виступати родовим поняттям по відношенню до війни, кризи й агресії. Такою є категорія «конфлікт» [3, с. 110]. Погоджуємося з автором у тому, що поняття «конфлікт» є найбільш містким, оскільки засвідчує наявність гострих протиріч на багатьох рівнях – внутрішньодержавному, міждержавному і навіть цивілізаційному. У той же час, на нашу думку, тлумачення подій на Сході України як війни також цілком виправдане, оскільки наявні всі ознаки сучасних гібридних війн: використання як контактних способів ведення війни, так і потужного інформаційного впливу.

Отже, наведені факти підтверджують достовірність положень теорії післяреволюційного іредентизму Дж.К. Дженкінса, адже засвідчують вплив

післяреволюційної ситуації в Україні у 2014 році на активізацію загарбницьких прагнень сусідньої Російської Федерації, які здійснюються під іредентистськими гаслами захисту співвітчизників, і на появу у відповідь «захисного іредентизму» з боку України. Однак, на нашу думку, жодна наукова теорія не може претендувати на вичерпне тлумачення сутності того чи іншого політичного явища чи процесу. Саме тому військове протистояння між Україною і Росією не є безпосереднім результатом післяреволюційної ситуації в Україні. Фактично конфлікт між двома державами був невідворотним і неминучим, тому що глибокі протиріччя між ними щодо шляхів розвитку назрівали вже досить давно, а складна внутрішньополітична ситуація в Україні лише виступила каталізатором відкритого зіткнення інтересів.

І хоч не всі аспекти теорії Дж.К. Дженкінса можна безпосередньо застосувати для аналізу політичної ситуації в Україні, все ж дана концепція дозволяє інтерпретувати факти, що розкриваються, під певним кутом зору, запропонованим автором теорії, а це дозволяє глибше розуміти політичну ситуацію, зокрема, мотиви її учасників та характер чинників, які впливають на ситуацію. Саме тому теорія Дж.К. Дженкінса може, без сумніву, виконувати прикладну і прогностичну функції у дослідженні інших міждержавних конфліктів, у яких вагому роль відіграє іредентистське питання. Сподіваємося, що розширення методологічного інструментарію вітчизняних досліджень і розробка нових теорій, здатних виконувати методологічну функцію, допоможе вивести українську політичну науку на вищий рівень розвитку і забезпечить їй авторитетне становище серед інших національних шкіл політичної науки.

Список використаної літератури

1. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях : аналітична доповідь / за ред. С. Ю. Римаренка. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 188 с. ; *Politychni tekhnolohii rehuliuвання mizhetnichnoi ta mizhkonfesiinoi vzaiemodii u novitnikh ukrainskykh realiakh : analitychna dopovid / za red. S. Yu. Rymarenka. – Kyiv : IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. – 188 s.*
2. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні : аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/> ; *Potentsialni zahrozy rehionalnoho separatyizmu v Ukraini : analitychna zapyska [Elektronnyi resurs] / Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen pry Prezidentovi Ukrainy. – Rezhym dostupu : http://www.niss.gov.ua/articles/1478/*
3. Додонов Р. Криза, війна чи конфлікт – як коректно називати події на Сході України? / Р. Додонов // Схід. – 2015. – № 2. – С. 107-112 ; *Dodonov R. Kryza, viina chy konflikt – yak korektno nazyvaty podii na Skhodi Ukrainy? / R. Dodonov // Skhid. – 2015. – № 2. – S. 107-112*
4. Jenkins G. K. Post-Revolution War : A Product of Irredentism [Electronic resource] / G. K. Jenkins. – Regime to access : http://d3qi0qp55mx5f5.cloudfront.net/cpost/i/docs/Jenkins__Gentry_Workshop_Paper.pdf.
5. Семченков А. С. Проблема разделенных народов в контексте трансформации мирового политического пространства / А. С. Семченков, Р. Э. Бараш // Политическая наука. – 2009. – №1. – С. 137-167 ; *Semchenkov A. S. Problema razdelennykh narodov v kontekste transformatsii mirovogo politicheskogo prostranstva / A. S. Semchenkov, R. E. Barash // Politicheskaya nauka. – 2009. – №1. – S. 137-167*
6. Yagcioglu D. Irredentism: An Inevitable Tendency of Ethnic Nationalism [Electronic resource] / D. Yagcioglu. – Regime to access : http://www.academia.edu/1029408/Irredentism_An_Inevitable_Tendency_of_Ethnic_Nationalism

7. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> ; Pro killist ta sklad naseleennia Ukrainy za pidsumkamy Vseukrainskoho perepysu naseleennia 2001 roku [Elektronnyi resurs] / Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy. – Rezhym dostupu : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

8. Скляр В. Зміни чисельності та етнічного складу населення Донбасу: Донецької та Луганської областей (за матеріалами переписів 1959, 1989, 2001 років) / В. Скляр // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – Вип. 18. – С. 94-100 ; Skliar V. Zminy chyselnosti ta etnichnoho skladu naseleennia Donbasu: Donetskoї ta Luhanskoї oblasti (za materialamy perepysiv 1959, 1989, 2001 rokiv) / V. Skliar // Etnichna istoriia narodiv Yevropy. – 2005. – Vyp. 18. – S. 94-100.

9. Стенограмма заседания 18 марта 2014 г. [Электронный ресурс] / Государственная Дума РФ. – Режим доступа : www.duma.gov.ru/systems/law/?name=крым&sort=last_event_date_asc ; Stenogramma zasedaniya 18 marta 2014 g. [Elektronnyy resurs] / Gosudarstvennaya Duma RF. – Rezhim dostupa : www.duma.gov.ru/systems/law/?name=krym&sort=last_event_date_asc

10. Дехтяренко А. Депутат Госдумы Пономарев о целях войны на Донбассе и о том, как Путина лишат власти [Электронный ресурс] : Интервью, 10 мая 2015 / А. Дехтяренко // Апостроф. – Режим доступа : <http://apostrophe.com.ua/article/politics/2015-05-10/deputat-gosdumyi-ponomarev-voynou-na-donbasse-putin-reshaet-dve-zadachi/1689> ; Dekhtyarenko A. Deputat Gosdumy Ponomarev o tselyakh voyny na Donbasse i o tom, kak Putina lishat vlasti [Elektronnyy resurs] : Intervyu, 10 maya 2015 / A. Dekhtyarenko // Apostrof. – Rezhim dostupa : <http://apostrophe.com.ua/article/politics/2015-05-10/deputat-gosdumyi-ponomarev-voynou-na-donbasse-putin-reshaet-dve-zadachi/1689>

11. Звернення Президента щодо голосування у Верховній Раді змін до Конституції України. 31 Серпня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-shodo-golosuvannya-u-verhovnij-radi-zm-35891> ; Zvernennia Prezydenta shchodo holosuvannia u Verkhovnij Radi zmin do Konstytutsii Ukrainy. 31 Serpnia 2015 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-shodo-golosuvannya-u-verhovnij-radi-zm-35891>

12. Практическая программа ЛДПР (2011 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ldpr.ru/Program_LDPR/A_practical_program_for_the_Liberal_Democratic_Party/ ; Prakticheskaya programma LDPR (2011 g.) [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://ldpr.ru/Program_LDPR/A_practical_program_for_the_Liberal_Democratic_Party/.

13. Шевченко О. Фундаменталістські аспекти російського проекту та місце в ньому України / О. Шевченко // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С. 61-70 ; Shevchenko O. Fundamentalistski aspekty rosiiskoho proektu ta mistse v nomu Ukrainy / O. Shevchenko // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy im. I. F. Kurasa. – 2014. – Vyp. 3. – S. 61-70.

Стаття надійшла до редакції 02.11.2015 р.

N. Gorlo

POLITICAL SITUATION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF POST-REVOLUTION IRREDENTISM THEORY BY G. K. JENKINS

The problems of the annexation of Crimea, military confrontation in the Eastern Ukraine, tension between Ukraine and Russia are the subject of many scientists' analysis, though the irredentist factor of this situation remains underinvestigated. The aim of the study is to determine the causes of military confrontation between Ukraine and Russia from the

perspective of post-revolution irredentism theory by G. K. Jenkins. In his work «Post-Revolution War: A Product of Irredentism» the scientist states that a war is a natural consequence of the post-revolutionary situation if two neighboring states have territorial disputes. Revolution encourages formation or extension of irredentist claims that can be raised by a revolutionary state or by the neighboring state.

The fundamental principles of the theory are verified by Ukrainian realities. At the end of 2013 – beginning of 2014 the Revolution of Dignity took place in Ukraine, which led to the overthrow of the clannish system and oligarchic regime. The growth of national consciousness of the majority of the Ukrainian was the result of the revolution. Immediately Ukraine faced separatism in Crimea and Donbas, which was conducted under the Russian scenario. In terms of post-revolutionary situation the government of the Russian Federation claimed interest in the welfare of ethnic Russians in Ukraine. In 2014 the Russian Federation completed the annexation of Crimea. The realization of the irredentist course in foreign policy of Russia was possible due to the growth of nationalism and the existence of the idea of the «Russian World».

Ukraine respects the inviolability of the borders of other countries and do not initiate irredentist policy. The new Ukrainian government protects the territorial integrity of the state and conducts the «Anti-Terrorist Operation» in the East. Russia supports terrorist movements: the «Donetsk People's Republic» and the «Lugansk People's Republic». De facto there is a hybrid war between Ukraine and Russia in the form of combination of war and information confrontation.

Represented data show the impact of the post-revolutionary situation in Ukraine in 2014 on the activating of expansionist aspirations of the Russian Federation, war situation between Ukraine and Russia. Notwithstanding this military confrontation is not a direct result of the post-revolutionary situation in Ukraine. In fact, conflict between two states was inevitable because of the protracted contradictions between countries. The complex political situation in Ukraine became a catalyst for the clash of interests.

Key words: *irredentism, post-revolution war, G. K. Jenkins' theory, separatism, nationalism, Ukraine, the Russian Federation.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Константинова Ю.В., к.і.н., доц.*

УДК 327.82

А.М. Дем'янчук

ПОСИЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДИПЛОМАТІЇ В СИСТЕМІ ООН

У статті розглянуто концепцію превентивної дипломатії Організації Об'єднаних Націй, як однієї з найважливіших форм попередження міжнародних конфліктів. Також були досліджені проблеми її реалізації та шляхи посилення її ефективності.

Ключові слова: *превентивна дипломатія, Організація Об'єднаних Націй, конфлікт, концепція, попередження, безпека.*

На сьогоднішній день проблема війни та миру продовжує відігравати значну роль у глобальній системі міжнародних відносин. Створена в середині минулого сторіччя Організація Об'єднаних Націй і зараз націлена на реалізацію свого головного завдання – запобігання нових військових конфліктів.

Тенденція останніх років свідчить що кількість міжнародних та міждержавних конфліктів істотно зменшилася. В той же час, зростає кількість політичних, етнічних, релігійних суперечностей всередині окремих держав, які часто призводять до військових протистоянь.

Саме запобігання такого роду конфліктам і є головним завданням ООН на сучасному етапі. Слід відзначити, що в умовах зростання напруги в значній кількості країн, в тому числі, і в Україні, превентивна дипломатія є одним із небагатьох варіантів збереження миру, яка є у арсеналі міжнародного співтовариства.

Насамперед, вищезгадана концепція передбачає залучення комплексу політичних та дипломатичних заходів для подолання конфлікту ще на етапі його зародження. Ідейним послідовником превентивної дипломатії на сучасному етапі є Генсек ООН Пан Гі Мун. В одній зі своїх промов, він відзначав, що її реалізація є однією з головних функцій Організації Об'єднаних Націй сьогодні, оскільки це сприяє не тільки вирішенню, а перш за все, попередженню конфліктів.

Отже тема, обрана для дослідження є актуальною.

Метою даної роботи є дослідження концепції превентивної дипломатії, як ключового механізму Організації Об'єднаних Націй щодо запобігання переростання етнічних, ідеологічних, релігійних, політичних суперечок всередині окремих країн у військове протистояння.

Дана проблематика не отримала належного висвітлення в історіографії. Серед робіт, в яких хоча б поверхово розглядається ця питання, необхідно звернути увагу на дослідження В. Заємського, М. Лебедевої, З. Бжезинського, М. Лунда, [1; 2; 15; 6].

Слід зазначити, що термін «превентивна дипломатія» походить від англійського «to prevent» – «попереджати». Більшість науковців зазначають, що окремі її форми і використовувались у всі історичні часи.

Сучасне тлумачення концепції превентивної дипломатії було сформовано під час головування в ООН Генерального секретаря Д. Гаммаршельда в 50-х роках. Це було пов'язано з тим, що в умовах холодної війни, механізм забезпечення колективної безпеки було заблоковано. В умовах, коли провідні держави – члени Ради Безпеки, не могли прийти до згоди щодо вирішення конфліктів, почався процес розробки механізмів їх запобігання на початковому етапі.

Наступним поштовхом в процесі зміцнення та підвищення ефективності Організації Об'єднаних Націй в галузі превентивної дипломатії, стала доповідь «Порядок денний для миру» Генсека ООН Б. Бутрос - Галі (1992-1996 рр.) у Раді Безпеки ООН. В ній Генеральний секретар неодноразово звертав увагу міжнародної спільноти на необхідність використання превентивної дипломатії на початковій стадії суперечок, та наполягав на більш широкому застосуванні засобів дипломатії задля ліквідації джерел небезпеки до того, як відбудеться спалах насилля.

Б. Бутрос - Галі трактував термін «превентивна дипломатія», як «дії, спрямовані на попередження виникнення спорів між сторонами, недопущення переростання існуючих спорів у конфлікти й обмеження масштабів конфліктів після їх виникнення» [4].

Також Генсек виклав три основні види діяльності щодо забезпечення миру та безпеки у світі, які є взаємопов'язаними та передбачають превентивні заходи: 1) превентивна дипломатія; 2) миротворчість; 3) підтримання миру.

Під миротворчістю він розумів дії з метою схилити ворогуючі сторони до досягнення згоди, головним чином, за допомогою мирних засобів, передбачених у главі VI ст. 33 Статуту ООН (переговори, посередництво, примирення, обслідування, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів чи угод) [4].

Під підтриманням миру мається на увазі забезпечення присутності ООН у конфліктних зонах світу. Така присутність пов'язується із розгортанням військового чи

поліцейського персоналу та забезпечується за згодою всіх зацікавлених сторін конфлікту [4].

Також Генеральний секретар зазначив, що превентивна дипломатія потребує низки додаткових методів, насамперед це: встановлення довіри; раннє попередження, що базується на зібранні інформації та встановленні фактів неофіційним або офіційним шляхом; превентивне розгортання, а в окремих випадках - утворення демілітаризованих зон [4].

Превентивна дипломатія в рамках Організації Об'єднаних Націй у ХХ столітті мала сформовану теоретичну базу, однак існували проблеми щодо ефективного використання концепції в практичній площині. Зокрема, існувала своєрідна «криза системи раннього попередження конфліктів», яка виникла у зв'язку із несвоєчасною поінформованістю органів ООН, відсутністю прогнозування кризи за рахунок вивчення, узагальнення та надання оцінки інформації. Негативний вплив на використання концепції превентивної дипломатії в ООН мали, по-перше, відсутність необхідної кількості висококваліфікованих кадрів, спроможних мобільно вирішувати питання з високим рівнем ефективності. По-друге, мляві темпи та скорочення фінансового забезпечення призводять до збільшення часу на підготовку місії, таким чином, затягуючи час, який рахується не на дні, а на години, та призводить до ненадійного оснащення персоналу.

Вирішити вищезгадані проблеми намагався «головний реформатор ООН» Кофі Аннан (1997-2006 рр.).

Зокрема, у 1997 році, у своїй першій промові в якості голови ООН, він визначив майбутній вектор своєї політики щодо використання превентивної дипломатії – «перехід від культури реагування до культури запобігання» [5].

У 2006 році Генсек К. Аннан запропонував виділити на превентивну дипломатію 2% з миротворчого бюджету, що незначною мірою вплинуло на вирішення проблеми недофінансування місій і програм.

Також Генеральний секретар розширив межі реалізації «тихої дипломатії» в інших сферах з метою подолання соціально-економічного занепаду в деяких країнах світу, додав до функції превентивної дипломатії гуманітарну допомогу та ядерне роззброєння.

Крім того, К. Аннан вважав, що існує необхідність у реформуванні Департаменту з політичних питань (ДПП) та наданні ДПП додаткових ресурсів з метою удосконалити надання їм посередницьких послуг. Саме Департамент з політичних питань заслуговує особливої уваги, бо ДПП в рамках Секретаріату ООН належить відповідальність за здійснення превентивної дипломатії. Насамперед, до компетенції Департаменту належить політичний аналіз, миротворчість та превентивна дипломатія, допомога в проведенні виборів, попередження та протидія тероризму, інформування Генерального Секретаря щодо конфліктних ситуацій на міжнародній арені, розробка стратегій.

Саме посередництво є одним із найефективніших засобів врегулювання спорів, запобігання та вирішення конфліктів. Таким чином, у межах необхідної перебудови на Всесвітньому саміті 2005 року за підтримки Генеральної Асамблеї ООН в рамках Департаменту з політичних питань було запропоновано створення Групи підтримки посередництва. До компетенції Групи належить надання посередницьких послуг в межах всієї системи Організації Об'єднаних Націй.

Наступним послідовником ідей і досягнень залучення превентивної дипломатії, як головного інструменту у запобіганні збройним конфліктам, став Пан Гі Мун. Підтвердженням тому є його слова про те, що «із варіантів дій, запропонованих Статутом, найефективнішим є посередництво» [7]. Ініціатива Пан Гі Муна щодо удосконалення інструменту попередження конфлікту ґрунтується на висновку, що превентивна дипломатія - це основна функція ООН, оскільки запобігання конфліктам є ключем до виконання статутних обов'язків щодо підтримання миру та безпеки [1, с. 46].

Із призначенням на посаду Генерального Секретаря Пан Гі Муна було задано новий вектор в процесі посилення ролі даної концепції попередження.

На переконання Генсека подальше зміцнення Департаменту з політичних питань принесе неабияку користь, у першу чергу, економічну, оскільки на сьогодні ДПП потребує фінансової та кадрової реорганізації.

Таким чином, у 2008 році за ініціативою Генсека було зміцнено ДПП, що надало змоги більш ефективно відігравати роль превентивної дипломатії в системі ООН. У першу чергу, Департамент зміцнив аналітичний потенціал, компетенцію співробітників у ключових галузях загальносистемного реагування.

Ще одним позитивним кроком вважається створення резервної групи експертів, що здатні протягом 72 годин мобільно надати допомогу в низці питань.

Рада Безпеки ООН та Генасамблея неодноразово зверталися до Генсека з проханням вжити дії з метою зміцнення потенціалу раннього попередження, а також збору та аналізу інформації [10]. У свою чергу, Пан Гі Мун окреслив наступні пропозиції:

- зміцнити потенціал регіональних підрозділів Департаменту з політичних питань (ДПП) задля ефективного моніторингу, аналізу, розробки лінії поведінки і швидкої реалізації заходів;

- зміцнити потенціал ДПП із планування заходів і підтримки посередницьких зусиль за допомогою спеціального підрозділу;

- збільшити фінансування діяльності ДПП;

- створити додаткову кількість посад для співробітників, які б займалися питаннями санкцій, відділу у справах Радбезу ООН [1, с. 50].

Стосовно пункту щодо збільшення фінансування, то у 2014 році доля внесків країн-членів ООН на фінансування превентивної дипломатії склала 19.2 млн. доларів США, що на 20% більше порівняно з минулим роком [3]. Однак зазначене збільшення коштів дедалі є недостатнім для комплексного забезпечення превентивної дипломатії.

Згідно із розрахунками Всесвітнього банку «в середньому громадянська війна дорівнює більш ніж тридцяти рокам росту об'ємам валового внутрішнього продукту середньої розвиненої країни». Кумулятивні витрати, які пов'язані із лютими громадянськими війнами, складають десятки мільярдів доларів США, а процес відновлення до початкового рівня росту в середньому складає чотирнадцять років [15]. Порівняння фінансових витрат на стабілізацію та економічне відновлення країн після військових дій із своєчасним виділенням коштів на фінансування програм щодо попередження конфліктів вкотре доводить неабияку фінансову користь. Тому існує доцільність заохочення всіх можливих джерел фінансування для залучення превентивних дій.

На думку Пан Гі Муна, необхідно також згідно із резолюціями 1325 (2000) і 1820 (2008) РБ ООН призначати більшу кількість жінок в якості спеціальних представників у здійсненні «добрих послуг» від імені Генсека. Однак, на жаль, кількість задіяних жінок, всупереч вимогам Резолюції, є недостатньою.

Важливою складовою превентивної дипломатії виступає процес співробітництва міжнародних, регіональних та субрегіональних організацій із Організацією Об'єднаних Націй. Позиція держав-членів знайшла своє відображення у Резолюції 65/283 Генеральної Асамблеї ООН, спрямована на необхідності обміну інформацією, координація дій та злагоженості зусиль у попередженні конфліктів на ранньому етапі їх розвитку [14]. ООН приділяє важливу роль співробітництву в питанні посередництва та співпрацює з деякими організаціями, а саме на Близькому Сході, Гаїті, Гвінеї, Західній Африці, Кенії, Сомалі, Хорватії та Ефіопії. Прикладів використання превентивної дипломатії на сьогодні дуже багато, успіх у вирішенні спірних ситуацій різний та

залежить від волі конфліктуючих сторін. Зросла кількість політичних місій у 2010 році: Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, Організація з безпеки та співробітництва у Європі та Організація американських держав (ОАД) направили майже 50 місій, більшість з яких мали мандат на здійснення превентивної дипломатії.

Одним із нововведень Генсека Пан Гі Муна вважається створення регіональних відділень ООН. Це своєрідна платформа зусиль у галузі превентивної дипломатії у Західній та Центральній Африці, Центральній Азії [8].

У 2010 році за допомогою Регіонального центру Організації Об'єднаних Націй з превентивної дипломатії для Центральної Азії було надано підтримку щодо врегулювання кризи у Киргизстані, попереджено агресію на міжетнічному ґрунті. Центр сприяв відновленню та проведенню виборів у країні, також налагодженню діалогу між політичними лідерами та представниками громадянського суспільства та подальшого їх примирення.

Хоча концепція превентивної дипломатії знайшла своє відображення в рамках ООН ще у другій половині ХХ століття, на сьогоднішній день превентивна дипломатія не втратила своєї актуальності, а навпаки продовжує відігравати ключову роль у системі Організації Об'єднаних Націй. Превентивна дипломатія здійснюється за рахунок більш широкого кола учасників, регіональних організацій та організацій громадянського суспільства. Накопичений досвід ООН щодо попередження кризових ситуацій дає змогу покращити практичні методи та в цілому підвищити результативність превентивної дипломатії.

Однак ООН зіштовхнулася із низкою проблем, які вимагають належного втручання з боку країн-членів. По-перше, існує необхідність у зміцненні кадрового складу, розширення кількості досвідчених співробітників. По-друге, задля отримання ефективних результатів превентивної дипломатії є необхідність її належного фінансування. По-третє, налагодження співробітництва та партнерських відносин Організації Об'єднаних Націй з регіональними, субрегіональними організаціями, країнами-членами в галузі попередження конфліктів. Зміцнення низки заходів: поєднання аналізу інформації, своєчасного запобігання, швидкого реагування та партнерства – дасть можливість знизити напругу в умовах ескалації кризи.

Успіх превентивної дипломатії насамперед залежить від низки факторів, серед яких найважливіший – воля сторін.

Список використаної літератури

1. Заемский В. Ф. Кому нужна реформа ООН. В интересах всех и каждого / В. Ф. Заемский. – Москва : Международные отношения, 2010. – 296 с. ; Zaemskiy V. F. Komu nuzhna reforma OON. V interesakh vseh i kazhdogo / V. F. Zaemskiy. – Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 2010. – 296 s.
2. Лебедева М. М. Мировая политика : учеб. / М. М. Лебедева. – Москва : КНОРУС, 2011. – 256 с. ; Lebedeva M. M. Mirovaya polbtika : ucheb. / M. M. Lebedeva. – Moskva : KNORUS, 2011. – 256 s.
3. Annual report 2014. Multi-Year Appeal. UN Department of Political Affairs [Electronic resource]. – Mode of access : www.un.org/Depts/dpa
4. Boutros-Ghali B. An Agenda of Peace Preventive diplomacy, peacemaking and peacekeeping, 17 June 1992 [Electronic resource] / B. Boutros-Ghali. – Mode of access : www.un.org/Docs/SG/agpeace.html.
5. Kofi Annan. Report of the Secretary-General on the work of the Organization, 30 August 2000 [Electronic resource] / Kofi Annan. – Mode of access : <http://www.un.org/documents/sg/report00/>

6. Lunde M. Undertaking preventive diplomacy [Electronic resource] / M. Lunde. – Mode of access : <http://www.foreignaffairs.com/articles/51214/michael-s-lunde/udnertaking-preventive-diplomacy>.

7. Report of the Secretary-General on enhancing mediation and its support activities, 8 April 2009 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/278/78/PDF/N0927878.pdf?OpenElement>.

8. Preventive diplomacy : Delivering results Report of the Secretary-General, 26 August 2011 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/482/61/PDF/N1148261.pdf?OpenElement>

9. Resolution adopted by the Security Council at its 4213-th meeting, on 31 October 2000 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.un.org/womenwatch/osagi/pdf/res1325.pdf>.

10. Resolution adopted by the General Assembly, on 18 July 2003 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/563/59/PDF/N0256359.pdf?OpenElement>.

11. Resolution adopted by the General Assembly, on 16 September 2005 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/487/60/PDF/N0548760.pdf?OpenElement>.

12. Resolution adopted by the Security Council at its 5916th meeting, on 19 June 2008 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/CAC%20S%20RES%201820.pdf>

13. Resolution adopted by the General Assembly on 22 June 2011 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/529/52/PDF/N1052952.pdf?OpenElement>

14. Strengthening the role of mediation in the peaceful settlement of disputes, conflict prevention and resolution. Resolution adopted by the General Assembly on 22 June 2011 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/529/52/PDF/N1052952.pdf?OpenElement>

15. World Development Report : Conflict, Security and Development. – Washington, DC : World Bank, 2011. – 416 с.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2015 р.

A. Demianchuk

THE STRENGTHENING OF THE PREVENTIVE DIPLOMACY'S CONCEPTION IN THE SYSTEM OF THE UN

Nowadays the problem of war and peace continues to play a significant role in the global system of international relations. The United Nations, which was established in the middle of the last century, continues to implement its main problem - liberation of future generation from the scourge of war.

While the concept of preventive diplomacy reflected in the UN in the second half of the twentieth century, today preventive diplomacy has not lost its relevance, but rather continues to play a key role in the United Nations. Dag Hammarskjöld is the first articulated the concept over half a century ago, it has continued to evolve in response to new challenges. The preventive diplomacy is carried out with the help of a wider range of participants, regional organizations and civil society organizations. The accumulated experience of the United Nations to prevent crises makes possible to improve practical methods and increase the overall efficiency of preventive diplomacy.

The 2005 World Summit was a watershed moment, when Member States committed to building a culture of prevention strengthening the capacity of the United Nations to that end and taking effective collective measures for the prevention and removal of threats to the peace.

However, the UN faced a number of problems that require proper intervention by Member States. First, there is a need to strengthen the staff, expanding the number of experienced staff. Secondly, effective preventive diplomacy is needed of proper funding. Thirdly, cooperation and partnership of the United Nations with regional, sub-regional organizations and Member States in the field of conflict prevention is needed to pay more attention to. Strengthening number of measures, such as combination of information analysis, timely prevention, rapid response and partnership - will make possible to reduce the stress in terms of the escalation of the crisis. Accordingly, the Organization has devoted considerable energy over the past few years. We should remember that diplomacy is an intensely personal craft, and our most valuable resources are human.

In conclusion, the preventive diplomacy today is delivering concrete results, with relatively modest resources, in many regions of the world and helping to save lives, protect development gains. It will continue to face the uncertainty, risks and evolving challenges which, in a sense, come with terrain. Preventive diplomacy is not optional, it's necessary.

Key words: preventive diplomacy, United Nations Organization, conflict, conception, prevention, security.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Лусак В.Ф., д.і.н, проф.; Набока О.В., к.і.н, доц.

УДК 323.172:332.1:005.591.452(8+73)

М.Ф. Заболотна

ВПЛИВ НОВОГО РЕГІОНАЛІЗМУ НА РОЗВИТОК КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Сучасні міжнародні відносини характеризуються поєднанням політичних, економічних та соціокультурних факторів. Питання дослідження нового регіоналізму на пряму пов'язане з такими явищами як інтеграція та глобалізація.

Для Латинської Америки відкритий регіоналізм означає перехід на новий рівень розвитку, як політичного, так і економічного. В першу чергу, ці зміни спричинені відходом від протекторату з боку США та переорієнтацією на ведення незалежної політики регіону, як самостійного актора міжнародних відносин.

Ключові слова: новий регіоналізм, інтеграція, глобалізація, Латинська Америка, МЕРКОСУР, УНАСУР.

Зміна концепції світової політики, системи глобального управління і зростаючої глобалізації наприкінці ХХ ст. являлася потужним генератором процесів міжнародного співробітництва. Створення нового, глобалізованого світу не тільки проходить в супроводі процесу інтеграції, але також створює середовище для ізоляції, відведення у периферійну зону всіх, хто не в змозі приєднатися до мережі міжнародних зв'язків. На сучасній мапі світу майже не залишилось країн, які стоять осторонь процесів міжнародного співробітництва. Регіоналізація, яка прийняла форму нового регіоналізму, стала поштовхом політичних ініціатив в області регіональних угод. Реалізація нового регіоналізму в Латинській Америці має сильний вплив на політичний процес. Принцип відкритого регіоналізму є новим стимулом для розвитку країн континенту.

Аналіз політичного процесу становлення та розвитку латиноамериканського регіоналізму важливий для дослідження зростаючого впливу регіону на світові процеси. Регіоналізація, що відбувається на континенті, має принципово різні характеристики, які не притаманні для інших регіонів. У формуванні відносно молодій регіональній

політики, розвитку нових концепцій та вибору відповідних інтеграційних тенденцій, країни Латинської Америки все частіше намагаються відійти від впливу ззовні і вибрати свій власний політичний курс.

Вивчення ролі політичної концепції відкритого регіоналізму і політичних процесів в Латинській Америці являє собою тривалий і складний процес. В українській науковій літературі вивченню відкритого регіоналізму приділяється дуже мало уваги. Це пов'язано з підвищеним інтересом до інших регіонів, які є більш важливими партнерами в плані геополітичних пріоритетів України. У радянській літературі проблема регіоналізму відстежується в багатьох роботах, але більшість з них втратила свою актуальність. Зарубіжні вчені дане питання розкривають більш повноцінно. Особливу увагу вивченню даного питання приділяють К. Агуерро [6] та Р. Бемал-Меца [5]. Вчені всебічно розглядають питання нового регіоналізму та виділяють особливості динаміки процесу регіональної інтеграції в Латинській Америці. Серед російських вчених вивченню регіоналізму присвячують свої роботи А. Пятаков [3] та З. Романова [4]. Вони приділяють увагу дослідженню латиноамериканської інтеграції та перспективам її подальшого розвитку на континенті.

На сучасному етапі, проблеми перед державою у визначенні стратегії співробітництва лежать за межами традиційної зовнішньої політики. Латинська Америка не є виключенням. Нові курси розглядаються в старих інституційних контекстах, де домінують старі ідеї та концепції (в основному ліберально-раціоналістичні). Тим не менш, різні концепції стають необхідними, щоб пояснити поточні перетворення.

Нині актуальними є механізми реалізації принципів інституціоналізму та консенсусу або м'якої інтеграції. Важливість цих принципів полягає в регулюванні відносин між учасниками з декількох блоків питань - економічних, політичних і технічних, а також лібералізації та спрощення торгівлі та інвестицій. У центрі м'якого інституційного характеру лежить свобода прийняття політичних рішень. На швидкій лібералізації торговельних відносин наполягають розвинені країни, що є сприятливим для активного розвитку їхнього ринку. Крім того, "малі" країни отримують важливий стимул розвитку в економічному, гуманітарному і технічному напрямках. Дії засновані на добровільній основі, за взаємною згодою і на національних інтересах [2, с. 49].

З політичної точки зору м'який регіоналізм – це така взаємодія між політичними суб'єктами, яка базується на принципах гнучкості, переговорів, консультацій, консенсусу і компромісу. М'якість регіоналізму є головною складовою консультаційного характеру інститутів. Ці інститути в основному характеризуються відсутністю наднаціональних повноважень, тобто їх рішення не є обов'язковими для виконання. Ефективність цих органів залежить тільки від політичної волі країн, що беруть участь в угоді та відстоюють свої національні інтереси. Жорсткий регіоналізм, з іншого боку, базується на принципах, що відрізняються від принципів м'якого регіоналізму. Інституційні структури, що носять жорсткий політичний характер, використовуючи формат інтеграційних угод, надають своїм постановам наднаціональний характер. Безкомпромісна суворая політика побудована на обов'язковому виконанні правил і впровадженні санкцій.

Латинська Америка – це один з лідерів у інтеграційного процесу. Регіональні асоціації, створені на континенті задля зміцнення зв'язків між країнами, перетворюють його в єдину політичну та економічну структуру. Інтеграція стала активно розвиватися після зміни політичного курсу урядами більшості країн. Ці зміни в першу чергу стосувалися відходу від політичного та економічного впливу США на латиноамериканський регіон. Процеси регіоналізації змінилися після розпаду біполярної системи.

Феномен відкритої форми нового регіоналізму, що виник у зв'язку з переходом від біполярного до багатополярного світу, радикально протиставляється старому, жорсткому або дискримінаційному типу регіоналізму. Реалізація старої форми регіоналізму відбувалась в деяких галузях і секторах діяльності. Його особливістю стали: закрыта форма реалізації і протекціоністський характер. Панування дискримінаційного виду регіоналізації було можливим в епоху тривалого протистояння між двома країнами. Новий регіоналізм в умовах багатополярного світопорядку реалізується в багатьох сферах співробітництва держав. Основний принцип відкритого регіоналізму характеризується активізацією діалогу та співробітництва, у тому числі шляхом усунення тарифних і нетарифних бар'єрів. "Новий стратегічний регіоналізм" є однією з форм відкритого регіоналізму, що з'явилася в процесі політичних змін. Він реалізується на рівні макро-регіонів і проявляється у співпраці регіональних організацій (Східна Азія і Латинська Америка, Європа і Північна Америка). Новий регіоналізм, в деяких аспектах, має багато спільного з регіоналізмом відкритого типу, але все ж такий перший має ширше значення, ніж останній. Для відкритого типу характерним являється активна участь в різних областях науки, культури та інших. На відміну від нового регіоналізму, відкритий регіоналізм проявляється в основному в політичній та економічній сферах.

Політика відкритого регіоналізму була домінуючою на континенті з 1990 по 2005 роки. Активізація цієї концепції відбулася в 1994 році. Це було зумовлено низкою подій. По-перше, Економічна комісія для Латинської Америки і Карибського басейну (ЕКЛАК) випустила доповідь, відому як "Відкритий регіоналізм у Латинській Америці і Карибському басейні: економічна інтеграція в якості внеску в соціальну справедливість шляхом зміни моделі виробництва" [7, с. 84]. Це сприяло остаточному формуванню двох інтеграційних об'єднань – Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА) і Південноамериканського спільного ринку (МЕРКОСУР). По-друге, членом Азіатсько-Тихоокеанського економічного співтовариства (АТЕС), (яке також здійснює політику відкритого регіоналізму) стає Чилі, перша латиноамериканська країна, що стала членом асоціації. По-третє, перший Саміт двох Америк відбувся в Маямі, там же вперше були анонсовані ідеї «АЛКА» (ФТАА) організації, що виступає за лібералізацію торгівлі між двома континентами. Масштабність регіоналізму є визначальним фактором інтенсивності ініціатив політичного характеру в рамках розвитку співробітництва.

Регіоналізм на латиноамериканському континенті має кілька видів, яким характерні певні рівні: мікро-, мезо-, макро- і мегарівень регіоналізму. Уряди країни звертають увагу на ряд показників, коли визначають найбільш прийнятну для себе політику. Найголовнішими з них є: культура та ідеологія, національна ідентичність та інтеграційний центр, кількість країн-учасників і показники розвитку, а також географічне розташування. Регіоналізм (як в закритій, так і у відкритій формах) впливає на систему світового устрою в цілому. Даний факт є показовим в контексті сучасного світопорядку. У той же час це є і захисною реакцією на нинішні глобальні виклики.

На початковому етапі розвитку концепції відкритого регіоналізму, він розумівся як економічна і політична інтеграція [6, с. 58]. У подальшому визначилось кілька підходів до відкритого регіоналізму. Перший підхід розкриває традиційний погляд і пріоритетне місце віддає економічним угодам, як способу реалізації відкритого регіоналізму. Прихильники другого підходу більшу увагу приділяють соціальному компоненту в новому регіоналізмі. При третьому підході головна роль відведена геополітичному фактору (поділ стратегічних сфер впливу). Головними країнами, які впроваджують цю концепцію на практиці є Аргентина, Бразилія та Чилі.

Новий регіоналізм є свідченням трансформації міжнародної політичної системи. Новому або відкритому регіоналізму характерні два етапи розвитку: багатовимірний і

полівекторний. Відкритий регіоналізм прийшов на зміну старому типу регіоналізму. Старий тип характеризується багатьма обмеженнями, наприклад в сфері військово-стратегічної співпраці. Важливою особливістю нового регіоналізму є наявність двох типів регіоналізму (північного і південного). Участь країн у регіональних угодах з розвинутою економікою і економікою, що розвивається, є основою для їх типологізації. Основними напрямками міжнародного співробітництва стали економіка, культура, і в першу чергу політична сфера та питання регіональної безпеки. Ключовим складовим аспектом регіоналізації вважається зростання регіональної свідомості.

Новий регіоналізм має схожість з лібералізацією торгівлі. При цьому головною відмінністю є те, що він включає в себе пільговий елемент, а інтеграційні угоди виступають основою для його поширення [7, с. 32]. Дана концепція в першу чергу відповідала геополітичним інтересам США по відношенню до латиноамериканських країн. Вона була спрямована разом з посиленням впливу субрегіональних груп латиноамериканських держав на об'єднання їх на останньому етапі з НАФТА та в подальшому злиття всіх організацій на латиноамериканському континенті - МЕРКОСУР, Андская група, Центральнo-Американська система інтеграції та Карибське співтовариство. Новий регіоналізм побудований на основі формалізації, яка проявляється у формі двосторонніх і багатосторонніх угод. Щоб збільшити географічні масштаби поширення цього принципу приймалися більш лояльні вимоги по відношенню до нових членів, а іноземним інвесторам пропонувалися ті ж умови, що й національним. Було запропоновано нові форми залучення інвестицій з боку держав, які перебували поза межами американського регіону.

Головними формами нового регіоналізму є:

- інтеграція в регіоні, яка стала причиною створення такої економічної організації, як МЕРКОСУ;

- залучення іноземних інвесторів, в основному з ЄС, Росії, Китаю та інших країн.

Важливим етапом в розвитку регіональної інтеграції став переговорний процес (почався з 1995 року), щодо підписання угоди між МЕРКОСУР і Європейським Союзом (ЄС) про вільну торгівлю, що підштовхнула США до активізації дій у напрямку формування зони вільної торгівлі двох Америк.

Для Південної Америки відкритий регіоналізм - це результат політичних дій лідерів регіону та дипломатичного впливу. Концепцію відкритого регіоналізму можна розглядати як політичний феномен. Підтвердженням цього є те, що країни, які ініціювали створення регіональних об'єднань (МЕРКОСУР, УНАСУР) і країни, які є членами даних організацій, розглядають концепції відкритого регіоналізму як частину зовнішньої політики і як головний принцип розвитку організацій.

Політичне значення концепції полягає в тому, що відбувається певне дистанціювання від зовнішньополітичного курсу США та одночасно переглядається концепція регіоналізму в сторону національно-орієнтованої направленості інтеграції [1, с. 17].

Починаючи з 2001 року відбувається відхід від нового регіоналізму. Поштовхом до цього стало зменшення активності США в латиноамериканському регіоні. Новий напрямок розвитку став називатися «постліберальний регіоналізм». Дана політика послужила підставою для створення таких інтеграційних об'єднань, як АЛБА і УНАСУР. Основними напрямками співпраці були обрані торгова сфера і сфера безпеки (запобігання внутрішніх і зовнішніх загроз), яка є дуже актуальною для континенту.

Основні відмінності між новим регіоналізмом і політикою постліберального регіоналізму полягають в наступному [4, с.89]:

- Основний акцент робиться на політичну сферу, менша увага приділяється економіці. Це пов'язано з тим, що в більшості країн до влади приходять ліві партії та вагомішою у регіоні стає роль Бразилії;

- Провідна роль надається акторам державної влади, що якісно відрізняється від попереднього регіоналізму, в якому головна роль належала приватним суб'єктам;

- Велика увага приділяється формуванню інститутів і єдності політичних принципів, активізації взаємодії в неекономічній сфері в рамках регіону та акцентування уваги на питаннях безпеки Латинської Америки;

- Вирішення питань соціального забезпечення та нерівності рівнів розвитку. При цьому ключовим питанням залишається зниження показників бідності за допомогою інтеграції в регіоні;

- Пошук способів вирівнювання показників розвитку інфраструктури континенту і сприяння співробітництву і кооперації, кінцева мета - іноземні ринки збуту товарів;

- Кооперація з питань енергетичного розвитку і безпеки;

- Розширення повноважень інтеграційного впливу на континенті, легітимізація та підтримка інтеграційних проектів.

Відкритий регіоналізм являв собою форму кардинально нового, ширшого підходу до торгових процесів. У першу чергу це означало пріоритетне становище регіональних організацій у Латинській Америці (в першу чергу МЕРКОСУР) і відмова від проамериканського курсу. Головним показником відходу від протекторату Вашингтона стало створення УНАСУР (ринок південноамериканських держав як альтернатива проекту США з побудови єдиного ринку обох Америк - АЛКА), СЕЛАК (Співтовариство країн Латинської Америки і Карибського басейну). Таким чином, були охоплені основні області: економічна і політична. Зокрема, формування СЕЛАК в 2011 році стало викликом США, так як дана організація створювалася в якості альтернативи ОАД (Організації американських держав), але при цьому без участі США [5, с. 179]. УНАСУР повинна була виступити як головна противага НАФТА, оскільки вплив даної організації стає на континенті все більш відчутним. Основними цілями організації є: об'єднання і єдина спрямованість зовнішньої політики країн-учасниць з метою посилення впливу регіону як впливового актора світових процесів, координація зовнішньополітичних курсів учасників для перетворення Латинської Америки в самостійний суб'єкт на міжнародній арені, формування єдиної зони вільної торгівлі, інтеграція в плані комунікацій, транспортних сполучень, енергетики та інфраструктури [3]. Не дивлячись на активну співпрацю в різних сферах, в 2013 році з'явилася ідея створити Південноамериканський парламент. Це є свідченням усвідомлення необхідності посилення політичного чинника в регіоні. У свою чергу в економічній сфері було запропоновано створити Південноамериканську зону вільної торгівлі, Банк Півдня, Великий газопровід Півдня (Gasur) та інші проекти. Розвиток регіональних блоків в Латинській Америці відбувається швидкими темпами. Але не дивлячись на співпрацю і кооперацію, існує ряд перешкод для активного розвитку регіональних організацій. Основними з них є:

- Нерівність ресурсних потенціалів держав;

- Відсутня єдність всередині блоків, що стосується вибору стратегії розвитку в цілому. Це насамперед пов'язано з суб'єктивними, економічними інтересами країн-учасниць;

- Історично сформований вплив з боку Вашингтона, в першу чергу в політичній сфері та економічній за рахунок здійснення контролю підприємств.

Не дивлячись на дані перешкоди на шляху до розвитку регіону, існує велика ймовірність виходу Латинської Америки з-під впливу США як самостійного актора міжнародної політики. З іншого боку, постійний тиск з боку північноамериканського

континенту слугував хорошим стимулом для формування подальшої зовнішньополітичної стратегії Латинської Америки, яка будується на національній свідомості та пріоритетності національного інтересу.

Виходячи з ситуації, що склалася, існує ймовірність того, що не дивлячись на труднощі, розбіжності між державами і вплив інших акторів, інтеграція в Латинській Америці продовжуватиметься і матиме незворотній характер.

Соціально політичний і економічний розвиток держав Південної Америки пройшов довгий і непростий шлях - починаючи від колоній і до незалежних країн, в яких все ще присутня соціально-економічна нерівність і різний рівень впливу в регіоні. Регіональний політичний проект СЕЛАК був побудований на основі постліберального регіоналізму. Головною причиною для його формування стало те, що в міру зростання антиамериканських настроїв, збільшувалися амбіції лідерів країн латиноамериканського континенту. Якщо враховувати світ-системну теорію, то Латинська Америка традиційно виступає периферією. Це стало каталізатором для мобілізації зусиль і активного розвитку регіону. На даний момент в Латинській Америці існує три провідні держави: Аргентина, Бразилія та Мексика. В основному за рахунок цих країн, виходячи з показників економічного і соціально-політичного розвитку континент прийнято вважати проміжним між південними державами, що розвиваються і розвиненими країнами Півночі. Економічні показники трьох латиноамериканських гігантів (2/3 ВВП регіону) найбільше впливають на динаміку макроекономічних показників в Латинській Америці [3].

Таким чином, на основі постліберального регіоналізму створюються інтеграційні проекти в багатьох сферах. Важливе місце займає в цих процесах концепція боліваріанського соціалізму. З'явившись на основі антиамериканізму і критики недоліків лібералізму, вона стала ідеологічною базою для об'єднання лівих урядів з невеликими економіками. Рухаючись у векторі політики дистанціювання від США, країнами було засновано політичне об'єднання МЕРКОСУР. Головними цілями даного об'єднання стала політика єдності регіону, що мала на меті перетворення Латинської Америки в світовий полюс у міжнародній системі [1, с. 15]. Політична та економічна дестабілізація 80-х рр. ХХ ст. стала для Латинської Америки «втраченим десятиліттям». У той же час це стало каталізатором для урядів латиноамериканського регіону пошуку нових політичних рішень. Нова інтеграційна політика якісно відрізнялася і мала свої особливості. Самою основною відмінністю став розвиток інтеграції, що базується на принципі відкритого регіоналізму. Інтеграція на континенті вплинула на зміни і в самому суспільстві. Економіка регіону ґрунтувалася на багатовекторності та гнучкості способів інтеграції. Актуальності набула тенденція перегляду старих угод та укладання їх на нових умовах. Це призвело до розвитку нових груп, зокрема МЕРКОСУР. Латиноамериканська економічна система прагнула до якісно нового рівня та відповідності стандартам ГАТТ / СОТ. На латиноамериканському континенті відкритий регіоналізм ґрунтувався на синтезі регіональної та субрегіональної інтеграції. Разом з тим, важливим завжди залишався розвиток відносин між організаціями. Державам дозволялося бути членами кількох організацій, що є показовим і для азійсько-тихоокеанської інтеграції (Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво). Тому, відкритий регіоналізм характерний не тільки для латиноамериканського континенту.

Таким чином, можна зробити висновок, що як для Латинської Америки, так і для інших регіонів світу притаманний новий регіоналізм. Розвиток даної концепції на континенті був обумовлений об'єктивними геополітичними факторами, наслідками ліберальних реформ на континенті, що проявилися в економіці, змінами політичних правлячих еліт. Країни регіону пройшли не простий шлях розвитку як політичного, так і соціально-економічного. Для латиноамериканського континенту відкритий регіоналізм

став засобом зміцнення зв'язків у регіоні, при цьому максимально враховуючи інтереси всіх сторін. У майбутньому, відкритий регіоналізм має всі шанси стати основою для перетворення регіону на єдиного впливового актора світового процесу.

Список використаної літератури

1. Мартынов Б. Ф. Многополярный или многоцивилизационный мир? / Б. Ф. Мартынов // Международные процессы. – 2009. – Т. 7, № 21. – С. 13-31 ; Martynov B. F. Mnogopolyarnyy ili mnogotsivilizatsionnyy mir? / B. F. Martynov // Mezhdunarodnye protsessy. – 2009. – Т. 7, № 21. – С. 13-31
2. Михеев В. В. Проблемы глобализации / В. В. Михеев // Pro et contra. – 1999. – Т. 4, №4. – С. 49 ; Mikheev V. V. Problemy globalizatsii / V. V. Mikheev // Pro et contra. – 1999. – Т. 4, № 4. – С. 49
3. Пятаков А. UNASUR: прагматичная мечта о единой Южной Америке [Электронный ресурс] / А. Пятаков. – Москва, 2012. – Режим доступа : http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=4227#top ; Pyatakov A. UNASUR: pragmatichnaya мечта о edinoy Yuzhnoy Amerike [Elektronnyy resurs] / A. Pyatakov. – Moskva, 2012. – Rezhim dostupa: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=4227#top
4. Романова З. Латиноамериканский вариант региональной интеграции / З. Романова // Экономист. – 1999. – № 10. – С. 88-89 ; Romanova Z. Latinoamerikanskiy variant regionalnoy integratsii / Z. Romanova // Ekonomist. – 1999. – № 10. – С. 88-89
5. Bernal-Meza R. Cuadernos El Retorno del Regionalismo. Aspectos Políticos y Económicos en Los Procesos de Integración Internacional / R. Bernal-Meza, G. A. Masera // PROLAM/USP. – 2008. – Vol. 1. – № 8. – P. 173-198
6. Guerrero C. Construcción del concepto de "regionalismo abierto" en el ABC: el período 1990-2010 / C. Guerrero // Tesis para optar al grado de Magister en Estudios Internacionales. – Santiago: Universidad de Chile. – 2012. – 136 p.
7. Open Regionalism in Latin America and the Caribbean. Economic Integration as a Contribution to Changing Productions Patterns with Social Equity // ECLAC books (LC/G.1801/Rev.1-P/I). – 1994. – 103 p.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2015 р.

M. Zabolotna

THE IMPACT OF THE NEW REGIONALISM ON LATIN AMERICA DEVELOPMENT

Modern international relations are a combination of relatively autonomous species, especially political, economic and cultural relations. Regionalization is a multifaceted and complex phenomenon. It is quite difficult process which does not have definitive typology. This research is relevant because Latin American countries have an important place in the international political system.

The main purpose is to determine the role of the new regionalism in Latin America.

New Regionalism is very important for the study. It characterizes the features of the modern political system and international relations in general. The new regionalism in Latin America has a great influence.

The research was conducted using the historical method, method of comparison and prediction. The issue of new regionalism in Latin America research directly related to the integration processes in the real world, which identifies general trends, causes, conditions and basic features of this phenomenon.

Regionalism in Latin American has several levels: micro, meso, macro and megalevel of the regionalism. Governments of the countries pay attention to a number of indicators when determine the most appropriate factors for a policy.

The most important factors are: culture and ideology, national identity and integration center, the number of participating countries and factors of development and geographical

location. Regionalism (in closed and in open forms) affects the system of world order in general. At the same time it is also a protective response to current global challenges. Latin American continent has a number of features.

Regionalization determines patterns of development of the modern world, because it influences on the global structure, global governance. At present, the new regionalism is an important element of political cooperation.

New regionalism structure should ensure an active human development in general. This is the main criteria and principles of the modern world, and according to this criteria, it is also an institutional functional mechanism.

The new regionalism becomes more popular in the modern political system of Latin America. Thus, the new regionalism determines an innovative strategy of the political development of the continent.

Key words: *new regionalism, integration, globalization, Latin America, Mercosur, Unasur.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Кіндратець О.М., д.політ.н, проф.*

УДК 341.1-054.7(094.2)

М.М. Касьянова

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ТРУДОВОГО МІГРАНТА В МІЖНАРОДНИХ ДОКУМЕНТАХ

В роботі на основі конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці, європейської конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів, Міжнародного кодексу праці аналізується визначення статусу «трудівника-мігранта». На основі аналізу міжнародних документів у статті зазначені та проаналізовані категорії трудящих-мігрантів та враховані особливості їх правового статусу.

Ключові слова: *мігрант, трудівник-мігрант, міжнародна організація праці, міжнародне законодавство.*

Глобалізація є однією з головних тенденцій у розвитку сучасного світу, яка істотно впливає на економічне життя, практично всіх країн світу. Основними наслідками цього процесу є міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн. Такі зрушення вимагають нагального розвитку міжнародно-правових документів стосовно мігрантів, а отже потребують тісного міжнародного співробітництва. Якщо раніше міграція була наслідком переважно військових і колоніальних переселень, то в умовах формування економічних зв'язків у світовому господарстві посилюється міграція робочої сили. Сформувався світовий ринок праці та поняття, характерні для глобального процесу міграції робочої сили, а саме: «міжнародна праця», «міждержавне переміщення населення», «експорт і імпорт робочої сили», «трудова міграція», «гості-робітники», «працівники-іноземці», «трудівник-мігрант».

Трудова міграція як історичне явище і феномен все частіше привертає увагу дослідників. Питанню вивчення статусу трудівника мігранта присвячені роботи О. Київця [1], С.Б. Чеховича [2], К.Н. Гусова [2], М.Н. Куриліна [2] та інших [3].

Джерельну базу дослідження складають Загальна декларація прав людини [4], конвенції та рекомендації Міжнародної організації праці [5] та ООН, Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів [6].

Метою статті є визначення статусу «трудівника-мігранта» через вивчення та аналіз міжнародних документів, а саме міжнародного кодексу праці, європейської конвенції, конвенції про працівників мігрантів.

Право на працю – одне з основних прав людини. Недивно що саме йому присвячено багато уваги в міжнародних документах. Загальна декларація прав людини вперше проголошує, що кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці й на захист від безробіття (ст. 23). У Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права зазначається, що право на працю – це право кожної людини на отримання можливостей заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується [7].

Міжнародна спільнота акцентує увагу на неприпустимості примусової праці, яка позбавляє людину права на самостійне обрання роботодавця, припинення трудових відносин, зміну місця роботи. У міжнародно-правовому полі діють документи, які спрямовані на заборону використання примусової праці та дотримання основних положень статті 23 Декларації прав людини про принцип свободи праці. Це Європейська конвенція про права людини (1959 р.) [8], Конвенція МОП № 29 про примусову або обов'язкову працю (1930 р.) [9] та Конвенція МОП № 105 про скасування примусової праці (1957 р.) [10]. Вони визначають примусову працю як будь-яку роботу або службу, що вимагається від будь-якої особи під загрозою покарання, якщо тільки дана особа не запропонувала добровільні послуги. При цьому зазначається, що не є примусовою праця, що застосовується в зв'язку з надзвичайними (непереборними) обставинами, внаслідок законів про обов'язкову військову службу, а також що виконується внаслідок судового вироку. Конвенція № 105 про скасування примусової праці вказує на неприпустимість примусової праці як засобу політичного впливу (виховання) або як міри покарання за наявність чи за висловлення політичних поглядів (переконань), протилежних встановленій політичній, соціальній або економічній системі.

Принцип свободи праці відзеркалюється у національних трудових законодавствах. Конвенції МОП № 29 та 105 ратифікували більшість держав (№ 29 – 143 держави, а № 105 – 129 держав) [11]. В українському законодавстві заборона примусової праці закріплена в ст. 43 Конституції.

Основний принцип міжнародно-правового регулювання праці – рівність в здійсненні прав і свобод людини. Рівність у праці виключає дискримінацію, під якою розуміється будь-яка відмінність, недопущення або перевага, що встановлюється за ознакою раси, статі, релігії, іноземного, соціального походження, віку, сімейного стану, що приводять до порушення рівності можливостей в галузі праці і занять. На це, вказують такі конвенції МОП, як Конвенція № 111 про дискримінацію в галузі праці й занять (1958 р.) [12], Конвенція № 100 про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності (1951 р.) [13]. Вітчизняне законодавство містить аналогічне положення. Ст. 2–1 КЗпП України закріплює рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Ст. 8 Закону України «Про правовий статус іноземців» визначає права та обов'язки іноземних громадян рівними з громадянами України у трудових відносинах, якщо інше не передбачено законодавством України та міжнародними договорами України. Проте для того, щоб такі трудові відносини виникли, іноземцю необхідно отримати дозвіл Центру зайнятості (див. § 7.5, пункт «Трудовий договір з трудящим-мігрантом») [14].

Важливим напрямом міжнародно-правового регулювання праці є сприяння зайнятості працездатного населення. Конвенція № 122 про політику в галузі зайнятості (1964 р.) [15] проголошує головною метою державної політики активну діяльність в сфері зайнятості. Вона має бути спрямована на створення умов для забезпечення роботою всіх, хто готовий приступити до неї і шукає її, забезпечити свободу вибору праці з урахуванням рівня економічного розвитку країни. Для забезпечення стабільної зайнятості й недопущення свавілля підприємців у актах Міжнародної організації праці встановлено, що звільнення з ініціативи підприємця можливе лише за наявності законних підстав, які пов'язані зі здібностями, поведінкою працівника або виробничою необхідністю. Не є законними такі підстави для звільнення, як членство у профспілці, виконання функцій представника працівників, подання скарги або участь у справі, порушеній проти підприємця, раса, стать, сімейний стан, вагітність, віросповідання, політичні погляди, національність, вік.

Праця – це одна з тих царин, де найбільш чітко виявляються особливості правового статусу іноземних громадян під час реалізації ними конституційних прав. Правове регулювання реалізації іноземними громадянами цих прав наразі набуло особливої актуальності в зв'язку з посиленням світового міграційного процесу. Реалізуючи конституційне право на працю на території іноземної держави, будь-яка фізична особа вступає в міжнародні трудові правовідносини, тобто суспільні відносини, ускладнені «іноземним елементом», що пов'язані зі здійсненням трудової діяльності і регулюються нормами міжнародного трудового права.

Міжнародно-правове регулювання праці – це регулювання умов праці міжнародно-правовими актами. На сьогодні міжнародно-правове регулювання праці досить розвинуте. І хоча його розвиток розпочався ще в першій половині ХХ ст., для України міграційне законодавство є досить новим явищем. Через це високим залишається рівень незахищеності вітчизняних працівників-мігрантів [16].

Трудові правовідносини стають міжнародними, коли в них присутній іноземний елемент. Оперуючи поняттям «міжнародна праця», слід зазначити, що «іноземний елемент» може виявитися в суб'єктному складі відносин (наприклад, коли суб'єктом правовідносин виступає іноземний працівник чи іноземний роботодавець); в об'єкті (учасники трудових відносин можуть належати до однієї держави, але сама робота працівника, що виступає як об'єкт відносин, може бути за кордоном); чи в юридичному факті, необхідному для виникнення низки трудових відносин (якщо впродовж тривалого часу особа перебувала за кордоном, неминуче виникає питання, за яким законом буде обчислюватися цей стаж). Незалежно від того, який елемент у трудових правовідносинах (суб'єкт чи об'єкт) розглядається як іноземний, власне відносини за своїм змістом вже є міжнародними [17].

У доктрині міжнародного права немає єдиного погляду на термін «міжнародний трудовий мігрант». Авторитетний англійський дослідник трудової міграції П. Стокер, виділяє п'ять основних типів міжнародних мігрантів: поселенців, контрактних працівників, професіоналів, нелегальних іммігрантів, осіб, що шукають притулок, і біженців. Контрактні працівники – це особи, прийняті на роботу на обмежений термін, як правило, некваліфіковані чи низькокваліфіковані сезонні робітники; професіонали – особи з високим рівнем освіти і достатнім досвідом роботи, велика кількість яких є співробітниками багатонаціональних корпорацій і які переїжджають з однієї філії до іншої. Саме до цих категорій у міжнародних документах здебільшого використовується термін «трудова міграція» (іноді перекладається українською як «працівник-мігрант») [18].

Статус «працівника-мігранта» закріплено у Конвенції МОП «Про трудящих-мігрантів» від 1 липня 1949 р. № 97, що являє собою переглянута Конвенцію МОП «Про

працівників-мігрантів» 1939 р. Метою прийняття цієї Конвенції є закріплення умов, що забезпечували б законну міграцію трудящих і надання національного режиму іноземцям [19].

Конвенція № 97 містить положення, що стосуються всіх сфер міграції: загальнотеоретичне визначення поняття «трудящий-мігрант»; права й обов'язки трудящих-мігрантів і членів їхніх родин; поширення інформації у галузі трудової міграції, яку держави зобов'язані надавати одна одній; надання безкоштовних послуг і інформації на допомогу трудящим-мігрантам; а також інші обов'язки держави-донора і відповідальність роботодавців [20].

Слід зазначити, що Конвенція № 97, не застосовується до прикордонних працівників, до осіб, що в'їхали в державу на короткий термін, до осіб, зайнятих у вільних професіях, артистів і моряків [21].

Доцільно наголосити, що нормативне визначення поняття «трудящий-мігрант» на міжнародно-правовому рівні вперше було закріплене саме в цій Конвенції. Трудящим-мігрантом є особа, що мігрує з однієї країни в іншу з наміром працевлаштування.

Ключовими міжнародно-правовими актами у сфері трудової міграції є Конвенція МОП «Про захист прав трудящих-мігрантів та членів їх сімей» (1975 р.) і Конвенція ООН «Про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей» (1990 р.) [22]. У них не тільки йдеться про права людини загалом і всіх трудящих-мігрантів і членів їх родин, зокрема, але й містяться положення, які можуть застосовуватися до різних категорій трудящих-мігрантів та членів їх родин, що дозволяє забезпечувати індивідуальний підхід до регулювання правового статусу різних категорій іноземців, а також дається визначення самого поняття «трудящий-мігрант» [23].

У Конвенції ООН поняття «трудящий-мігрант» набуло особливого розвитку. Під ним слід розуміти особу, що займається, займалася чи буде займатися оплачуваною діяльністю в державі, громадянином якої не є і проживає в ній тимчасово чи постійно. Це визначення нечітке, оскільки під нього можуть підпадати і такі категорії працівників, що не є мігрантами, наприклад, професіонали, які працюють у керівній ланці транснаціональних корпорацій, інвестиційних компаній, представники міжнародних організацій і дипломатичних місій.

Аналізуючи поняття «трудового-мігранта», не можна погодитися з тим, що особи без громадянства можуть не бути трудящими-мігрантами тільки через відсутність громадянства взагалі. Особи, що не є громадянами жодної держави світу, можуть мати статус постійно проживаючих у будь-якій державі світу, де щодо них застосовується національний режим, і вочевидь, що такі фізичні особи мають право реалізувати свої трудові можливості як у країні проживання, так і за кордоном (в останньому випадку вони будуть іноземними працівниками).

Відповідно до Конвенції ООН трудящі-мігранти диференціюються на дві групи: трудящі-мігранти, що не мають документів або постійного статусу, і трудящі-мігранти, що мають документи або постійний статус, зокрема особи, які одержали дозвіл на в'їзд, перебування й оплачувану діяльність [24].

Зупинимося на мігрантах другої категорії. Насамперед, їм, зрозуміло, надається національний режим, відповідно до якого вони прирівнюються до громадян держави найму з питань можливості доступу в навчальні заклади й заклади професійної підготовки і перепідготовки; реалізації права на соціальне і медичне обслуговування, за умови дотримання вимог щодо участі у відповідних програмах; забезпечення житлом, зокрема, яке надається за програмами соціального забезпечення; звільнення від зборів і митних платежів при ввезенні та вивезенні особистих речей, предметів побутового призначення, а також предметів, необхідних для здійснення оплачуваної діяльності.

Така категорія мігрантів має конвенційне право бути цілком інформованими приймаючою державою, державою свого громадянства чи проживання до свого від'їзду в державу найму щодо умов їхнього перебування там і оплачуваної діяльності, а також щодо вимог, які мають дотримуватися з їхнього боку.

Крім докладного і детального закріплення прав трудящих-мігрантів і членів їх родин, у Конвенції передбачається створення контрольного механізму за їх дотриманням. Одним з найбільш важливих нововведень і ефективних засобів Конвенції є створення Комітету з захисту прав усіх трудящих-мігрантів і членів їх родин (далі – Комітет).

Як і в більшості аналогічних процедур, передбачених у міжнародних договорах, члени даного Комітету повинні обиратися державами-учасниками зі списку кандидатур, представлених ними ж, з урахуванням справедливого географічного розподілу.

До компетенції Комітету входить, зокрема, розгляд представниками держав-учасниць через Генерального Секретаря ООН доповідей про законодавчі, судові, адміністративні й інші заходи, які вживаються для реалізації положень Конвенції, а також складання на їх основі щорічної доповіді Генеральної Асамблеї ООН з урахуванням рекомендацій Комітету про виконання Конвенції. До того ж Комітет не наділяється Конвенцією правом вирішення яких-небудь суперечок, що виникають у зв'язку з застосуванням Конвенції. Рішення Комітету мають тільки рекомендаційний характер. При цьому зазначається, що визнання повинно бути спеціально виражено, незалежно від ратифікації самої Конвенції.

Відповідно до положень Конвенції Комітет може розглядати повідомлення інших учасників чи осіб, що знаходяться під юрисдикцією відповідної держави, про невиконання ними своїх обов'язків по Конвенції лише за умови визнання компетенції Комітету державою. Комітет не вирішує суперечок як таких, а тільки направляє зацікавленим державам і особам свою доповідь чи розуміння проблем, які виникли. Суперечки між державами-учасницями з питань Конвенції, не вирішені переговорним шляхом, передаються на прохання одного з них на арбітражний розгляд чи у Міжнародний Суд ООН відповідно до його Статуту.

У Конвенції, крім даного поділу, вперше розкриваються такі поняття і терміни, що раніше в документах такого рівня не застосовувалися. Наприклад, залежно від характеру виконуваної роботи, термінів її виконання, відносин із роботодавцем, місця проживання визначаються різні категорії трудящих-мігрантів, як-от: «прикордонний працівник», «працівник, робота якого пов'язана з переїздами», «сезонний працівник», «працівник на проєкті», «працівник цільового найму», «працівник, що працює не по найму».

Розглянемо стисло вказані терміни. Трудящий-мігрант, що зберігає своє місце проживання у власній сусідній державі, до якої він повертається хоча б один раз на тиждень, визначається в Конвенції як «прикордонний працівник» [25].

Трудящий-мігрант, робота якого залежить від сезонних умов і виконується тільки протягом визначеної частини року, визначається як «сезонний працівник».

Трудящого-мігранта, що проживає у своїй державі, змушеного переїжджати в інші держави на короткі періоди через характер своєї роботи, називають «працівником, робота якого пов'язана з переїздами».

Термін «працівник на проєкті» означає трудящого-мігранта, що був допущений у державу на певний строк для роботи винятково по конкретному проєкту, що реалізується його наймачем.

Під терміном «працівника цільового найму» слід розуміти трудящого-мігранта, який направлений роботодавцем його власної держави на визначений період часу в іншу державу для виконання конкретних функцій чи обов'язків; або який упродовж визначеного періоду виконує роботу, що вимагає спеціальних навичок; або який на

прохання його роботодавця в іншій державі виконує протягом визначеного періоду часу роботи, що має тимчасовий чи короткостроковий характер, і який повинний залишити державу або по закінченні дозволеного періоду перебування, або раніш, якщо він закінчив виконання своїх функцій чи обов'язків.

Трудащій-мігрант, що займається оплачуваною діяльністю самостійно чи разом із членами своєї родини на інших підставах, ніж за договором найму, позначений терміном «працівник, що працює не по найму».

Необхідно зазначити, що поділ трудащих-мігрантів на певні категорії в даній Конвенції має велике значення, позаяк дозволяє в договірному порядку врахувати особливості правового статусу різних категорій трудащих-мігрантів, із властивим тільки цим категоріям правами й обов'язками, а також дозволяє розширити поняття «трудошій-мігрант». Так, під перелік осіб, що є трудащими-мігрантами підпадають особи, які працюють на роботодавця країни свого походження, але на території іншої країни, тобто має місце другий вид міжнародної праці. Отже, можна припустити, що використання в даній Конвенції терміна «іноземний працівник» було б більш доцільним [26].

Трудошій-мігранти і члени їх родин по закінченні трудової діяльності в державі найму мають право вивозити своє особисте майно і речі. Мігранти не можуть бути безпідставно позбавлені чи обмежені в праві власності.

Слід зазначити, що дані права поширюються на всіх трудащих-мігрантів, незалежно від наявності чи відсутності документів чи постійного статусу, і гарантують необхідний мінімум, що повинен належати кожному трудащому-мігранту.

Держави-учасниці даної Конвенції не можуть виключити застосування якої-небудь її частини чи виключити її застосування щодо якої-небудь окремої категорії трудащих-мігрантів. З огляду на це у правах трудащим-мігрантам і членам їх родин не може бути відмовлено.

Наостанку доцільно підкреслити, що даний документ не обмежує права кожної держави, що ратифікували Конвенцію, встановлювати критерії допуску трудащих-мігрантів і членів їхніх родин на власну територію.

Український уряд у 2004 р. визнав передчасним приєднання до Конвенція ООН «Про захист прав усіх трудащих-мігрантів та членів їх сімей». Як аргумент Міністерство праці й соціальної політики наводило той факт, що більшість країн, у яких працюють українські заробітчани, також уникають підписання згаданих конвенцій. Між тим особливістю Конвенції є те, що її дія поширюється також і на нелегальних трудових мігрантів. Зважаючи на те, що і на сьогодні, і в найближчій перспективі кількість українців, які нелегально працюють за кордоном, залишатиметься неспівмірно вищою, ніж кількість перебуваючих на аналогічному положенні іноземців в Україні, слід визнати перебільшеними побоювання щодо негативного впливу на український ринок праці приєднання до згаданої Конвенції. На нашу думку, слід більш детально проаналізувати наслідки можливого приєднання до згаданих Конвенцій, визначивши, чи будуть ними надані додаткові механізми захисту прав українських заробітчан за кордоном. При цьому варто реально оцінити, наскільки серйозною є загроза напливу до України нелегальних мігрантів із країн з нижчим рівнем життя.

Конвенція про правовий статус трудащих-мігрантів набула чинності 1 травня 1983 р. Станом на 18 грудня 2002 р. цю Конвенцію підписали 13 держав, ратифікували – вісім (Франція, Італія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Іспанія, Швеція, Туреччина) [27]. Велика кількість українських громадян працює саме в цих країнах та потребує відповідного захисту в рамках Конвенції. Положення Конвенції розповсюджуються на працівників однієї держави-учасниці, які мають дозвіл на здійснення оплачуваної діяльності на території іншої держави-учасниці, за винятком прикордонних робітників, акторів й інших артистів естради, моряків, стажерів, сезонних робітників, працівників

підприємств, головний офіс яких розміщений за межами цієї держави. Конвенцією, зокрема, передбачено ряд гарантій, які стосуються процедури добору працівників, укладення трудового договору (контракту), переїзду, адміністративних гарантій, житла тощо.

Отже, трудящі-мігранти – це така категорія громадян і осіб без громадянства, що тимчасово мігрують в країну не свого громадянства чи постійного місця проживання з наміром отримати оплачувану роботу, за умови, що це не заперечується нормативними актами держави-роботодавця. Останнє уточнення щодо відповідності законодавству приймаючої держави цілком закономірно, адже питання, що стосуються допуску трудящих-мігрантів і членів їхніх родин на територію держави, належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави.

Аналізуючи дану Конвенцію, варто зупинитися на ст.1.1 Додатку II, що починається так: «Якщо трудящий-мігрант, що є біженцем чи переміщеною особою...» [28]. Це не відповідає чинному міжнародному праву і національним законодавствам, оскільки змішуються відразу три поняття. Будь-яка особа, що перебуває на території іншої держави, не може мати правовий статус і трудящого-мігранта, і, водночас, біженця чи переміщеної особи. Залежно від мети і причин перебування особи на території іноземної держави її правове становище буде визначатися по-різному. Однак необхідно враховувати час прийняття Конвенції і зміни в міжнародному праві, що з'явилися пізніше. У будь-якому випадку, ст. 1.1 має потребу в коректуванні з метою виключення суперечностей.

Розглянуті документи, дозволяють зробити висновок про відсутність уніфікованого міжнародного права з питань праці іноземців. Однак, поряд з тим, поняття працівника-мігранта досить чітко визначається на міжнародному рівні та дозволяє виробити дієві правові норми задля реалізації його права на працю та захист трудових інтересів.

Список використаної літератури

1. Київець О. Міжнародно-правовий статус трудових мігрантів / О. Київець // Юридичний журнал. – 2004. - № 4. – С. 42-48 ; Kyivets O. Mizhnarodno-pravovyi status trudovykh mihrantiv / O. Kyivets // Yurydychnyi zhurnal. – 2004. - № 4. – С. 42-48
2. Чехович С. Б. Елементарний курс міграційного права України : конспект лекцій / С. Б. Чехович. – Київ : МАУП, 2004. – 216 с. ; Chekhovych S. B. Elementarnyi kurs mihratsiinoho prava Ukrainy : konspekt lektsii / S. B. Chekhovych. – Kyiv : MAUP, 2004. – 216 s.
3. Гусов К. Н. Международно-правовое регулирование труда (в конвенциях и рекомендациях МОТ) / К.Н. Гусов, М. Н. Курилин. – Москва, 1992. – 208 с. ; Gusov K. N. Mezhdunarodno-pravovoe regulirovanie truda (v konventsiiakh i rekomendatsiyakh MOT) / K.N. Gusov, M. N. Kurilin. – Moskva, 1992. – 208 s.
4. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015 ; Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015
5. Міжнародне законодавство про охорону праці. Конвенції та Рекомендації МОП. У 3-х т. / сост. Е. М. Теличко. – Київ : Основа, 1997. – Т. 1. – 672 с. ; Т. 2. – 437 с. ; Т. 3. – 342 с. ; Mizhnarodne zakonodavstvo pro okhoronu pratsi. Konventsii ta Rekomendatsii MOP. U 3-kh t. / sost. E. M. Telychko. – Kyiv : Osнова, 1997. – Т. 1. – 672 s. ; Т. 2. – 437 s. ; Т. 3. – 342 s.
6. Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів (Конвенцію ратифіковано з застереженням Законом N 755-V (755-16) від 16.03.2007, ВВР, 2007, N 21, ст.29) [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/basebi/ua->

hmwagr/index.htm ; Yevropeiska konventsiiia pro pravovyi status trudiashchykh-mihrantiv (Konventsiiu ratyfikovano z zasterezhenniam Zakonom N 755-V (755-16) vid 16.03.2007, VVR, 2007, N 21, st.29) [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : <http://ua-info.biz/legal/basebi/ua-hmwagr/index.htm>

7. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015 ; Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015

8. Європейська конвенція з прав людини [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zona.ucoz.es/index/0-16> ; Yevropeiska konventsiiia z prav liudyny [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : <http://zona.ucoz.es/index/0-16>

9. Конвенція Міжнародної організації праці №29 про примусову або обов'язкову працю (1930 р.) [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_136; Konventsiiia Mizhnarodnoi orhanizatsii pratsi №29 pro prymusovu abo oboviazkovu pratsiu (1930 r.) [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_136

10. Конвенція Міжнародної організації праці № 105 про скасування примусової праці (1957 р.) [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013; Konventsiiia Mizhnarodnoi orhanizatsii pratsi № 105 pro skasuvannia prymusovoi pratsi (1957 r.) [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013

11. Міжнародна організація праці [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://ilo.org.ua>; Mizhnarodna orhanizatsiia pratsi [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : <http://ilo.org.ua>

12. Там само; Tam samo.

13. Там само; Tam samo.

14. Закон України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства" [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>; Zakon Ukrainy "Pro pravovyi status inozemtsiv ta osib bez hromadianstva" [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

15. Міжнародна організація праці [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://ilo.org.ua>; Mizhnarodna orhanizatsiia pratsi [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : <http://ilo.org.ua>

16. Київець О. Міжнародно-правовий статус трудових мігрантів / О. Київець // Юридичний журнал. – 2004. - № 4. – С. 42-48 ; Kyivets O. Mizhnarodno-pravovyi status trudovykh mihrantiv / O. Kyivets // Yurydychnyi zhurnal. – 2004. - № 4. – S. 42-48

17. Там само; Tam samo.

18. Там само; Tam samo.

19. Міжнародна організація праці [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://ilo.org.ua>; Mizhnarodna orhanizatsiia pratsi [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : <http://ilo.org.ua>

20. Там само; Tam samo.

21. Там само; Tam samo.

22. Міжнародна Конвенція ООН «Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їх родин» [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_203; Mizhnarodna Konventsiiia OON «Pro zakhyst prav usikh trudiashchykh-mihrantiv i chleniv yikh rodyn» [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_203

23. Там само; Tam samo.

24. Там само; Tam samo.

25. Київець О. Міжнародно-правовий статус трудових мігрантів / О. Київець // Юридичний журнал. – 2004. - № 4. – С. 42-48 ; Kyivets O. Mizhnarodno-pravovyi status trudovykh mihrantiv / O. Kyivets // Yurydychnyi zhurnal. – 2004. - № 4. – S. 42-48

26. Там само; Там samo.

27. Міністерство закордонних справ України [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua> ; Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu: <http://www.mfa.gov.ua>.

28. Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів (Конвенцію ратифіковано з застереженням Законом N 755-V (755-16) від 16.03.2007, ВВР, 2007, N 21, ст.29) [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/basebi/ua-hmwakr/index.htm>; Yevropeiska konventsiiia pro pravovyi status trudiashchykh-mihrantiv (Konventsiiu ratyfikovano z zasterezhenniam Zakonom N 755-V (755-16) vid 16.03.2007, VVR, 2007, N 21, st.29) [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : <http://ua-info.biz/legal/basebi/ua-hmwakr/index.htm>

Стаття надійшла до редакції 02.11.2015 р.

M. Kasianova

THE POLITICAL AND LEGAL STATUS OF LABOR MIGRANT IN INTERNATIONAL DOCUMENTS

The international migration of population, growing professional mobility, the labor with a foreign involvement gave birth to such terms as “international labor”, “international labor movement”, “export/import of labor power”, “labor migration”, “visiting workers”, “labor migrant”. The labor migration belongs to one of international migration types and is characterized by the flow of labor power to a temporary job place with its subsequent return to the country of origin.

The aim of the paper is to define the legal status of “labor migrant” through examining and analyzing international documents such as Code of International Labour Law, European Convention, conventions on labor migrants.

The research methods are determined by the subject, purpose and tasks of the article. Study was conducted with the help of general scientific and special historical methods. The structural - systematic method was used as one of the interdisciplinary research methods. The method of analysis and synthesis was employed as one of the structurally systematic methods. As for the empiric methods, the method of analysis of sources and scientific literature was employed.

The paper defines the categories of labor migrants as well as their legal status' features upon the analysis of IOM's Conventions and Recommendations, European Convention on the Legal Status of Migrant Workers, Code of International Labour Law. Depending on the type of work, its time frameworks, relations with employer and place of living, the next categories were examined: “frontier worker”, “seasonal migrant worker”, “project worker”, “specified purpose contract worker”, “unemployed worker”.

The author comes to the conclusion that today, unfortunately, an international law has no common legislation document that would regulate all foreign workers related issues. In our opinion, it would allow avoiding a lot of arising labor disputes. The working out of such legislation document should be performed by IOM ILO (International Labor Organization) specialists and may result in the appropriate recommendation – the one that would provide for all the aspects requiring the written approval in the labor agreement while employing foreign citizens in any ILO participating country. Such measures may become an actual mechanism for protection of the Ukrainians working abroad.

Key words: migrant, labor migrant, International Labour Organization (ILO), International law.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Трофименко М.В., к.політ.н, проф.; Булик М.В., к.політ.н, доц.

Н.П. Пашина

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Аналізуються підходи та концепції впливу процесів глобалізації на формування та збереження національної ідентичності. Показано, що глобалізація, формування інформаційного суспільства обумовлює багаторівневість та багатоскладовий характер ідентичності, ведуть до розмивання сформованих моделей національної ідентичності. Ускладнення ієрархії ідентичностей усередині держави актуалізують формування громадянської ідентичності, як інструмента консолідації національних спільнот або наддержавних об'єднань.

Ключові слова: ідентичність, національна ідентичність, громадянська ідентичність, наднаціональна ідентичність, глобалізація, інформаційне суспільство.

Прискорення процесів глобалізації і динаміка світового суспільного розвитку значно ускладнили механізми формування політичної свідомості й поведінки людини, призвели до змін загальної структури ідентифікаційних орієнтирів. Ідентичність більшості людей сучасного світу стала набувати все більш складного та багаторівневого характеру. При цьому, як демонструє суспільна практика, різні «рівні» ідентичності далеко не завжди можуть гармонійно поєднуватися одна з другою.

Процеси глобалізації, принципи плюралізму та мультикультуралізму призводять до того, що в ліберальних демократичних суспільствах смисли ідентичностей конкурують між собою і пропонуються різними соціальними акторами, а політики ідентичностей здійснюються як політики «визнання». Розширення кола суб'єктів, які беруть участь у колективному конструюванні ідентичностей і пропонують свої варіанти суспільних цілей і цінностей, послаблюють домінуючу роль держави в цьому процесі й ускладнюють сам процес боротьби за ідентичність.

Спроби сучасних держав боротися за збереження і відтворення загального для всієї громадянської нації культурного простору наштовхуються на супротив двох різноспрямованих векторів соціокультурного розвитку: з одного боку, культурного та інформаційного глобалізму, який уніфікує ідентифікаційні зразки, з іншого – розпад громадянської (національної) солідарності під тиском особливих вимог етнічних, релігійних, мовних, субкультурних спільнот [1].

Таким чином, різні орієнтири ідентифікаційних процесів у сучасному глобальному світі та розмивання традиційних паттернів ідентичності ускладнюють формування та збереження національної ідентичності, що в свою чергу значно впливає на розвиток та стабільність держав.

Зростання уваги науковців до цієї проблематики підкреслює її актуальність. Проблеми ідентичності в умовах глобалізованого світу досліджуються в роботах зарубіжних та вітчизняних вчених: В. Андрусіва, З. Баумана, Ю. Габермаса, Ж. Дерріди, М. Кастельса, С. Картунова, В. Лапкіна, В. Лота, М. Нічоги, В. Пантіна, Н. Пелагеші, М. Розумного, І. Семененко, М. Степико, І. Тимофєєва, С. Трояна, Ю. Хабермаса, С. Хантінгтона та ін., в яких представлений широкий теоретико-методологічний матеріал для аналізу даного феномену.

Ціллю статті є аналіз підходів та концепції впливу процесів глобалізації на формування та збереження національної ідентичності.

Вплив процесів глобалізації на політичне самовизначення громадян явище універсальне для країн сучасного світу.

Під глобалізацією розуміють процес соціальних змін останніх двох десятиліть, що полягає у формуванні єдиного всесвітнього ринку (тобто перемоги лібералізму в загальносвітовому масштабі), всесвітньої інформаційної відкритості (Інтернет), появи нових інформаційних технологій, а також збільшення глобального культурного зв'язку між людьми і народами [2].

На думку Е. Гідденса, під глобалізацією слід розуміти інтенсифікацію соціальних відносин, які пов'язують віддалені райони таким чином, що локальні феномени формуються під впливом подій, що відбуваються на дуже великій від них відстані, а глобальні – у великій мірі визначаються локальними змінами [3, с. 64].

Глобалізація зовсім не означає зниження ролі локального. Англійський соціолог Р. Робертсон, ввів у науковий обіг термін «глокалізація», який означає, що процеси глобалізації та локалізації відбуваються одночасно, що локальне є аспектом глобалізації, глобальне створює локальне [4, с. 30].

Взаємодію глобального й локального в сучасному світі описує відомий польсько-англійський соціолог З. Бауман у своїй книзі «Індивідуалізоване суспільство»: «Наші залежності сьогодні повністю глобальні, а наші дії, проте як раніше локальні» [5, с. 149].

Ідентичність у ході глобалізації змінюється через посилення взаємодії культур, вона стає більш плюралістичною. Проблема ідентичності в процесі глобалізації включає позначення свого місця в транснаціональному економічному просторі, культурну ідентичність, персональну ідентичність тощо. У результаті розмивається «національна», за країною походження, ідентичність, вона втрачає свої міцні орієнтири. У держави з'являються конкуренти у вигляді мережевих спільнот, транснаціональних корпорацій, наднаціональних структур.

Таким чином, процеси глобалізації та розвиток інформаційного суспільства, призвели до виникнення складних суспільств з «гібридною», множинною, змішаною ідентичності їхніх громадян, тобто до плюралізації ідентичності [6; 7]. Тому ідентичність у сучасному суспільстві перестає бути самоочевидною і передбачуваною і може мати розпливчастий, а іноді навіть і конфліктний характер.

На думку українського вченого В. Андрусіва, в епоху глобалізації та інформаційного суспільства проблема колективної ідентичності постає ще одним викликом існуванню держави-нації, бо в сучасних умовах на передній план виходять нові ідентичності, які стають більш важливими ніж базові (класові чи національні), і від того, як вони будуть впливати на державу, залежить її майбутня доля [8].

В. Лапкін, І. Семененко та В. Пантін у своїй спільній роботі «Ідентичність у системі координат світового розвитку» виділяють два полюси об'єктів ідентифікації у сучасному світі. На першому полюсі знаходиться космополітичне всесвітнє громадянство, в основі якого лежать норми, правила і принципи глобального ринку, загальні моделі поведінки груп, залучених у таку діяльність людей. Другий полюс формується національною ідентичністю, орієнтованою на образ національної держави, в якій, на думку авторів, зростає значення етнічних, релігійно-конфесійних, цивілізаційних та інших, перш за все «вторинних», ідентифікаційних орієнтирів [9].

Таким чином автори вважають, що сучасні процеси глобалізації ведуть до розмивання національно-державної ідентичності, що, у свою чергу, впливає на розвиток окремих країн і цілих регіонів світу. «Загострення національних почуттів і підйом на цій хвилі націоналістичних рухів у розвинених країнах Заходу виявляється однією з відповідей на виклики культурного глобалізму, який претендує на уніфікацію і знеособлення ідентичності. Зміна культурної фізіономії розвинутих суспільств пов'язується в масовій свідомості і з потоками інокультурної імміграції, які

розглядаються як загроза не тільки нинішньому і майбутньому економічному й соціальному благополуччю, але й власне унікальному культурному потенціалу розвитку. Ці виклики актуалізуються в зростанні політичної підтримки правих партій і радикально-націоналістичних ідейних угруповань».

Зростання уваги до теми і проблематики ідентичності відображує поглиблення глобальних процесів відчуження в суспільстві, процесів самовідчуження індивіда. Уся сукупність ідентифікаційних орієнтирів, поданих у глобальному комунікаційному просторі (а сьогодні його охоплення тотальне і фактично не знає винятків), перебуває в стані перманентних радикальних перетворень. Уся система позиціонування індивіда формує його соціальний габітус, втрачає колишню визначеність і стає об'єктом конструювання як з боку самого індивіда, так і з боку різного роду суб'єктів соціальної політики і політики ідентичності. Результатом цього стають соціокультурні зміни, що відбуваються всюди і з високим рівнем динамізму і лабільності, а разом із тим – незворотній процес розпаду традиційних фундаментальних механізмів і способів підтримки ідентичності. Іншими словами, стан загальної кризи ідентичності стає нормою [10, с. 71].

За висловом С. Хантінгтона «Криза національної ідентичності стала глобальним феноменом» [11, с. 12-13]. У своїй роботі «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» С. Хантінгтон відзначає, що криза ідентичності характерна сьогодні для всіх націй незалежно від «статусу успішності». Ці питання однаково важливі як для виникаючих молодих держав, так і для держав, давно «укорінених» у світовій геополітичній структурі. Складнощі формування ідентичності особливо характерні для тих держав, які включають в себе кілька етнічних, релігійних або лінгвістичних груп.

Проблема ідентичності в умовах глобалізації та формування інформаційного суспільства отримала детальне висвітлення в роботах відомого західного дослідника М. Кастельса. Автор розглядає соціальну структуру, яка формується у глобальному масштабі, як систему мереж. М. Кастельс вважає, що домінуючі функції і процеси в сучасному світі все більше виявляються організованими за принципом мереж. «Саме мережі складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення «мережевої» логіки, значною мірою, позначається на ході й результатах процесів, пов'язаних із виробництвом, повсякденним життям, культурою та владою» [12]. У своєму науковому дослідженні «Влада ідентичності» М. Кастельс обґрунтовує причинний зв'язок між відкритістю, динамічністю структури мереж та збереженням самобутності й самоідентифікації особистості [13].

На початку інформаційного століття криза легітимності, наголошує автор, позбавляє інститути індустріальної епохи їхнього сенсу та їхніх функцій. Суверенітет сучасної національної держави, над якою починають домінувати глобальні мережі багатства, могутності й інформації, значно звужується. «Політичні доктрини, що ґрунтуються на промислових інститутах та організаціях, починаючи від демократичного лібералізму, що базується на національній державі, і, закінчуючи соціалізмом, який спирається на інститут праці, у нових соціальних умовах виявляються позбавленими свого практичного сенсу. У результаті цього вони втрачають привабливість і, в прагненні вижити, йдуть шляхом нескінченних мутацій, залишаючись за спиною нового суспільства, як запилені знамена забутих війн» [14, с. 297].

Головну роль у житті людей починають відігравати глобальні, «мережеві» структури, що витісняють колишні форми особистої та вічної залежності. «Нова влада полягає в інформаційних кодах, у представницьких іміджах, на основі яких суспільство організовує свої інститути, а люди будують своє життя і приймають рішення щодо своїх вчинків. Центрами такої влади стають уми людей» [15, с. 304].

В якості суб'єктів інформаційного століття М. Кастельс виділяє дві основні потенційні сили. Першою силою виступають так звані пророки, які символічно уособлюють невдоволення і виступають від імені незадоволених. Другою й основною силою науковець вважає мережеву децентралізовану форму організації і втручання, яка характеризує нові соціальні рухи й яка слугує відображенням і протиположністю домінуючій логіці мереж у інформаційному суспільстві.

«Наш історичний зір – пише М. Кастельс – так звик до струнких колон, яскравих прапорів і писаних прокламацій, які проголошують соціальні перетворення, що ми знаходимося в розгубленні, коли стикаємося з все більш широкими змінами в світі символів, які мають всеохоплюючий проникаючий характер і пропускаються через фільтри найрізноманітніших мережевих структур, подалі від центрів влади. Саме на цих задвірках суспільства, чи то альтернативні електронні мережі або ж найнижчі мережі спротиву спільноти, я бачу історичне зародження нового суспільства, яке народжується в муках завдяки могутності самотності» [16, с. 307].

Таким чином, сприйняття політичного контенту в кіберпросторі значно впливає на формування політичних ідентичностей. На зміну односпрямованим медійним каналам політичної комунікації приходять моделі Інтернету, засновані на складному процесі взаємопереплетіння джерел інформування населення і, відповідно, створення іміджу держав та політиків. У кіберпросторі індивід має можливість вільного вибору політичної ідентичності, при цьому його інтеракції можуть мати як відкритий, так і анонімний характер, що збільшує можливість самовираження особистості.

Проблеми української національної ідентичності в умовах глобалізації досліджує Н. Пелагеша в монографії «Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації» [17]. Науковець аналізує сучасний етап трансформації української національної ідентичності, що відбувається під впливом процесів глобалізації та регіоналізації. Н. Пелагеша визначає, що найбільший вплив на українську національну ідентичність мають наднаціональні європейська та панросійська ідентичності, що формуються в ЄС і СНД, і наголошує, що дослідження процесів трансформації національної ідентичності під впливом глобалізаційних процесів можливе на основі конструктивістської парадигми, яка розглядає національну ідентичність як один із типів колективних ідентичностей. З такої позиції ідентичність не є вродженою універсалиєю або утворенням, іманентно притаманним особі чи групі. Вона конструюється соціумом, народжується та зникає під впливом певних соціальних та культурних процесів, змінюється разом з ними, а тому безпосередньо пов'язана з проблемою дискурсу [18, с. 218].

Н. Пелагеша вважає, що сучасна регіональна поляризація України та її динаміка є наслідком не тільки культурних відмінностей між населенням сходу та заходу України, що склалися історично, а й результатом політики наднаціональної панросійської ідентичності, що проводиться Російською Федерацією [19, с. 222].

В аспекті впливу глобалізації на ідентичність в українському науковому дискурсі все частіше актуалізується проблема лімітрофного (прикордонного, периферійного) розташування. Зокрема, С. Троян вважає, що «з одного боку, східні кордони України виступають лінією розмежування між Європою і Росією як окремою російсько-євразійською цивілізацією, з іншого – Росія вважає західні кордони України лінією розмежування між НАТО і простором СНД, який розглядає як зону своїх особливих інтересів» [20, с. 188-190].

Автор вважає, що «Україна є лімітрофом у трьох вимірах. У геополітичному вона опинилася між НАТО і Росією. В економічному – між країнами з переважно ринковою, економікою Заходу і державно-монополістичною під контролем нового правлячого класу економікою Росії. У духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним

минулим і багато в чому невизначеним майбутнім у формі фактично лише ідеї про правову, демократичну, соціально орієнтовану державу».

Лімітрофне становище автор визначає як проміжне. «Якщо народ «лімітрофа» не укорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то його самоутвердження у формі незалежної держави залишається проблематичним, як проблематично здійснити і створення своєї консолідованої локальної цивілізації».

Популярною в науковому середовищі є тема зіткнення цивілізацій. Спираючись на С. Хантінгтона, який вважає, що Україна знаходиться на перехресті світових цивілізацій, які об'єднують у собі різні етнічні та релігійні субкультури, науковці аналізують, яким чином «зіткнення цивілізацій» всередині України відбивається на стані українського суспільства. На думку С. Трояна, Україна «знаходиться на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського, ісламського, тому в українському суспільстві очевидні розходження й навіть протистояння щодо культурноцивілізаційних орієнтацій. Належність України до периферійних зон декількох цивілізацій дозволяє визначити її приналежність до розколотих цивілізацій» [21, с. 188-190].

Приблизно такої ж позиції дотримується і М. Нічога, який стверджує, що причиною кризи національної ідентичності в Україні є її цивілізаційний розкол, який несе в собі потенційний конфлікт аж до конфлікту культур, націй і цивілізацій. Автор підкреслює, що конфлікт, який розколює Україну, є конфліктом між західною та православною цивілізаціями.

Крім того, автор вважає, що тривала геополітична невизначеність негативно позначається на внутрішньому стані українського суспільства. «Якби ми не страждали на кризу ідентичності, вважає автор, то давно були б або зі східноєвропейськими сусідами в ЄС, або ж у Росії. В обох випадках ми точно опинилися б на вищому рівні добробуту, ніж є зараз» [22].

Недостатньо виражена загальнонаціональна ідентичність загострює протиріччя між ідентичностями та конфліктність політичного процесу, що, у свою чергу, підсилює фрагментацію суспільства, може спровокувати громадянське протистояння, аж до розколу держави.

Виходячи з вищевикладеного, проблема формування консолідованої політичної ідентичності в Україні є однією з найактуальніших завдань, що стоять перед українською державою, суспільством і політичною наукою.

Криза національної ідентичності, на думку багатьох авторів, висуває на перший план її громадянську складову. Громадянська ідентичність стає свого роду впливовою зброєю в процесах політичної інтеграції сучасного світу. Мова йде не тільки про «всесвітнє громадянство» (як найбільш послідовне і «завершене» відображення абстракції «світового ринку»), але й, зокрема, про європейське громадянство (громадянство Євросоюзу).

На думку В. Лапкіна у громадянській ідентичності, яка лежить в основі реального політичного самовизначення індивіда, його самоототожнення з політичною нацією, сучасне суспільство намагається знайти спротив у протистоянні натиску як глобалізму, так і ксенофобії. Ця обставина набуває особливого значення, зважаючи на загострення національних почуттів і зростання на цій хвилі націоналістичних рухів у розвинених країнах Заходу, зростання політичної підтримки правих партій і радикально-націоналістичних ідейних угруповань, збільшення впливу радикальних настроїв у більшості проблемних регіонів світу [23, с. 73].

Національно-громадянську ідентичність можна розглядати як колективну ідентичність, що має політичні та історико-культурні підстави. Вона «включає не тільки лояльність до держави, але й ототожнення громадянами країни уявлення про це

співтовариство, відповідальність за долю держави і почуття людей (гордість, образи, розчарування, песимізм чи ентузіазм)» [24, с. 11-12].

В основі громадянської ідентичності закладено політичне самовизначення індивіда як громадянина – члена політичної нації та «ідентичність державної спільності, яка підтримує інституційні основи політичної нації та забезпечує реалізацію громадянських прав через громадські інститути» [25, с. 8-13].

В цілому, у сучасній науковій літературі все частіше йдеться про громадянство як інструмент консолідації національних спільнот або наддержавних об'єднань (наприклад, Євросоюзу), а також про «всесвітнє громадянство» як найбільш послідовне і «завершене» відображення абстракції «світового ринку».

Процеси глобалізації та соціально-політичні трансформації сучасного світу, інтеграційні та дезінтеграційні процеси в регіонах, крах старих і утворення нових політичних режимів, зумовили необхідність сфокусувати увагу дослідників на політиці ідентичності: концепціях, моделях і механізмах її впровадження, особливостях її формування в різних країнах.

Політика ідентичності в умовах глобалізації розглядається в двох аспектах: на національному рівні (в основному аналізуються проблеми взаємозв'язку загальногромадянської та етнічної ідентичностей) і на проблемах формування ідентичності наднаціонального характеру в інтегрованих групах держав, у першу чергу в Європейському Союзі.

Таким чином, розмивання сформованих моделей національної політичної ідентичності під впливом економічної та культурної глобалізації, взаємовплив глобальних і локальних змін різного рівня (так званої глокалізації) обумовлює багаторівневість та багатоскладовий характер ідентичності. Це фрагментує суспільство та ускладнює процес формування загальнодержавної ідентичності, яку потрібно розглядати як «цементуючу» основу консолідації громадян, важливий ресурс стабілізації політичної системи і суспільного розвитку. Ускладнення ієрархії ідентичностей усередині держави актуалізують формування громадянської ідентичності, як інструмента консолідації національних спільнот або наддержавних об'єднань.

Громадянська ідентичність при демократії не виключає відмінність і індивідуальність, «вона шукає форми їх узгодження на основі принципу прихильності рівності і свободі». Водночас, сформовану загальнодержавну або наддержавну ідентичність ми не можемо подавати як досконалу гармонію соціальних відносин. На думку вчених, в сучасному світі, який глобалізується, «ми завжди будемо мати справу з «конфліктним консенсусом» [Цит. за: 26].

Список використаної літератури

1. Лапкин В. Идентичность в системе координат мирового развития [Электронный ресурс] / В. Лапкин, И. Семенов, В. Пантин // Политические исследования. — 2010. — № 3. — Режим доступа : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2010/2699>. — Назв. с экрана.; Lapkin V. Identichnost v sisteme koordinat mirovogo razvitiya [Elektronnyy resurs] / V. Lapkin, I. Semenenko, V. Pantin // Politicheskie issledovaniya. — 2010. — № 3. — Rezhim dostupa : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2010/2699>. — Nazv. s ekrana.

2. Федотова В. Г. Глобальный капитализм: три великие трансформации. Социально-философский анализ взаимоотношений экономики и общества / В. Г. Федотова, В. А. Колпаков, Н. Н. Федотова. — Москва : Культурная революция, 2008. — 608 с.; Fedotova V. G. Globalnyy kapitalizm: tri velikie transformatsii. Sotsialno-filosofskiy analiz vzaimootnosheniy ekonomiki i obshchestva / V. G. Fedotova, V. A. Kolpakov, N. N. Fedotova. — Moskva : Kulturnaya revolyutsiya, 2008. — 608 s.

3. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age / A. Giddens. — Stanford, Calif. : Stanford University Press, 1991. — 256 p.

4. Robertson R. Glocalization : Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity / R. Robertson // *Global Modernities* / Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. — London : GBR, 1995. — P. 30.
5. Bauman Z. *The Individualized Society* / Z. Bauman. — Cambridge, 2001. — P. 149.
6. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. — Москва : Эдиториал УРСС, 1999. — 303 с.; Giddens E. *Sotsiologiya* / E. Giddens. — Moskva : Editorial URSS, 1999. — 303 s.
7. Мартьянов В. С. Конфликт идентичностей в политическом проекте Модерна: мультикультурализм или ассимиляция / В. С. Мартьянов // *Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. ИМЕМО РАН.* — Москва : ИМЕМО РАН, 2011. — С. 36–42.; Martyanov V. S. *Konflikt identichnostey v politicheskom proekte Moderna: multikulturalizm ili assimilyatsiya* / V. S. Martyanov // *Identichnost kak predmet politicheskogo analiza : sb. st. po itogam Vserossiyskoy nauchn.-teor. konf., 21-22 okt. 2010 g., YMEMO RAN.* — Moskva : IMEMO RAN, 2011. — S. 36–42.
8. Андрусів В. Конструювання колективної ідентичності: виклики глобальним державам [Електронний ресурс] / А. Андрусів. — Режим доступу : <http://politiko.ua/blogpost68429>. — Назва з екрану.; Andrusiv V. *Konstruiuvannia kolektyvnoi identychnosti: vyklyky hlobalnym derzhavam* [Elektronnyi resurs] / A. Andrusiv. — Rezhym dostupu : <http://politiko.ua/blogpost68429>. — Nazva z ekranu.
9. Лапкин В. Вказ.праця.; Lapkin V. *Vkaz.pratsia*.
10. Лапкин В. В. Проблемы формирования идентичности в условиях глобализации / В. В. Лапкин // *Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., ИМЕМО РАН, 21–22 окт. 2010 г.* — Москва : ИМЕМО РАН, 2011. — С. 70–74.; Lapkin V. V. *Problemy formirovaniya identichnosti v usloviyakh globalizatsii* / V. V. Lapkin // *Identichnost kak predmet politicheskogo analiza : sb. st. po itogam Vserossiyskoy nauchn.-teor. konf., YMEMO RAN, 21–22 okt. 2010 g.* — Moskva : IMYEMO RAN, 2011. — S. 70–74.
11. Huntington S. *Who are we? The Challenges to America's National Identity* / S. Huntington. — N.Y., L., Toronto, Sydney, 2004.
12. Кастельс М. Становление общества сетевых структур [Электронный ресурс] / М. Кастельс // *Информационная эра: экономика, общество и культура [1996-1998].* — Режим доступа : <http://www.buk.irk.ru/library/book/search1.htm>. — Назв. с экрана ; Kastels M. *Stanovlenie obshchestva setevykh struktur* [Elektronnyy resurs] / M. Kastels // *Informatsionnaya era: ekonomika, obshchestvo i kultura [1996-1998].* — Rezhim dostupa : <http://www.buk.irk.ru/library/book/search1.htm>. — Nazv. s ekrana.
13. Кастельс М. Власть идентичности [Электронный ресурс] / М. Кастельс // *Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева.* — Москва : Academia, 1999. — Режим доступа : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1003.html. — Назв. с экрана ; Kastels M. *Vlast identichnosti* [Elektronnyy resurs] / M. Kastels // *Novaya postindustrialnaya volna na Zapade : antologiya / pod red. V. L. Inozemtseva.* — Moskva : Academia, 1999. — Rezhim dostupa : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1003.html. — Nazv. s ekrana
14. Там само. — С. 297; Tam samo. — S. 297.
15. Там само. — С. 304; Tam samo. — S. 304.
16. Там само. — С. 307; Tam samo. — S. 307.
17. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. — Київ : НІСД, 2008. — 288 с. ; Pelahesha N. *Ukraina u smyslovykh viinakh postmodernu: transformatsiia ukrainскоi natsionalnoi identychnosti v umovakh hlobalizatsii* / N. Pelahesha. — Kyiv : NISD, 2008. — 288 s.

18. Там само. – С. 218; Tam samo. – S. 218.
19. Там само. – С. 222; Tam samo. – S. 222.
20. Троян С. Сучасна Україна: від локальної цивілізації до консолідації суспільства / С. Троян // 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього : матер. XI наук.-практ. конф., 19 трав. 2011 р., м. Київ. — Київ : Національна академія управління, 2011. — 404 с. ; Troian S. Suchasna Ukraina: vid lokalnoi tsyvilizatsii do konsolidatsii suspilstva / S. Troian // 20 rokiv nezalezhnosti Ukrainy: zdobutky, vtraty i stratehii maibutnoho : mater. KhI nauk.-prakt. konf., 19 trav. 2011 r., m. Kyiv. — Kyiv : Natsionalna akademiia upravlinnia, 2011. — 404 s.
21. Там само. – С. 188-190; Tam samo. – S. 188-190.
22. Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України [Електронний ресурс] / М. Нічога // Сайт Інтернет-видання «Українська правда». — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765/>. — Назва з екрану.; Nichoha M. Zitkennia tsyvilizatsii posered Ukrainy [Elektronnyi resurs] / M. Nichoha // Sait Internet-vydannia «Ukrainska pravda». — Rezhym dostupu : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765/>. — Nazva z ekranu.
23. Лапкин В. В. Проблемы формирования идентичности в условиях глобализации... - С. 73; Lapkin V. V. Problemy formirovaniya identichnosti v usloviyakh globalizatsii... - S. 73.
24. Дробижева Л. Национально-гражданские идентичности и толерантность в России и в Украине / Л. Дробижева, Е. Головаха // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под редакцией Л. Дробижевой, Е. Головахи. — Київ : Інститут соціології НАН України ; Інститут соціології РАН, 2007. — 280 с.; Drobizheva L. Natsionalno-grazhdanskіe identichnosti i tolerantnost v Rossii i v Ukraine / L. Drobizheva, Ye. Golovakha // Natsionalno-grazhdanskіe identichnosti i tolerantnost. Opyt Rossii i Ukrainy v period transformatsii // pod redaktsiye L. Drobizhevoy, Ye. Golovakhi. — Kyiv : Institut sotsiologii NAN Ukrainy ; Institut sotsiologii RAN, 2007. — 280 s.
25. Семенов И. С. Идентичность в предметном поле политической науки / И. С. Семенов // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г., ИММО РАН. — Москва : ИММО РАН, 2011. — С. 8–13; Semenenko I. S. Identichnost v predmetnom pole politicheskoy nauki / I. S. Semenenko // Identichnost kak predmet politicheskogo analiza : sb. st. po itogam Vserossiyskoy nauchn.-teor. konf., 21-22 okt. 2010 g., YMEMO RAN. — Moskva : IMEMO RAN, 2011. — S. 8–13.
26. Миненков Г. Я. Политика идентичности: взгляд современной социальной теории [Электронный ресурс] / Г. Я. Миненков. — Режим доступа : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-258930.html>. — Назв. с экрана; Minenkov G. Ya. Politika identichnosti: vzglyad sovremennoy sotsialnoy teorii [Elektronnyy resurs] / G. Ya. Minenkov. — Rezhim dostupa : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-258930.html>. — Nazv. s ekrana.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2015 р.

Pashina N.

GLOBALIZATION INFLUENCE ON FORMATION OF NATIONAL IDENTITY: CONCEPTUAL ANALYSIS

The article analyzes the approaches and the concepts of impact of globalization on the formation and preservation of national identity of modern nations. The analysis of works by foreign and local scientists such as V. Andrusiv, Z. Bauman, E. Giddens, M. Kastels, V. Lapkin, G. Mynenkov, M. Nichoga, V. Pantin, N. Pelahesha, R. Robertson, I. Semenenko, S. Troian, V. Fedotova, S. Hantington and others, shows that the acceleration of globalization and the dynamics of world social development have complicated the mechanisms of the formation of

political consciousness and human behavior and led to the changes in the basic structure of identification guidelines. The identity of modern world people is getting more and more complex, multilayered, and pluralistic. It makes "national" (according to the country of origin) identity more blurred and it makes it lose its strong guidance. There are competitors represented by a network of communities, multinational corporations and supranational organizations in every state. This fragments society and hinders the formation and preservation of national identity, influences the development of particular countries and entire regions of the world. The national identity crisis, according to many authors, is becoming normal.

Works by famous Spanish scholar Manuel Castells highlights the identity issues in terms of globalization and the creation of information society. He believes that the main role in people's lives is being played by the global, network-type organizations and the dominant functions and processes in the modern world are mostly organized by the network principle.

Analysis of the current condition of the transformation of Ukrainian national identity which is caused by the influence of globalization and regionalization, civilizational and limitrophe factors, is based on the works by following Ukrainian scholars: V. Andrusiv, N. Pelahesha, M. Nichoga, S. Troian. The author concludes that the blurred national identity sharpens the contradiction between identities and heats up the conflict in political process. With this in mind, the issue of forming the consolidated political identity in Ukraine is one of the most urgent for the Ukrainian state and society.

The paper demonstrates that the more complicated the hierarchy of identities within states, the more active the formation of civic identity as an instrument of consolidation of ethnic communities or supranational organizations is. Identity politics is of a great importance for the formation of civil identity, which, in the context of globalization, is studied by two aspects. First aspect is the national level (analyzes the problem of the relationship between general civil and ethnic identities), second aspect is the issues of supranational identity formation within the framework of the integrated groups of states and in the European Union in particular.

Key words: *identity, national identity, civil identity, supranational identity, globalization, the information society.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лусак В.Ф., д.і.н, проф., Молчанова М.В., к.і.н, доц.*

УДК 323.1:94(470 + 571: 477)“1917/1920”

I. Piliaiev

EVOLUTION OF THE ANTI-BOLSHEVIK RUSSIA'S NATIONALITIES POLICY IN 1917-1920

The author analyzes historical origins, ideological foundations, distinctive features and evolutionary dynamics of the nationalities policy of the regimes which had officially represented, after the October 1917 Revolution until the end of the active phase of the Civil War (November 1920), the All-Russian supreme authority as an alternative to the Bolshevik one (the Ufa Directory, the Omsk Government, the Government of South Russia) or had embodied the White struggle for the restoration of such authority (the political centres attached to leaders of the Volunteer Army and the Armed Forces of South Russia).

It is concluded that the ideas of "non-predetermination" and the imperially understood "National Russia", advocated by the all-Russian anti-Bolshevik governments until the White movement's military catastrophe in the winter of 1919-1920, made it impossible to form a

common front of the Russian and national liberation anti-Bolshevik forces at the decisive stage of the Civil War.

The defeat of A. V. Kolchak's and A. I. Denikin's armies forced a new leader of the White Movement Baron P. N. Wrangel to radically revise the nationalities policy. He withdrew the mottos of "one and indivisible Russia" and "non-predetermination" from the political agenda, advocated rebuilding the Russian state from the bottom through federation based on a free agreement, and recognized the right of the Ukrainian and other peoples of the former Russian empire to self-determination. That meant a mental and ideological break with the essentially imperial discourse of the White cause prior leaders. But a historic opportunity to defeat Bolshevism on the early stage of its totalitarian state formation by then had been lost.

Key words: *nationalities policy, anti-Bolshevik governments, Entente, the White movement, the Ukrainian People's Republic (the UPR).*

Formulation of the problem. The adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine in April 2015 of the package of laws on the decommunization of this country aims to make the final and irrevocable break with the legacy of the Soviet totalitarian regime, its ideology and policies imposed by Bolsheviks on Ukraine and most of the peoples of the former Russian Empire as a result of the October Revolution of 1917, the Red Terror and the strategic military victory over the disjointed anti-Bolshevik forces in the Civil War. Hence, there becomes particularly relevant to study the historical experience of "the other Russia's" nationalities policy, i.e. that of the Russian governments and regimes which strongly opposed the totalitarian policy and practice of Bolshevism, but, as history ordered, failed to form a common victorious anti-Bolshevik front together with national states, nationalities' autonomous regions and movements having arisen on the territory of the former Russian Empire after the fall of autocracy.

Analysis of recent studies and publications. Sorting out of the unsolved parts of the problem. With the accumulated vast historiography of the anti-Bolshevik movement, its ideological centres and state-political institutions' activities, the Russian anti-Bolshevik governments' nationalities policy in its integrity and contradictory dynamics is still insufficiently studied by domestic as well foreign political and historical science.

Most modern authors consider this issue within the limited chronological or regional framework, covering only separate stages or nationalities problem questions of the anti-Bolshevik struggle (V. S. Horak, M. A. Kovalchuk, V. O. Krupina, V. A. Savchenko, V. F Soldatenko, Ya. Yu. Tinchenko (all from Ukraine), A. Procyk (the Ukrainian Diaspora in the USA), K. M. Alexandrov, D. V. Bukhvostova, V. P. Fedyuk, N. D. Karpov, E. M. Mironova, A. S. Puchentov, V. Zh. Tsvetkov A. I. Ushakov, S. V. Volkov, A. B. Zubov, (all from Russia), A. Kröner (Netherlands), T. Martin, A. Rabinowitch (both from the USA), J. D. Smele (Great Britain), the late H.-J. Torke (Germany) et al.).

On the one hand, the contemporary Russian historians tend to ignore or significantly underestimate the nationalities, especially Ukrainian, factor's role in the course and outcome of the Civil War of 1917-1920s. Moreover, the specialized research in this field is conducted mainly by scientists from among representatives of national minorities of the Russian Federation (D. A. Amanzholova, A. G. Gataullin, T. Yu. Krasovitskaya, I. R. Tahirov, D. R. Zaynutdinov, et al.). However, the authors mentioned above do not present an integrated differential analysis of the Russian anti-Bolshevik regimes' nationalities policy. On the other hand, after the collapse of the Soviet Union and the formation of new independent states on its territory there is a tendency towards somewhat artificial isolating the White movement phenomenon by region and examining the complex phenomenon of the Russian anti-Bolshevik regimes' nationalities policy only in terms of specific contemporary independent states' (or their regional groups') national problematics that does not allow to give a complete and

objective picture of such a policy which often significantly differed by region and was characterized by serious contradictions between various centres and levels of the anti-Bolshevik power.

Purpose of the article is to analyze historical origins, ideological foundations, features and practical results of the nationalities policy of the regimes which had officially represented, after the October 1917 Revolution, the All-Russian supreme authority as an alternative to the Bolshevik one (the Ufa Directory, the Omsk Government, the Government of South Russia) or had embodied the White struggle for the restoration of such authority (the political centres attached to leaders of the Volunteer Army and the Armed Forces of South Russia [the AFSR]).

Main results of the research. Despite the fact that the continental Russian Empire consisted of heterogeneous administrative-territorial units, some of which had a rather wide internal autonomy (Finland, the Cossack areas, etc.), it had always been – until its collapse – the unitary-centralist paternalistic state. N. I. Kostomarov in "The Beginning of Autocracy in Old Rus" published in 1872 pointed out that on the part of Rus durably conquered by Mongols (Moscovia), in contrast to the Kyivan Rus period, land had become the ruler's real own that led to the relationship of servility and despotism [1]. In this context, as an ideologist of Eurasianism Prince N. S. Prince Trubetskoy emphasized: "A significant historic moment was neither "the overthrow of the yoke", nor Russia's separation from the Horde's power but the expansion of Moscow's power onto a significant part of the territory once owned by the Horde, in other words, the replacement of Horde khan by Russian tsar with the transfer of the khan's headquarters to Moscow"[2, p. 21-22]. After the fall of Byzantium the messianic "Moscow the Third Rome" concept claimed by Ivan III was interpreted by the Moscow state's ideological staff in the geopolitical spirit: "the idea to keep Christian values resulted in the idea to keep the territory. [...] This inversion of messianism would be purposefully implanted by the autocracy, the church, the state education system"[3, p. 350].

Article 1 of the Fundamental State Laws of the Russian Empire (in fact the first Russian Constitution), adopted by the All-Russian emperor Nicholas II to calm down the first Russian revolution and issued on his behalf on 23 April 1906, declared that Russia was "one and indivisible" [4]. The Article itself, as the whole Constitution, had been in force until the collapse of the monarchy in 1917 (formally until the Provisional Government's proclamation of Russia to be a republic on 1 (14) September 1917).

The concept of "National Russia" after the conquest of Lithuania, Finland, most of Poland, the Caucasus, Central Asia became increasingly blurred and ghostly. By 1917, in fact, there was neither the single Russian people, not the single Russian nation. The Throne per se remained the only real brace retaining in the imperial format heteropolar social estates and oppositely directed (by historical genetics, civilizational and religious affiliation) nationalities of the Empire.

The collapse of the autocracy gave a huge impetus not only to social movements but also to national ones, having immediately put on the agenda the question of the central government's legal relations with non-Russian peoples of Russia [4, p. 291-292]. However, the Provisional Government, which had taken the helm of the state in the train of the February Revolution, inherited from the Russian empire "the appropriate type of power with a traditional disbelief in the strength and reason of peoples" [4, p. 340]. The incarnation of that was lifting up high on the banner of the belligerent country, as a kind of totem having seemed to embody the inviolability of the Russian sovereignty albeit depersonalized by the Revolution, the slogan of "one (or united)¹ and indivisible Russia". Having become a victim of the absolute primacy of the Constituent Assembly yet to be designed and elected, the Provisional Government doomed

¹ Then used English options for the Russian term "yedinaya".

itself to the catastrophic backlog of urgent social and national transformations that greatly facilitated the success of the Bolshevik October upheaval.

The All-Russian Constituent Assembly's last decision voted on the night of January 6 (19), 1918 under the Bolshevik "tired Guard's" shouts was a quite radical but meanwhile controversial "Resolution on the State Structure of Russia". "On behalf of the peoples constituting Russia's state" the latter was proclaimed to be "the Russian Democratic Federal Republic uniting in the inseparable union the peoples and regions being sovereign within the limits prescribed by the federal constitution" [5, p. 98]. Thus, the Resolution confirmed, in fact, the absence of the single "Russian people" but the former empire peoples' sovereignty recognized by the Constituent Assembly was bound by the condition of being united in "the inseparable union".

According to the first Chief Commander of the Volunteer Army Gen. L. G. Kornilov's extant draft political programme on the basis of which he expected to unite all the anti-Bolshevik forces (on February 2, 1918 it was passed to the Supreme Leader of the Volunteer Army Gen. M. V. Alekseev), the Constituent Assembly was recognized to be "the only master of the Russian land" while accepting "the right to a broad local autonomy for certain nationalities entering into Russia, provided, however, preserving the national unity". Moreover, "Poland, Ukraine and Finland, formed into some national state units, should be widely supported by the government of Russia in their aspirations for the state revival in order to further weld the eternal and indestructible union of fraternal peoples" [6, p. 502]. However, if we recall in which strategic situation the document had been drawn up (Poland had actually fallen away from Russia in the autumn of 1915; the Ukrainian People's Republic (the UPR) and Finland, which had already declared independence, were at war with the Reds; the strength of the whole Volunteer Army was about 3-4 thousand troops [7, p. 203], and throughout the vast space of the former empire by mid-February, 1918 the Russian tricolour had been publicly fluttering only at Gen. Kornilov's headquarters [7, p. 226]), the White Chief Commander's "flexibility" in the nationalities question becomes clear.

Gen. A. I. Denikin, who on April 13 (March 31), 1918 succeeded Gen. Kornilov, having been killed in action, as the Volunteer Army's Chief Commander, was, according to the White South's prominent public figure Prince V. A. Obolensky's characteristic, "undoubtedly intelligent and gifted man" but "very straightforward in their feelings, opinions and judgments. Once having mastered them, he remained devoted to them to the end, even though life at every step gave him disappointment" [8, p. 9].

In "The Instructions to Representatives of the Army" sent out by Denikin in the middle of May 1918, on his return to the Don after the First Kuban campaign, to different cities for guidance, he clearly emphasized, along with the demand for "expressing the Russian people's will," the unitary doctrine of rebuilding Russia. According to a prominent military historian, a participant of the White movement Prof. A. A. Zaytsev (Zaytsov) who had analyzed the style and semantics of the document: "All Russian people" (Gen. Denikin's italic), "establishing the unity of the public and legal order in the country" definitely accentuate that the idea of one National Russia replaced both the old idea of monarchy and the ethnic peripheries' autonomous and federal aspirations born during the Revolution. While having been too left for the majority of officers' circles as the Volunteer Army's main core, it was too right for the peripheries having been fighting against Bolsheviks" [9].

The dogmatic belief in "one, great, indivisible Russia" turned Denikin, as military strategist, into a hostage of space. As later recalled Gen. Baron P. N. Wrangel: "Having been chasing after the space, we infinitely stretched out like a spider web and, when having had a wish to keep everything and to be strong everywhere, turned to be everywhere weak" [10, p. 235]. This feature might be easily attached not only to Denikin's war policy but also to his nationalities, especially ethno-territorial, one.

As pointed out by a prominent Russian emigre historian Gen., Prof. N. N. Golovin: "Denikin's plan consisted in the conquest of the border regions wherein Denikin saw securing his rear. First, the Caucasus, then Crimea, Ukraine hereinafter" [11, p. 590]. Unlike Denikin, elected by the Cossack Circle in May 1918 Ataman of the Great Don Army Gen. P. N. Krasnov, who had become in effect the head of the separate Don State, believed that "one can not and should not fight against the border regions, including Ukraine, but should come to an understanding with them by recognizing their right to live in freedom" and that in the war with Bolsheviks "one should go straight to the target and the target is the nidus of Bolshevism, namely Moscow and Petrograd" [11, p. 590].

Serious discord between the imperial format centralist Denikin and the Cossack regionalist Krasnov deplorably affected the course of the anti-Bolshevik struggle: in summer of 1918 the disunited Whites failed to seize the strategically key Volga city and port of Tsaritsyn (later the famous Stalingrad), thereby the link-up of the two main - the Southern and the Eastern – anti-Bolshevik fronts had never taken place that made much easier for Bolsheviks to defeat them separately.

On September 23 (10), 1918 at the Ufa State Conference of members of the All-Russian Constituent Assembly, representatives of regional governments of Russia, civic and ethnonational organizations there was adopted the Act on Constituting the All-Russian Supreme Authority. The Act established the All-Russian Provisional Government (the so-called Ufa Directory). With regard to the state-territorial structure the Act proclaimed recognition of the rights to a broad autonomy for individual regions of Russia "due to both geographical and economic as well as ethnic characteristics, while presuming the final establishment of the state organization on a federal basis by the sovereign Constituent Assembly" [12, p. 247-248]. However there was no mention in the Act about the right of nations of the former empire to self-determination, that thereby ignored the Allied policy's main message with respect to national democratic reconstruction of Europe elucidated on January 8, 1918 in U.S. President Wilson's "Fourteen Points". Moreover, the Ufa Conference adopted the Order on dissolving, due to the formation of the All-Russian Supreme Authority, all the state entities within the borders of the Russian Empire.

After the White Guard coup d'état coup in Omsk on 18 November 1918 that had overthrown the Ufa Directory and established the dictatorial rule of Admiral A. V. Kolchak as "Supreme Ruler of Russia", the latter kept some continuity of the Ufa Directory's nationalities programme as regards the nationalities' autonomous rights but rejected the federal principle of the future state-territorial structure of Russia. The "presumption" of "the final establishment of the state organization on a federal basis by the sovereign Constituent Assembly" [12], having been contained in the afore-mentioned Act on Constituting the All-Russian Supreme Authority, was withdrawn from the agenda. Moreover, for the peoples of the Volga region and Siberia even the right to autonomy was not provided. Soon Kolchak sent a newly appointed governors-general from among the old imperial dignitaries to govern Bashkirs, Buryats, Kirghiz (the ethnonym then referred to the modern Kazakhs as well), Tuvinians, Yakuts and other nationalities [13, p. 297].

The motto of "United indivisible Russia" posted over the supreme ruler's portrait was put on the front cover of the propagandist magazines which had been released in Russian and foreign languages by the Russian press bureau (the RPB) established on May 30, 1919 in Omsk on behalf and under the direct control of the anti-Bolshevik Russian Government "to revive and strengthen the spirit of patriotism and national identity" [14, p. 116]. The propaganda materials had been distributed in June-October 1919 both in Russia and abroad.

At the same time the supreme ruler tried to maneuver in the nationalities question, while having been temporarily reckoning, to join efforts in the anti-Bolshevik struggle, with the fact of independence of some national-state entities on the territory of the former Russian Empire

(Finland, Poland, Estonia, Latvia, the Transcaucasian republics). However, the young states, which had been receiving by that time not only military but also skilled diplomatic support from Entente, would precondition an allied cooperation with the Whites by the supreme ruler of Russia's and the Russian Government's official recognition of them. But Kolchak in the vein of non-predetermination (*nepredreshenchestvo*) would try to come to terms with new national state entities on the territory of the defunct Russian Empire only by assurances of friendship, without the direct recognition of their independence neither *de jure*, nor *de facto*.

In his official reply of 4 June 1919 to a diplomatic note from the Allied Supreme Council of Entente dated May 26 Kolchak considered as "my duty to remind that the ultimate sanction of the decisions, which may be taken on behalf of Russia, would belong to the Constituent Assembly". "With respect to the nationalities of Estonia, Latvia, Lithuania, the Caucasus and the Trans-Caspian countries" Kolchak expressed confidence that his government "would provide autonomies to various nationalities" [15, p. 290-291]. As for Ukraine, it was mentioned neither in the Entente's note, nor in Kolchak's reply.

A detailed analysis of Kolchak and his Omsk Government's diplomatic correspondence on the Finland issue was made by a prominent Russian emigre historian S. P. Melgunov [15, p. 294-305]. While believing that "the recognition of Finland's independence could not have damaged the reconstruction of Russia", he made, however, the final conclusion that Kolchak's Russian Government's unwillingness to "recognize without a sanction by the Constituent Assembly the independence of Finland" which had been officially recognized already by France, Great Britain and the United States, was "probably a tactical error" attributed by Melgunov to "the scrupulous honesty" and "sincerity" of the supreme ruler's policy [15, p. 304-305]. We can hardly agree with such a conclusion. In our view, it would be no exaggeration to state that just the Russian supreme ruler's great-power intransigence eventually led to Finland's refusal of involving its regular combat-ready 80,000th army in the anti-Bolshevik campaign on Petrograd and, in early November 1919, to Estonian troops' abandoning the anti-Bolshevik front at the critical moment of Gen. N. N. Yudenich's Petrograd campaign. Here's a typical motivation of Estonian Rear Admiral Johan Pitka, who led then the officially allied to Yudenich Estonian troops' operations on the Gulf of Finland coast: "If the Northwestern White Army had managed to seize Petrograd and the [Baltic] fleet had fallen into its hands, then after a few weeks the fleet would have appeared under St. Andrew's flag at Revel to turn the latter back from the capital of the Republic of Estonia into a provincial city of Russia" [16, p. 320]. On the whole, taking into account the subsequent implications, the failure to switch Finland (and later Estonia) to the really united campaign on the Bolshevik Petrograd is a major strategic blunder of the White All-Russian supreme power having resulted, after all, in its military and political collapse.

Kolchak and Denikin's imperial position on the nationalities issue predetermined the Armed Forces of South Russia (AFSR) High Command's adverse attitude to the Army of the Ukrainian People's Republic that resulted in the 31 August 1919 accident, namely the armed clash on the Khreshchatyk Street between Denikin's and Petlyura's units which entered Kyiv, having been left by the Reds, from the opposite sides.

The AFSR's Chief of Staff Gen. I. P. Romanovsky's telegraphic instruction sent by order of Denikin from his General Headquarters to the AFSR's Headquarters of the Military Forces of New Russia on 14 (1) September 1919, i. e. the next day after the capture of Kyiv, contained the extremely categorical formula on the Ukrainian issue: "We do not recognize the Ukrainian Republic, while fighting for United Russia, and no military forces, except the Russian armies, on the territory of Russia are not allowed. Therefore, Petliurists must either disarm or leave the territory of Russia" [17, p. 501]. In fact, it was the instruction of full-scale war against the Ukrainian People's Republic.

Denikin's High Command had probably imagined a war against "semiregular" Petliurist formations as "an easy walk" [17, p. 78], but in fact it turned out to be bloody and mutually exhausting. As later emphasized a prominent Ukrainian military leader Gen. M. V. Omelianovych-Pavlenko, the Whites's "victory" over Ukrainians had been "Pyrrhic" [18, p. 72]. Denikinites were not only forced at critical days of their general offensive on Moscow to utilize a significant part of their regular forces at the front against the Ukrainian troops¹, but also faced a wide insurgency of Ukrainian peasants in their rear.

Agreements on armistice and military alliance between the AFSR and the Ukrainian Galician Army reached by mid-November 1919, according to which the latter in full force deserted Petliura and sided with the Volunteer Army, would finally spoil Denikin's relations with Poles, but bring him almost nothing militarily: by the time Petliura, at the expense of diverting considerable White forces from the Moscow direction, would have been defeated, and the AFSR major units would have been crushed during the Orlov-Kromy battle.

Thus, despite the democratic rhetoric, Denikin's nationalities policy and his army's behaviour on the territory of Ukraine were imperial in nature. As General of the Ukrainian Galician Army A. Kravs remarked in his memoirs, "Denikinites, as if the revolution had passed by them without a trace, made no use of it and learned nothing. They did not break with the old regime [...]" [19, p. 68].

An American historian of the Ukrainian origin Anna Procyk makes a radical conclusion that the chief task of Gens. Alekseev and Denikin and, accordingly, of the Volunteer Army was to preserve or reestablish the territorial unity and integrity of the Russian state. Other tasks, including even the complete defeat of Bolsheviks, played a secondary role. In this context, the White struggle against Bolshevism is seen by this author as a continuation of the struggle against "the corruption, ineptitude and irresponsibility of the extreme right" [20, p. 10] that had threatened with the war defeat from Germany and the dissolution of Russia, having respectively led to the February Revolution. Such a military-patriotic movement "became anti-Bolshevik in 1917, because at this time the Bolsheviks were considered the principal architects of the destruction and disintegration of the vast, multinational empire" [20, p. 10]. The military defeat of Germany and its allies did not result in the White leaders's reassessment of the Bolsheviks as "agents of Germany" seeking to dissolve and destroy Russia. Thus, the fight against Bolshevism itself serves in A. Procyk's interpretation as the goal subordinate in the White leaders' eyes to the task of the regeneration of Russia as "one, indivisible entity" [20, p. 165-166].

In our opinion, obscuring the anti-Bolshevik nature of the White movement and its presentation primarily as anti-German contradicts the allied relations with Germany of not only Hetman P. P. Skoropadsky who strongly sympathized with the White cause, but also those of the White Don confirmed by official assurances of friendship sent on June 28, 1918 to German Kaiser Wilhelm II by Don Ataman Gen. P. N. Krasnov [21, p. 193-194]. As is known, after the reestablishment of the All-Russian Supreme Authority Gen. Krasnov acknowledged in January 1919 his subordination to Gen. Denikin and authorized the Don Army's union with the Volunteer Army as parts of the AFSR for a joint struggle against Bolsheviks. Moreover, the South and the Astrakhan armies, having been formed by Krasnov with Skoropadsky's active participation actually on German funds, in early 1919 also joined the AFSR under Denikin's general command. According to a renowned historian of the White movement's military

¹ From 11%, or more than 17 thousand bayonets and sabers, according to Ukrainian historian M. Kovalchuk's estimates based on the AFSR's full combat composition on 18 October 1919 (New Style) having been found in an archive at the end of the XX century and published in 1998 by the "The White Guard" Russian magazine (No. 2, pp. 69-96) [see: 17, p. 303], up to a quarter, according to Gen. M. V. Omelianovych-Pavlenko [18, p. 18].

personnel S. V. Volkov's estimates, most of about 100 Hetman's Army senior officers then served in the White Army [22]. It is also characteristic that Mikhail Bulgakov's world-famous novel, dedicated to the fate of Russian volunteer officers of Hetman P. Skoropadsky's National Guard and describing the events of the end of 1918 in Kiev, is titled "The White Guard" having been widely published and recognized under that title in the former USSR, modern Russia, Ukraine and in the West. According to one of the most sagacious literary historiosophers of the post-Revolutionary epic events Maximilian Voloshin's assessment, the novel "captured the soul of the Russian strife" [23, p. 23] – in particular, because, to our mind, it captured the very nature of the White cause as genetically anti-Bolshevik one.

Rather, the both objectives of struggling against Bolshevism and reviving the "one, great, indivisible" Russia were for Gens. Alekseev and Denikin (as well as for Admiral Kolchak) as equally important, but the linear – respectively, the proximal and the distant – strategic goals, in which connection the achievement of the first one was seen as absolutely necessary condition to achieve the second.

The catastrophic defeat of the White armies of Kolchak and Denikin forced not only many White ideologists but also a new leader of the White Movement General Baron P. N. Wrangel to radically revise the nationalities policy.

Major figures of Western and Russian political thought of the XX century, who had taken an active part in the anti-Bolshevik struggle (W. Churchill, P. B. Struve, V. V. Shulgin et al.) considered Wrangel an exclusive personality for the White movement having been much larger in scale and qualities of a statesman than Denikin [24, p. 315-316; 25, p. 311]. According to a prominent public figure of the White Crimea Prince V. A. Obolensky, Wrangel, unlike Denikin, "tried to eagerly find not in the ideas, but in life itself the guiding thread for his policies" [8, p. 9]. A renowned historian of the White movement Anthony Kroner (Netherlands) marks Baron's ability to "see the events in historical perspective" [26, p. 5]. However, Wrangel, of course, was far from possessing the hypnotic charisma Red supreme leaders Lenin and Trotsky had among wide layers of the common people [27]. As pointed out by Prince Obolensky, according to the basic features of psychology he "still had remained a captain of the Cavalry Regiment of His Majesty", while the Wrangel Government's chairman A. V. Krivoshein had remained "Privy Councillor and Minister of the great autocratic Russia" [8, p. 36].

We cannot agree with a Russian historian M. D. Karpov that "the contradictions between Denikin and Wrangel were non-political" and "concerned only the question of choosing allies and defining the strategy of hostilities" [28, p. 26]. Not regarding here the serious discrepancies between the AFSR Commanders in chief on the crucial agrarian issue, we may only note that both on the agrarian and the nationalities ones Wrangel rejected the principle of non-predestination, having been convincingly and consistently pursued by Denikin, and not only officially declared, but took serious practical steps to implement his new policy in these matters.

Blocked on a tiny peninsular as opposed to the scale of the former empire, with remnants of the heavily defeated army, abandoned by all the Entente allies, except France, Wrangel in such circumstances got the opportunity to resolutely discard the recently "sacred" for the White supreme authorities the slogan of "one, great and indivisible Russia" having considered it "vague and uncertain" as well as, by results of its championing, erroneous and harmful [10, p. 106]. After withdrawing the above slogan from the political agenda Wrangel thereby made a mental and ideological break with the essentially imperial discourse of the White cause prior leaders.

In a letter dated 20 (7) June, 1920 Head of the Department of External Relations in Wrangel's government P. B. Struve informed the Prime Minister of France A. Millerand that Gen. Wrangel adhered to the views of the need for organizing Russia on a free agreement

between the actually existing “new political entities”. A future federal union had to proceed from common interests, primarily economic, and rest “on the freely expressed will of the population, through representative assemblies elected on a democratic basis” [29, p. 138-139].

It is known that on June 14, 1920 Wrangel telegraphed to the Russian diplomatic mission in Warsaw that for him “the Polish troops are not the enemy, but are considered to be allied, as Poland is confronting not the Russian people but the Soviet regime” [30, p. 253]. There is, at first sight, a quite paradoxical fact from a prominent White diplomat G. N. Mikhailovsky’s memoirs testifying what internal resistance among the White Guard circles Wrangel had to overcome when starting the allied relations with Poland and the UPR in the context of the Soviet-Polish war: “Sympathy of all members of the Russian White mission in Warsaw [was] on the side of Bolsheviks” [31, p. 511].

Wrangel’s cardinal revision of his predecessor’s policy concerned also the Ukrainian issue. In “Chief Commander’s Appeal to Ukrainians” dated 12 (25) August 1920 the authoritative, paternalistic tone of Denikin’s appeal “To the Population of Little Russia” was replaced by albeit “brotherly” one, but appealing, nevertheless, to the rational choice. It emphasized not the common (at that very differently assessed) past of the two – Russian and Ukrainian – peoples, but the presence of the common enemy – Bolshevism which would trample faith, freedom and property of the peoples. Wrangel recognized the right of the Ukrainian people to self-determination, while having offered, meantime, a union on terms similar to the federal-like agreement reached in July 1920 with the Cossack new state entities (in fact, having lost by then their lands and evacuated to Crimea) [32, p. 159-169].

In August 1920 in Warsaw the UPR’s Government representative, then deputy chairman of the Council of People’s Ministers and Minister of Justice A. M. Livytsky and Wrangel’s representative B. V. Savinkov (a political leader of the Russian pro-February emigration in Poland who was responsible for the formation of Wrangel’s 3rd Russian Army from the Whites who found themselves on the Polish territory), with the consent of the Polish Chief of State J. Pilsudski’s and the Entente representatives, reached a political agreement that allowed to launch the joint anti-Bolshevik struggle on the platform of recognizing the UPR’s Government well as the need for convening a future Ukrainian Constituent Assembly. The latter was to decide on the issue of Ukraine’s independence and future relations with Russia [33, p. 368-369; 34]. The strategic success of the above-mentioned agreement, which had actively started to work, was prevented, however, by Poland’s separate signing on 12 October 1920, the Riga armistice and preconditions of the future peace treaty with both representatives of the RSFSR and the Ukrainian SSR.

Nevertheless, the allied cooperation of the UPR Army and the White 3rd Russian Army can be characterized as rather effective. Within a few weeks of their united military operations until the joint withdrawal into the Polish territory in late November 1920, the operative data of the UPR Army Command did not record any cases of violation of the allied obligations [35].

On 28 October 1920, with Chief Ataman S. V. Petliura’s permission, Commander of the 3rd Russian Army Gen. B. S. Permikin attended a joint meeting of the supreme command staff of the UPR Army, convened by its Chief Commander Gen. M. V. Omelianovych-Pavlenko. Under the terms worked out at the meeting, “the Russian Army, on the basis of recognition of the Ukrainian Army, as the Army of the Ukrainian People’s Republic, pledged to carry out in full contact with [...] the [UPR] Army joint actions against the common enemy – the Bolsheviks” [35, p. 317]. Gen. Permikin while having been remaining subordinate to Gen. Wrangel, by an official letter dated 28 October 1920, addressed to Chief Commander of the UPR Army, announced his decision, before the planned signing of a military convention on the joint fight against Bolsheviks between Petliura’s government and the Russian Political Committee in Poland (established and chaired by Savinkov), to provide all possible assistance to the friendly Army of the Ukrainian People’s Republic and took over “the obligation to treat

the Government and the people of Ukraine as the Government and the people of a friendly and allied State and not to interfere into the internal affairs of that State” [35, p. 317].

Shortly before the evacuation of the Crimea Wrangel’s government had recognized the state independence of the Ukrainian People’s Republic what the UPR Army Command learned on 14 November 1920, just a week before the end of joint military operations with the White Russians [35, p. 340].

Thus, Wrangel was the only one of all the supreme leaders of the White movement who defined the struggle against Bolshevism as the main objective having priority over all other objectives, including even the territorial integrity of Russia. He set the task of reviving the Russian state from the bottom, through concerted voluntary and conscious efforts of all forces opposing Bolshevism, among which an important place would be given by himself to new nation state entities that had emerged in the west and southwest of the former Russian Empire.

Conclusions and prospects for further research in this direction. Imperial prejudices did not allow the leaders of the All-Russian anti-Bolshevik movement, up to the strategic military defeat in the winter of 1919-1920, to draw realistic conclusions from the collapse of the semi-feudal empires as a result of the First World War and integrate into the “Westphalization” of the interwar Central and Eastern Europe. In fact, the All-Russian White leaders before Wrangel, despite the pro-Western political orientation, preferred loyalty to ideological dogmas, that were rooted in the Horde genetics of the Russian tsars’ great power, instead of the national (in the “Westphalian” sense) Russia’s pragmatic interests.

Gen. P. N. Wrangel had been the first White supreme leader to put forward the formula of the future Russia’s state structure on the principles of federation based on a free agreement. Voluntary entry into the federation automatically meant abandoning the Horde principle of “One and Indivisible”. The recognition by Wrangel, as “Supreme Ruler of Russia”, of the Ukrainian Constituent Assembly (due to be elected) in determining the future status of Ukraine and its relations with Russia, followed by the recognition of the UPR’s state independence, was a clear and fundamental move away from the “non-predetermination” position regarding Russia’s state structure, which had been taken earlier by his predecessors Kolchak and Denikin. However, by the time a historic chance to form a common victorious front of the Russian and national liberation anti-Bolshevik forces had been missed.

It seems to be especially productive for further research to find a common democratic platform on which it would be possible to bring closer conceptual assessments of diverse outstanding figures, events and phenomena of the Revolution and Civil War of 1917-1921 on the territory of modern Ukraine.

List of References

1. Костомаров Н. И. Начало единой державы в Древней Руси / Н. И. Костомаров // Исторические монографии и исследования. Т. XII. – Санкт-Петербург : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1872. – С. 1-152 ; Kostomarov N. I. Nachalo edinoderzhaviya v Drevney Rusi / N. I. Kostomarov // Istoricheskie monografii i issledovaniya. T. KhII. – Sankt-Peterburg : Izd. D. Ye. Kozhanchikova, 1872. – S. 1-152
2. И.Р. [Трубецкой Н. С.]. Наследие Чингисхана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока / Н. С. Трубецкой. – Берлин : Геликон, 1925. – 60 с. ; I.R. [Trubetskoy N. S.]. Nasledie Chingiskhana. Vzglyad na russkuyu istoriyu ne s Zapada, a s Vostoka / N. S. Trubetskoy. – Berlin : Gelikon, 1925. – 60 s
3. Красовицкая Т. Ю. Национальный вопрос в Гражданской войне: идеалы и практики / Т. Ю. Красовицкая // Гражданская война в России, 1917 – 1922 : Очерки экономической и политической истории / сост. и отв. ред. С. В. Карпенко. – Москва : Издательство Ипполитова, 2013. – С. 289 – 356 ; Krasovitskaya T. Yu. Natsionalnyy vopros v Grazhdanskoj vojne: idealy i praktiki / T. Yu. Krasovitskaya // Grazhdanskaya vojna v

Rossii, 1917 – 1922 : Ocherki ekonomicheskoy i politicheskoy istorii / sost. i otv. red. S. V. Karpenko. – Moskva : Izdatelstvo Ippolitova, 2013. – S. 289 – 356

4. The Russian Fundamental Laws of 1906 // Royal Russia and Gilbert's Royal Books website [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.angelfire.com/pa/ImperialRussian/royalty/russia/rfl.html>

5. Всероссийское Учредительное Собрание. Стенографический отчет. - Репринт изд. 1918 г. – Киев : Абрис, 1991. – 99 с. ; Vserossiyskoe Uchreditelnoe Sobranie. Stenograficheskiy otchet. - Reprint izd. 1918 g. – Kiev : Abris, 1991. – 99 s.

6. Головин Н. Н. Российская контрреволюция в 1917-1918 гг. Т. 1 / Н. Н. Головин; предисл., коммент. С. В. Волкова. – Москва : Айрис-пресс, 2011. – 560 с. ; Golovin N. N. Rossiyskaya kontrrevolyutsiya v 1917-1918 gg. T. 1 / N. N. Golovin; predisl., komment. S. V. Volkova. – Moskva : Ayriss-press, 2011. – 560 s.

7. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Том 2 (книги 2 и 3) / А. И. Деникин. – Москва : Айрис-пресс, 2006. – 736 с. ; Denikin A. I. Ocherki russkoy smuty. Tom 2 (knigi 2 i 3) / A. I. Denikin. – Moskva : Ayriss-press, 2006. – 736 s.

8. Оболенский В. А. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца / В. А. Оболенский. – Москва-Ленинград : Государственное издательство, 1928. – 93 с. ; Obolenskiy V. A. Krym pri Vrangel'e. Memuary belogvardeytca / V. A. Obolenskiy. – Moskva-Leningrad : Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1928. – 93 s.

9. Зайцов А. А. Оформление русской контрреволюции. Образование фронтов [Электронный ресурс] / А. А. Зайцов // Зайцов А. А. 1918 год: очерки по истории русской гражданской войны / А. А. Зайцов. – Париж, 1934. – Режим доступа : <http://www.dk1868.ru/history/zaitsov5.htm#z28>; Zaytsov A. A. Oformlenie russkoy kontrrevolyutsii. Obrazovanie frontov [Elektronnyy resurs] / A. A. Zaytsov // Zaytsov A. A. 1918 god: ocherki po istorii russkoy grazhdanskoy voyny / A. A. Zaytsov. – Parizh, 1934. – Rezhim dostupa: <http://www.dk1868.ru/history/zaitsov5.htm#z28>

10. Врангель П. Н. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. Т. 1 : Воспоминания. Мемуары / П. Н. Врангель. – Минск : Харвест. 2002. – 480 с. ; Vrangel P. N. Zapiski. Noyabr 1916 g. – noyabr 1920 g. T. 1 : Vospominaniya. Memuary / P. N. Vrangel. – Minsk : Kharvest. 2002. – 480 s.

11. Головин Н. Н. Российская контрреволюция в 1917-1918 гг. Том 2 / Н. Н. Головин; предисл., коммент. С. В. Волкова. – Москва : Айрис-пресс, 2011. – 704 с. ; Golovin N. N. Rossiyskaya kontrrevolyutsiya v 1917-1918 gg. Tom 2 / N. N. Golovin; predisl., komment. S. V. Volkova. – Moskva : Ayriss-press, 2011. – 704 s.

12. Уфимское Гос. Собрание. Акт об образовании Всероссийской Верховной Власти // Русский Исторический Архив. Сборник первый. – Прага : Издание русского заграничного исторического архива, 1929. – С. 247-251 ; Ufimskoe Gos. Soveshchanie. Akt ob obrazovanii Vserossiyskoy Verkhovnoy Vlasti // Russkiy Istoricheskiy Arkhiv. Sbornik pervyy. – Praga : Izdanie russkogo zagranichnogo istoricheskogo arkhiva, 1929. – S. 247-251

13. Smele J. D. Civil War in Siberia. The Anti-Bolshevik Government of Admiral Kolchak, 1918–1920 / J. D. Smele. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 788 p.

14. Шевелев Д. Н. Деятельность осведомительных и культурно-просветительных органов Российского правительства адмирала А. В. Колчака по объединению и координации антибольшевистской пропаганды: создание Русского бюро печати и Осведверха / Д. Н. Шевелев // Вестник Томского государственного университета. – 2010. - № 340. – С. 113-117 ; Shevelev D. N. Deyatelnost osvedomitelnykh i kulturno-prosvetitelnykh organov Rossiyskogo pravitelstva admirala A. V. Kolchaka po obedineniyu i koordinatsii antibolshevistskoy propagandy: sozдание Russkogo byuro pechati i Osvedverkha / D. N. Shevelev // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2010. - № 340. – S. 113-117

15. Мельгунов С. П. Трагедия адмирала Колчака: в 2-х кн. / С. П. Мельгунов. — Москва : Айрис-пресс, 2004. — Кн. 2 , Ч. III. - 496 с. ; Melgunov S. P. Tragediya admirala Kolchaka: v 2-kh kn. / S. P. Melgunov. — Moskva : Ayris-press, 2004. — Кн. 2 , Ch. III. — 496 s.
16. Корнатовский Н. А. Борьба за Красный Петроград / Н. А. Корнатовский. — Москва : АСТ, 2004. — 606 с.; Kornatovskiy N. A. Borba za Krasnyu Petrograd / N. A. Kornatovskiy. — Moskva : AST, 2004. — 606 s
17. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. — Київ : Темпора, 2006. — 576 с. ; Kovalchuk M. Nevidoma viina 1919 roku: ukrainsko-bilohvardiiske zbroine protystoiannia / M. Kovalchuk. — Kyiv : Tempora, 2006. — 576 s.
18. Омелянович-Павленко М. На Україні 1919. Переговори й війна з російською добровольчою армією / М. Омелянович-Павленко. — Прага: Stilus, 1940. — 96 с. ; Omelianovych-Pavlenko M. Na Ukraini 1919. Perehovory u viina z rosiiskoju dobrovolchoiu armiieiu / M. Omelianovych-Pavlenko. — Praha: Stilus, 1940. — 96 s.
19. Кравс А. За українську справу. Спомини про III. Корпус У.Г.А. після переходу за Збруч / А. Кравс. — Львів : Червона калина, 1937. — 100 с. ; Kravs A. Za ukrainsku spravu. Spomyny pro III. Korpus U.H.A. pislia perekhodu za Zbruch / A. Kravs. — Lviv : Chervona kalyna, 1937. — 100 s.
20. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War / A. Procyk. — Edmonton-Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. — 202 pp.
21. Лехович Д. В. Белые против красных. Судьба генерала Антона Деникина / Д. В. Лехович. — Москва : Воскресенье, 1992. — 368 с. ; Lekhovich D. V. Belye protiv krasnykh. Sudba generala Antona Denikina / D. V. Lekhovich. — Moskva : Voskresene, 1992. — 368 s.
22. Волков С. Украина и Белое движение [Электронный ресурс] / С. Волков // Россия в красках. — Режим доступа : <http://ricolor.org/history/bldv/ukr> ; Волков С. Украина и Белое движение [Электронный ресурс] / С. Волков // Россия в красках. — Режим доступа : <http://ricolor.org/history/bldv/ukr>
23. Соколов Б. В. Расшифрованная «Белая Гвардия». Тайны Булгакова / Б. В. Соколов. — Москва : Яуза, Эксмо, 2010. — 320 с. ; Sokolov B. V. Rasshifrovannaya «Belaya Gvardiya». Tayny Bulgakova / B. V. Sokolov. — Moskva : Yauza, Eksmo, 2010. — 320 s.
24. Черчилль У. Мировой кризис / У. Черчилль. — Москва; Ленинград : Государственное военное издательство, 1932. — 328 с. ; Cherchill U. Mirovoy krizis / U. Cherchill. — Moskva; Leningrad : Gosudarstvennoe voennoe izdatelstvo, 1932. — 328 s.
25. Пученков А. С. Рецензия на книгу А. Kröner. "The White Knight of the Black Sea. The life of General Peter Wrangel" / А. С. Пученков // Новейшая история России. — 2014. — № 2. — С. 308-318 ; Puchenkov A. S. Retsenziya na knigu A. Kröner. "The White Knight of the Black Sea. The life of General Peter Wrangel" / A. S. Puchenkov // Noveyshaya istoriya Rossii. — 2014. — № 2. — S. 308-318
26. Кронер Э. Белая армия, Черный барон: жизнь генерала Петра Врангеля / Э. Кронер ; пер. с англ. Т. П. Тетеревлева. — Москва : РОССПЭН, 2011. — 463 с. ; Kroner E. Belaya armiya, Chernyy baron: zhizn generala Petra Vrangelya / E. Kroner ; per. s angl. T. P. Teterevleva. — Moskva : ROSSPEN, 2011. — 463 s.
27. Rabinowitch A. The Bolsheviks in Power: The First Year of Bolshevik Rule in Petrograd / A. Rabinowitch. — Bloomington : Indiana University Press, 2007. — 494 pp.
28. Карпов Н. Д. А.И. Деникин и П.Н. Врангель: от несогласия к антагонизму / Н. Д. Карпов // Крым. Врангель. 1920 год / сост. С. М. Исхаков. — Москва : Социально-политическая мысль, 2006. — С. 26-38 ; Karpov N. D. A.I. Denikin i P.N. Vrangel: ot nesoglasiya k antagonyzmu

nesoglasiya k antagonizmu / N. D. Karpov // Krym. Vranghel. 1920 god / sost. S. M. Iskhakov. — Moskva : Sotsialno-politicheskaya mysl, 2006. — S. 26-38

29. Врангель П. Н. Записки. Ч. 2 / П. Н. Врангель. — Москва : Голос, 1995. — 350 с. ; Vranghel P. N. Zapiski. Ch. 2 / P. N. Vranghel. — Moskva : Golos, 1995. — 350 s.

30. Цветков В. Ж. Белое дело в России. 1919–1922 гг. / В. Ж. Цветков. — Москва : ИП Цветкова Е. А., 2013. - Ч. 1 : Формирование и эволюция политических структур Белого движения в России. — 495 с. ; Tsvetkov V. Zh. Beloe delo v Rossii. 1919–1922 gg. / V. Zh. Tsvetkov. — Moskva : IP Tsvetkova Ye. A., 2013. - Ch. 1 : Formirovanie i evolyutsiya politicheskikh struktur Belogo dvizheniya v Rossii. — 495 s.

31. Михайловский Г. Н. Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства, 1914–1920 гг. : В 2-х кн. / Г. Н. Михайловский. — Москва : Международные отношения, 1993. — Кн. 2. Октябрь 1917 г. — ноябрь 1920 г. - 687 с. ; Mikhaylovskiy G. N. Zapiski. Iz istorii rossiyskogo vneshnepoliticheskogo vedomstva, 1914–1920 gg. : V 2-kh kn. / G. N. Mikhaylovskiy. — Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 1993. — Кн. 2. Oktyabr 1917 g. — noyabr 1920 g. - 687 s.

32. Крупина В. А. Украина в программе государственного строительства П. Врангеля / В. А. Крупина // Крым. Врангель. 1920 год / сост. С. М. Исхаков. — Москва : Социально-политическая мысль, 2006. — 216 с. ; Krupina V. A. Ukraina v programme gosudarstvennogo stroitelstva P. Vrangelya / V. A. Krupina // Krym. Vranghel. 1920 god / sost. S. M. Iskhakov. — Moskva : Sotsialno-politicheskaya mysl, 2006. — 216 s.

33. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко. — Харьков : Фолио, 2004. — 415 с. ; Savchenko V. A. Simon Petlyura / V. A. Savchenko. — Kharkov : Folio, 2004. — 415 s.

34. Шурхало Д. Украинский гамбит Черного барона [Электронный ресурс] / Д. Шурхало. — Режим доступа : <http://ord-ua.com/2010/04/13/ukrainskij-gambit-chernogo-barona/?lpage=1>; Shurkhalo D. Ukrainskiy gambit Chernogo barona [Elektronnyy resurs] / D. Shurkhalo. — Rezhim dostupa: <http://ord-ua.com/2010/04/13/ukrainskij-gambit-chernogo-barona/?lpage=1>

35. Українсько-московська війна 1920 року в документах / під ред. В. Сальського. — Варшава , 1933. - Ч. 1 : Оперативні документи Штабу Армії УНР. — 404 с. ; Ukraïnsko-moskovska viyna 1920 roku v dokumentakh / pid red. V. Salskogo. — Varshava , 1933. - Ch. 1 : Operativni dokumenti Shtabu Armii UNR. — 404 s.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2015 р.

І. С. Піляєв

ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПРОТИБІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ: 1917-1920 РР.

У статті розглядаються історичні витоки, ідейні основи, відмінні особливості та практичні результати національної політики режимів, які офіційно представляли після Жовтневого перевороту 1917 р. до закінчення активної фази громадянської війни (листопад 1920 р.) альтернативну більшовицькій всеросійську верховну владу (Уфимська директорія, Омський уряд, Уряд Півдня Росії) або втілювали білу боротьбу за відновлення такої влади (політичні центри при керівниках Добровольчої армії та Збройних сил Півдня Росії).

Показано, що унітарно-централістський і патерналістський характер Російської держави визначався ординською генетикою ставлення до землі як речової приналежності правителя та впливаючими звідси відносинами між царською владою і підкореними нею народами.

Обґрунтовано висновок про те, що ідеї «непередрішенства» та трактовані в імперському форматі «національної Росії», котрі відстоювалися всеросійськими протибільшовицькими урядами аж до військової катастрофи Білого руху взимку 1919-1920 років, зробили неможливим створення єдиного фронту російських і національно-

визвольних протибільшовицьких сил, що, у свою чергу, зумовило перемогу більшовиків у громадянській війні.

Катастрофічна поразка білих армій О. В. Колчака і А. І. Денікіна змусила не лише багатьох білих ідеологів, а й нового лідера Білого руху генерала П. М. Врангеля кардинальним чином переглянути національну політику, висунувши гасло устрою майбутньої Росії на засадах федерації, заснованої на вільній угоді. Добровільність входження до федерації автоматично означала відмову від принципу «єдиної і неподільної». Врангель першим та єдиним з верховних вождів Білого руху позначив боротьбу з більшовизмом як головну мету, пріоритетну над усіма іншими цілями і завданнями, включаючи навіть збереження територіальної цілісності Росії.

Визнання Врангелем суверенітету України стало принциповим відходом від позиції «непередішештва» його попередників. Однак до того часу корінний перелом у ході громадянської війни на користь більшовиків вже настав. Історичний шанс перемогти більшовизм на етапі його державного становлення був упущений, що обернулося встановленням в Росії тоталітарної комуністичної диктатури і, відповідно, найтяжкими наслідками, у вигляді різних форм «експорту революції», для нових незалежних держав, що виникли після краху Російської імперії.

Ключові слова: національна політика, російські протибільшовицькі уряди, Антанта, Білий рух, Українська Народна Республіка.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Романцов В.М., д.і.н, проф.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.

УДК 323.173 (47) (045)

Є.В. Рябінін

ЕКЗОГЕННИЙ ЧИННИК ЕТНОСЕПАРАТИСТСЬКИХ КОНФЛІКТІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Проаналізовано причини стрімкого росту кількості міжетнічних конфліктів на пострадянському просторі. Детально розглянуто екзогенні чинники, які стимулювали розвиток конфліктного потенціалу в Чечні, ПМР, П.Осетії та Абхазії, Нагорному Карабаху. Запропоновано класифікацію міжетнічних конфліктів на пострадянському просторі. Детально проаналізовані усі групи екзогенних чинників, які внесли свій деструктивний вклад в еволюцію конфлікту в Чечні. Доведено, що в інших конфліктах на пострадянському просторі одним з активних акторів виступала Росія, оскільки намагалася захистити свої інтереси в зоні свого впливу та відповідальності.

Ключові слова: міжетнічний конфлікт, пострадянський простір, етносепаратистський конфлікт, екзогенний чинник, Чечня, ПМР, НК, Абхазія, П.Осетія.

В сучасному світі важко знайти державу з гомогенним етнічним складом населення. Переважна більшість держав має гетерогенний склад, що в деяких випадках призводить до етносепаратистських конфліктів. Такого роду конфлікти мають різне вираження, динаміку свого протикання та засоби врегулювання. Головною метою бунтуючих етносів є їх бажання вийти зі складу держави, в якій вони мешкають. В деяких випадках на динаміку цього конфлікту впливають зацікавлені актори. Цей

інтерес може бути підкріплений геополітичними, економічними, територіальними чинниками.

Вивченням міжетнічних, етносепаратистських конфліктів на пострадянському просторі займалися такі вчені та експерти, як О.Юрек, В.Тишков, Т.Гарр, С.Ланцов, Я.Етінгер, В.Гаврилов, Н.Шепова та інші. Метою цієї статті є аналіз екзогенних чинників, які впливали на розвиток етносепаратистських конфліктів на пострадянському просторі.

У середині 1980-х рр. стався «вибух» фактора етнічності. Цей вибух став відповіддю етнічних груп щодо їх нерівного доступу до соціальних благ і влади. Особливо масштабні етнополітичні проблеми проявилися в колишньому СРСР, хоча вони загострилися в багатьох інших країнах в період розпаду біполярної системи міжнародних відносин. Досвід СРСР і Росії показав, що в переломні, кризові епохи колишня етнічна ієрархія руйнується, а ослаблення позицій домінуючих груп дозволяє міноритарним співтовариствам, насамперед етнічним, домагатися зміни свого статусу, отримувати різні преференції у сфері культури, доступу до ресурсів і влади [9, с.34].

Розпад Радянського Союзу став каталізатором погіршення відносин між народами, що мешкали на території країни, в деяких випадках ситуація загострилася настільки, що розпочались військові конфлікти. Які ж були основні причини для такого різкого росту конфліктів на території держави, в якій протягом десятиліть мирно уживалися сотні народів, етносів, народностей?

О.Юрек зазначає, що проблема країн колишнього СРСР полягає в тому, що були створені держави за національною ознакою, але на їх території жили меншини, які тяжіли до сусідніх країн, титульною нацією в яких були представники їх спорідненого народу. Тобто перша і основна, причина ескалації міжетнічних, етносепаратистських конфліктів, лежить у площині невірної і недалекоглядного способу формування кордонів, при яких не враховувався фактор проживання народів і етносів. У зв'язку з таким формальним підходом представники деяких народів опинилися в складі іншої республіки, а потім і держави, будучи відірваними від свого народу [13].

Соціалістична система стримувала всі протиріччя. Єдність Радянського Союзу ґрунтувалася на ідеологічній основі комунізму і насильстві, який був опорою тоталітарного режиму. Але, коли вплив ідеології серйозно похитнувся, силова складова також не змогла втримати державу від розпаду. Звичайно, не можна не брати до уваги зовнішній фактор, який постійно підривав єдність радянської держави, однак, він усього лише, на наш погляд, зумів знайти слабкі сторони держави і використати його в необхідний момент. Після розпаду СРСР всі проблеми національних питань вирвалися назовні, і їх проблема полягала в тому, що замість їх вирішення, вони придушувалися довгий період, посилюючи ситуацію депортацією народів.

Це є другою причиною, тобто радянська система могла стримувати всі міжетнічні протиріччя, а коли республіки отримали незалежність, зник єдиний центр контролю і придушення конфліктів на етнічному ґрунті. Незалежні республіки самі визначали національну політику і не завжди інтереси національних меншин бралися до уваги, а частіше їх права порушувалися з причини заборони мови, культури, або ж вони піддавалися депортації та етнічним чисткам.

Третьою причиною ми можемо назвати зовнішній фактор, геополітичний. Так, на Донбасі переважна більшість населення воліла стратегічних відносин з Росією, ніж західні регіони. У Придністров'ї населення не хотіло піддаватися процесу румунізації. Багато конфліктів носили антиросійську спрямованість - для Заходу ці конфлікти були вигідні, оскільки навколо Росії створювалося коло держав, які внаслідок цих конфліктів, мали негативне ставлення до Росії - Грузія, Україна, Молдова, в деякій мірі Азербайджан. В цілому лише за період з 1988 по 1991 рік на етнічному ґрунті в

колишніх радянських республіках сталося більше 150 конфліктів, у тому числі близько 20 спричинили людські жертви.

Існує деякі класифікації етнічних конфліктів на пострадянському просторі. Найбільш точними є класифікації, представлені С.Ланцовим і Я.Етінгером. Автор статті пропонує свою класифікацію конфліктів на пострадянському просторі, а саме:

1. територіальні конфлікти, породжені прагненням етнічної меншини реалізувати право на самовизначення у формі створення незалежної держави (П.Осетії, Абхазія);

2. конфлікти, в основі яких лежать довільна передача територій в рамках СРСР (Нагірний Карабах, Крим);

3. етнокультурні та лінгвістичні конфлікти, більшою мірою пов'язані з дискримінацією російськомовного населення (Придністров'я, Донбас, Прибалтика, Казахстан);

4. конфлікти, пов'язані з анклавним розселенням народів;

5. конфлікти, пов'язані з нерегульованістю кордонів (Узбекистан-Таджикистан);

6. конфлікти, пов'язані з поверненням депортованих народів (татари в Криму);

7. конфлікти, засновані на геополітичних інтересах (чеченський конфлікт в Росії).

Якщо говорити про етносепаратистські конфлікти на пострадянському просторі, їх внутрішні та зовнішні фактори впливу, слід проаналізувати їх детально. Автор вважає за потрібне проаналізувати ті конфлікти, які вже завершилися або знаходяться в «замороженому» стані та відзначалися особливою гостротою свого протикання, а саме, конфлікт в Чечні, ПМР, П.Осетії та Абхазії, Нагорному Карабаху.

Ескалація конфліктів на території Росії розпочалась в період розпаду СРСР та отримання Росією незалежності.

Гостро постало питання в автономних республіках, де були титульні національності. В етнофедералістській комуністичній системі вони користувалися деякими привілеями, а тепер стали смертельною загрозою єдності посткомуністичної Росії. Заява Б.Єльцина в Казані про те, «що республіки можуть брати собі стільки суверенітету, скільки зможуть проковтнути», була проявом її схильності до децентралізації. У серпні-вересні 1990 року про свій суверенітет заявили Північна Осетія, Татарстан і п'ять інших автономних республік; через два місяці також це зробили ще 10 автономій, в тому числі і Башкортостан. Чечня 1 листопада 1991 року заявила про незалежність від Москви, а в Татарстані 21 березня 1992 року пройшов референдум з питання того, що Татарстан - суверенна держава, суб'єкт міжнародного права. 61% населення проголосувало за цю пропозицію [6, с.337].

В 1992-93 роках Чечня, Татарстан, Башкортостан, Саха та Тува стали першими республіками, що почали вживати таких заходів, як прийняття законів про мови, відмова від участі у всеросійських референдумах і від переведення в центр податків, проголошення пріоритету республіканських законів і конституцій над російськими.

Звичайно ж, варто відзначити, що зовнішній фактор етносепаратистських процесів буде неможливий без внутрішнього фундаменту. У випадку з Росією розвал економіки, галопуюча інфляція, ослаблення вертикалі влади підготували ґрунт для активізації зовнішніх факторів для стимулювання сепаратистських процесів в РФ [6, с.339].

Зовнішній чинник підтримки етносепаратистських конфліктів у Росії можна розділити на наступні групи: 1). політична підтримка; 2). фінансова; 3). військова.

Розглянемо детально кожен з цих груп. У зовнішній підтримці сецесії Чечні від Росії було близьке та далеке коло. Близьке - це та частина російського суспільства, яка розділяла доктрину етнічного самовизначення для унікального чеченського народу і підтримувала неминучий вихід Чечні зі складу Росії в силу своєї цивілізаційно-культурної несумісності. Серед прихильників чеченської незалежності були не тільки радикально налаштовані демократи-правозахисники, а й серйозні академічні експерти і

чиновники високого рангу. Особливу мобілізуючу роль зіграло дальнє зовнішнє коло прихильників чеченської незалежності від Росії. З моменту виникнення етнополітичного конфлікту в Чечні у нього виявилось величезне коло симпатиків в країнах колишнього СРСР, в ісламському світі і країна Заходу. В Саудівській Аравії та Туреччині збиралися гроші, рекрутувалися найманці, фінансова підтримка і волонтерська допомога йшла із багатьох країн Заходу. Як висловився спеціальний посол ОБСЄ в Чечні Тім Гульдїман після підписання документа в Хасав'юрті в серпні 1996 року «ми доведемо до кінця процес чеченського самовизначення» [10, с.645].

Влада Туреччини займала досить лицемірну позицію. Як відзначали у своїй роботі А. Малашенко і Д. Тренін, «різко критикуючи дії російської армії в Чечні, турецьке керівництво нетерпимо ставилося до будь-яких сепаратистських дій на своїй території. Хоча між курдським сепаратизмом і сепаратизмом чеченців існує очевидний зв'язок. Незалежна Чечня - приклад для тих, хто виступає за незалежність Курдистану, і навпаки. Очевидна паралель між військовою операцією на Північному Кавказі і діями турецької армії в населених курдами провінціях Східної Анатолії в 80-90-х рр». Можна говорити про зовнішньополітичні, економічні, інформаційні складові політики Туреччини в цьому питанні. Не ризикуючи надати відкриту дипломатичну підтримку чеченським сепаратистам, офіційна Анкара здійснювала це через свого сателіта – самопроголошена Турецька республіка Північного Кіпру визнала незалежність Чечні [15].

Пакістан – це будинок 6 000 релігійні семінарій з 500 тисячами студентів, які потім беруть участь в різних військових операціях. У Чечні найбільше підтримувала бойовиків група Ямаат-і-Ісламі супорт. Професор Гафур Ахмед оголосив в Карачі воювати проти росіян в Чечні. Він також встановив Чеченський фонд джихаду. Первез Мушараф також відкрито підтримував Чечню. Зеліхан Яндарбієв проводив активну діяльність з фандрейзінгу. Талібан свого часу визнав Ічкерію незалежною державою і надавав їй підтримку. Лідер Талібану Мулла Мохаммед Омар підтримав президента Аслана Масхадова [14].

Іншою країною, яка підтримувала чеченських терористів, були Сполученні Штати. Важливе місце в планах США по дестабілізації обстановки в Росії відводилося цьому конфлікту. Основні центри підтримки чеченських бойовиків в ісламському світі були розташовані в країнах традиційних партнерах США, таких як Саудівська Аравія, ОАЕ, Пакістан, Ємен, Йорданія, Туреччина.

У світлі того, що США на офіційному рівні проголосили Кавказ зоною своїх інтересів, відторгнення Чечні від Росії могло представлятися важливою метою зовнішньої політики США. Вельми примітно, що навіть один з видних представників чеченських сепаратистів М. Удугов висловив припущення, що «чеченська війна відноситься до числа регульованих воєн з боку Заходу, мета якої створити вогнище війни на пострадянському просторі і не дати зміцніти Російській Федерації.

Депутат Європарламенту Джульєтто К'єза свого часу стверджував, що «чеченська війна була розроблена американцями. Важливу роль зіграла Туреччина, свою лепту внесли спецслужби. Вони дозволили діяти тим, хто фінансував чеченський тероризм - саудівським ваххабітам, пакістанській ІСІ, турецьким спецслужбам».

На думку міжнародних аналітиків, активізація на Кавказі американської політики мала на меті не тільки забезпечення безперебійного транспортування каспійської нафти, а й посилення впливу США на ситуацію в регіоні, послабивши в ньому позиції Росії. До того ж у зміцненні позицій на Південному Кавказі вони бачили перспективу розширення можливостей американської політики в прилеглих до нього районах Близького та Середнього Сходу. Колишній заступник державного секретаря США Струоб Телботт підкреслював, що «американській стороні глибоко не байдуже, що відбувається в регіоні, де знаходяться запаси нафти в 200 млрд барелів».

Цілком очевидно, що в конкретних умовах російської дійсності можливість здійснити будь-який сценарій сепаратистської спрямованості вище за все в тих регіонах, де вже є відповідні передумови історичного, економічного, політичного, демографічного та іншого характеру. С.А. Модестов вважає, що Росія виявилася безпосереднім учасником найбільш гострого геополітичного протистояння зі світовим ісламом, геополітичні інтереси якого висловлюють як зовнішні (Туреччина, Азербайджан, Іран, Афганістан), так і внутрішні сили (чеченські сепаратисти, націоналісти Татарстану). Націоналізм в окремих регіонах, як правило, отримує підтримку з боку різного роду релігійних організацій.

Геополітичні задуми ісламістів на території Росії були орієнтовані насамперед на перетворення Чечні в основний плацдарм геополітичної експансії ісламу. З цією метою протягом 1990 років було здійснено комплекс різних заходів, спрямованих на досягнення цієї мети. Зокрема, деякі мусульманські країни доклали чимало зусиль щодо поширення в Росії вкрай ортодоксальної версії ісламу. Місіонерська діяльність здійснювалася безпосередньо через мечеті, отримували зовнішнє фінансування релігійні навчальні заклади, а також шляхом формування так званих літніх таборів, учасники яких знайомилися з не традиційними для російських мусульман інтерпретаціями ісламу. Наставниками в цих таборах виступали проповідники з Саудівської Аравії, ОАЕ, а також із Судану, Йорданії, Єгипту та деяких інших держав.

Однак, без серйозної фінансової підтримки, дана боротьба не могла б відбутися, і це друга складова екзогенного чинника етносепаратистських процесів в Росії.

Одним із спонсорів бандформувань у Чечні донедавна був мусульманський благодійний фонд «Аль-Бір аль-давалу», заснований саудівським шейхом А. Бетарджі, який був пов'язаний з Бен Ладеном. Офіційно метою організації було надання гуманітарної допомоги мусульманам в зоні конфліктів. Реально гроші направлялися на закупівлю зброї, фінансування терористичної та диверсійної діяльності на Балканах, Північному Кавказі та в центральноазіатських країнах СНД. Гроші надходили на рахунки філій цієї організації, відкритих в Грузії, Азербайджані, Латвії. Лише за чотири місяці 2000 року бандформування Хаттаба і Басаєва отримали з цих відділень майже \$700 тис. Усього таких спонсорів виявлено майже два десятки. За оцінками експертів, на збереження вогнища напруженості на півдні Росії міжнародними терористичними організаціями щорічно виділяється від \$20 до 30 млн.

Значна частина фінансових коштів збиралася так званими представниками Чеченської Республіки Ічкерія. Виявлено понад 100 активних емісарів чеченських бойовиків в 24 державах. Вони займалися організацією та проведенням закупівель, а також їх переправленням на територію республіки. Внаслідок допомоги чеченським бойовикам з боку міжнародних радикальних ісламських організацій антитерористична операція перетворилася на багаторічну війну.

Чеченських бойовиків підтримували і приватні особи. Так, у лютому 2000 року заможний єгиптянин Талаат Фікі пожертвував фонду «Аль-Харамейн» \$150 тис., який хотів взяти участь у допомозі «братом-мусульманам» в Чечні [7].

Р.Кадиров в лютому 2006 року заявив, що «за наявними у них даними, через Ахмеда Закаєва були направлені гроші в розмірі \$1 млн на організацію теракту проти Ахмада Кадирова».

Також Р.Кадиров звинуватив опального російського бізнесмена Б.Березовського у фінансуванні чеченських бойовиків в 90-х роках. «Березовський неодноразово зустрічався з лідерами бойовиків і запропонував їм схему фінансування. Оскільки він не міг безпосередньо давати гроші бойовикам, і тому запропонував викрадати громадян і військовослужбовців Російської Федерації в Чечні, і під виглядом їх викупу він пообіцяв платити мільйони доларів». За словами Кадирова, таким способом ватажкам

сепаратистів було передано \$30 млн. Саме з тих пір в Чечні почалися викрадення людей [5].

Ісламські благодійні організації, що базувалися в Саудівській Аравії, виступали в якості постійних каналів фінансування мусульманських бойовиків в неспокоїному кавказькому регіоні.

У Чечні не було своїх банків, таким чином, гроші повинні були надходити у вигляді готівки. Кошти розбивалися на невеликі суми і потрапляли в Чечню контрабандними маршрутами, що пролягали через важкопрохідні гірські райони [2].

Колишній помічник президента РФ С.Ястржембський свого часу звинуватив Microsoft, Hewlett-Packard, які були причетні до фінансування чеченських терористів. Доведено, що в 2000-2001 роках понад 40% фінансових коштів було переведено в Чечню фондом «Бініволенс інтернешнл Організейшн». Тільки за чотири місяці 2000 року з рахунків фонду в Сіті-банку було направлено \$17 тис. Процес обналічування грошей відбувався в Тбілісі, Баку, Ризі [4]. «Бініволенс інтернешнл Організейшн» використовувала свої фінансові кошти для закупівель великих партій автоматів і гранатометів, які потім передавалися в табори підготовки терористів «Аль-Каїди» в різних країнах. «Бініволенс інтернешнл Організейшн» вважається однією з найбільших благодійних організацій США, що діє в Чикаго з 1992 року і має річний оборот в \$4 млн. [8].

Третім екзогенним чинником є воєнна складова. Слід зазначити, що грузинська територія тривалий час використовувалася в якості базового району для підготовки бандформувань. Самі керівники силових структур Грузії визнавали наявність у Панкиській ущелині до 800 озброєних чеченських і близько 100 арабських бойовиків. Практично безперешкодно бойовикам завозили великовантажними машинами зброю, включаючи переносні зенітні комплекси, засоби зв'язку, спорядження. Окремі загони чеченських бойовиків були обмундировані в нову форму військ НАТО, мали гірське спорядження. У чеченських бойовиків, які пробралися на територію Росії, малося не тільки автоматична зброя, але і армійські біноклі та засоби спостереження в умовах обмеженої видимості.

Значну роль у розвитку ісламського тероризму в Росії і сусідніх державах зіграла мережу терористичної організації «Аль-Каїда». За даними ЦРУ, тільки через тренувальні табори «Аль-Каїди» в Афганістані за 1989-2001 рр пройшло від 25 до 100 тис. рекрутів. Аналогічні табори були створені і функціонували в Судані, на Кавказі, на Балканах і в інших державах Близького та Далекого Сходу. Членами «Аль-Каїди» є вихідці практично з усіх мусульманських держав і регіонів світу, в тому числі узбеки, казахи, киргизи, туркмени, таджики, азербайджанці, дагестанці, чеченці.

Коли Д. Дудаєв почав кампанію з набуття Чечнею незалежності, «Аль-Каїда» вже приступила до активних дій на території Росії. Після закінчення вірмено-азербайджанського конфлікту низка афганських бійців приєдналися до чеченських моджахедів. Ш. Басаєв проходив підготовку в Афганістані та мав тісні зв'язки з «Аль-Каїдой». У серпні 1996 р з 6 тис. найманців, які брали участь у війні проти російських військ, 300 були афганськими арабами (вихідцями з арабських країн, що мали бойовий досвід війни в Афганістані проти радянських військ). Моджахеди з БіГ та Азербайджану також приєдналися до чеченських моджахедів. Розвідслужби Саудівської Аравії, Лівану, Ірану підтримували чеченських бойовиків.

Бен Ладен підтримував тісні ідеологічні, фінансові та технічні відносини з Хаттабом. За фінансової підтримки «Аль-Каїди» для боротьби проти федеральних сил Хаттаб мобілізував моджахедів з Інгушетії, Осетії, Грузії та Азербайджану. Вдобавок до арабської присутності в Чечні кілька сот чеченців тренувалися в афганських таборах «Аль-Каїди». «Аль-Каїда» вербувала рекрутів і в республіках Середньої Азії, що

призвело до різкого сплеску активності ісламістів в цих країнах. У 1990 р. таджицькими інтелектуалами була створена Партія Ісламського відродження, яка ставила своїм завданням поширення шаріату. Незабаром після цього стали виникати й інші організації радикального спрямування, наприклад, «Хізб-ут-Тахрір», «Брати-мусульмани», «Ісламський рух Узбекистану». Таким чином, сепаратизм в Росії активно підтримувався ісламістськими радикальними організаціями та терористичними структурами, які діяли в різних районах земної кулі, в тому числі в країнах, які розташовані в безпосередній близькості від російських кордонів.

Воїни Хаттаба були нечисленні, але вони забезпечували доступ чеченських бойовиків до фінансування, до напівофіційних благодійних фондів Саудівської Аравії. Хаттаб відкрив тренувальні табори в південно-східній Чечні, де тренувалися безробітні чеченці і мусульмани з усього СНД. Чеченців підтримували єгиптяни, турки, саудіти, пакистанці. Бен Ладен запропонував \$1.500 кожній людині бути волонтером джихаду і поїхати в Чечню щоб боротися з росіянами [12].

Таким чином, проти Росії були акумульовані серйозні фінансові, військові сили, а також держави, зацікавлені в ослабленні Росії.

Зростаючі на тлі дезінтеграційного процесу в СРСР національні устремління Молдавії та кінець комуністичного правління в сусідній Румунії в грудні 1989 року спричинили швидкий процес зближення між двома державами. Російськомовне населення побоювалося, що воно більше не зможе вимагати повернення російській мові статусу офіційної. Під час війни по обидві сторони конфлікту широко була поширена думка про те, що в найближчому майбутньому Молдавія, швидше за все, возз'єднатися з Румунією, що призведе до відчуження російського населення. Ці побоювання призвели до створення в 1990 р. Придністровської молдавської радянської соціалістичної республіки, яка в 1991 році змінила назву на Придністровську молдавську республіку. Війна в Придністров'ї являла собою ряд збройних зіткнень обмеженого масштабу, в яких брали участь Республіканська гвардія ПМР, ополченці і козачі формування, Підтримувані 14-ю армією РФ, з одного боку, і молдавською поліцією, з іншого. Ці сутички почалися ще в листопаді 1990 року в Дубоссари, загострилися на хвилі місцевих інцидентів, що сталися 1 березня 1992 роки після прийняття Молдавії в ООН. Зіткнення тривали протягом всієї весни-початку літа 1992 року, тобто в цьому конфлікті Росія була також стороною конфлікту [1].

Що стосується Грузії, то в конфлікті з Абхазією і П.Осетією зовнішнім фактором виступала також Росія.

Як відомо, перший етап розпаду Радянського Союзу супроводжувався посиленням націоналістичних процесів в республіках. У Грузії проблема ускладнилася після того, як Тбілісі вирішив ввести в республіці обов'язкове володіння грузинською мовою. Це рішення викликало вибух обурення в Південній Осетії (ПО), слідом за цим послідували звернення до Москви з вимогою возз'єднання з Північною Осетією. Парламент ПО зробив спробу підвищити статус республіки. 10 листопада 1989 року він прийняв рішення про перетворення республіки в Південноосетинську АРСР у складі Грузії. Наступного дня грузинський парламент скасував рішення південноосетинського парламенту. Перша стадія конфлікту тривала з листопада по січень 1989 р і почалася з маршу більше 20 тисяч грузин на Цхінвалі, організованого Гамсахурдія. Пролилася перша кров. У серпні 1990 грузинський парламент ввів заборону на участь регіональних партій у виборах, що було направлено на недопущення участі національних рухів в грузинських виборах. Південноосетинська обласна рада на протигагу цьому кроці оголосив область Південноосетинської Радянської Демократичної Республіки і звернувся до Москви з проханням про визнання її незалежним суб'єктом радянської федерації [3, с.81].

6 січня 1991 в Цхинвал увійшли сили грузинської міліції і вчинили жорстку розправу над цивільним населенням. До весни конфлікт було практично врегульовано і на територію ПО було введено миротворчий контингент російських і грузинських військ в кількості 400 чоловік [3, с.83].

На початку 2002 року в Грузію в рамках програми підготовки та оснащення прибули американські військові радники. З їх допомогою почалося переозброєння грузинської армії. Вони також брали участь у невдалій операції по захопленню Цхинвалі влітку 2004 року. За інформацією журналістів і низки незалежних експертів, в об'єднаному штабі грузинського військового угруповання тоді перебували 11 співробітників ЦРУ і офіцерів армії США. У складі підрозділів армійської авіації діяли два екіпажі американських вертолітників, що займалися веденням розвідки, доставкою військовослужбовців і вантажів в нічний час, а у складі бойових підрозділів виявилися 25 американських військових радників [3, с.104].

12 листопада 2006 в Південній Осетії пройшов референдум, на якому 99% населення проголосувало за незалежність республіки. Перестрілки і вибухи поновилися і проходили протягом усього періоду 2006-08 рр [3, с.117].

В ніч з 7 на 8 серпня 2008 року грузинська армія атакувала Цхинвалі, обстрілявши миротворчий контингент РФ і мирних жителів. Росія негайно відреагувала на цей злочинний акт і ввела свій контингент, звільнивши П.Осетію від грузинських військ і, таким чином, сприяти реальному набуттю республікою незалежності. Згодом РФ визнала ПО як незалежну державу [3, с.123].

23 липня 1992 року парламент Абхазії ухвалив, що конституція 1978 втрачає чинність і набуває чинності конституція 1925 року, яка передбачала договірні відносини з Грузією. 14 серпня грузинська війська увійшли до Абхазії [3, с.214].

Росія не могла залишатися осторонь конфлікту, оскільки стояло питання збереження життя російського населення (близько 100 000).

23 червня 1994 року в Абхазію були введені військові підрозділи колективних сил з підтримки миру, а 21 липня 1994 СБ ООН схвалив розгортання російських міротворців [3, с.227].

З приходом М.Саакашвілі ситуація погіршилася, у серпні 2004 року було прийнято рішення про морську блокаду узбережжя Абхазії. Грузинський Парламент 18 липня 2006 прийняв постанову «Про миротворчі сили в конфліктних зонах» в якому зобов'язав грузинський уряд почати процедури з якнайшвидшого припинення миротворчих операцій в Абхазії та ПО та виведенню миротворчих контингентів. Після подій у П.Осетії, РФ визнала незалежність також і Абхазії [3, с.249].

Стосовно конфлікту в Нагорному Карабаху (НК) Туреччина виступала послідовним прихильником Азербайджану та противником вірмен. Протягом усього конфлікту Туреччина надавала фінансову і матеріальну допомогу Азербайджану і здійснювала навчання азербайджанських солдатів. Під час наступу вірмен в 1991-92 в турецькому суспільстві піднялася хвиля обурення, і турецький уряд опинився під тиском вимог про необхідність підтримати етнічно та релігійно споріднений народ. Після початку війни 366-й механізований полк російської армії, що базувався в НК, зіграв вирішальну роль у вірменській атаці на місто Ходжали. Згодом у бойових діях також брали участь частини російського спецназу. Взимку 1992-93 років, коли Вірменія страждала від турецького ембарго, вона була врятована від абсолютного економічного краху вливанням мільярдів рублів у вигляді кредитів від Росії. Тієї ж весни російські війська спільними діями допомогли регулярним вірменським військам пробити коридор, що зв'язує Вірменію з НК. Потім російські бронетанкові частини загальним числом в сорок танків брали участь в карабахському наступі влітку 1993 року [11, с.452].

Значну роль в якості екзогенного чинника відіграла численна вірменська діаспора в Західній Європі та Північній Америці, яка включає приблизно 1 млн. вірмен в США та 450 тис. у Франції. Їхня допомога грошима і продовольством допомогла Вірменії пережити турецьку блокаду, вони надали чиновників для вірменського уряду і добровольців для збройних сил. У середині 1990 років розмір допомоги вірменам з боку американського суспільства становив від \$50 до 75 млн. на рік. Також під тиском вірменського лобі Конгрес США наклав заборону на будь-яку іноземну допомогу Азербайджану, а Вірменія стала третьою країною у світі за розміром американської допомоги в перерахунку на душу населення [11, с.455].

Отже, слід зазначити, що в чеченському конфлікті важливу роль відігравали військові та фінансові екзогенні чинники, які надавались чеченським бойовикам зацікавленими країнами, релігійними організаціями та фондами. Що стосується інших конфліктів на пострадянському просторі, одним з екзогенних чинників виявилась Росія. Це, на нашу думку, було обумовлено геополітичними інтересами Росії, оскільки ці конфлікти відбувалися в зоні її інтересу, а також в країнах, які мали антиросійські настрої, а, отже, Росія була зацікавлена в послабленні цих країн через етносепаратистські рухи. Також, на думку автора, підтримка цих процесів була важлива для Росії, оскільки невирішенні територіальні конфлікти унеможливають вступ цих країн до НАТО.

Отже, етносепаратистські конфлікти на пострадянському просторі є продовженням процесу розпаду СРСР, але вже на рівні нових незалежних держав.

Список використаної літератури

1. Арбатова Н. Замороженные конфликты в контексте европейской безопасности [Электронный ресурс] / Н. Арбатова. — Режим доступа : www.pircenter.org/media/content/files/0/13407022410.pdf ; Arbatova N. Zamorozhennyye konflikty v kontekste evropeyskoy bezopasnosti [Elektronnyy resurs] / N. Arbatova. — Rezhim dostupa : www.pircenter.org/media/content/files/0/13407022410.pdf

2. Барнард Д. Благотворительные организации финансировали боевиков [Электронный ресурс] / Д. Барнард. — Режим доступа : <http://inosmi.ru/russia/20100901/162612625.html#ixzz35InkUw2k> ; Barnard D. Blagotvoritelnye organizatsii finansirovali boevikov [Elektronnyy resurs] / D. Bernard. — Rezhim dostupa : <http://inosmi.ru/russia/20100901/162612625.html#ixzz35InkUw2k>

3. Гаврилов В. Нетрадиционные войны на постсоветском пространстве. Южный Кавказ / В. Гаврилов, Н. Шепова. — Москва : Центр стратегических и политических исследований, 2009. — 416 с. ; Gavrilov V. Netraditsionnye voyny na postsovetском prostranstve. Yuzhnyy Kavkaz / V. Gavrilov, N. Shepova. — Moskva : Tsentr strategicheskikh i politicheskikh issledovaniy, 2009. — 416 s.

4. Иваницкий А. Microsoft финансировала чеченских боевиков [Электронный ресурс] / А. Иваницкий. — Режим доступа : http://www.compromat.ru/page_12798.htm ; Ivanitskiy A. Microsoft finansirovala chechenskikh boevikov [Elektronnyy resurs] / A. Ivanitskiy. — Rezhim dostupa : http://www.compromat.ru/page_12798.htm

5. Кадыров: Березовский финансировал чеченских боевиков [Электронный ресурс] . — Режим доступа : <http://korrespondent.net/world/145886-kadyrov-berezovskij-finansiroval-chechenskih-boevikov> ; Kadyrov: Berezovskiy finansiroval chechenskikh boevikov [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <http://korrespondent.net/world/145886-kadyrov-berezovskij-finansiroval-chechenskih-boevikov>

6. Колтон Т. Ельцин / Т. Колтон. — Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2013. — 752 с. ; Kolton T. Yeltsin / T. Kolton. — Moskva : KoLibri, Azbuka-Attikus, 2013. — 752 s.

7. Скойбеда У. «Три кита» финансировали войну Чечни против России? [Электронный ресурс] / У. Скойбеда. — Режим доступа :

<http://www.kp.ru/daily/23845.5/62676/> ; Skoybeda U. «Tri kita» finansirovali voynu Chechni protiv Rossii? [Elektronnyy resurs] / U. Skoybeda. — Rezhim dostupa : <http://www.kp.ru/daily/23845.5/62676/>

8. США: благотворительная организация финансировала чеченских боевиков [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/accidents/2002/10/10/38634.html> ; SShA: blagotvoritel'naya organizatsiya finansirovala chechenskikh boevikov [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <http://podrobnosti.ua/accidents/2002/10/10/38634.html>

9. Тишков В. Этнополитология: политические функции этничности / В. Тишков, Ю. Шаббаев. — Москва : Издательство Московского университета, 2011. — 376 с. ; Tishkov V. Etnopolitologiya: politicheskie funktsii etnichnosti / V. Tishkov, Yu. Shabaev. — Moskva : Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2011. — 376 s.

10. Этничность и религия в современных конфликтах / отв.ред. В. А. Тишков, В. А. Шнирельман; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН. — Москва : Наука, 2012. — 650 с. ; Etnichnost i religiya v sovremennykh konfliktakh / otv.red. V. A. Tishkov, V. A. Shnirelman; In-t etnologii i antropologii im. N. N. Miklukho-Maklaya RAN. — Moskva : Nauka, 2012. — 650 s.

11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон — Москва : АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. — 571 с. ; Khantington S. Stolknovenie tsivilizatsiy / S. Khantington — Moskva : AST: AST MOSKVA, 2006. — 571 s.

12. Glyn B. The 'Chechen Arabs': An Introduction To The Real Al-Qaeda Terrorists From Chechnya [Electronic resource] / B. Glyn. — Mode of access : [http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews\[tt_news\]=435#.U6GB00Bn2So](http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews[tt_news]=435#.U6GB00Bn2So)

13. Jourek O. Ethno-political conflicts in post-communist societies: prospects for resolution and prevention in the context of international law [Electronic resource]. / O. Jourek. — Mode of access : <http://www.nato.int/acad/fellow/95-97/jourek.pdf>

14. Vinod A. Export of Holy Terror to Chechnya From Pakistan and Afghanistan [Electronic resource] / A. Vinod. — Mode of access : <http://www.idsa-india.org/an-jun-700.html>

15. Ziya O. Turkey and post-soviet states: potential and limits of regional power influence [Electronic resource] / O. Ziya. — Mode of access : www.gloria-center.org/meria/2001/06/onis.pdf

Стаття надійшла до редакції 15.09.2015 р.

Y. Ryabinin

EXTERNAL FACTOR OF THE ETHNOSEPARATIST CONFLICTS ON THE POST SOVIET SPACE

In the contemporary world it is difficult to find a country with the ethnically homogeneous population. The majority of them have several ethnoses that leads to the ethno-separatist conflicts. The basic objective for the rebellious people is to separate from the country they live in and to create their own one.

The rise of separatist conflicts based on ethnical reasons took place in the end of the 1980th – beginning of the 1990th. It was connected with the collapse of the Soviet Union and Yugoslavia. The most violent conflict took place in former Yugoslavia the republics of which were eager to create their own independent states. The situation in the USSR was also terrifying. The most bloody conflicts took place in Chechnya, Pridnestrovie, Abkhazia, South Ossetia, N.Karabach. The author presented his view as for the classification of the conflicts on the post Soviet space. Besides the article presents the analysis of outside factors that influenced the evolution of the above-mentioned conflicts.

As for the outside factors in the conflict in Chechnya there were three groups of them. The first one is the political support from the side of some Russian citizens and politicians as well as from the side of some states. The USA was the main supporter of the Chechen terrorists

because the USA was interested in the permanent process of the post Soviet space disintegration. Taking into account that Russia owns a great bulk of natural resources the USA wanted it to collapse as it happened with the USSR.

The second outside factors group was financial one. The financial resources were transferred to the terrorist from Arabian countries, various America firms and funds and from private persons. The third group is the military one. The army of the Chechen terrorists was supported by the radical islamists from Pakistan, Afghanistan, Saudi Arabia.

As for the external factors in Pridnistrovie, Abkhazia, South Ossetia, N.Karabach conflicts it is necessary to emphasize that Russian troops took part in these conflicts because they protected Russians who lived in those republics or protected their geopolitical interests as it was in N.Karabach.

So it is necessary to underline that the conflicts in the post Soviet states developed with the support of great amount of different external factors that were interested in disintegration and escalation processes on this territory.

Key words: *ethnic conflict, post Soviet space, ethnoseparatist conflict, external factors, Chechnya, Pridnistrovie, Abkhazia, South Ossetia, N.Karabach.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.*

УДК 314.74(4-6ЕС):316.722 (045)

Е.В. Рябченко

КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ІНТЕГРАЦІЇ МІГРАНТІВ В ЄС НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Порушено питання інтеграції мігрантів у Європейському Союзі. Підкреслено, що ключову роль при наданні соціально-політичної ролі мігранту в приймаючому суспільстві відіграє культурний спадок країни або місцевості його походження. Приділено увагу до того, що для попередження ксенофобії та порушення прав людини, Рада Європи проводить низку заходів для взаєморозуміння мігрантів і приймаючого суспільства.

Ключові слова: *цивілізація, мігрант, культурні цінності, інтеграція суспільно-політична роль, Європейський Союз, Міжнародна організація міграції.*

За визначенням Міжнародної організації міграції, «мігрант - це той, хто приймає рішення переїхати в інший регіон або країну, задля кращих економічних та соціальних умов і поліпшити свої особисті перспективи та умови для своєї сім'ї». Інші ресурси стверджують, що мігрант - це людина, яка вирішує залишити країну поодиночці або спільно з іншими в інше місце, де вона проживає постійно або тимчасово. Якщо міграція відбувається від однієї країни до іншої, то це є зовнішня міграція, а коли вона відбувається від місця проживання до іншого міста чи села власної держави, то вона називається внутрішньою міграцією[1]. Як правило, більшість визначень, що відносяться до визначення міграції, мають спільні два основних моменти: а) переїзд фізичних осіб з одного місця в інше та б) перебування однієї особи (чи декількох) в іншій місцевості на короткий або тривалий час. Щодо стану досліджень міграційних процесів на рівні Ради Європи слід вказати, що до цієї теми у своїх роботах звертаються такі дослідники, як Ж.А. Зайончковська, О.А. Малиновська, В.О. Новік, В.І. Олефір, Ю.І. Римаренко,

Ю.М. Тодика, С.Б. Чехович та ін. Серед іноземних вчених Ф. Бродель, В. Дукелліс, О. Цакириди, П. Цартас,

Право на вільне пересування в межах та за межами країни визнається у Загальній Декларації прав людини. У статті 13 йдеться про те, що «кожна людина має право на свободу пересування і проживання в межах кордонів кожної держави» і «кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи свою країну, а також повертатися до своєї країни». Тим не менше, немає ніяких міжнародних документів, в яких вибір своєї країни проживання визнано правом людини.

Як і всі люди, мігранти володіють правами людини. Положення щодо інструментів захисту прав людини поширюються на всіх, в тому числі на мігрантів. Проте, часто існує великий розрив між правами, які гарантує закон міжнародних прав людини для біженців, безпритульних, трудящих мігрантів та інших подібних груп, і реаліями з якими вони стикаються. Їх права часто порушуються, у тому числі право на життя, свободу і безпеку.

Особлива вразливість мігрантів пов'язана з їх міграційним статусом: вони перетнули міжнародні кордони, щоб в'їхати в іншу країну, громадянами якої вони не являються і в якій вони можуть, як правило, залишитися жити і працювати легально тільки з письмової згоди влади країни. Вони чужі у суспільстві приймаючої країни, тому вони можуть не знати місцевої мови, законів чи соціальних звичаїв, що послаблює їх здатність знати і відстоювати свої права. Вони можуть піддаватися дискримінації на роботі і в повсякденному житті, зіткнутися з проявами расизму і ксенофобії, а також стати жертвами злочину, здійсненого на основі упередженого ставлення.

Мета даної роботи полягає у висвітленні важливості культури в процесі інтеграції мігрантів та активації широкої культурної сфери для підтримки певних соціальних груп мігрантів, як на європейському та національних соціальних та політичних рівнях.

Мігрант в своєму багажі тримає необхідні проїзні документи, предмети першої необхідності, деякі особисті речі та інші матеріальні об'єкти. Але є так званий «багаж», який неможливо побачити, бо він знаходиться у внутрішньому всесвіті особистості. Разом з фізичним багажем, вона перевозить з собою спогади, досвід, образи, почуття, думки, ідеї, смаки і цінності, тобто всі ті елементи, що формують її особистість та поєднують з суспільством, де вона проживала. Однак, точного визначення міграції (у відповідь на питання: хто такий мігрант та міграція), яке б описувало внутрішній та духовний світ мігрантів і процесу їх зміни, перетворення, оновлення та пристосування, на жаль, не існує. Визначення мають, в основному, головні поняття, що визначають міграцію позитивно, називаючи її стимулом для змін та руху. Стандартні визначення міжнародних організацій і законів називають її надзвичайно важливою, «людським виміром» міграції. У цьому сенсі, ми маємо на увазі, що мігранти є творцями та носіями культури, що мігрують разом зі своєю культурою, менталітетом, цінностями, ідеологією та досвідом і взагалі те, що становить їхній внутрішній світ. Мігранти залишають свої домівки, притаманну їм культуру, суспільство. Міграція має відправну точку та призначення, коли мігрант оселяється у новому суспільстві, в іншому місці, в іншій культурі. Багато хто намагається розглянути феномен міграції тільки у статистиці, але цифри корисні лише у контролі потоку і охопленні соціальних потреб. У кінцевому рахунку жодна цифра чи статистика на рівні міжнародного досвіду ще не допомогли реальній інтеграції [2].

Слід навести статистичні дані, щоб охарактеризувати становище з мігрантами в Європі та світі. Загальна кількість міжнародних мігрантів зросла приблизно з 150 мільйонів за 2000 рік до 214 млн людей у 2010 році, 57% міжнародних мігрантів з країн з високим рівнем доходів. Хоча кількість мігрантів у відсотках від усього населення світу залишається стабільною за період з 2000 по 2010 роки, кількість грошей, які мігранти

відправили додому, різко зросла. Формальні і неформальні грошові перекази до країн, що розвиваються, не можуть перевищувати трьохкратну суму офіційної допомоги в цілях розвитку. Частка біженців серед мігрантів знизилася з 8,8% у 2000 році до 7,6% у 2010 році. 43,7 мільйона людей у всьому світі були примусово переселені через конфлікти і переслідування в 2010 році, це найбільша цифра за більш ніж 15 років. Сюди відносилися 15,4 мільйона біженців, 27,5 млн вимушених переселенців в межах своєї країни і більше 837 500 безпритульних. 44% біженців і 31% безпритульних становили діти у віці до 18 років у 2010 році. 15 500 клопотань про надання притулку було подано з боку самотніх або розлучених з батьками дітей в тому ж році [3].

Постійне проживання в окремій географічній місцевості означає спокій та буденність звичайного життя, розвиток діяльності, створення соціальної системи і, у кінцевому рахунку, культури. Коли людина завдяки сільському господарству перейшла від мандрювання до постійного місця проживання, то вона змогла розвиватися, удосконалювати інфраструктуру, організувати і створити цивілізацію, якою ми її знаємо. Завдяки проживанню на одному місці, людина змогла створити міста, села, досягти прогресу та розвитку. Кожна людина народжується в сім'ї, яка мешкає в певній місцевості. Ця географічна ділянка залишає відбиток на людину протягом її життя. Якщо географічний район знаходиться на півночі, то його діяльність організована відповідним чином, щоб вижити. Місцевість впливає на нього, але тоді людина діє так, щоб належним чином організувати свою діяльність та задовольнити якнайкраще свої потреби. Географічна місцевість при тривалому впливі суспільства, перетворює звичайну людину у носія культури, а не лише звичайного обивателя. Місце – це не порожній фізичний простір, це не лише відмітка на мапі: це культурний простір, що символізує суспільство, яке сформувало місцеву культуру особливої цінності та важливості [4]. Це формування продовжується і сьогодні. Простір пов'язаний із спогадами, звичаями, традиціями, пам'ятками, казками, дружбою, спогадами. Коли місцевість складає першорядне значення для жителів, частина їх діяльності стосується її зберігання та захисту, тому вони докладають зусиль, засобів та ресурсів на її розвиток. Втрата місцевості завдавала шкоди людям протягом тисячі років, тому вважається великим подвигом принести себе у жертву задля збереження місцевості. Місцевість має значне економічне і культурне значення. Бродель у своїй праці «Граматика цивілізацій» заявив, зокрема, питання про зв'язок культури з простором, підкресливши, що вони мають взаємозалежності [5]. Суспільство не означає ізоляцію від культури і це пов'язано з географічним розташуванням: природні ресурси і важка праця людини створюють особливу культурну самобутність. Раніше, міграційні рухи були складніші, як і зв'язок між місцевостями. Люди подорожували менше, і інформація була досить неточною і невідомою. Тоді людина була більш прив'язаною до свого місця проживання. Тим не менше, промислова революція, глобалізація і привели до явища однорідності місцевості. Міста у різних куточках світу стали схожі. Міські люди відокремлені від своїх традицій та особливостей їх місцевої культури, від навколишнього природного середовища, створили нову, глобально рівномірну модель життя. Це явище відоме як «культурне відчуження». Одним з факторів, який створив і загострив явище «нової міграції» є «культурна відчуженість» і «соціальна глобалізація». Перший фактор примусив людей покинути їх домівки, сприяючи однорідності їх переїзду до чужоземного середовища, а другий є мотивованим іміджевими образами ЗМІ. Можна зробити висновок, що географічна місцевість, де проживають люди, протягом малого або великого часового періоду, перетворюється в «місце проживання» з культурою і певною самобутністю [6].

Поняття культури і цивілізації деяких теоретиків, як правило, ідентичні, в той час як інші розрізняють тонкі відмінності між ними. Ці поняття включають в себе усю людську діяльність, яку розглядають протягом довгого або короткого часу, що дозволяє

зробити комплексне тлумачення та експертизу соціальних явищ, особливо в духовному вимірі. свого часу багато науковців робили спроби аналізу та тлумачення складного, багатовимірного та багаторівневого поняття.

Цікавою є етимологія слів, яка виділяє загальну важливість та їх розвиток у часі. Слово «цивілізація» походить від латинського слова *Civis,-itas* та *civilis* (міста і громадяни), тому слово з самого початку описує поняття, безпосередньо пов'язані з містом, державою і громадяни ми, тобто структуровану місцевість, яка дозволяє людям охопити широкий спектр їхніх соціально-активних, економічних і політичних потреб. Слово культура походить від лат *Colere* (культивувати, сільське господарство: культивування полів). Очевидно, що воно означає вирощування внутрішнього та духовного світу, відмінність, яка схожа с *homo civilis* та *homo sylvaticus*, що означають «культурний», на відміну від «некультурної» людини [7].

З відомих визначень важливості культури досягнута така інтерпретація понять, які підкреслюють важливість соціального явища. Культура пов'язана з цивілізацією семантично та вважається спільною, але складною. Вона включає в себе знання, отримані від досвіду, також як традиції, звички, способи організації дня, сприйняття розпорядку дня, закони, що регулюють суспільство, неписані і письмові закони, які регулюють життя громадян: традиції, що зберігаються, мистецтво, цінності та переконання, метод, завдяки якому формується суспільство, його структура та інститути, манера спілкування її членів, та норми, що визначають їх відносини, духовний досвід, який в кінцевому рахунку характеризує суспільство людей, яке формується протягом довгого часу традиційними або новими шляхами і допомагає суспільству вижити, щоб зрозуміти самих себе, задовольнити потреби і реалізувати свої цілі. Культура є невід'ємною складовою виживання не тільки конкретної спільноти, але всього людства.

Культура в наш час підіймає питання, які створюють конфлікт, соціальну напруженість, але водночас є джерелом економічного добробуту та політичної стабільності. Все, здається, залежить від керівництва суспільства, маючи на увазі не тільки «офіційних представників», але усіх представників громадської думки. Таким чином, повертаємося до концепції політики, яка тісно пов'язана з культурою і політичною системою, яка переважає та окремі політичні та громадські рухи формуються під тиском певних подій [8].

Після Другої світової війни більшість країн сформулювали національну культурну політику. Багато країн навіть створили спеціалізовані державні установи, які займаються стратегією, координацією, контролем і загальною підтримкою "культурного сектору" економіки [9].

Для створення культурних об'єктів та їх подальшого розповсюдження потрібне спілкування. Без наявності спілкування не може існувати культура, принаймні такою, якою ми її знаємо на сьогоднішній день. Основним інструмент комунікації є мова. Знання мови – це є найбільш важливим фактором у процесі інтеграції мігрантів. З цим погоджуються самі мігранти, навіть не потрібні правові документи. Знання мови є основним інструментом для пошуку і виконання праці, для проживання, щоб поглибити розуміння культури. Без спілкування неможливо, з одного боку, щоб мігранти наздогнали соціальний рівень у культурних обмінах, а з другого боку, брати участь у використанні (або, швидше, використовувати) різних культурних цінностей. Доступ і використання культурних цінностей є основою для розуміння будь-якої культури. Культурні об'єкти, як творіння суспільства, включають в себе різноманітні культурні повідомлення, які, в кінцевому рахунку відображають культуру, яка створює їх. Можливо, будь-який мігрант краще зрозуміє суспільство з різними поняттями

політичної культури свободи і демократії через створені в західному світі живопис або театральну виставу та інше.

Мова як інструмент сприяє існуванню і розвитку соціального діалогу, який також необхідний для розвитку цивілізації. Поняття міжкультурної комунікації також включає в себе розвиток діалогу та співпрацю між культурами з метою процвітання та соціальної згуртованості. Діалог як конструктивний зв'язок між общинами з різними культурами сприяє взаєморозумінню і мирному співіснуванню. З цієї причини було створено міжкультурні програми, установи, щоб вирішити цю специфічну проблему [10].

Що стосується подальшої інтеграції мігранта слід урахувати поняття часу, що має певні фази. В першій фазі людина або група «відвідує», «знаходиться всередині» та йде рука об руку з спільнотою. Вона починає жити з нею, хоча раніше вона жила в іншому місці і була незалежною. Друга фаза, в організації суспільства, цій особі або команді, надається місце і призначається суспільно-політична роль. Третя фаза у процесі інтеграції включає в себе часткове або повне прийняття людини або групи на тій позиції, що була їй надана. Звичайно, цей процес встановлює «створення відносин», аналогічно з тим, що відбувається з усіма членами суспільства. Соціальні відносини, крім того, створюють «загальне місце» і вони ніколи не статичні.

Міжнародна організація з міграції приділяє особливу увагу мігрантам як особистостям, а не як до кількості людей, погоджуючись, що інтеграція – це процес, який вимагає часу, включаючи всі аспекти життя, молоді люди приймаються суспільством, відчувають повагу до культурних цінностей і почувають приналежність до нового суспільства. Ці три підходи є двосторонніми процесами, тобто є спробою дізнатися один одного, отримати розуміння, прийняття і повагу як від сторони суспільства, що приймає, і з точки зору мігрантів та біженців. Треба зазначити один важливий момент, що процес інтеграції є двосторонньою дією і повага прав людини і цінностей людськості повинні бути у обох сторін задля гармонійного співіснування індивідів у суспільстві [11].

Інтеграція в ЄС для мігрантів та біженців означає усунення нерівності, отримання кваліфікації, та пошуку кращих соціальних і економічних умов в приймаючих країнах, соціальну та економічну мобільність, освіту, охорону здоров'я, житло, соціальні послуги, соціальну участь в культурних заходах (Європейський довідник по інтеграції).

Історичне місце для визначення інтеграції громадян третіх країн в ЄС посіло засідання Європейської Ради в Тампері 1999 року, на якому були ухвалені пропозиції Греції, прийняті на пленарному засіданні Комітету регіонів, де було узгоджено роль регіонів та місцевого самоврядування Європи для розробки політики в галузі міграції, даючи поштовх на європейському рівні місцевому самоврядуванню, активно займатися питаннями інтеграції мігрантів [12].

Організоване громадянське суспільство бере активну участь у формуванні політики з інтеграції мігрантів в ЄС. Історичними датами є 21 березня 2002 року, коли Європейський економічний та соціальний комітет визначив інтеграцію мігрантів як «громадянську інтеграцію», як було запропоновано за ініціативами та рекомендаціями громадянського суспільства. Потім, 9-10 вересня 2002 року, відбулася конференція Соціального та економічного комітету за участю більше ста організацій, тоді була підкреслена необхідність прав мігрантів і їх доступ до соціальних послуг, охорони здоров'я і освіти. Після укладання Лісабонської угоди, особливо Статті 78 і 79 [10], питання інтеграції мігрантів розглядається у контексті економічної кризи і зміцнення конкурентоспроможності. Новий напрямок політики є виплата матеріальної допомоги мігрантам і приймаючим країнам, задля зміцнення вразливих верств суспільства, зміцнення соціальної солідарності, щоб уникнути створення нових ризиків відчуження. Інтеграція мігрантів в наш час безпосередньо пов'язана з пошуком роботи, міграційна

політика ЄС пов'язана з політикою інтеграції і є більш всеохоплюючою. Міграція повинна принести позитивні результати для всіх, для мігрантів, у приймаючих країнах, навіть в країні походження. З іншого боку, в культурній політиці ЄС (План 2011-2014) підкреслюється важливість культури в розвитку культурного різноманіття, обмін знаннями про культуру та міжкультурний діалог. Пріоритетом є поліпшення доступу та максимальної участі всіх соціальних груп в культуру суспільства та міжкультурний діалог. Зокрема, підкреслив, що країни-члени ЄС повинні вживати заходів до знедолених груп, що відчувають бідність та соціальну ізоляцію.

За європейською статистикою, приблизно 8% населення країн-учасниць ЄС складають іноземці, більшість з яких приїжджають з країн, які не є членами Євросоюзу. Загальний бюджет на міграцію в ЄС станом на 2007-2013 період складає 6 449 м. євро. Відповідний бюджет на культуру складає в ЄС на період 2007-2013 до 400 млн. євро (у тому числі на європейському рівні близько 8 млн. чоловік) [13].

Як уже згадувалося вище, міжкультурна комунікація є однією з найголовніших цілей ЄС. Інші цілі полягають в усвідомленні необхідності поширення «культурних товарів європейського значення». Культурний сектор може дієво внести свій вклад до інтеграції мігрантів і біженців через культурні заходи, крім додання імпульсу і розширення громадськості різних культурних установ, таких як музеї, культурні центри, театри, кінотеатри, клуби, музичні школи і т.д. В рамках колекції «передової практики», які можуть служити в якості шаблону для створення подальших культурних заходів, які сприяють міжкультурній комунікації та соціальної згуртованості, ми можемо відзначити, наприклад:

- створення голландського форуму «Соціальна Олімпіада» у містах для вирішення житлових проблем мігрантів і уразливих груп.

- у місті Роттердам діє план «Менсенбейб» (Бібліотека народу), розвивається діалог між стереотипами і упередженнями, наприклад, «всі мусульмани екстремісти», «іноземці не хочуть бути відкритими». Метою організації є розуміння того, що забобони не завжди відповідають істині. Також, члени групи «Eurocities», мережі з 128 великих міст Європи, прийняли статут під назвою «Високоєфективне управління в сфері інтеграції мігрантів та прийому осіб, які шукають притулку».[14]

Висновки:

По-перше, міграція є феноменом, який прийшов з «давнини», а кожен мігрант є носієм цивілізації, культури. По-друге, кожен мігрант вступає в нове для нього суспільство, з його власною культурою. Взаємна повага є необхідною умовою соціальної згуртованості і розвитку. При цьому культура є надзвичайно важливим фактором, який діє як катализатор в процесі інтеграції. Рада Європи сприяє міжкультурній комунікації і носії культури можуть зробити свій внесок у міжкультурні питання, діалог і соціальну згуртованість, у тому числі соціально вразливих груп, мігрантів та шукачів притулку. Також, слід відзначити, що культурні організації мають поважати культурні продукти, включаючи продукти різних культур, і співіснувати в межах ЄС, зберігаючи певний творчий потенціал у відповідних випадках.

Список використаної літератури

1. International Organization for Migration [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.iom.int/>

2. Compendium of Cultural policies and trends in Europe [Electronic resource]. – Mode of access: www.culturalpolicies.net

3. Компас : Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.coe.int/uk/web/compass/migration> ; Kompas : Posibnyk z osvity v oblasti prav liudyny za uchasti molodi [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : <http://www.coe.int/uk/web/compass/migration>.

4. Βαρουξή Χ. Μεταναστευτική Πολιτική και Δημόσια Διοίκηση: Μια Ανθρωποδικαιωματική Προσέγγιση. Συμπεράσματα Έρευνας Πεδίου [Ηλεκτρονική πηγή] / Χ. Βαρουξή // Βαρουξή Χ. Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα, Σήμερα / Χ. Βαρουξή, Ν. Σαρρής, Α. Φραγκίσκου; Επιστημονική Υπεύθυνη Ι. Τσίγκανου. - Αθήνα, 2009. - σ.σ. 101-123. - Τρόπος πρόσβασης : http://www.ekke.gr/open_books/EKKE_BOOK_10.pdf
5. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций [Электронный ресурс] / Ф. Бродель. – Москва : Весь мир, 2008. – Режим доступа : https://vk.com/doc479094_169331970?hash=439c8c97bf1a4df07c&dl=1ec721657dbed7b38f
6. Τσακηρίδη Ο. Ο λόγος των φορέων των μεταναστών: Πορίσματα έρευνας πεδίου, σχόλια, συμπεράσματα / Ο. Τσακηρίδη // Βαρουξή Χ. Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα, Σήμερα / Χ. Βαρουξή, Ν. Σαρρής, Α. Φραγκίσκου; Επιστημονική Υπεύθυνη Ι. Τσίγκανου. - Αθήνα, 2009. - σ.σ. 123-141. Τρόπος πρόσβασης : http://www.ekke.gr/open_books/EKKE_BOOK_10.pdf
7. Τσακηρίδη Ο., 2012, Μια πολιτισμική προσέγγιση για την ένταξη των μεταναστών: όψεις θεωρίας και πρακτικής. [Ηλεκτρονική πηγή] / Ο. Τσακηρίδη // Αφουξενίδης Α. Ένταξη των μεταναστών: αντιλήψεις, πολιτικές, πρακτικές / Α. Αφουξενίδης, Ν. Σαρρής, Ο. Τσακηρίδη. – Αθήνα, 2012. - σ.σ. 127-140. - Τρόπος πρόσβασης : http://www.ekke.gr/open_books/EntaxiMetanaston.pdf
8. Δεν είναι μόνο αριθμοί. ΔΟΜ/Αποστολή Ελλάδας [Ηλεκτρονική πηγή] // Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης, 2009. – Τρόπος πρόσβασης : http://dide-anatol.att.sch.gr/perival/FAKELOS_ESY_OPOS_KI_EGO/IOM_tool_gr.pdf
9. Τσάρτας Π. Τουρίστες, ταξίδια, τόποι : Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό [Ηλεκτρονική πηγή] / Π. Τσάρτας. - Αθήνα, 1998. – Τρόπος πρόσβασης : <http://nefeli.lib.teicrete.gr/browse/sdo/tour/2012/KritikosGiannis/attached-document-1340621019-39671-16416/Kritikos2012.pdf>
10. MINERVA Project [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.minervaeurope.org/>
11. International Organization for Migration [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.iom.int/key-migration-term>
12. Рябченко Е. В. Етапи розвитку загальної міграційної політики Європейського Союзу щодо країн третього світу на початку ХХІ сторіччя / Е. В. Рябченко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. - 2014. - Вип. 10. - С. 81-90 ; Riabchenko E. V. Etapy rozvytku zahalnoi mihratsiinoi polityki Yevropeiskoho Soiuzu shchodo krain tretoho svitu na pochatku KhKhI storichchia / E. V. Riabchenko // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universyteta. Seriia : Istoriiia. Politolohiia. - 2014. - Vyp. 10. - S. 81-90
13. Σαρρής Ν. Οι αντιφατικές διαστάσεις της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση [Ηλεκτρονική πηγή] / Ν. Σαρρής // Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα / Χρ. Βαρουξή, Ν. Σαρρής, Α. Φραγκίσκου; Επιστημονική Υπεύθυνη : Ι. Τσίγκανου. - Αθήνα, 2009. - σ.σ. 61-85. – Τρόπος πρόσβασης : https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://www.thepressproject.gr/files/EKKE_BOOK_10.pdf
14. Eurocities [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.eurocities.eu>
Стаття надійшла до редакції 29.10.2015 р.

E. Riabchenko

CULTURAL ASPECT OF MIGRANTS' INTEGRATION IN THE EUROPEAN UNION NOWADAYS

The present article studies the importance of culture in the integration of migrants into European Union society. The International organization of migration defines the terms of

“migration” as a movement of a person or a group of persons, either across an international border, or within a state. It is concerned that the term migrant was usually understood to cover all cases where the decision to migrate was taken freely by the individual concerned for reasons of “personal convenience” and without intervention of an external compelling factor; it therefore applied to persons, and family members, moving to another country or region to better their material or social conditions and improve the prospect for themselves or their family. It is mentioned in the article that migration is as ancient as human civilization. Migration promotes and integrates the cultural heritage of the migrant, bearer of a definite culture. It is very important to respect the traditions of the migrant, but also it is vital importance for the migrant to be involved and acknowledged with European cultural heritage. It makes migrant to be a part of social and political life of the society-recipient of migrant. European Union is constantly facing with problem of migrants integration. Taking into account the main concern of human rights it is a challenge for the EU to make the proper conditions for the cultural adaptation of migrants, and, also, to prevent the recipient society from xenophobia. The laws of EU must be always updated in order to provide appropriate social and political role of migrant.

Migration is a process of social change where an individual, alone or accompanied by others, because of one or more reasons of economic betterment, political upheaval, education or other purposes, leaves one geographical area for prolonged stay or permanent settlement in another geographical area. It must be emphasized that migration is a trans-national process. Any such process involves not only leaving social networks behind (which may or may not be well established) but also includes experiencing at first a sense of loss, dislocation, alienation and isolation, which will lead to processes of acculturation. A series of factors in the environment combined with levels of stress, the ability to deal with stress, and the ability to root oneself according to one’s personality traits, will produce either a sense of settling down or a sense of feeling isolated and alienated. Migration has contributed to the richness in diversity of cultures, ethnicities and races in developed countries. Individuals who migrate experience multiple stresses that can impact their mental well being, including the loss of cultural norms, religious customs, and social support systems, adjustment to a new culture and changes in identity and concept of self. Further study, a better understanding of the complex interplay of these problems may eventually lead to preventative measures and lessen the xenophobia and social inequality.

Key words: *civilization, migrant, cultural values, integration, social and political role, European Union, International Organization of Migration.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Пономарьова І.С., д.і.н, проф., Молчанова М.В., к.і.н, доц.*

Т.І. Сергієнко

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПАРТІЙ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Проаналізовано поняття партії. Досліджено роль політичної партії як пов'язуючого елемента демократичної держави та суспільства.

Ключові слова: партія, політична система, інституціоналізація, консервативна партія, християнсько-демократична партія.

Вивчення політичних партій і партійних систем європейських країн є важливим завданням політичної науки. Без певного розгляду цих аспектів, неможливо створити всеосяжну політичну картину як Європи в цілому, так і окремих її країн. Науковій спільноті добре відомо вплив партій та партійних систем країн Європи на всі сфери життя суспільства. У цьому зв'язку виникає потреба осмислення цього впливу. Партії та партійні системи, як політичні інститути, ще надовго залишаться актуальними темами різних політологічних досліджень, тому загальноновизнані успіхи європейських партій в досягненні консенсусу між основними політичними силами, повинні викликати не тільки науковий, а й практичний інтерес. У сучасному демократичному світі партії є головними посередниками між суспільством і державою. Перебуваючи в постійній взаємодії з цими головними елементами соціального життя, а також між собою, вони, в свою чергу, утворюють свої цілісні системи.

При підготовці даної статті, автор спирався на численні публікації вітчизняних та зарубіжних політологів. Різні аспекти досліджуваної теми широко і докладно розглядалися в політологічній науці. Початок послідовному і всебічному вивченню такого політичного інституту як партія, було покладено в ХІХ ст. Теоретичні роботи були присвячені визначенню сутності політичних партій, їх типологізації, умовам їхнього існування. Помітний внесок у дослідження партій вніс вчений М. Вебер [2]. І хоча він не залишив спеціальних робіт про партії, його окремі зауваження про них становлять значний інтерес. Наступний вчений Р. Міхельс виклав свої погляди на роль політичних партій у роботі «Соціологія політичних партій в умовах демократії», в якій проаналізував природу політичних партій та зробив спробу з'ясувати причини, які перешкоджають здійсненню демократії [9]. Він одним з перших висунув ідею неминучості олігархічного переродження всіх демократичних партій і систем. Особливий інтерес представляють дослідження М.Дюверже, зокрема його робота «Політичні партії», вперше опублікована в 1951 р [7]. У цій роботі проаналізовано форми партійної організації і партійні структури, типології партій, методи партійного керівництва, взаємозв'язок партійної системи з державою.

Будь-який тип політичної діяльності здійснюється в будь-яких організаційних формах. Організація спрямовує дії багатьох людей до єдиної мети, регулює їх у відповідності з певними нормами. Завдяки чіткої організації властиві їй ідеологічні чи моральні установки перетворюються на матеріальну силу. Організація виступає найважливішим засобом вираження інтересів, формування єдиної волі, вона здатна знімати внутрішні протиріччя, конфлікти, вона стає єдиним політичним суб'єктом. Без політичної організації інтеграція суспільства на тривалий період виявляється просто неможливою. У першу чергу, такими політичними організаціями є партії [1].

Одні вважають, що в партії вступають найбільш активні громадяни, які прагнуть до політичної діяльності та сприйняли громадські інтереси як свої особисті. Інші вважають,

що в партії йдуть люди для задоволення своїх кар'єристських спонукань, задоволення своїх амбіцій. Водночас на сьогодні існує методологічний підхід, за яким партія повинна спонукати до руху вперед, партії необхідно добре осмислити і визначити інтереси соціальної групи, яку вона представляє, партія зобов'язана чітко представляти форми і методи руху до здійснення цих інтересів.

Для того щоб визначити роль партії в політичній системі суспільства, необхідно надати визначення цієї системи. Поняття політичної системи увійшло в науковий обіг досить не так давно, у зв'язку з радикальним розширенням сфери, яка почала охоплювати всі політичні процеси. У ХХ ст. держава втратила роль єдиного інструменту політики [3]. У розвинутих країнах вона тісно поєдналася зі складною мережею громадських інститутів та відносин, що в свою чергу, призвело до з'єднання її з громадянським суспільством та забезпечило демократичний характер публічної влади. Відповідно, виникла потреба у всебічному дослідженні такого відносно нового явища.

Поняття політичної системи не має усталеного, загальноприйнятого підходу до її трактування. Найбільш розвинутим є уявлення про таку систему як про інструмент, механізм примусу влади в соціальних цілях. Так, Д. Истон розглядає політичну систему як механізм перетворення соціальних імпульсів, що йдуть з суспільства-середовища, в політичні відносини та дії [4].

Політична система являє собою складний об'єкт певної множини взаємозв'язків між різнорідними процесами і структурами. В якості складного явища політична система може бути об'єктом уваги найрізноманітніших наук - від геополітики до політичної психології, що саме по собі зрозуміло і закономірно. За аналогією можна стверджувати, що людина як складна система є об'єктом уваги різних природничих і гуманітарних дисциплін, причому кожна з них має свої власні відгалуження і спеціалізації. Одним з основних інструментів політичної системи є політичні партії, які є провідником між суспільством та політикою.

Термін "партія" веде своє походження від латинського "partis" - гурт, частина. У науковій політичній літературі немає єдиної точки зору на поняття «політична партія». Це обумовлено тим, що всі дослідники з різних позицій розглядають зміст, сутність, функції та типологію політичних партій. Втім, у характеристиці політичної партії виділяється ліберальне розуміння партії як «носія ідеалу», а також розуміння партії, як групи людей, які дотримуються однієї і тієї ж ідеологічної доктрини [2].

Існує марксистська теорія трактування політичної партії як виразників інтересів певного класу. Даний підхід розглядає партію як «політичну організацію, що виражає інтереси суспільного класу або його шару, об'єднуючи їх найбільш активних представників в досягненні певних цілей та ідеалів».

Є «організаційний» або «структурний» підхід, коли політична партія представляє собою, насамперед, механізм, апарат, систему, що охоплює громадян, членів партії і депутатів (М. Острогорский, Р. Міхельс). Існує також «функціональне» визначення партії, коли партію розглядають під кутом зору їх функціональних особливостей [6]. У політичній науці є спроби дати «синтезоване» визначення партії, яке не тільки враховувало б структурно-організаційні моменти в її діяльності, а й розкривало б її місце і роль в політичному механізмі.

Втім, жоден підхід окремо не вичерпує всього сутнісного змісту партії. Це пояснюється тим, що дослідники, висловлюючи свою думку про суть політичних партій, ув'язували його з досліджуваними реаліями і процесами, що протікають в суспільстві. Наприклад, дослідник З. Нейман визначає політичну партію «як організацію активних політичних осіб в суспільстві, тих, хто зацікавлений у контролі над державною владою і хто, домагаючись підтримки народу, змагається з іншою групою, які дотримуються

інших поглядів. У такій якості партія представляє собою могутнього посередника між громадськими силами, ідеологіями і офіційними державними інститутами ... » [9].

Агілера де Прат бачить в політичній партії один з основних засобів, спрямованих на гармонізацію капіталізму і демократії, що нейтралізують та потенційно перетворюють вплив виборчого права. Незважаючи на всі існуючі обмеження, представницька партія, вважає дослідник, залишається головним інструментом взаємозв'язку між державою і громадянським суспільством, найменш болючим механізмом забезпечення глобальної взаємодії системи. При всіх своїх обмеженнях політична партія незамінна для соціальної держави в якості привілейованого "керуючого агента" системи, направляючого елемента політичної участі. Е. Гідденс визначає політичну партію як організацію, орієнтовану на досягнення законного контролю над управлінням та засобом процесу виборів [1].

Отже, у сучасних демократичних суспільствах, зокрема в західній Європі, громадянське суспільство і держава інтегровані в єдине ціле за допомогою трьох основних політичних інституцій: представницької системи державної влади, загального виборчого права і політичних партій. Метафора «суверенної влади народу» означає сьогодні, що влада в державі виходить від народу і здійснюється ним за допомогою його представників, обраних на строго фіксований термін на основі загальних, рівних і таємних виборів. Тому політичні партії відіграють виняткову роль у функціонуванні сучасних представницьких систем [4]. Саме вони, насамперед, забезпечують зв'язок політичної системи і навколишнього середовища, виконуючи функції артикуляції і агрегації.

Важливе місце в теорії про партії має питання про їх інституціоналізацію (правове визнання). Відомо, що багато партій в першій половині ХХ ст. діяли на нелегальному становищі. Процес інституціоналізації широко почався після Другої світової війни, коли багато комуністичних та соціал-демократичних партій були юридично визнані.

З новою силою проблема інституціоналізації партій встала в результаті політичного вибуху в Східній Європі і в процесі реформування радянського суспільства. Після чого, багато країн прийняли спеціальні заходи стосовно цього питання, а саме інституціоналізація партій передбачала:

- санкціонування місця партій в публічному житті;
- умови діяльності партій в політичній системі;
- участь партій у виборчій системі;
- способи представництва партій в органах державної влади;
- фінансування діяльності партій з держбюджету.

Правове закріплення такої практики було широко поширене в Німеччині, Швеції, Італії та ряді інших країн. Тут виходять з того, що партія, виконуючи конституційні функції, сприяє формуванню здорового суспільства, а тому вправі отримувати державні дотації [8].

Таким чином, складність та неоднозначність феномена політичної організації породжує і неоднокове суперечливе ставлення до її інституціоналізації. У таких політичних течіях, як анархізм, лібералізм, неоконсерватизм, діє опозиція волі до організації. Інституціоналізація тут розглядається як негативне і небажане явище, як зупинення думки і дії в заздальгідь заданому порядку. Проте, і теорія, і практика доводять неможливість політичної дії поза організацією.

В мозаїці політичних партій світу Новітнього часу можна виділити кілька основних ідеологічних напрямків, які сформувалися протягом ХІХ - початку ХХ ст. Якщо помістити всі партії на якусь уявну шкалу політичного спектру, вони можуть бути збудовані справа наліво в наступному порядку: консервативні, християнсько-

демократичні, ліберальні, центристські, соціал-демократичні, "зелені" та комуністичні. Окремо стоять партії націоналістичного характеру [5].

У сучасних умовах грані між ідеологічними напрямками не завжди чітко простежуються. Так, християнсько-демократичні партії, як правило, діють в тих країнах, де немає партій консервативних. У цьому випадку можна говорити про те, що християнські демократи займають місце консерваторів. В інших випадках, християнські демократи таким чином, будують свою діяльність і формулюють політичні гасла, що можна говорити про їх зміщенні на ліберальне поле. Сучасні центристські партії представляють звичайно деякий варіант ліберальної партії. Приклади такого роду можна продовжити і стосовно до лівого флангу політичного спектру [6].

Втім, незважаючи на розмитість кордонів між ідеологічними установками партій, принципові відмінності між ними зберігаються. Візьмо класичного представника, а саме Консервативну партію Великобританії. На початку свого шляху, консерватори протистояли англійським лібералам, які представляли молоду буржуазію Великобританії, яка прагнула до розширення економічних і громадянських свобод. З часом партія стала виражати інтереси великої буржуазії і традиційних аристократичних кіл, а після Другої світової війни, коли основними суперниками консерваторів виступили лейбористи (а не ліберали), консервативна партія перетворилася в представника інтересів широких верств буржуазії, можна сказати навіть - осіб з високими доходами [3].

Майже двадцять років консерватори на чолі з Маргарет Тетчер, а потім - з Джон Мейджор перебували при владі. За ці роки англійське суспільство зазнало істотних змін: була проведена приватизація багатьох підприємств, що раніше перебували у державній або муніципальній власності, здійснювалася жорстка фінансова політика, були згорнуті багато соціальних програм, уряд сприяв структурним зрушенням в економіці (наприклад, уряд згорнуло підтримку збиткових підприємств вугледобутку) та ін.

Зазначені заходи призвели до певних позитивних результатів: англійська економіка вийшла з періоду затяжного спаду, Великобританія підвищила свою конкурентоспроможність на тлі інших західноєвропейських країн. Слід зазначити, що суспільне визнання результатів діяльності консерваторів було настільки значним, що всі інші партії (включаючи лейбористів) були змушені скорегувати свою позицію, здійснивши певний схилення в правий ідеологічний бік [9].

В інших країнах Західної Європи партії консервативної спрямованості часто діють під якими-небудь іншими назвами. Так, на вкрай правому фланзі політичного спектру в Швеції знаходиться Помірна коаліційна партія, що виникла на початку ХХ ст. в результаті об'єднання кількох консервативних угруповань. Через особливості політичної ситуації в Швеції, для якої характерно протиставлення сильної соціал-демократичної партії (плюс часто блокують з нею Лівої партії) всьому спектру буржуазних партій, шведські консерватори охоче йдуть на союз з лібералами і центристами в тих випадках, коли це дозволяє сформувати уряд. У той же час буржуазні партії, у тому числі і консерватори, на виборах борються між собою за лідерство в такій коаліції.

Партії аналогічної спрямованості діють і в інших країнах Скандинавії (наприклад Консервативна народна партія - в Данії, Партія Хейр - в Норвегії, Національна коаліційна партія і Шведська народна партія - у Фінляндії). У Франції як консервативної сили може розглядатися голлістське "Об'єднання на підтримку Республіки", що веде свою історію з 1958 р.

Наступним блоком досить розвинутого напрямку і Європі виступають Християнсько-демократичні партії. З часом позиція католицької церкви змінилася у бік більшої доброзичливості до демократичних і ліберальних цінностей [2]. У зв'язку з цим у ряді країн виникли партії, що активно використовували зв'язок з католицькою церквою у

своїй діяльності. До них належали Партія Центру в Німеччині і Італійська народна партія в Італії. Під час диктаторського правління Гітлера і Муссоліні ці партії зазнали репресій та були змушені згорнути діяльність на території своїх країн. Після війни в умовах загальної демократизації у Німеччині та Італії виникла потреба в ідеологічному підкріпленні правої і в той же час явно демократичної позиції. Так з'явилися християнсько-демократична партія в Італії і в Німеччині (в Баварії діє самостійна партія - Християнсько-соціальний союз), які зіграли видатну роль в післявоєнній історії своїх країн.

В обох країнах християнські демократи очолювали уряд довше, ніж представники інших партій. Проте в Італії в 90-і рр. після гострої політичної кризи християнські демократи були змушені переформувати свою партію. Її правонаступницею стала знову утворена Італійська народна партія, від якої в 1994 р. відкололася ще одна організація - Об'єднані християнські демократи.

Таким чином, зміни в політичному спектрі партій західних країн загалом відбувалися в 90-ті рр. ХХ ст. на початку ХХІ ст. внесли якісні зміни в європейський та світовий суспільний порядок. У цей час склалася система, яку вчені позначали, як так званий, соціалізований капіталізм - триєдність соціальної ринкової економіки, соціальної держави та соціально-політичного партнерства. Так, мотором розвитку економіки, були праві, зачинателями соціальних перетворень - ліві, насамперед соціал-демократи, але також і комуністи в тій мірі, в якій вони мобілізували трудящих в рамках закону на боротьбу за свої соціальні права. Правова держава складалася спільними зусиллями і правих і лівих, які прагнули створити бар'єр на шляху екстремістів з обох таборів [7]. Ці ж сили сформували і партнерські інститути, які прагнули перетворити класові розбіжності в переговорний процес.

Світ, що змінюється змушує вносити певні корективи в науково-політичні дефініції європейського партійного простору. Тим часом багато політологів продовжували інтерпретувати багатопартійний організм Старого Світу за явно застарілою схемою - Ліві, праві, центр.

Таким чином, історично партії формувалися як представницькі структури, що виражали певні групові інтереси; як інститути, опозиційні державі та іншим політичним об'єднанням; як спілки однодумців. Ці риси, висловлюючи відносну самостійність і незалежність від держави політичних позицій відомих груп населення, сприяли сприйняттю партій як джерел криз і розколу суспільства. Причиною в основному такого негативного ставлення до партій було повсюдне поширення переконання в тому, що тільки держава є виразником народного суверенітету (ліберальна традиція) і загальної волі суспільства (феодално-аристократична і монархічна традиції).

На рубежі 90-х рр. ХХ ст. в переважній кількості країн світу відбувалася кардинальна зміна політичного партійного спектру. Це виражалося в занепаді популярності традиційних політичних партій: люди не проявляли до них особливого інтересу, слабо підтримували на виборах. Це був результат відриву партій від народу, незнання ними насущних народних інтересів, їх пасивності в захисті цих інтересів. Проте, вже у другій половині 90-х рр. знову почалося зростання авторитету і впливу політичних партій, (особливо лівої орієнтації) в європейських країнах.

Водночас, процес створення нових партій та формування рухів триває. Має пройти час, щоб з цього різноманіття об'єднань виділилося кілька партій, які дійсно будуть представляти певні класи і верстви суспільства з чіткими програмними установками, спрямованими на захист і вираження волі тих, хто складає їх соціальну базу. Втім, при всій різкій критиці політичних партій об'єктивний аналіз свідчить, що вони необхідні, оскільки вносять реальний внесок у розвиток і функціонування політичної системи.

Список використаної літератури

1. Ачкасов В. А. Институты западной представительной демократии в сравнительной перспективе / В. А. Ачкасов, Б. В. Грызлов. – Санкт-Петербург : О-во "Знание" СПб и Ленингр. обл., 2006. – 263 с. ; Achkasov V. A. Instituty zapadnoy predstavitelnoy demokratii v sravnitelnoy perspektive / V. A. Achkasov, B. V. Gryzlov. – Sankt-Peterburg : O-vo "Znanie" SPb i Leningr. obl., 2006. – 263 s.
2. Гамбаров Ю. С. Политические партии в их прошлом и настоящем / Ю. С. Гамбаров. - Москва : Книга по Требованию, 2012. – 18 с. ; Gambarov Yu. S. Politicheskie partii v ikh proshlom i nastoyashchem / Yu. S. Gambarov. - Moskva : Kniga po Trebovaniyu, 2012. – 18 s.
3. Голосов Г. В. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Г. В. Голосов // ПОЛИС. – 1998. – №1. – С. 45–52 ; Golosov G. V. Formaty partiynykh sistem v novykh demokratiyakh: institutsionalnye faktory neustoychivosti i fragmentatsii / G. V. Golosov // POLIS. – 1998. – №1. – S. 45–52
4. Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория / К. Джанда. – Москва, 1997. – 44 с. ; Dzhanda K. Sravnenie politicheskikh partiy: issledovaniya i teoriya / K. Dzhanda. – Moskva, 1997. – 44 s.
5. Пивоваров Ю. С. Размышление о демократии. Политическая наука / Ю. С. Пивоваров // Политическая наука. – 1999. – Вып. 2 : Проблема демократии в политической мысли XX столетия. – С. 5–27 ; Pivovarov Yu. S. Razmyshlenie o demokratii. Politicheskaya nauka / Yu. S. Pivovarov // Politicheskaya nauka. – 1999. – Вып. 2 : Problema demokratii v politicheskoy mysli XX stoletiya. – S. 5–27
6. Шмачкова Т. В. Из основ политологии Запада [Электронный ресурс] / Т. В. Шмачкова – Режим доступа : <http://www.politstudies.ru/fulltext/1991/2/15.htm> ; Shmachkova T. V. Iz osnov politologii Zapada [Elektronnyy resurs] / T. V. Shmachkova – Rezhim dostupa : <http://www.politstudies.ru/fulltext/1991/2/15.htm>
7. Эрмэ Г. Введение: эпоха демократии? / Г. Эрмэ // Международный журнал социальных наук. – 1991. – №1. – С. 43–46 ; Erme G. Vvedenie: epokha demokratii? / G. Erme // Mezhdunarodnyy zhurnal sotsialnykh nauk. – 1991. – №1. – S. 43–46
8. De Meur G. Comparing political systems: Establishing similarities and dissimilarities / De Meur G. // European Journal for Political Research. – 1994. – № 26. – P. 193–219.
9. Sartori G. Parties and Party Systems : A Framework for Analysis / G. Sartori. - Colchester : ECPR, 2005. – 383 p.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2015 р.

T. Sergienko

**ROLE AND PLACE OF THE PARTY IN THE POLITICAL SYSTEM:
EUROPEAN EXPERIENCE**

Party systems in Europe's new democracies frequently undergo a period of organizational fragmentation. In country after country we see a large number of political parties competing in the first several elections but failing to secure sizable electoral support. Although such fragmentation is widely seen as undesirable, the general expectation is that over time these party systems will consolidate. Consequently, the period of organizational confusion is frequently perceived as a temporary phenomenon lacking any wider theoretical significance. If stable political parties are going to emerge sooner or later, then the chaotic competition between personalistic protoparties that lack organizational stability and ideological cohesion is perhaps unfortunate but not particularly interesting, at least not for the purpose of addressing larger theoretical issues. Contrary to this perception, argue that party systems in these new democracies are in fact theoretically significant in that they suggest two distinct

questions about the translation of social cleavages into political oppositions—a kernel of contemporary theorizing about political parties and party systems.

Parties which dominated the political scene but which subsequently failed to adapt to new circumstances and therefore died, were absorbed by new more active movements, or withered into small marginal parties. There are few who challenge the centrality of political parties in the operation of contemporary, representative democracies. Parties are the chief means of linking people with government and the policy process. They are the primary forces producing competitive elections and developing alternative political elites that are at the heart of modern representative democracy. Even as Western democratic parties faced crisis in the 1970s and 1980s, the prospects for their replacement by alternative organizations were slim. They remain the central actors producing democracy and in making it work. As the Union expands its jurisdiction, policy competencies, and powers, political parties might be expected to play an increasing role in efforts to assure democratic control. So far, there has been little evidence of the development of an entirely new party system for the European Union. Instead the trend has been toward adaptation of the existing national-level parties to actions on the European scene.

Key words: party, political system, institutionalization, Conservative Party, Christian Democratic Party.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Лусак В.Ф., д.і.н, проф.; Булик М.В., к.політ.н, доц.

УДК 623.764

О.Д. Соколюк

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ КЕРІВНИЦТВА США НА РОЗВИТОК ПРОТИРАКЕТНОЇ ОБОРОНИ

Проаналізовані основні етапи створення Сполученими Штатами Америки (США) системи протиракетної оборони (ПРО). Визначені плани та заходи з розвитку такої системи в різних історичних періодах, в залежності від науково-технічних та економічних можливостей країни. Особлива увага приділена сучасному етапу, який характеризується масштабністю та амбітними намірами США побудувати глобальну ешелоновану систему ПРО.

Ключові слова: протиракетна оборона, система ПРО США, комплекс ПРО шахтного базування, балістична ракета.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Питання створення системи ПРО вже понад 60 років займає одне з провідних місць в реалізації США своєї зовнішньої та внутрішньої політики. Головною рушійною силою для розвитку системи ПРО постійно виступає ракетна загроза. На початкових етапах основними завданнями системи ПРО були захист окремих важливих об'єктів та найбільших американських міст від балістичних ракет СРСР. У подальшому акцент робився на створенні ефективної протиракетної оборони національної території від масованого ракетно-ядерного удару або створенні систем ПРО театру воєнних дій (ТВД). Сучасний етап характеризується намірами США створити глобальну ешелоновану систему протиракетної оборони для захисту американської території від обмеженої кількості міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) та регіональні системи ПРО для захисту союзників США і розгорнутих американських військ від балістичних ракет (БР) середньої та меншої дальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці створення США системи протиракетної оборони приділяли увагу такі вітчизняні та іноземні фахівці, як І. Попович, С. Ліпкевич, О. Арбатов, В. Белоус, С. Ознобищев, С. Рогов, П. Золотарев та багато інших, але важливі на сьогодні зміни у планах і поглядах керівництва США на розвиток протиракетної оборони, насамперед на сучасному етапі, недостатньо досліджена та висвітлені у фахових наукових виданнях України.

Метою статті є комплексний аналіз поглядів керівництва США на розвиток протиракетної оборони на різних історичних етапах, їх особливостей, а також впливу на них науково-технічного прогресу та економічних можливостей країни. Особлива увага приділена реалізації США політики у цій сфері на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що проблема ПРО виникла з появою ракетної загрози, передвісником якої стало застосування фашистською Німеччиною у ході Другої світової війни БР Фау-1 та Фау-2 для обстрілів Лондона. Через низькі тактико-технічні характеристики цих ракет їх пуски істотно не вплинули на хід і результат війни, але загроза масованого застосування більш досконалих БР спонукала фахівців розпочати роботи з пошуку ефективних засобів протидії.

Враховуючи надзвичайну технічну складність та високу вартість розробки і створення засобів виявлення, супроводження та ураження БР в США такі роботи з перемінним успіхом тривають вже понад 60 років [6;7;10]. Протягом цього часу простежуються зміни у поглядах американського керівництва на створення системи ПРО, а також її роль та місце у формуванні оборонної доктрини держави. Ця трансформація відбувається під впливом змін у воєнно-політичній обстановці у світі, насамперед у контексті посилення ракетної загрози, розвитку науково-технологічної бази у цій сфері, економічних можливостей США тощо. Проте незмінними залишаються наміри Вашингтону щодо розробки системи ПРО, які умовно можна розділити на декілька історичних етапів.

Перший етап (1956-1972 роки) - основні зусилля зосереджені на вирішенні проблем перехоплення балістичних цілей, пошуку оптимальної архітектури і формування перспективної концепції побудови системи ПРО [1;6;11]. У 1956 році започаткована програма «Defender» з метою визначення шляхів створення систем і засобів ПРО, принципів їх побудови, вивчення питань виявлення і супроводження головних частин БР. На основі результатів проведених досліджень у 1957 році розпочинається розробка системи «Nike-Zeus», призначена для захисту об'єктів від радянських МБР. До складу системи включені чотири типи радіолокаційних станцій (РЛС) з механічним скануванням і твердопаливні двоступеневі протиракетні з термоядерною бойовою частиною (БЧ), потужністю до 400 Кт. Максимальна дальність перехоплення системи «Nike-Zeus» оцінювалася в 400 км, висота – до 280 км.

Через низьку ефективність системи «Nike-Zeus», в 1963 році відбулася реструктуризація цієї програми, яка отримала назву – «Nike-X». Нову систему планувалося побудувати у два ешелони для забезпечення захисту району. Архітектура системи передбачала перехоплення ракет на двох рубежах, до її складу входили дві протиракетні: дальньої дії «Spartan» (дальність перехоплення до 640 км, висота – до 160 км, ядерна БЧ потужністю 1 Мт) і ближньої дії «Sprint» (дальність перехоплення до 40 км, висота - до 30 км). Для «Nike-X» були розроблені нові багатофункціональні РЛС з фазованою антенною решіткою. У лютому 1967 року оприлюднено два варіанти її розгортання: перший - протиракетний захист 25 найбільших міст, другий – 50 міст. Проте система «Nike-X» не забезпечувала захист усієї території США від масованого ракетного удару, через що подальші роботи над цієї програмою припинено.

Наприкінці 1960-х років розпочато новий проект створення системи ПРО «Sentinel» для забезпечення зональної оборони великих адміністративно-промислових центрів

країни і районів базування МБР [1;4]. До її складу планувалося включити удосконалені протиракетні «Spartan-2» і «Sprint». Система «Sentinel» повинна складатися з 17 баз ПРО, у тому числі по одній на Алясці і Гавайях. Більшість об'єктів передбачалося розмістити поблизу великих міст, що викликало великий супротив місцевого населення.

У зв'язку з цим, президент США Р. Ніксон у 1969 році прийняв рішення припинити реалізацію «Sentinel», але схвалив програму створення нової системи ПРО «Safeguard». На цю систему покладалося менш амбітне завдання - забезпечити надійне прикриття баз МБР, аеродромів стратегічної авіації, баз підводних човнів-ракетноносців (усього 12 баз). До складу «Safeguard» планувалося включити до 1000 протиракет – 300 «Spartan-2» і 700 «Sprint», а також РЛС «PAR» і «MSR». Хоча стартові позиції протиракет тепер були віддалені від великих міст, ставлення до цієї програми також було неоднозначним - в 1969 році Сенат санкціонував її розгортання 51 голосом проти 50, і це рішення частково стало результатом торгу. На початку 1970-х років розпочалося будівництво перших двох об'єктів системи «Safeguard»: у Гранд-Форкс (шт.Північна Дакота) і на авіабазі Мальмстрем (шт.Монтана) [1;4;6;7].

Другий етап (1972-1983 роки) пов'язаний з укладанням і виконанням умов Договору між СРСР і США про обмеження систем протиракетної оборони (Договір про ПРО). Гонка з нарощування ракетно-ядерного озброєння, розгорнута між обома супердержавами, призвела до необхідності осмислення впливу протиракетної оборони на стратегічну стабільність у світі. Визнано, що створення систем ПРО є дестабілізуючим фактором, який ініціює розвиток стратегічних наступальних озброєнь. Тому 26 травня 1972 року сторони підписали Договір про ПРО, який 30 років забезпечував мир і стратегічну стабільність у світі.

Відповідно до Договору про ПРО і Протоколу до нього від 1974 року СРСР і США зобов'язалися [3;4;9]:

обмежити свої системи ПРО за кількістю перехоплювачів (не більше 100 протиракет) і кількості об'єктів, що обороняються (не більше одного об'єкту в межах національної території);

не розгортати протиракетну оборону для захисту усієї території країни;

не створювати системи ПРО морського, повітряного, космічного та мобільного наземного базування. Не надавати засобам нестратегічної ПРО, насамперед системам протиракетної оборони ТВД, можливостей з вирішення завдань боротьби з МБР.

США головні зусилля сконцентрували на створенні системи ПРО для захисту району базування МБР у Гранд-Форкс, СРСР - основним об'єктом оборони від ударів БР обрав Москву і Московський промисловий район, де зосереджено вище державне та військове керівництво, значний людський і промисловий потенціали.

Для захисту бази МБР Гранд-Форкс США розгорнули систему «Safeguard» у складі 98 протиракет (30 «Spartan-2» і 68 «Sprint»), яка заступила на бойове чергування у 1975 році. Проте через кілька місяців вона була законсервована. Основними причинами називалися її низька ефективність після появи в Радянського Союзу ракет з головними частинами, що розділяються, а також висока вартість експлуатації.

Третій етап (1983-1991 роки) розпочався з моменту проголошення президентом США Р.Рейганом 23 березня 1983 року програми створення широкомасштабної ешелонованої системи ПРО від масованого ракетно-ядерного удару «Strategic Defense Initiative» (Стратегічна оборонна ініціатива, СОІ). Передбачалася розробка засобів ПРО наземного, повітряного і космічного базування, побудованих на різних фізичних принципах з метою ураження МБР практично на усій траєкторії їх польоту. Особлива увага приділялася протиракетним засобам космічного базування з використанням нових елементів ураження: електромагнітних гармат, прискорювачів елементарних часток,

променевої зброї тощо [6;10;11]. Передбачалося також розміщення 500 космічних апаратів, оснащених 40-50 протиракетними кожний для знищення МБР.

У процесі реалізації СОІ погляди керівництва США на завдання, архітектуру і терміни створення системи ПРО істотно змінювалися, внаслідок чого від даної концепції відмовилися. Цьому сприяли також величезні фінансові витрати на програму (понад 30 млрд. дол. США), технічні складнощі створення зброї на нових фізичних принципах, завершення «холодної війни» і покращення радянсько-американських (російсько-американських) відносин.

Четвертий етап (1991-2001 роки) - розпочався реалізацією менш амбітної ніж СОІ програми створення глобального захисту від обмеженого ракетно-ядерного удару GPALS (Global Protection Against Limited Strikes) [1;5]. У 1994 році програмам була переглянута та основна увага зосереджена на розвитку системи захисту від БР середньої і меншої дальності. Відповідно до закону «Про протиракетну оборону» від 1995 року, політика у цій галузі спочатку була орієнтована на створення і розгортання ефективної системи ПРО ТВД для захисту передових угруповань та експедиційних частин американських військ, посилення сил і засобів ПРО союзників і партнерів США. При цьому створення зброї на нових фізичних принципах і перехоплювачів космічного базування, які розглядалися в рамках СОІ, перенесено на більш віддалену перспективу.

Водночас, в США сформувалася потужна підтримка ідеї створення системи ПРО для захисту національної території від МБР. Крім цього, виникало все більше розуміння того, що системи нестратегічної ПРО за певних умов можуть бути використані для створення стратегічної оборони або бази для її розгортання.

Логічним продовженням GPALS стала програма створення національної системи ПРО NMD (National Missile Defense). Зміна акцентів у проблематиці ПРО відображена у «Законі про національну протиракетну оборону» від 23 липня 1999 року (план «3+3»). Згідно з планом, протягом перших трьох років передбачалося розробити основні елементи національної системи ПРО, а протягом наступних трьох – їх розгорнути. Спочатку планувалося мати лише один позиційний район з протиракетними дальньої дії (в шт.Аляска) і обмежити розгортання засобів виявлення БР рамками Договору про ПРО [7; 9; 11].

У 2000 році США запропонували Росії пакет пропозицій для модифікації Договору про ПРО з метою надання можливості Вашингтону розгорнути національну систему ПРО з обмеженими можливостями у складі 100 протиракет з неядерними БЧ. Керівництво Росії ці пропозиції не підтримало. У вересні 2000 року Президент США Б.Клінтон заявив, що рішення про розгортання національної системи ПРО тимчасово відкладене до моменту приходу до влади наступної адміністрації США.

П'ятий етап (2001 рік-теперішній час) взяття Сполученими Штатами Америки курсу на створення глобальної системи ПРО з метою захисту національної території, а також союзників США та американських військ за кордоном. Після приходу до влади Президента США Дж.Буша зазначене питання набуло більшої актуальності. У 2001 році США відмовилися від терміну «національна ПРО», оскільки він припускав наявність єдиної визначеної системи для захисту тільки території США і не враховував інтереси союзників. Наступною знаковою подією став одноосібний вихід США 13 червня 2002 року з Договору про ПРО, який заважав розпочати повномасштабні заходи зі створення системи ПРО.

17 грудня 2002 року Президент США Дж.Буш офіційно оголосив про плани розгортання протягом 2004-2005 років системи ПРО для захисту національної території у складі: до 20 протиракет шахтного базування (16 од. у Форт-Грілі /шт.Аляска та 4 од. на авіабазі Ванденберг /шт.Каліфорнія), обладнаних неядерними БЧ кінетичної дії; до 20 протиракет на кораблях, обладнаних багатофункціональною системою зброї «Aegis»;

зенітні ракетні комплекси «Patriot» PAC-3; РЛС і датчики наземного, морського та космічного базування [4; 7; 11].

Крім цього, у 2006 році США активізували заходи з метою створення регіональної системи ПРО в Європі та розпочали переговори з Польщею та Чехією щодо розміщення на їх території протиракетних засобів. Протягом 2011-2013 років у Польщі планувалося розгорнути 10 протиракет шахтного базування (такі як у США), до 2011 року у Чехії – багатофункціональну РЛС для виявлення цілей та наведення протиракет [1; 7; 12].

У вересні 2009 року Адміністрація Б.Обами представила оновлений план, який передбачає поетапний адаптивний підхід до забезпечення протиракетного захисту Європейського регіону (European Phased Adaptive Approach). Було прийнято рішення до 2020 року будувати систему ПРО в Європі на базі мобільних засобів, насамперед протиракет типу SM-3 морського та наземного базування, а також комплексів THAAD, «Patriot» PAC-3 тощо, які при необхідності можна оперативного перебазувати до найбільш вигідних для організації протиракетної оборони районів. В рамках такого підходу заплановано:

на першому етапі (до кінця 2011 року) – розгорнути в Середземному, Адріатичному та Егейському морях до трьох надводних кораблів ВМС США з протиракетними SM-3 Block IA, а в Туреччині – мобільну РЛС передового базування;

на другому етапі (2012-2015 роки) - переоснастити надводні кораблі ВМС США удосконаленими модифікаціями протиракет SM-3 Block IB і розгорнути в Румунії комплекс ПРО «Aegis Ashore» з протиракетними SM-3 Block IB. Перші два етапи вже виконано.

на третьому етапі (2016-2018 роки) - розгорнути у Північному та Балтійському морях кораблі ВМС США, обладнані новою модифікацією протиракет SM-3 Block IIА зі збільшеною дальністю, у Польщі - комплекс ПРО «Aegis Ashore» з протиракетними SM-3 Block IIА;

на четвертому етапі (2019-2020 роки) - розмістити в Європі найбільш досконалі протиракетні SM-3 Block IIВ наземного та морського базування. У такий спосіб передбачається забезпечити захист усіх країн Європи від БР меншої, середньої та міжконтинентальної дальності.

1 лютого 2010 року США оприлюднили «Огляд системи протиракетної оборони» (Ballistic Missile Defense Review), який розкриває ключові положення політики, стратегії, планів і програм у галузі ПРО [1; 8; 11]. Згідно з документом, головні зусилля будуть зосереджені на протиракетній обороні території країни від обмеженої кількості МБР, а також захисті союзників США та американських військ за кордоном від нестратегічних БР. За оцінкою США найбільшу загрозу національним інтересам становлять Іран та КНДР, які намагаються розробити МБР та вже володіють значним арсеналом БР середньої та меншої дальності. В рамках реалізації таких намірів планується:

посилити оперативні можливості об'єктів системи ПРО на території США за рахунок розгортання 10 протиракет шахтного базування для забезпечення захисту від ударів обмеженої кількості МБР;

створити системи ПРО США в Європейському, Близькосхідному та Азіатсько-Тихоокеанському регіонах з метою захисту американських військ та союзників. Для кожного регіону пропонується запровадити поетапні підходи розвитку їх протиракетних можливостей в залежності від характеру та еволюції ракетних загроз.

Крім того, у 2012 році, в рамках плану створення системи ПРО в Європі, США та Іспанія уклали угоду про постійне базування на іспанській військово-морській базі Рота чотирьох американських есмінець з протиракетними типу SM-3. Головне завдання цих кораблів – забезпечення (у взаємодії з іншими засобами ПРО) захисту країн Південної Європи від ракетної загрози з Близького Сходу.

15 березня 2013 року США оприлюднили чергові зміни у протиракетних планах, які передбачають:

посилення протиракетного захисту американської території від МБР за рахунок додаткового розгортання 14 протиракет шахтного базування у Форт-Грелі;

продовження досліджень на території США для визначення потенційного місця для розгортання третьої бази ПРО з протиракетними шахтного базування;

перенесення з 2020 на 2022 рік терміну реалізації четвертого етапу плану створення системи ПРО в Європі. При цьому США взагалі відмовилися від розміщення протиракет SM-3 Block ІВ у Польщі. Причинами такого рішення називалися скорочення бюджету програми розробки протиракет і ряд технічних проблем у ході її створення;

підвищення можливостей системи ПРО США в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні завдяки встановленню на території Японії другої РЛС AN/TPY-2 (перша функціонує з 2006 року на півночі країни), призначеної для виявлення і супроводження БР середньої та меншої дальності.

Висновки. Таким чином, понад 60 років Сполучені Штати Америки здійснюють послідовні заходи з метою створення ефективної системи протиракетної оборони. Протягом цього історичного періоду відмічається еволюція поглядів керівництва США у цій сфері через посилення ракетних загроз у світі, зміни воєнно-політичної обстановки, розвиток науково-технічного прогресу та економічні можливості держави. На теперішній час США зосередили головну увагу на захисті національної території від обмеженої кількості міжконтинентальних балістичних ракет, а також своїх союзників і американських військ у Європейському, Близькосхідному та Азіатсько-тихоокеанському регіонах від балістичних ракет середньої та меншої дальності.

Перспективи подальших досліджень обумовлені необхідністю визначення подальших кроків США зі створення та розгортання системи ПРО, насамперед поблизу кордонів з Україною – в Румунії та Польщі, а також заходів Росії у відповідь.

Список використаної літератури

1. Белоус В. С. Противоракетная оборона и оружие XXI века [Электронный ресурс] / В. С. Белорус. – Режим доступа : <http://epizodsspace.no-ip.org/bibl/belous/pro/01.html> ; Belous V. S. Protivoraketnaya oborona i oruzhie XXI veka [Elektronnyy resurs] / V. S. Belorus. – Rezhim dostupa : <http://epizodsspace.no-ip.org/bibl/belous/pro/01.html>.

2. Ballistic Missile Defense Review Report. February 2010 [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.defense.gov/bmdr/docs/BMDR%20as%20of%2026JAN10%200630_for%20web.pdf

3. Договор между СССР и США об ограничении систем противоракетной обороны [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://www.mid.ru/ns-dvbr.nsf/11d2e6203c37ed2643256a1700434414/ff9337d38cd4f38c43256a5a002e645f?OpenDocument> ; Dogovor mezhdru SSSR i SShA ob ogranichenii sistem protivoraketnoy oborony [Yelektronniy resurs]. - Rezhim dostupu : <http://www.mid.ru/ns-dvbr.nsf/11d2e6203c37ed2643256a1700434414/ff9337d38cd4f38c43256a5a002e645f?OpenDocument>.

4. Есин В. И. Проблема ПРО в глобальной политике [Электронный ресурс] / В. И. Есин // Международные процессы. – 2009. – Т. 7, № 2. - Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/twenty/003.htm> ; Yesin V. I. Problema PRO v globalnoy politike [Elektronnyy resurs] / V. I. Yesin // Mezhdunarodnye protsessy. – 2009. – Т. 7, № 2. - Rezhim dostupa : <http://www.intertrends.ru/twenty/003.htm>.

5. The President's new focus for SDI: Global Protection Against Limited Strikes. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a338966.pdf>.

6. Козин В. П. Эволюция противоракетной обороны США и позиция России (1945-2013) / В. П. Козин. – Москва : РИСИ, 2013. – 384 с. ; Kozin V. P. Evolyutsiya

protivoraketnoy oborony SShA i pozitsiya Rossii (1945-2013) / V. P. Kozin. – Moskva : RISI, 2013. – 384 s.

7. Колтунов В. С. Противоракетная оборона: история и современность [Электронный ресурс] / В. С. Колтунов, А. Кубышкин, В. Степанов. – Режим доступа : http://mil.ru/files/Anti-ballistic/01_Rosatom.pdf ; Koltunov V. S. Protivoraketnaya oborona: istoriya i sovremennost [Elektronnyy resurs] / V. S. Koltunov, A. Kubyshkin, V. Stepanov. – Rezhim dostupa : http://mil.ru/files/Anti-ballistic/01_Rosatom.pdf

8. Missile Defense Agency [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.mda.mil/global/documents/pdf/aegis_ashore.pdf

9. Противоракетная оборона [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Противоракетная_оборона_США ; Protivoraketnaya oborona [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : https://ru.wikipedia.org/wiki/Противоракетная_оборона_США.

10. Противоракетная оборона [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.wikiwand.com/ru/Противоракетная_оборона_США ; Protivoraketnaya oborona [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://www.wikiwand.com/ru/Protivoraketnaya_oborona_SShA.

11. Противоракетная оборона США: состояние и перспективы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eurasian-defence.ru/?q=node/29> ; Protivoraketnaya oborona SShA: sostoyanie i perspektivy [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://eurasian-defence.ru/?q=node/29>.

12. Шацкая В. И. Развертывание ЕвроПРО в контексте глобальной безопасности / В. И. Шацкая // Глобалистика-2013 : матер. III Междунар.о научн. конгресса, г. Москва, 23-25 октября 2013 г. : тезисы докладов. – Москва : МАКС Пресс, 2013. – 311-312 с. ; Shatskaya V. I. Razvertuyvanie YevroPRO v kontekste globalnoy bezopasnosti / V. I. Shatskaya // Globalistika-2013 : mater. III Mezhdunar.o nauchn. kongressa, g. Moskva, 23-25 oktyabrya 2013 g. : tezisy dokladov. – Moskva : MAKS Press, 2013. – 311-312 s.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2015 р.

О. Sokolyuk

THE EVOLUTION OF USA LEADERSHIP ON THE DEVELOPMENT OF MISSILE DEFENSE

The article made a comprehensive assessment of the evolution of the views of US leadership on the development of a missile defense system from the beginning of work in this area to date. All this term (over 60 years) divided into five main stages, in each of which carried out activities to create a missile defense system, the development of scientific and technological potential of the United States, their economic opportunities and the level of missile threats.

During the first phase, the main attention is paid to the creation of systems for the defense of certain important sites, industrial areas (zones) from Soviet intercontinental ballistic missiles.

The second phase is characterized by the cessation of activities for the creation and deployment of anti-ballistic missile (ABM) systems, due to the conclusion of the ABM Treaty between the USSR and the USA on limiting missile defense systems and its implementation.

In the third phase, USA tried to implement the most ambitious project in this area - Strategic Defense Initiative. Missile defense facilities provided for the development of land, air and space-based, built on different physical principles for the purpose of destruction of ICBM (intercontinental ballistic missile) practically the entire trajectory of their flight. Particular attention was paid to elements of space-based missile with new lesions of electromagnetic guns, particle accelerators, radiation weapons and more.

The fourth phase – development of missile defense system to protect against ballistic missiles of medium and shorter-range missiles, as well as the formation of powerful ideas and plans to create the first missile defense of the national territory ICBM.

The fifth phase covers the period after the US withdrawal from the ABM Treaty to date. It is characterized by scale and ambitious intentions of Washington to build a global layered missile defense system to protect the United States, its allies and US forces abroad. This made practical measures to develop missile defense elements for various purposes and their placement. Particular attention was paid to creating missile defense systems in the European, Middle East and Asia-Pacific regions based on mobile tools, especially missiles SM-3 sea and shore. In particular, by the end of 2018 in Europe is planned to have two missile defense bases (24 missiles on each) and four destroyers with missile which will ensure the protection of the European and US forces deployed in the area of ballistic missiles of medium and shorter-range missiles from the Middle East.

Key words: *missile defense, the US missile defense system, silo-based missile complex, ballistic missile.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.*

УДК 327.82(430)(045)

М.В. Трофименко

ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ ФРН

У роботі розглядаються основні засади діяльності німецької публічної дипломатії, робиться аналіз суб'єктів публічної дипломатії ФРН. Аналізується історія формування складових публічної дипломатії ФРН, виділяються етапи такого розвитку. Аналізується використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у діяльності МЗС Німеччини та організацій, які реалізують засади публічної дипломатії. Зауважується, що на сьогодні, публічна дипломатія часто є просто побічним продуктом діяльності організацій, що спрямовані на досягнення різних цілей. Через це, велика частина потенціалу публічної дипломатії залишається невикористаною. Не зважаючи на те, що Міністерство закордонних справ ФРН виступає в якості координатора та фінансового провайдера, не існує ні загальної стратегії, ні загальної мережі публічної дипломатії Німеччини.

Ключові слова: *традиційна дипломатія, публічна дипломатія, Твіттер, Фейсбук, Інтернет, Web 2.0.*

У сучасному суспільстві інформація відіграє цілком нову роль [1, с.7]. Це змінює правила гри у військовій, політичній та економічній сферах. Постійний розвиток інформаційного простору продукує нові можливості для розвитку публічної дипломатії. Поява Інтернету та інших нових інформаційно-комунікаційних технологій, розвиток соціальних мереж облегшують доступ до інформації, здешевлюють витрати, необхідні для реалізації публічної дипломатії, таким чином роблять її доступною абсолютно для всіх держав світу.

Термін «публічна дипломатія» є досить молодим та порівняно недавно почав використовуватись в контексті міжнародних відносин. Він стає все більш актуальним у внутрішній та зовнішній політиці оскільки все національне та міжнародне має все більше точок перетину, завдяки таким загально важливим питанням, як зміна клімату,

більш високий ступінь транснаціонального співробітництва тощо. Ці та інші питання не вирішуються виключно урядами, але залучають широкий спектр різноманітних суб'єктів, від неурядових організацій до компаній або приватних осіб. Сучасні досягнення у сфері інформаційних та комунікаційних технологій дозволяють цим суб'єктам взаємодіяти швидко та прозоро. Публічна дипломатія відповідає сучасним мінливим вимогам та ефективно вирішує нові проблеми в міжнародних відносинах.

Термін «публічна дипломатія» був введений у 1965 році Едмундом Гулліоном. Різні події на міжнародній арені з часом змінили розуміння цього поняття. Транснаціоналізація певних галузей, збільшення ролі недержавних суб'єктів і нових інформаційних і комунікаційних технологій змінили процедури, пов'язані із реалізацією зовнішньої політики. На оформлення визначення та концептуалізацію публічної дипломатії вплинули три різних етапи: період Холодної війни (1945-1989), період після Холодної війни (1989-2001), Терористичні акти 11 вересня (з 2001 року до теперішнього часу).

Прикладом поняття, яке з'явилося за часів Холодної війни, фокусується на визначенні підходу Гулліона як «засобу, за допомогою якого уряди, приватні групи та фізичні особи впливають на погляди та думки інших народів та урядів так, щоб здійснювати вплив на їх зовнішні політичні рішення» [6, с.9].

Наприкінці періоду Холодної війни, публічна дипломатія розглядалася як засіб розуміння і співпереживання з боку зарубіжної громадськості.

У період після Терористичних актів 11 вересня, визначення були орієнтовані на взаєморозуміння, що відбувалося в таких термінах, як «залучення» та «побудова відносин».

Теоретичні та емпіричні знання у сфері публічної дипломатії є актуальними для науковців в усіх країнах, але розподілені вони географічно непропорційно. Більшість установ, що досліджують та практикують публічну дипломатію розташовані у США. Це призводить до появи невідповідностей у результатах досліджень, в яких публічна дипломатія інтерпретується в основному через американську призму і підриває інтереси Європи, Азії, Африки та Латинської Америки. Європейські дослідники почали займатися питаннями публічної дипломатії тільки на початку 1990-х. В останні роки дослідники особливу увагу приділяли публічній дипломатії азійських країн. Крім того, вчені почали звертатися до публічної дипломатії наднаціональних організацій, таких як Європейський Союз, АСЕАН, НАТО [5].

В цілому, дослідження публічної дипломатії охоплює все ширший спектр питань і, таким чином, стає занадто фрагментованим, без чітких кордонів, залишаючи багато галузей невивченими. На даний час переважають предметні дослідження, присвячені окремим суб'єктам або країнам, окремим подіям або кампаніям, а також певним інструментам публічної дипломатії.

Публічна дипломатія Німеччини є надзвичайно актуальним предметом дослідження, адже Німеччина – одна з найбільш розвинених країн світу, політично, дипломатично, економічно, демографічно найбільш впливова країна Європейського Союзу. Означена проблематика знайшла своє відображення у багатьох дослідженнях, одним з найбільш важливих з яких є робота Клаудії Ауер та Еліс Сруджіс «Публічна дипломатія у Німеччині» [6].

Практика публічної дипломатії Німеччини не почалась одразу з появою терміну у 1965 році. Публічна дипломатія в Німеччині розвивалася за своїми власними традиціями, які тільки нещодавно стали відносно незалежними від публічної дипломатії США.

Варто зазначити, що термін «публічна дипломатія» практично не використовується у Німеччині. Однак, окремі елементи публічної дипломатії, такі як зовнішній імідж

країни, зовнішня, культурна та освітня політика, ініціативи розвитку співробітництва тощо, використовувалися з періоду заснування Німецької імперії. Тож складові публічної дипломатії Німеччини пройшли досить тривалий шлях розвитку.

Хоча й заходи зовнішньої культурної політики до 1870-х років переважно фінансувалися приватними суб'єктами, зовнішня культурна політика стала важливою складовою бюджету уряду Німецької імперії тільки десятиліття пізніше. Наприкінці дев'ятого століття, федеральне Міністерство закордонних справ (засноване у 1871 році) координувало майже всі заходи зовнішньої культурної політики. Приватні організації, не зникли, але відігравали важливу роль у підтримці зовнішньої культурної політичної діяльності. Крім того, обмін викладачами і створення німецьких шкіл за кордоном, а також німецького археологічного інституту у Римі та Афінах було прикладом наукових та освітніх взаємовідносин.

До Першої світової війни, німці розуміли зовнішню культурну політику у зовсім іншому сенсі, відмінному від сучасного розуміння: Німецька імперія боролася за створення своєї власної національної культури на міжнародному рівні.

Культурна експансія вважалася підготовчим етапом територіального розширення. Більш того, культура стала інструментом для досягнення політичних цілей. Закон про громадянство у Німеччині («Auslandsdeutschtum» або «Volkstumspolitik») описує комунікаційну діяльність, орієнтовану на емігрантів, які ще не до кінця облаштувалися у своїх нових домівках, став актуальним у дев'ятому столітті. Закон про громадянство у Німеччині не тільки допоміг встановити та підтримати зв'язки з емігрантами, а й слугував приводом для втручання у політичні справи інших країн.

Експансіоністська політика, що проводилася у Німецькій імперії Вільгельмом II на початку двадцятого століття, стала непридатною з поразкою Німеччини у Першій світовій війні. «Auslandsdeutschtum» почав привертати все більше уваги німецького уряду саме після Першої світової війни. Пропаганда була об'єктом критичного аналізу, тому за часи Канцлера та Міністра закордонних справ Густава Штрєземана її було замінено більш відкритим підходом до зовнішньої політики.

Німеччина підтримувала міжнародні відносини з США, Великою Британією та державами Співдружності, Японією та Південною Америкою, а також з західноєвропейськими та південноєвропейськими державами, Скандинавією та Прибалтикою. Співпраця з цими країнами здійснювалося не тільки офіційними каналами Міністерства закордонних справ, посередницькі організації, такі як Німецька служба академічних обмінів (заснована у 1925 році) відіграла важливу роль у розвитку освітніх обмінів, оскільки вони робили великий внесок у розвиток публічної дипломатії Німеччини.

Після смерті Штрєземана у 1929 році, інтерес до зовнішньої культурної політики знизився і бюджет, що на неї виділявся, було скорочено. З 1929 по 1932 роки у міжнародній стратегії Веймарської республіки переважала ревізійністська політика та акцент на експорті. Засоби масової інформації були націоналізовані та слугували виключно інструментом пропаганди та агітації у виборчій кампанії 1932 року.

Ще ніколи комунікаційна діяльність за кордоном не асоціювалася з загрозою та жорстокістю так, як це було за часів Третього Рейха. Культурна зовнішня політична діяльність Третього Рейху була направлена на реалізацію експансіоністських цілей за кордоном. Комунікативна діяльність, спрямована на іноземну аудиторію включала агресивну пропаганду, зосереджену на зверхності німецької культури і мови та «арійської раси». Комунікаційна діяльність координувалася різними національно-соціалістичними організаціями, а не Міністерством закордонних справ. Посередницькі організації ще існували, але не функціонували самостійно і зосереджувалися в руках нацистів. Плюралістична структура Веймарської республіки поступилася

централізованому, єдиному підходу до зовнішньої культурної політики, на яку було виділено порівняно великий бюджет.

Наприкінці Другої світової війни Німеччина залишилась ізольованою та контрольованою окупаційними силами США, Великої Британії, Франції та Радянського Союзу. Всі культурні дипломатичні зв'язки обірвалися. Німеччина більше не була центральною європейською державою – вона була ослабленою і поділеною навпіл двома протиборчими державами – США та СРСР. Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) та Німецька Демократична Республіка (НДР) переслідували принципово різні стратегії відновлення національного суверенітету та реінтеграції в міжнародне співтовариство.

ФРН відновила свою незалежність у відносно короткий період: після того, як окупаційні сили у 1949 році дозволили ФРН налаштувати консульські пости за кордоном, вони завершили окупацію східної Німеччини у 1951-му. Публічна дипломатія ФРН була створена завдяки «культурі стриманості», що було наслідком свідомого відсторонення від агресивної експансіоністської зовнішньої політики початку двадцятого століття та періоду Третього Рейха. Публічна дипломатія була спрямована на задоволення інтересів і запитів цільових аудиторій та була активна лише в тих країнах, які проявляли інтерес до ФРН. Здебільшого, вона фінансувалася федеральними міністерствами, таким як Міністерство закордонних справ, але її діяльність керувалась посередницькими організаціями як, наприклад, Інститут Гете.

В перші роки свого існування, ФРН була зосереджена на поліпшенні зв'язків із іншими європейськими країнами та членами НАТО, але найбільший акцент на початку 80-х був зроблений на країни, що знаходились на стадії розвитку. У 70-х та 80-х роках зростала актуальність зовнішньої культурної політики та робився все більший акцент на обмін. В епоху Коля, навпаки, перевага була на боці силової політики та економічних інтересів, а акцент був зроблений на країнах СНД та Центральної і Західної Європи. Публічна дипломатія ФРН адаптувалася до нового міжнародного середовища та змін політичних пріоритетів, але також вона відзначалася стабільністю, орієнтацією на довгострокові проекти як, наприклад, франко-німецькі відносини.

На відміну від зусиль, зосереджених на поліпшенні зв'язків з іншими країнами, ФРН дотримувалася стратегії агресивної конфронтації з НДР, яка досягла свого апогею у 1955 році після появи Доктрини Гольштейна. Це було спробою ФРН створити єдине офіційне представництво Німеччини та заявою на становлення і підтримку дипломатичних відносин з країнами, які не визнають НДР як суверенну державу. Незважаючи на зростаючу актуальність співпраці в цілях розвитку, Доктрина Гольштейна більше не використовувалася. Основоположний договір між НДР та ФРН, підписаний у 1973-му році, остаточно затвердив взаємне визнання двох німецьких держав та йшов разом із зближенням ФРН із Сполученими Штатами та західноєвропейськими державами під керівництвом Федерального Канцлера Віллі Брандта.

З іншого боку, НДР не міг не відступити від своєї власної історії, ні діяти самостійно при формуванні свого іміджу за кордоном. За роки свого існування, багатьма країнами з-за меж східного блоку НДР було відмовлено у національному суверенітеті, проте визнання суверенітету та інтеграція до міжнародного співтовариства були головними цілями публічної дипломатії НДР до початку 70-х. У першій половині 70-х років, НДР було визнано більшістю країн суверенною державою. Стратегія публічної дипломатії НДР у ці роки характеризувалась близькими відносинами із Сполученими Штатами та экс-країнами Східного блоку з одного боку та відходженням від стратегії країн заходу з іншого, що було ідентифіковано як «мирне співіснування». Незважаючи на відновлену незалежність, НДР не могла від'єднатися від зовнішньополітичної доктрини СРСР аж до 80-х років. НДР не вдалося адаптувати свою стратегію публічної

дипломатії до фундаментальних політичних змін у СРСР, які проводилися Михайлом Горбачовим у 80-ті роки.

Діяльність публічної дипломатії НДР та повідомлення, які вона намагалася передати, контролювалися Соціалістичною партією протягом всього періоду існування НДР. Така централізація залишала небагато місця для плюралістичних ідей: НДР прикладала великих зусиль для складання позитивного іміджу, що не дозволяло звернути увагу на свої помилки та недоліки. Навіть якщо НДР брала участь у програмах обміну, вона встановлювала відносини лише з країнами з подібною політичною системою.

Возз'єднання двох німецьких держав у 1990-му посилило позиції Німеччини у світі та супроводжувалося більшою відповідальністю в рамках міжнародного співтовариства, зокрема в Європі. В той же час, Німеччина зіткнулася з проблемою інтеграції підходів публічної дипломатії ФРН та НДР. Більше того, Німеччина не використала потенціал регіональних експертів, які володіли важливими знаннями щодо країн колишнього східного блоку.

На підставі «Концепції 2000» Німеччина побудувала свою зовнішню культурну та політичну діяльність на наступних принципах: 1) сприяння німецьким культурним та освітнім політичним інтересам за кордоном; 2) встановлення і підтримка позитивного, сучасного іміджу Німеччини за кордоном; 3) подальша європейська інтеграція; 4) запобігання конфліктам шляхом встановлення діалогу [6, с.24]. Ці стратегічні принципи й сьогодні використовуються у німецькій публічній дипломатії. Наприклад, діячі німецької публічної дипломатії у відповідь на теракти 11 вересня у США, зміцнили вже встановлений діалог з ісламським світом. У 2011 році німецький уряд підкреслив особливу значимість освіти і досліджень, як важливих складових публічної дипломатії. Крім того, після розширення Євросоюзу у 2004-му, європейська інтеграція зайняла більш важливе місце в порядку денному німецьких і європейських діячів публічної дипломатії.

Проведений у Німеччині Чемпіонат світу з футболу у 2006 році став важливим кроком на шляху до більш самостійного та впевненого зовнішнього іміджу країни. Чемпіонат світу супроводжувався кампанією «Німеччина – земля ідей» – спільна акція німецького уряду і промислових організацій, які прагнули модернізувати образ Німеччини за кордоном і зламати існуючі стереотипи.

Агресивні підходи до зовнішньої політики до і під час Першої та Другої світових воєн, після яких Німеччина опинилася в ізоляції, продемонстрували, що культура не повинна бути нав'язана, а може бути продемонстрована тільки зацікавленій зарубіжній аудиторії. З розвитком НДР стало зрозуміло, що публічна дипломатія повинна базуватися на чесності та самокритичній рефлексії. Передача суперечливих повідомлень різним цільовим аудиторіям, а також приховані факти можуть призвести до погіршення іміджу країни і втрати довіри. На тлі зростаючого взаємозв'язку між національною та міжнародною сферою, ця стратегія також повинна застосовуватися до внутрішньої аудиторії. Декілька федеральних міністерств фінансують і координують зусилля публічної дипломатії, а посередницькі організації стурбовані більшою мірою діяльністю публічної дипломатії і діють здебільшого самостійно.

Концепція публічної дипломатії майже невідома серед німецьких суб'єктів. Окрім Міністерства закордонних справ, лише декілька організацій знайомі з цим терміном.

Німецькі суб'єкти публічної дипломатії можуть бути чітко виділені у три соціальні підсистеми, диференційовані за Марком Леонардом: політико-військова, соціально-культурна та економічна. Зважаючи на сучасні умови розвитку міжнародного середовища необхідне включення також четвертої підсистеми: освіта та наукове

дослідження. Всі чотири підсистеми включають в себе урядові, приватні, а також неурядові організації.

Зіткнувшись з поняттям публічної дипломатії публічної дипломатії, Фонд Олександра фон Гумбольдта відійшов від його використання у безпосередньому значенні. У Фонді ім. Фрідріха Еберта та у Німецькій службі розвитку стверджують – «ми на працюємо з таким поняттям» або, скоріше, «ми не використовуємо його в нашій організації» [6, с.7].

У Німецькому товаристві з зовнішньої торгівлі та залучення інвестицій зізнаються, що «ніколи про це не чули» [6, с.7].

Тим не менш, Фонд Олександра фон Гумбольдта сприяв проведенню 2000 наукових обмінів в 2011 році і підтримав міжнародну мережу випускників, з яких більш ніж 25 000 дослідники та 48 лауреати Нобелівської премії. Фонді ім. Фрідріха Еберта підтримує як трансатлантичний діалог так і міжнародне співробітництво профспілок, в той час як Німецька служба розвитку відіграє вирішальну роль у просуванні демократії, миру та становлення громадянського суспільства в Африці, Азії та Латинській Америці. Останнє, але не менш важливе, Німецьке товариство з зовнішньої торгівлі націлене на «просування іміджу Німеччини в якості локації для промислових та технологічних інвестицій» [10].

На перший погляд, а ні суть, а ні діяльність цих організації не є схожими. Більш детальний погляд, однак, показує, що стратегії та заходи організацій наявно або приховано сприяють підвищенню рівня обізнаності про Німеччину, а також формуванню та підтримці позитивного іміджу країни за кордоном, викоріненню стереотипів та забобонів. Загалом, концепція публічної дипломатії, використання якої спочатку заперечувалося, червоною стрічкою тягнеться через усі види діяльності організацій.

Асоціація міжнародного співробітництва є організацією-парасолькою, що спрямована на сприяння і зміцнення співпраці в цілях розвитку та проведення заходів зовнішньої культурної і освітньої політики. Вона складається з таких організацій як Фонд Олександра фон Гумбольдта, Інститут Гете тощо. До другої мережі належить підсистема освіти і наукових досліджень. У цій області, Німецька служба академічних обмінів та Конференція німецьких ректорів (добровільне об'єднання державних і визнаних державою університетів у Німеччині) створили консорціум GATE Germany, який працює в напрямку інтернаціоналізації німецьких університетів. Німецька служба розвитку, Німецьке товариство з технічного співробітництва (Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit) та Inwent тісно співпрацювали між собою в галузі співробітництва в цілях розвитку і, нарешті, злилися в Німецьке товариство з міжнародного співробітництва (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit).

Загальна стратегія для всіх суб'єктів публічної дипломатії у Німеччині взагалі не вітається. На це є дві причини: перша – неурядові організації хочуть зберегти свою незалежність і не хочуть бути сприйняті як інструмент уряду; друга – організації воліють представляти плюралістичний імідж Німеччини. Публічна дипломатія у Німеччині включає в себе часткові і навіть суперечливі стратегії, що допомагають зобразити Німеччину як різноманітну, багатогранну державу. Навіть якщо загальна стратегія німецької публічної дипломатії не може бути виявлена, багато організацій вважають Міністерство закордонних справ центром вільної німецької мережі. Централізоване управління зовнішніми зв'язками Німеччини зумовлено регламентом німецького уряду та законом про дипломатичну службу. Провідна роль такої свободної мережі корениться в її функції координатора кампаній та постачальника фінансових послуг організаціям, таким як Інститут Гете або Deutsche Welle (інформаційно-політична телерадіокомпанія Німеччини).

Крім цих мереж публічної дипломатії в межах Німеччини, майже всі організації взаємодіють з іноземними суб'єктами публічної дипломатії, а також міжнародними та наднаціональними організаціями, такими як Європейський Союз і Організація Об'єднаних Націй. Наднаціональні організації виконують роль фінансового провайдера або довгострокового партнера, або ж вони співпрацюють з організаціями в якомусь конкретному випадку.

Оскільки концепція публічної дипломатії є досить новою для Німеччини, вона ще не стала повноправною частиною роботи організацій. Замість цього, різні відділи всередині організації керують публічною дипломатією (найчастіше, відділи нижчого рівня, що вже займаються певною комунікаційною діяльністю). Тільки у декількох організаціях, публічна дипломатія керується на рівні управління. Таким чином, публічна дипломатія ще не є повноправною частиною організаційних стратегій, але може розглядатися як побічний продукт початкових організаційних заходів.

Освіта та професійна підготовка учасників публічної дипломатії в організаціях є гетерогенною: державні службовці та випускники гуманітарних інститутів, а також робітники, що спеціалізуються на розвитку співробітництва, регіональні експерти та інженери – всі вони є учасниками публічної дипломатії. Більшість організацій закликають збільшити бюджет, що розподіляється на потреби публічної дипломатії, що допомогло б збільшити потенціал організацій.

Мета суб'єктів німецької публічної дипломатії тісно пов'язана з їх організаційним наміром і підсистемою, в якій вони оперують. Тим не менш, респонденти погоджуються, що метою публічної дипломатії є формування іміджу Німеччини та управління взаємовідносинами. Діяльність одних суб'єктів у сфері німецької публічної дипломатії направлена на закордонну аудиторію, інших – на аудиторію в межах своєї країни. Після подій 11 вересня у США, мусульманські країни стали одним з основних напрямків діяльності німецької публічної дипломатії. Європейські країни, а також США продовжують залишатися в центрі уваги організацій, а азійські країни все частіше розглядаються як важлива цільова аудиторія.

Організації публічної дипломатії обирають інструменти, якими вони користуються, відповідно до своїх цільових груп і завдань. Інструменти використовуються для обслуговування основних функцій публічної дипломатії: політична інформація та культурна комунікація. Щодо політичної інформації, то організації в основному використовують державні засоби масової інформації, спілкування в режимі «один до багатьох» і контрольовані ЗМІ, такі як рекламні оголошення, веб-сайти або друковані матеріали. Відповідно, можуть бути досягнуті такі цілі, як управління новинами, інформація та переконання, а також формування іміджу. Засоби масової інформації, водночас, слугують як інструментом так і цільовою групою. Преса здебільшого отримує інформацію через прес-конференції або кулуарні бесіди. Хоча Deutsche Welle не є державним суб'єктом, вона фінансується Міністерством закордонних справ, щоб відправляти політичні повідомлення цільовим аудиторіям.

Для того, щоб створити та поглибити діалог, побудувати відносини та сформувати позитивний імідж, організації використовують інтерактивні медіа, події, групові комунікації, наприклад, круглі столи, мовні курси або виставки, а також академічні та творчі обміни «з метою передачі повідомлень про стиль життя, політичні та економічні системи та творчі досягнення».

Організації соціокультурної та культурно-дослідницької підсистем надають увагу програмам обміну, навіть якщо вони знають про незначний ступінь контролю над ними.

На оцінювання виділяється мізерна частка і так невеликого бюджету публічної дипломатії. Ці фінансові обмеження часто не дозволяють провести детальний аналіз успішності і впливу публічної дипломатії. Таким чином, німецькій публічній дипломатії

конче потрібні інституціоналізація та професіоналізація її аналізу. Учасники публічної дипломатії повинні розробити інструменти оцінки для того, щоб публічна дипломатія не почала відігравати другорядну роль в зовнішньополітичній системі держави.

Використання Інтернет і соціальних мереж досить повільно інтегрувалось у діяльність публічної дипломатії Німеччини. Однак, не зважаючи на ці обставини, соціальні мережі досить активно використовуються суб'єктами публічної дипломатії Німеччини.

Майже половина організацій публічної дипломатії мають аккаунт в Twitter або мають профіль у Facebook та канал на YouTube. Небагато організацій створили свої власні відео канали [6, с.31].

Що стосується YouTube, то кількість відео, розміщеного на сайті та увага, яку вони отримують, в значній мірі змінюється. В той час, як 141 589 користувачів підписалися на канал німецьких збройних сил у YouTube, YouTube-канал Німецького товариства з міжнародного співробітництва має 1 440 «фоловери». Тим не менш, велика кількість переглядів і підписок не гарантує успішний діалог з цільовими аудиторіями.

Кількість «друзів» на Facebook у різних організацій коливається, ступінь активності також значно варіюється.

Аналіз аккаунтів Twitter говорить про те, що є дві групи організацій: перша, невелика група концентрується на інформування цільових аудиторій, що не слідкують за інформацією інших суб'єктів; друга, велика група також слідкує за окремими особами та організаціями і показує велику зацікавленість у інших суб'єктах.

Німецькі суб'єкти публічної дипломатії підкреслюють важливість встановлення діалогу та активність в соцмережах.

Так, на сайті федерального Міністерства закордонних справ Німеччини створений розділ «федеральне МЗС та місії за кордоном у Web 2.0», в якому приведені посилання на аккаунти німецьких закордонних представництв у Фейсбук, Твіттері, YouTube, Flickr, Instagram, а також у мережах поширених у певних регіонах – Вконтакте, BussFeed тощо. У Фейсбук створені, постійно оновлюються сторінки 107 представництв Німеччини за кордоном, у Твіттері – 58, у YouTube – 9, у Flickr – 4, Instagram – 3 [12].

Ті організації, які зосереджені на обмінах (особливо Німецька служба академічних обмінів та Інститут Гете) проявляють більшу активність у створенні і підтримці відносин в Інтернеті. Тим не менше, більшість німецьких суб'єктів публічної дипломатії планує розвивати свої цифрові інструменти публічної дипломатії в майбутньому, розуміючи, що соціальні медіа із подальшим розвитком інформаційних технологій будуть охоплювати все більше населення планети.

Варто зазначити, що серед німецьких суб'єктів публічної дипломатії немає спільного її розуміння. Так, наприклад, Китай і Велика Британія досягли єдиного розуміння публічної дипломатії: Китай описує її більш загальним терміном «пропаганда», який має позитивне для Китаю розуміння, а Велика Британія і Норвегія домовилися про єдине визначення публічної дипломатії. Деякі країни виділяють окремі види діяльності публічної дипломатії: шведські та датські суб'єкти публічної дипломатії зосередилися на економічному вимірі публічної дипломатії. Їх розуміння і практика публічної дипломатії сильно залежить від концепції національного брендингу.

Британська публічна дипломатія сконцентрована на розробці узгодженої, послідовної стратегії, що виходить за рамки цілей окремих суб'єктів публічної дипломатії і побудована на тісному зв'язку суб'єктів публічної дипломатії. Публічна дипломатія північних європейських країн також зосереджується на розробці послідовної, всеосяжної стратегії публічної дипломатії, яка потім обмежується кількома основними галузями та основними цінностями. За допомогою «Brand Sweden» Швеція намагається створити образ прогресивної держави. «Brand Sweden» заснований на чотирьох

ключових цінностях: інноваційність, відкритість, автентичність та небайдужість. Норвегія, навпаки, концентрується на створенні образу країни зі «спокійним характером». Незважаючи на децентралізовану, плюралістичну структуру публічної дипломатії Німеччини, вважається, що більш тісна співпраця між організаціями була б ефективнішою. Норвегія і Швеція концентрують свої зусилля на розвитку співробітництва через норвезьке та шведське агентство зі співробітництва в галузі розвитку, яке просуває ідею «процвітання, розумного управління і безпеки» в бідних країнах. У Сполучених Штатах, Заступник Держсекретаря з публічної дипломатії і зв'язків з громадськістю є відповідальним за державну публічну дипломатію. Це підкреслює важливість узгодження цілей програм, ресурсів і структур публічної дипломатії з зовнішньополітичними цілями США. Як і Німеччина, США визначає для себе широкий спектр цілей публічної дипломатії. Тим не менш, вони вказують на те, що публічна дипломатія США, скоріше, орієнтована на самозбереження та зумовлена кризою. Необхідність розробки стратегічного підходу до публічної дипломатії відноситься не тільки до держав, а й до наднаціональних організацій, таких як Європейський Союз.

Стає очевидним, що великі країни, такі як США і Німеччина, можуть зосередити свою діяльність на багатьох країнах, на відміну від Норвегії, яка намагається відокремити себе від інших країн, як посередник і пропагандист миру і, таким чином, концентруючи свої зусилля публічної дипломатії на країнах, таких як Шрі-Ланка або Колумбія. У той час, як тільки деякі німецькі суб'єкти публічної дипломатії розглядають внутрішню аудиторію як цільову, Китай визнає внутрішню аудиторію та емігрантів своєю цільовою групою. На відміну від цих двох країн, США, Велика Британія та Норвегія не визнають своїх громадян цільовою групою публічної дипломатії.

Німецькі суб'єкти публічної дипломатії застосовують Web 2.0 вельми нерішуче, у той час як майже кожен суб'єкт публічної дипломатії США знайомий з Web 2.0, як з інструментом публічної дипломатії. Використання соціальних мереж є дуже важливою частиною стратегій публічної дипломатії Китаю, Великої Британії, Фінляндії, Швеції і навіть Мальдівських островів.

Зважаючи на все вищенаведене можна зробити наступні висновки.

По-перше, дослідження німецької публічної дипломатії все ще перебувають в зародковому стані у порівнянні з дослідженнями публічної дипломатії США. Термін «публічна дипломатія» не часто використовується для опису організаційних стратегій і заходів. Насправді, багато суб'єктів недостатньо обізнані про їх роль у формуванні та підтримці позитивного іміджу Німеччини за кордоном, підвищенні рівня інформованості та розумінні Німеччини або побудові відносин між країнами. На сьогодні, публічна дипломатія часто є просто побічним продуктом діяльності організацій, що спрямовані на досягнення різних цілей. Через це, велика частина потенціалу публічної дипломатії залишається невикористаною.

По-друге, німецькі суб'єкти публічної дипломатії працюють за чотирма соціальними підсистемами (політико-військовою, громадсько-культурною, економічною, освітньо-дослідницькою), які мають значний вплив на визначення концепції та цілей, пов'язаних з публічною дипломатією. Як одна з найбільших країн, що володіє великою кількістю ресурсів, Німеччина може переслідувати кілька цілей одночасно і застосовувати широкий, диверсифікований підхід публічної дипломатії, у той час як невеликим і середнім державам, таким як Норвегія, необхідно зосередити увагу на певних предметних галузях. Така диверсифікація також простежується в структурі публічної дипломатії Німеччини.

По-третє, незважаючи на те, що Міністерство закордонних справ виступає в якості координатора та фінансового провайдера, не існує ні загальної стратегії, ні загальної

мережі публічної дипломатії Німеччини. Загальноузгоджене визначення цільових груп публічної дипломатії ще не було створено.

По-четверте, у той час як США, Велика Британія і Норвегія не вважають своїх громадян цільовими групами, Китай приділяє особливу увагу вітчизняним цільовим групам і емігрантам. Німеччина концентрується на закордонних урядах, організаціях та громадянах, але також визнає важливість внутрішніх цільових груп.

По-п'яте, німецькі суб'єкти публічної дипломатії використовують потенціал Web 2.0 дуже невпевнено.

Список використаної літератури

1. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни / Г. Почепцов. — Київ : Києво-Могилянська академія, 2015. — 497 с.; Pochepctsov H. Suchasni informatsiini viiny / H. Pochepctsov. — Kyiv : Kyievo-Mohylianska akademiia, 2015. — 497 s.

2. Трофименко М. В. Дипломатична та консульська служба : підруч. / М. В. Трофименко, К. В. Балабанов. — Донецьк : Ноулідж (донецьке відділення), 2013. — 432 с.; Trofymenko M. V. Dyplomatychna ta konsulska sluzhba : pidruch. / M. V. Trofymenko, K. V. Balabanov. — Donetsk : Noulidzh (donetske viddilennia), 2013. — 432 s.

3. Трофименко М. В. Трансформація публічної дипломатії Європейського Союзу в умовах глобалізації / М. В. Трофименко // Вісник Львівського університету. Сер. : Філософсько-політологічні студії. — 2015. — Вип. 7. — С. 290—296 ; Trofymenko M. V. Transformatsiia publichnoi dyplomatii Yevropeiskoho Soiuzu v umovakh hlobalizatsii / M. V. Trofymenko // Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. : Filososko-politologichni studii. — 2015. — Vyp. 7. — S. 290—296.

4. Трофименко М. В. «Публічна дипломатія» як відповідь на виклики сучасності / М. В. Трофименко, К. В. Балабанов // Україна Дипломатична – 2013 : наук. щоріч. — 2013. — Вип. 14. — С. 989—1007; Trofymenko M. V. «Publichna dyplomatiiia» yak vidpovid na vyklyky suchasnosti / M. V. Trofymenko, K. V. Balabanov // Ukraina Dyplomatychna – 2013 : nauk. shchorich. — 2013. — Vyp. 14. — S. 989—1007.

5. Трофименко М. В. Публічна дипломатія міжнародних інститутів (ЄС, АСЕАН, НАТО) / М. В. Трофименко, К. В. Балабанов // Україна Дипломатична – 2015 : наук. щоріч. — 2015. — Вип. 16. — С. 836—855 ; Trofymenko M. V. Publichna dyplomatiiia mizhnarodnykh instytutiv (IeS, ASEAN, NATO) / M. V. Trofymenko, K. V. Balabanov // Ukraina Dyplomatychna – 2015 : nauk. shchorich. — 2015. — Vyp. 16. — S. 836—855.

6. Auer C. Public Diplomacy in Germany / C. Auer, A. Srugies // CPD Perspectives on Public Diplomacy. — 2013. — Paper 5. — 55 p.

7. Cull N. J. 'Public Diplomacy' Before Gullion: The Evolution of a Phrase [Електронний ресурс] / N. J. Cull. — Режим доступу : <http://uscpublicdiplomacy.org/pdfs/gullion.pdf>.

8. Cull N. J. Public Diplomacy: Lessons from the Past / N. J. Cull. — Los Angeles : Figueroa Press, 2009. — 61 p.

9. German Foreign Office [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.auswaertiges-amt.de/sid_AB00F0CA9F0445F9A5A639958AD48857/EN/Startseite_node.html

10. Germany Trade and Invest. About us [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.gtai.de/GTAI/Navigation/EN/Meta/about-us.html>.

11. Routledge Handbook of Public Diplomacy / N. Snow, Ph. M. Taylor, N. J. Cull, M. Vlahos and others] ; ed. by Ph. M. Taylor. — New York : Routledge, 2009. — 382 p.

12. The Federal Foreign Office and the missions abroad on Web 2.0 [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.auswaertiges-amt.de/sid_AB00F0CA9F0445F9A5A639958AD48857/EN/AAmt/ZuGastimAA/Aktuelles/AA_Web2.0_Liste_node.html.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2015 р.

M. Trofymenko

PUBLIC DIPLOMACY OF FEDERATIVE REPUBLIC OF GERMANY

In modern society, information plays a completely new role. This role changes the game rules in military, political and economic fields. Continuous development of information space produces new opportunities for the development of public diplomacy. The emergence of the Internet and other new information and communication technologies as well as the development of social media make the access to information easier and reduce the costs allocated to the implementation of public diplomacy making it fully available for all countries.

The "Public Diplomacy" term is newly coined and has recently started to be used in the context of international relations. It is becoming increasingly important in domestic and foreign policy as national and international aspects have more and more points of convergence thanks to generally important issues such as the climate change, a higher degree of transnational cooperation etc. These and other issues are not to be solved only by governments but involve a wide range of actors including NGOs, companies and individuals. The recent advancements in information and communication technologies make these actors interact faster and more transparently. Public diplomacy allows meeting modern, constantly changing requirements and effectively resolving new problems in international relations.

The "Public Diplomacy" term was introduced by Edmund Gullion in 1965. Different events in the international arena have eventually changed the understanding of the concept. The transnationalization of certain fields, the increasing role of non-state actors and new information and communication technologies have changed the procedures related to the implementation of foreign policy. There were three different stages of defining and conceptualizing this term which were related to the different historical events: the Cold War (1945-1989), the period after the Cold War (1989-2001), 9/11 terror attacks (since 2001 until present time).

An example of a concept that emerged during the Cold War period is focusing on the Gullion's definition which was considered as "the means by which governments, private groups and individuals influence the views and opinions of other nations and governments so that to influence their foreign policy decisions".

At the end of the Cold War period, public diplomacy was seen as the means of understanding and empathy on the part of the foreign public.

In the period following 9/11 terror attacks, the definition focused on mutual understanding, which was reflected in concepts such as "engagement" and "relationship building."

Theoretical and empirical knowledge in the field of public diplomacy is important for scholars in all countries, but at the same time disproportionately distributed in terms of geography. Most institutions that study and practice public diplomacy are located in the United States. This leads to inconsistencies in the results of research where public diplomacy is interpreted primarily through the U.S. perspectives and undermines European, Asian, African, or Latin American interests. European researchers started to engage in public diplomacy issues only in the early 1990s. In recent years, researchers have paid special attention to public diplomacy conducted by Asian countries. In addition, scholars have begun to turn their attention to public diplomacy of supranational organizations such as the European Union, ASEAN, NATO.

In broad terms, the study on public diplomacy covers a wider range of issues and, therefore, is becoming fragmented, with no strict boundaries, leaving many areas unexplored. The current state of the research discloses the dominance of case studies focusing on certain actors or countries, certain events or campaigns, and certain public diplomacy tools.

The study of public diplomacy in Germany is extremely topical since Germany is one of the most developed countries, and the most influential (in terms of policy, diplomacy, economy, and demography) country of the European Union.

The practice of public diplomacy in Germany did not start immediately with the appearance of the term in 1965. Public diplomacy in Germany has been developing by its own traditions and only recently has become relatively independent of public diplomacy of the US.

One should also bear in mind that the "Public Diplomacy" term is almost never used as it is in Germany. However, some public diplomacy elements, such as the external representation, foreign cultural and educational policy, cooperation development initiatives, etc., have been used since the period of the establishment of the German Empire. Therefore, one can say that the German public diplomacy has passed a long way towards its development.

Key words: *traditional diplomacy, public diplomacy, Twitter, Facebook, Internet, Web 2.0.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Гаврилова Н.В., к.і.н, доц.*

УДК 321.02:328.9(045)

Н.М. Хома

ТЕЛЕ- ТА ІНТЕРНЕТ-ПОПУЛІЗМ (НА ПРИКЛАДІ ІТАЛІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ)

Аналізуються теле- та Інтернет-популізм як характеристики сучасних партійних структур Італії. Порівнюються технології завоювання електорату двома партійними лідерами – С. Берлусконі та Дж. Грілло. Пояснено причини популярності популістичної риторики серед італійського електорату.

Ключові слова: *популізм, теле-популізм, Інтернет-популізм, С. Берлусконі, Дж. Грілло, «Вперед, Італіє», «Рух п'яти зірок» (M5S).*

Проблематика популізму посідає одне з чільних місць серед сучасних політологічних досліджень. Це пов'язано з присутністю популізму у житті суспільства, як у теоретичній, так і практичній площинах. Актуальність теми для вітчизняної політичної науки аргументується вищою, ніж у середньому по європейських країнах популярністю тих партій, які оперують популістичною риторикою. Відповідно, задля адекватної протидії популізму потребують вивчення ті технології, у тому числі й комунікативні практики, які застосовуються сучасними популістами різних держав, зокрема Італії, котра пропонує чималий емпіричний матеріал для дослідження популізму.

В Україні напрацьований теоретико-методологічний аналіз популізму, а також проаналізована його практика у різних регіонах світу (В. Бурдяк, М. Дем'янюк, І. Кіянка, А. Литвин, І. Побочий, Т. Радь, А. Романюк, О. Стогова та ін.), але в частині популізму політичних партій та їх очільників в Італії тема є маловивченою (М. Светлакова), а тому вважаємо її перспективною для дослідження. Нашим завданням є аналіз змісту популістичної риторики двох партійних лідерів – широко відомого політика Сільвіо Берлусконі (лідера «Вперед, Італіє» (1994 р. створення; італ. Forza Italia), «Народ свободи» (2007 р. створення; італ. Il Popolo della Libertà, PdL)) та нової «зірки» італійського політикуму Джузеппе П'єро «Беппе» Грілло («Рух п'яти зірок» (2009 р. створення; італ. Movimento 5 Stelle, M5S)). Ми спробуємо пояснити причини успіху

кожної з політичних сил, а також дослідити ті методи, які були використані для просування своїх гасел. Такий аналіз вестиметься нами через призму двох технологічних видів популізму – теле- та Інтернет-популізму. Телебачення та Інтернет як комунікаційні канали обрані нами не випадково, адже уособленням першого є телемагнат Берлусконі, а другого – найвідоміший італійський блогер Грілло, які не лише діють різними методами, але й охоплюють різні сегменти електорату.

У повсякденному розумінні популізм негативно маркований і сприймається як тотожний демагогії або ж маніпуляції свідомістю. Основними підходами до його інтерпретації є розуміння як: 1) політичної риторики; 2) стилю політики. Перший підхід міститься в сфері етики, а другий – у сфері технологій. Вочевидь, популізм є рухом, який апелює до народу, протиставляючи себе рівною мірою існуючим структурам влади та домінуючим у суспільстві ідеям і суспільним цінностям. Популізм трактує народ як своєрідну цілісність через протиставлення правлячій еліті; народ у розумінні популістів – це ті, хто не належать до еліти, широкі маси «простих», що потерпають від дій «небагатьох». Критика правлячої верхівки при цьому набуває антисистемного характеру.

У системі моральних цінностей популізму світ часто виступає у дихотомічному форматі, поділений на «біле» та «чорне». У цьому контексті «добро» ототожнюють із народом, який є своєрідним еквівалентом суспільства, носієм особливих і незмінних позитивних цінностей. «Зло» головно пов'язане з державною бюрократією, правлячою елітою, яка відірвалася від народу та збагачується за його рахунок. У більшості випадків популізм апелює до універсальних понять: справедливості, солідаризму, віри, порядку тощо, пропонує кілька простих, легко зрозумілих, однак надто загальних гасел і цілей замість відпрацьованої конкретної програми дій. Суспільний ідеал популізму – спільнота, яка опирається на засади братерства та солідаризму, інтегрована навколо харизматичного лідера, між яким і народом не повинно бути жодних посередників.

У суспільстві завжди є частина людей, яка прагне швидких і простих рішень. Цей відсоток стрімко зростає, коли ситуація (найперше, економічна) в країні погіршується. Популізм апелює до тих, хто опинився у скрутному становищі, характеризується протестним потенціалом і незадоволеній діями правлячої еліти. Як зазначає А. Романюк, «популізм є своєрідним індикатором зростання суспільного незадоволення, яке не здатне вже вміститися в традиційні форми і межі політичної участі, що пропонує демократичне суспільство, і відповідно потребує нових форм виявлення для того, щоби влада «почула» народ» [5].

Якщо характеризувати в цілому західноєвропейські популістські сили, то вони загалом схильні до націоналістичної ідеології та риторики; критично ставляться до ЄС, намагаються послабити вплив глобалізаційних процесів на їхні країни; гостро критикують масову імміграцію як загрозу традиційним європейським цінностям і культурі [3, с. 23]. Ці особливості загалом наближають популістів до табору правих радикалів, що дає деяким дослідникам підстави вважати, що популізм і правий радикалізм є різновидами однієї ідеології, а відмінність між ними має радше кількісний (популісти схильні до менш радикальних рішень), ніж якісний характер. Проте, на відміну від правих радикалів, популісти загалом позитивно ставляться до демократії та електоральних процедур (праворадикалам властиве переконання у рятівних можливостях авторитаризму). Популісти у боротьбі за владу використовують демократичні інститути, вважають завжди саме волю громадян основою своєї легітимності.

Останнім часом в житті західноєвропейських держав тенденційно популярні політичні сили лідерського типу з популістськими програмами. Але в Італії така тенденція аж ніяк не є тільки політичною модою, а радше традицією: щоразу, як національна партійна система зазнає краху, громадська думка починає схилитися до

популістського політика (на початку 1920-х років – Б. Муссоліні, в середині 1990-х – С. Берлусконі, сьогодні – Дж. Грілло). На тлі заходів жорської економії в політиці акцентуються популістичні мотиви, висування на передній план харизматичних особистостей, які мають підмінити собою ті інститути, які вони представляють. За словами колишнього лідера італійської лівоцентристської Демократичної партії В. Вельтроні, «демократія ризикує бути витіснена популізмом і технократією» [11]. К. Холодковський звертає увагу, що «на зміну надзвичайно яскраво вираженій двопартійності прийшла система поперемінного приходу до влади двох коаліцій – правоцентристської і лівоцентристської, за наростання популістських тенденцій» [7].

Від проголошення республіки (1861 р.) італійський капіталізм і політичний істеблішмент були корумпованими, пов'язаними таємними товариствами; зв'язок між політичним класом і організованою злочинністю має багаторічні традиції. Тому закономірно, що сучасне італійське суспільство – спільнота, розчарована в політиці та політиках. Українським є авторитет державних інституцій через бюрократизм, корумпованість, переплетення чиновництва зі світом мафіозності та криміналітету. Для італійців характерні відсутність активного інтересу до політичних конфігурацій, часом відверта зневага до істеблішменту, абсентеїзм. Таким чином, важливою передумовою успіху популістів в Італії можна вважати скепсис багатьох громадян щодо традиційних партій, які не ототожнюються зі реальними проблемами та інтересами громадськості.

За результатами соціологічного опитування Соціального центру ім. Піо Ла Торре, проведеного на початку 2015 року серед молоді, 52% респондентів переконані, що мафія сильніша за уряд, а у держави з кожним роком зменшуються шанси на перемогу над мафією. 9 з 10 опитаних переконані у тісних зв'язках між організованою злочинністю та політикою, а також у тому, що мафія уже давно проникла в органи влади [4]. Низька довіра до влади відображається у електоральній пасивності, наприклад, на регіональних виборах-2015 середня явка виборців – 52,2% (а це майже на 13% менше, ніж на попередніх регіональних виборах). Такий показник підтвердив уже тенденцію італійців своїм абсентеїзмом демонструвати розчарування в ефективності політичних інститутів.

Яскравим проявом новітнього західноєвропейського популізму є політична діяльність Берлусконі та його партії «Вперед, Італія!» – лідерської, вождистської організації, абсолютно залежної від свого харизматичного лідера. Партія поєднала антикомуністичну риторику, частково – націоналізм (апеляція до «національної гордості» італійців тощо) з ліберальною програмою в економічних питаннях [3, с. 26]. Берлусконі у боротьбі за владу використав властиві середнім верствам італійського населення «антиетатистські» установки, давню традицію радше негативного ставлення до державного апарату. Вважається, що для багатьох італійців ухилення від сплати податків не є аморальним, і успіх у нелегальній «грі» з державою сприймається як те, чим можна пишатися. Можливо, такий погляд є певним перебільшенням, проте деякі специфічно італійські реалії це відображає [6, с. 88].

Винятково велику роль у популярності «Вперед, Італія!» відіграли ЗМІ, які були у власності самого Берлусконі. Методи Берлусконі традиційно називають «телепопулізмом» [10]. В умовах хронічної політичної нестабільності, постійних урядових криз зросла політична індиферентність населення, що і було успішно використано Берлусконі, «антипартійна партія» якого апелювала до виборців із міркуваннями в дусі, «що корисного «простій людині» від цих продажних партій» [3, с. 23]. Загалом вождизм, уміле маніпулювання підконтрольними ЗМІ, апеляція до почуттів «простого італійця» були популістськими ознаками «Forza Italia». До того ж у програмі в традиційній популістській манері сполучалися традиційно праві (націоналістичні) акценти з ліберальною економічною програмою.

На останніх парламентських виборах 2013 р. Берлусконі проводив традиційну політичну кампанію, фокусуючись на телебаченні як основному каналі контакту з виборцями. Він з'являвся на усеможливих ток-шоу, на всіх каналах, включаючи три власні. Основною аудиторією традиційно були люди старшого віку та домогосподарки, для яких не властивий Інтернет-активізм. Первинно ігноруючи Інтернет, Берлусконі, однак поза його бажанням фігурував у «світовій павутині», де провокативні висловлювання на політичних ток-шоу потрапляли у Мережу, поширювалися та обговорювалися. Відверті спроби Берлусконі підкупу мільйонів виборців за допомогою листів¹ породили хвилю пародій та Інтернет-мемів.

Популістський лідер Берлусконі, безпосередньо звертаючись до громадськості, не соромлячись вдавався до різного роду вульгаризмів, щедро роздавав обіцянки, що виконувалися лише частково (завжди була причина-перешкода: економічна ситуація, опозиція, ЄС). Але навіть популістична риторика не допомогла урятувати політичну репутацію на тлі численних скандалів, помножених на неспроможність приборкати наслідки економічної кризи 2008-2009 рр.

Не можна констатувати, що на сьогодні Берлусконі ігнорує Інтернет: сторінку політика у Facebook станом на кінець 2015 р. уподобали близько 780 тис. читачів, і близько 36 тис. читачів у Twitter. Вочевидь, команда політика намагається бути в тренді, долучаючи Берлусконі до інтерактивної комунікації, але вираженою є класична орієнтація насамперед на телебачення, а також – пресу.

Якщо Берлусконі опирався на силу телебачення, то Грілло сконцентрувався на Інтернеті як основній формі контакту з виборцями. Його антиполітична партія розглядала традиційні ЗМІ (насамперед, телебачення та пресу) класичними інструментами «істеблїшменту». Партія «M5S» приписувала Інтернету майже месіанські якості, говорячи про нього як про майбутнє демократії. При цьому не враховувалося, що станом на 2013 рік в Італії близько 20 млн осіб не були Інтернет-користувачами.

Історія майбутнього успіху була закладена ще у 1986 р., коли генуезький комедіант Грілло пожартував про корупцію в соціалістичній партії. Фактично, він публічно висловився про багатьом відомі процеси, але його жарт цензурували та заборонили показувати по телебаченню. Це лишень додало настрою Грілло у боротьбі з істеблїшментом, але якщо на початках майданчиками для боротьби були театральні підмурки та частково інші ЗМІ, то розвиток Інтернету став для Грілло вирішальним. Блог (<http://www.beppegrillo.it/>) уможливив організацію заходів, обговорення, і поступово прихильники Грілло ставали дедалі політично активнішими.

Символічним днем стало 08.09.2007 р., коли був організований рух (охопив 220 міст) із нецензурною назвою «Vaffanculo», спрямований проти істеблїшменту. Грілло під час цих подій звертав увагу, що не планує створювати нову партію, але хоче зліквідувати існуючі (його політику ще часто називають «антиполітикою»). «M5S» як рух спершу справді не позиціонувався як партія (став такою у 2009 р.). Стартувавши з 5% на початку 2011 р., партія «M5S» на дострокових парламентських виборах 24-25.02.2013 р. набрала 25,55 % голосів на виборах до Палати депутатів (108 місць) і 23,79% на виборах у Сенат (54 місця). На регіональних виборах 31.05.2015 р. «M5S» отримала друге місце (близько 18,4% голосів). Виборцям імпонувала висунута Грілло вимога рішучої зміни всієї політичної еліти за широкого використання методів прямої демократії.

¹ Політик розіслав мільйонам виборців листи, схожі на офіційні, обіцяючи їм компенсацію податку на нерухомість. Цей прийом вдався – багато літніх навіть йшли на пошту за відшкодуванням податку.

Партія «M5S» увійшла у владу як рух проти політичного істеблішменту. Такий рух з'явився тоді, коли народ перестав миритися з переплетінням корупції, криміналу та істеблішменту в італійській політиці. Вимога більшої прозорості політики в Італії залишається основною причиною, чому партія «M5S» отримала стільки голосів. Вона виразила очікування багатьох людей, розчарованих політичною системою. Партія «M5S» визнана популістською не дивлячись, що її представники ніколи не використовували слово «народ», а їх аудиторією й електоратом є радше не прості люди: відсоток осіб із низьким рівнем освіти малий, а відсоток Інтернет-користувачів – максимальний [2]. «M5S» особливо популярний серед секулярних громадян і непопулярний серед віруючих, що не узгоджується з уявленнями про те, що політики популістського кшталту в основному популярні серед простих людей, віруючих, довірливих і не надто освічених [8, с. 100, 102].

Медіа-стратегія, обрана Грілло, не дозволяла учасникам «M5S» давати інтерв'ю італійським ЗМІ (тільки іноземній пресі), брати участь у ток-шоу, які проходять у Італії щовечора. За порушення цих правил партійців виключали з організації. Кампанія Грілло виключала традиційні медіа, за винятком деякого використання радіо, а його ідеї широко обговорювалися в ток-шоу (як ідеї Берлусконі – в Інтернеті). Грілло змусив ЗМІ слідувати його тематиці, викладаючи на своєму Інтернет-TV відеозаписи, які вони використовували, а також ведучи свій блог, який часто цитувався. Цей метод можна порівняти з компанією Б. Обами в 2008, коли використовувалися онлайн-канали, щоб обійти традиційні американські ЗМІ.

Справжнім нововведенням в кампанії Грілло був його успіх у використанні Інтернету для об'єднання та координації зусиль активістів на місцях. Фактично Грілло не так сконцентрувався на Інтернеті самому по собі, а новизна була в тому, як поєднувалася в роботі місцевих організацій дії в онлайн і офлайн. Грілло постійно спонукав своїх прихильників до діалогу – як у Мережі, так і на «живих» зустрічах.

Розширення соціальної бази руху відбувалося за таким механізмом: спершу зацікавлені читали блог Грілло; заходили на сайт із розкладом місцевих заходів; долучалися до дискусій на місцевому форумі; згодом – ішли на реальний (а не віртуальний) мітинг, лише організований через Інтернет. Так симпатии вливалися у практичну політичну діяльність. Але для активістів «M5S» Інтернет не став заміною живого спілкування, а лише помічником і доповненням.

Грілло вважають не лише найвідомішим італійським блогером, а й «найгарячішим європейським політиком». Лише на Facebook на його офіційну сторінку підписані понад 1 млн 850 тис. Інтернет-користувачів, а додатково створено десятки відкритих і закритих спільнот із тисячами учасників у кожній. Ще ширше використовується потенціал Twitter: блог Беппе читають (підписані) 1 млн 950 тис. користувачів.

Свою перемогу у 2013 р. на парламентських виборах Грілло називає лишень початком світової революції. На думку політика, сучасна політична система рухається до краху, насамперед завдяки Інтернету, який підриває світову корупцію та підробну демократію. Тобто, за Грілло, процес уже запущений і він пропонує новий світ, бо стара система більше не спрацьовує (про це свідчить гігантський зовнішній борг). В одному з інтерв'ю Грілло заявляв про масштабність майбутньої італійської революції, яка буде потужнішою за «Арабську весну»: «Ми, італійці, не хочемо нічого так сильно, як обрати чесних людей до керівництва країною: нормальних людей, прямолінійних і чесних. Кампанії, які хочуть розвиватися, не будуть дивитися за межі Італії. Ми зараз працюємо на майбутнє ділової Італії, щоб воно було чесним, успішним і професійним. Ми вкажемо на фахівців, які займуть потрібні нам позиції, замість позицій політиків, коханок, дружин і друзів друзів. Інтернет уможлиблює це» [1].

«M5S» аргументує свої позиції тим, що держава стала відокремленою від пересічних громадян, конституція не працює, а витрати на утримання держави перевищують принесену нею користь. Серед новацій, ініційованих партією: 1) оплата праці парламентаріїв має бути як середня зарплатня по країні; 2) політичні дискусії мають стати доступними для всіх громадян за допомогою Інтернету та прямої трансляції громадських зібрань; 3) законопроекти мають бути представлені в Мережі протягом трьох місяців, перш ніж будуть розглянуті, щоб громадяни могли їх прокоментувати; щоправда незрозуміло, чи достатньо цих коментарів, щоб внести зміни до цих проектів чи недопустити зупинити їх прийняття, але така ідея своєрідного громадського краудсорсингу актуалізується (і вже реалізується) у багатьох державах; 4) паламент має бути зобов'язаний розглянути законопроекти, висунуті за народною ініціативою; це має зробити парламент відкритішим для пересічних громадян, хоча вплив останніх навряд зросте, позаяк економічна влада залишатиметься у бізнес-еліти, що впливає на світ політики.

Грілло висловлюється за те, щоб вибори до парламенту та громадських комітетів проходили онлайн, що уможливить участь кожного у житті країни. За словами політика: «Ми зробили Французьку Революцію без гільйотин. Ми принесемо на вибори демократію». Грілло особливу увагу привертає до проблеми зовнішнього боргу Італії, а тих, хто допустив це в дусі популістичної риторики називає «зłodіями, дилетантами і паразитами, які зруйнували країну» [1].

Італійські популісти завше зверталися до болючої теми безробіття, запевняючи у баченні розв'язання ситуації. До безробітних «M5S» апелює: «У нас є план, на якому усе базується. І все буде гарантовано. І вже зараз» [1]. В основі реформи ринку зайнятості M5S пропонує реформування корпоративних законів: простий акціонер (а не рада директорів) вирішуватиме, для прикладу, якою буде оплата праці менеджерів.

Успіх Грілло на виборах лише на перший погляд може пояснюватися вмільм використанням соціальних мереж. Дослідники [9] цього несподіваного успіху звертають увагу, що головна причина успіху цього неоруху – втома Італія від свого правлячого класу, а блог Грілло відіграє роль кафедри, з якої розноситься загальнонародний настрій. Антиелітарна риторика руху стала тим поштовхом, який привів «M5S» до раптового успіху. З гаслами руху погоджувалися й погоджується більшість – від Інтернет-підприємця, який не міг знайти стартовий капітал для бізнесу, до напівписьменного безробітного, який не має доступу до Інтернету. Справжні причини перемоги руху є соціальними, а не віртуальними: суспільство обурене та втомилося від свого правлячого класу.

Якщо опорою Берлусконі є контроль над телебаченням, то силу Грілло становить його популярність серед користувачів Інтернету. Вибрані способи комунікації дозволяють охопити відмінну аудиторію електорату, але успіх (принаймні на виборах) у підсумку залежить саме від вмілього використання популістичної риторики, яка б відповідала очікуванням потребууючої змін громадськості.

Список використаної літератури

1. Бро Э. Беппе Грилло: Это война и мы победим [Электронный ресурс] / Э. Бро. - Режим доступа : <http://www.metronews.ru/novosti/beppe-grillo-eto-vojna-i-my-pobedim/Трорнді---OXdmpR7ocDvY> ; Бро Е. Беппе Грилло: Eto vojna i my pobedim [Elektronnyy resurs] / E. Bro. - Rezhim dostupa : <http://www.metronews.ru/novosti/beppe-grillo-eto-vojna-i-my-pobedim/Трорнді---OXdmpR7ocDvY>
2. Д'Ерамо М. Популизм и новая олигархия. Часть 2 [Электронный ресурс] / М. Д'Ерамо. – Режим доступа : <http://gefter.ru/archive/10446> ; D'Eramo M. Populizm i novaya oligarkhiya. Chast 2 [Elektronnyy resurs] / M. D'Eramo. – Rezhim dostupa: <http://gefter.ru/archive/10446>

3. Кіянка І. Популізм у країнах Західної Європи: кінець ХХ – початок ХХІ ст. / І. Кіянка // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2015. – Вип. 27. – С. 22-27 ; Kiiianka I. Populizm u krainakh Zakhidnoi Yevropy: kinets XX – pochatok XXI st. / I. Kiiianka // Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektvyu rozvytku. – 2015. – Vyp. 27. – S. 22-27

4. Опрос по-итальянски: Мафия сильнее государства [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nedelya-ua.com/opros-po-italyanski-mafiya-silnee-gosudarstva> ; Opros po-italyanski: Mafiya silnee gosudarstva [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://nedelya-ua.com/opros-po-italyanski-mafiya-silnee-gosudarstva>

5. Романюк А. С. Історія західних політичних вчень : політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст. / А. С. Романюк. – Київ : Знання, 2011. – С. 192-205 ; Romaniuk A. S. Istoriiia zakhidnykh politychnykh vchen : politychni doktryny XX – pochatku XXI st. / A. S. Romaniuk. – Kyiv : Znannia, 2011. – S. 192-205

6. Функе Х. Новый правый популизм в Европе : сравнительный анализ политических партий и движений / Х. Функе, Л. Ренсманн // Актуальные проблемы Европы. Правый радикализм в современной Европе. – 2004. – № 2 : Правый радикализм в современной Европе. – С. 74-98 ; Funke Kh. Novyyu pravyyu populizm v Yevrope : sravnitelnyu analiz politicheskikh partiy i dvizheniy / Kh. Funke, L. Rensmann // Aktualnye problemy Yevropy. Pravyyu radikalizm v sovremennoy Yevrope. – 2004. – № 2 : Pravyyu radikalizm v sovremennoy Yevrope. – S. 74-98

7. Холодковский К. Трудная перестройка итальянской политической системы [Электронный ресурс] / К. Холодковский // Вестник Европы. – 2014. – № 40-41. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/vestnik/2014/40/20h.html> Kholodkovskiy K. Trudnaya perestroyka italyanskoй politicheckoy sistemy [Elektronnyy resurs] / K. Kholodkovskiy // Vestnik Yevropy. – 2014. – № 40-41. – Rezhim dostupa : <http://magazines.russ.ru/vestnik/2014/40/20h.html>

8. Corbetta P. Il partito di Grillo / P. Corbetta, E. Gualmini. – Bologna, 2013. – 244 p.

9. Pettersson A. Berlusconi and Beppe Grillo: tv against the internet in Italy? [Электронный ресурс] / А. Pettersson. – Режим доступа : <https://eucomm.wordpress.com/2013/05/24/berlusconi-and-beppe-grillo-tv-against-the-internet-in-italy/>

10. Taggart P. Populism / P. Taggart. – Birmingham, 2000. – PP. 73-88.

11. Veltroni V. Occhio: crolla tutto [Electronic resource] / V. Veltroni // L'Espresso. - Mode of access : <http://espresso.repubblica.it/dettaglio/veltroni-occhio-crolla-tutto/2170215>

Стаття надійшла до редакції 07.11.2015 р.

N. Khoma

TV- AND INTERNET-POPULISM

(ON THE EXAMPLE OF THE ITALIAN POLITICAL PARTIES)

There are analysed TV- and Internet-populism as the features of modern party structures of Italy. Technologies of winning the electorate by two party leaders – S. Berlusconi and G. Grillo are compared. There are explained the reasons of populist rhetoric popularity among the Italian electorate.

It is emphasized that in the last few decades in the life of Western European countries there became traditionally popular political leadership forces with populist programs. However, in Italy this trend is not only a political fashion but also a tradition: every time the national party system is failing, public opinion begins to lean towards populist politicians (in the early 1920s' – B. Mussolini, in the middle 1990s' – S. Berlusconi, nowadays – G. Grillo). In the article attention is drawn on the fact that despite the austerity measures in politics, populist motives are activated, charismatic personalities, who have to substitute the institutions they represent, are set to the forefront. Scepticism of many citizens regarding traditional

parties, which are not identified with the real problems and interests of public, is determined in the article as prerequisite for success of populists in Italy.

As manifestation of modern Western European populism in the article there are determined the political activities of the party «Forza Italia» of S. Berlusconi and «Movement of Five Stars» of G. Grillo. There are given reasons that the exceptional thing for popularity of «Forza Italia» is the role of mass-media, owned by the «TV-populist» S. Berlusconi. Attention is attracted to the fact that S. Berlusconi relied on the power of television, while «Internet-populist» G. Grillo focused on the Internet as the main form of contact with the voters. Ways of communication, elected by the politicians, allowed reaching different electorate audiences, but success (at least at the elections), finally, depended on the skilled use of populist rhetoric, which matched expectations of the public.

Key words: *populism, TV-populism, Internet-populism, S. Berlusconi, G. Grillo, «Forza Italia», «Movement of Five Stars» (M5S).*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Грідіна І.М.* д.і.н, проф.; *Трофименко М.В.*, к.політ.н, проф.

УДК 32.02:01.8(47)

Ch. Yuskiv

“FROZEN CONFLICTS” IN EUROPE: HISTORICAL EXPERIENCE OF ORIGIN AND MANAGEMENT

The theme of research is extremely relevant as political and crafts, and scientific and theoretical aspects. The so-called “frozen conflicts” are among the toughest challenges to Black Sea regional security, as well as to the national interests of several post-Soviet states. They include the Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan, the conflicts of Abkhazia and South Ossetia in Georgia and the Transnistrian conflict in Moldova. A conflict in the east of Ukraine, obviously, will not be solved in the short term, and after a series of escalation, it will enter the stage of frozen.”Frozen” and controlled by Moscow conflict, that will flare up, then die away, will allow Russian Federation effectively adjust the foreign policy vector of Kyiv.

The conflicts vary in scope, history and management options, but are structurally similar. Contributing factors, such as weakness of states, economic depression and external support are in place in each of the conflicts. Moreover, they create similar threats for the national security of Azerbaijan, Georgia and Moldova. Artificially “frozen” or de-escalated, none of the conflicts have been fully resolved. Along with traditional geopolitical challenges, they are also sources of transnational threats.

Modern internal conflicts result from differences in identity within societies. This pluralism can be of any nature, but mostly it is either ethnic or ideological. Most current theories of ethnic conflict assume that managing ethnic/ideological differences is better than eliminating them. With 285 politically active minority groups inhabiting just about 200 states, ethnic problems are inevitable. Combined with ideological, religious and internal political differences, they provide a broad basis for various types of internal political conflicts. Given the effects of globalization and growing interdependence on a global scale, it is not possible to solve the problems of identity by eliminating ethnic, religious and ideological diversities either through genocide or ethnic cleansing or by artificially constructing an isolated homogeneous society. This leaves policymakers with the only option of managing, not eliminating, the differences.

Key words: *“frozen conflict”, post-Soviet space, regional security, geopolitical interests.*

The theme of research is extremely relevant both in political- applied and scientific and theoretical aspects. The collapse of the USSR in 1991 led not only to the formation of fifteen new independent states, but also to the growth of social and ethnic tension, domination of extremist groups, the emergence of deep economic crisis. As a result of such destructive processes ethno-political conflicts have recovered. The subject of ethno-political conflicts in the former Soviet Union were mainly the territories that were transferred to the national public entities without regard to the ethnic factor because of a willful decision of the communist center in Moscow. The Transnistrian region of Moldova, Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh on the territory of the South Caucasus are still remaining the unresolved conflicts that constitute a threat to international and regional security. Keeping these conflicts in a “frozen” state is beneficial for certain geopolitical forces of the first order, including the successor to the USSR - the Russian Federation.

Transnistria conflict in Moldova, the problem of Nagorno-Karabakh in relations between Azerbaijan and Armenia, Abkhazian and Ossetian conflicts in Georgia have become not only challenges for these countries, but also turned into an international problem whereas into the problem either directly or indirectly were involved neighboring states, including Ukraine.

The problem of the origin, escalation and attempts to resolve “frozen” conflicts is researched in a significant amount of publications in Ukrainian and foreign political literature. On the international academic stage this issues are explored by such scientists, as: Z. Brzezinski, E. Jones, G. Perepelychya, F. Morar, G. Pocheptsov, A. Zdravomyslov; among Ukrainian researchers – O. Alyeksyeychenko, M. Doroshko, M. Plaksenko, G. Shipunov, I. Vdovychyn. Summarizing the condition of scientific research of the theme by Ukrainian scientists, we should note that they analyze the preconditions and evolution of the conflict, negotiation process and participation of the guarantor countries.

The research policy of Russia concerning “frozen conflicts” in the post-Soviet countries is essential for Ukraine, due to the threat of appearance of “frozen” conflict in the east of Ukraine, caused by the Russian aggression, Russian violation of fundamental principles of world order and international law through the annexation of Ukrainian Crimea. Also prolonged existence of pending or “frozen” conflicts in the Republic of Moldova, Republic of Azerbaijan and the Republic of Georgia is a threat to the stability of the socio-economic, ethno-cultural and political development of Ukraine and the whole Black Sea-Caspian region [2, p. 1].

The term protracted conflicts is often used to describe the disputes in the extended Black sea area: transnistria, south ossetia, Abkhazia and Nagorno-Karabakh. There are other territorial disputes that haven't been resolved, such as the Western Sahara issue in the decolonization context, the Palestinian issue or Cyprus. Nonetheless, these cases have their own historically, geographically, demographically and politically distinctive traits. The Black Sea-South Caucasus protracted conflicts, while having their own peculiarities, share a number of common denominators. the most important are that the four entities declared their independence after violent wars at the beginning of post-soviet era; all share a soviet past; all experience the current reality of the paramount regional influence of Moscow in overtly or indirectly supporting the secessionists; and all find themselves at a confluence point between different regional and international actors' interests [6].

The four “frozen conflicts” have common features, such as: first, all of it emerged in result of the collapse of the Soviet Union, and secondly, all of it are located in the territory of the former Soviet Union and thirdly, the main principal of all these conflicts is the Russian Federation [8].

The formation of new independent states after the collapse of Yugoslavia and the Soviet Union has created many problems both regional and global character. One of them is the

separatism of national minorities, quite numerous to count on their own statehood that increasingly becomes a cause of armed conflict.

According to the Ukrainian researcher O. Alyksyeychenko existing “frozen conflicts” in Nagorno-Karabakh, Transnistria and the Caucasus crisis in Abkhazia and South Ossetia in the West traditionally have been perceived as part of Russian policy in the CIS countries, intended to maintain control over this space. However, the real picture is much more complicated. “Frozen conflicts” have at least three dimensions: internal, Russian and international, which closely interact.

The internal dimension “frozen conflicts” is closely intertwined with its beginnings. The external players would not be able to inflame the hostility between the parties that are involved in the conflict, if the parties had no reason for embroilment. With the collapse of the Soviet Union the growth of ethnic violence in those former Soviet republics where ethnic, religious and territorial problems existed before the arrival of Soviet power has begun.

Russian aspect of “frozen conflicts” - the result of a complex and contradictory interaction of internal development of Russia, its policy towards neighboring countries and its relations with the West.

After the collapse of the Soviet Union Russia faced with the necessity to create a new strategy towards the zone of its geopolitical interests - CIS. Russia began to play the role of donor for the new independent states in exchange for their political loyalty. Such policy gave Russia a pretext to occupy tougher stance towards the countries of the former Soviet Union, including Ukraine. Thus, Russia is putting pressure on those countries in dispute resolution concerning territorial, ethnic, economic and military character [4].

After the eruption of the conflict in Eastern Ukraine in the spring of 2014, many Western observers, analysts, and strategists suggested that Russian foreign policy circles had been overrun by Russian strategists advancing revanchist policies in support of an aggressive campaign to return the country to great power status. Though Russia’s support for the rebels in Donbas remains unacknowledged by Moscow, the international community’s acceptance of Russian interference in the conflict has led to a near pariah status for the government of Russian President Vladimir Putin [9].

The current situation in Ukraine is stalemate - no peace, no war, all sides are suffering from significant losses: Ukraine - from the prolonged conflict on its territory; Russia - from participation in this conflict, keeping unprofitable annexed Crimea and from international sanctions; Western countries – from the the rupture of economic ties with Russia [3].

A conflict in the east of Ukraine, obviously, will not be solved in the short term, and after a series of escalation, it will enter the stage of frozen[5]. “Frozen” and controlled by Moscow conflict, that will flare up, then die away, will allow Russian Federation effectively adjust the foreign policy vector of Kyiv. A country that takes part in the war and has territorial problems or disputes with its neighbours, has no right to join the EU or NATO.

Since in the nearest future Ukraine would not be able to return the occupied pseudo-republic through military means, sooner or later, in the east would be established peace. Such neighborhood might get the model of Georgia and Abkhazia or Transnistria and Moldova [5]. Conflicts in these areas still remain unresolved, and these conflicts pose a threat to international and regional security. Preservation of key figure status on the territory of the former USSR allows Russia to substantially restrict the European aspirations of such participating countries in the EU program “Eastern Partnership” as Armenia, Azerbaijan, Georgia, Moldova and Ukraine and to slow down the process of strengthening of NATO and US influence in the CIS [1].

Thus, it is obvious that Ukraine in the case of this scenario would considerably slow down on the way to Europe, get the source of political instability and economic burden represented by affected regions-dependents [3]. Smoldering conflict at the Donbas would be

the key to default, the war will effectively paralyze the economy. Heavy financial burden is the cause of a prolonged crisis in Ukraine, that provoke social and political instability [5].

Meanwhile, the cessation of active hostilities in the Donbas and “reconciliation” in such a scenario would give European countries an excuse for lifting sanctions with Russia and its political leaders, restoring economic ties that will promote economic growth in Russia. In parallel, European leaders will have an opportunity to fully switch their attention to the solving of problems within the EU that will contribute to boost its political ratings, as opposed to the strengthening of “fatigue” from the extension of the Russian-Ukrainian conflict [3].

According to the Ukrainian scientist V. Alyeksyeychenko, an active participant in the settlement of all four “frozen conflicts” in the former Soviet Union was Russia as party-country in the conflict, as the intermediary country and country-peacemaker. Such versatile participation of Russia in determination of the conflict resolution ways emphasizes the leading geopolitical role of Moscow and demonstrates the Russia’s possibility to manage conflicts in the correct for RF direction and allows to suggest that “freezing” conflicts is an important external political tool that contributes to an increase of opportunities to Russia maneuvering in the international arena [2, p. 13].

Each of the abovementioned “frozen conflicts” is delineated by various parameters. The solution that suits one may not suit another. However, we can say that: 1) the political will of the major participants is not strong enough in order to put these conflicts on top of the agenda; 2) progress in resolving of these conflicts cannot be expected without the cooperation of the Russian Federation [8].

Although the “frozen” conflict in the east envisages a sufficiently rapid cessation of active hostilities in the Donbas, in perspective Ukraine will remain an unattractive country with a prolonged crisis and significant number of representatives of various international organizations, trafficking in humanitarian aid, smuggling, colossal contraband etc. The period of the conflict in “frozen” form is unknown as well as its results. Historical experience shows that we can talk about decades and as a result Ukraine will return to where it started by launching a new range of antagonism. Overall, the implementation of this scenario, reflect the interests of Russia and EU, but not Ukraine, especially in the longer term [3].

Russia plays a key role in the negotiations on the settlement of “frozen” conflicts, often acting not as a mediator, that objectively evaluates the situation but as player with its own interests. Russia does not contradict the settlement of the conflict, Moscow is interested in the settlement, but this settlement should be based on the satisfaction of its interests [7].

So, after the collapse of the USSR the bipolar world system was destroyed and, respectively, the Russian Federation, that became the legal successor of the Soviet Union, cannot accept the role of “simple” state on the world map. Russia realizes that it cannot act as the second political pole in the global political system. That’s why Russia decided to oppose US hegemony its own political doctrine that is aimed to establish several regional centers or multipolar system. For distribution of its influence in near abroad Russia use “frozen conflicts” zone, namely the territory of Nagorno-Karabakh, Transnistria, Abkhazia and South Ossetia [4].

For Ukraine, such development of events cannot be considered as positive, since reduction of its impact decision making process may adversely affect its image of regional leader. The loss of championship positions in peacekeeping operations, “freeze” of plan proposed by Ukraine will lead to the isolation of our country from the process of conflict resolving. This situation required to restore the lost positions Ukraine. The final orderliness of such conflicts is important for Ukraine because it can be considered as one of the favorable conditions for the rapid promotion of our country towards European integration. Moreover, the transformation into an important subject of world politics and the implementation of active regional policy is a part of new geopolitical strategy of Ukraine [7].

Russia is extremely interested in keeping the territory of Nagorno-Karabakh, South Ossetia, Abkhazia and Transnistria in a state of “frozen conflicts”. Thus, Russia can spread its influence in these areas by supporting local separatist movements.

Unrecognized states of the former Soviet territory (Abkhazia, South Ossetia, Transnistria and Nagorno-Karabakh) play a significant role in strengthening the influence of Russia in the region. Post-Soviet space plays a system-role in Russian foreign policy, its value enables the production of a set of inter-related strategic priorities [4].

The research of Russian policy concerning “frozen conflicts” and Russian aggression in Ukraine in 2014-2015 have shown that the practical implementation of the policy of official Moscow that is aimed at the reunification of the former Soviet Union poses a real threat to the sovereignty and territorial integrity of Ukraine and countries of the former Soviet Union and is challenge for the world community. The aggression of the Russian Federation in Ukraine, the result of which was the annexation of the Crimea and the occupation of Donbas, have demonstrated that in order to return to the status of "superpower" Russian leadership is ready to ignore the generally recognized norms of international law and use all available means and resources [2, p.18].

Thus, it could be affirmed that despite a series of proposed by guarantor countries, mediators and observers plans for “frozen conflicts” settlement on the territory of the European continent, none of them have been implemented. Despite over 20 years of international actors attempt to find acceptable for all parties of conflicts relevant option of reconciliation the real levers of influence has Russian Federation, that aims to become the only guarantor of peace and security in the region. Russia’s strategists perceive the western unions and organizations expansion in the post-Soviet Europe and the Caucasus as a threat to the national security of the Russian Federation. Thus, the determination of foreign policy interests of our state requires the consideration of the whole system of global interests of different countries, as well as the balance of power - economic, political, military, ideological - in the region.

References

1. Алексейченко О. В. «Заморожені» конфлікти на пострадянському просторі: геополітичний вимір [Електронний ресурс] / О. В. Алексейченко. – Режим доступу : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2305 ; Aliksieichenko O. V. «Zamorozheni» konflikty na postradianskomu prostori: heopolitychnyi vymir [Elektronnyi resurs] / O. V. Aliksieichenko. – Rezhym dostupu : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/~pol_n/article/view/2305
2. Алексейченко О. В. Політика Російської Федерації щодо «заморожених конфліктів» на пострадянському просторі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.04 / Олександр Володимирович Алексейченко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — Київ, 2015. — 20 с. ; Aliksieichenko O. V. Polityka Rosiiskoi Federatsii shchodo «zamorozhenykh konfliktiv» na postradianskomu prostori : avtoref. dys. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.04 / Oleksandr Volodymyrovych Aliksieichenko; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. — Kyiv, 2015. — 20 s.
3. Горбулін В. П'ять сценаріїв для україно-російських відносин [Електронний ресурс] / В. Горбулін. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/p-yat-scenariyiv-dlya-ukrayino-rosiyskih-vidnosin-.html> ; Horbulin V. Piat stsenariiv dlia ukrayino-rosiyskykh vidnosyn [Elektronnyi resurs] / V. Horbulin. – Rezhym dostupu : <http://gazeta.dt.ua/internal/p-yat-scenariyiv-dlya-ukrayino-rosiyskih-vidnosin-.html>
4. Кравчук В. О. «Заморожені конфлікти» як інструмент реалізації геостратегії РФ [Електронний ресурс] / В. О. Кравчук. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2014_90_106.pdf ; Kravchuk V. O. «Zamorozheni konflikty» yak instrument realizatsii heostrategii RF [Elektronnyi resurs] / V. O. Kravchuk. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2014_90_106.pdf

5. Майданюк В. Для чого Путіну заморожений конфлікт на Донбасі? [Електронний ресурс] / В. Майданюк. – Режим доступу : http://zik.ua/ua/analytics/2015/05/26/dlya_chogo_putinu_zamorozhenyy_konflikt_na_donbasi_593015 ; Maidaniuk V. Dlia choho Putinu zamorozhenyi konflikt na Donbasi? [Elektronnyi resurs] / V. Maidaniuk. – Rezhym dostupu : http://zik.ua/ua/analytics/2015/05/26/dlya_chogo_putinu_zamorozhenyy_konflikt_na_donbasi_593015. [Data zvernennia: 17.10.15.]

6. Морар Ф. Миф о замороженных конфликтах: за гранью иллюзорных дилемм [Электронный ресурс] / Ф. Морар. – Режим доступа : http://www.marshallcenter.org/mcpublicweb/MCDocs/files/College/F_Publications/perConcordiam/pC_V1N2_ru.pdf ; Morar F. Mif o zamorozhennykh konfliktakh: za granyu illyuzornykh dilemm [Elektronnyy resurs] / F. Morar. – Rezhim dostupa : http://www.marshallcenter.org/mcpublicweb/MCDocs/files/College/F_Publications/perConcordiam/pC_V1N2_ru.pdf

7. Плаксенко М. Л. Роль та інтереси Росії в урегулюванні Придністровського конфлікту [Електронний ресурс] / М. Л. Плаксенко. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/8/30.pdf> ; Plaksenko M. L. Rol ta interesy Rosii v urehuliuванні Prydnistrovskoho konfliktu [Elektronnyi resurs] / M. L. Plaksenko. – Rezhym dostupu : <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/8/30.pdf>

8. Якіс Я. Вплив енергетики та заморожених конфліктів на співпрацю у Чорноморському регіоні [Електронний ресурс] / Я. Якіс. – Режим доступу : http://www.kas.de/wf/doc/kas_13443-1522-13-30.pdf?080411074031. Yakis Ya. Vplyv enerhetyky ta zamorozhenykh konfliktiv na spivpratsiu u Chornomorskomu rehioni [Elektronnyi resurs] / Ya. Yakis. – Rezhym dostupu: http://www.kas.de/wf/doc/kas_13443-1522-13-30.pdf?080411074031

9. Jones E. Russia and Frozen Conflicts: Security and Strategy (Complete Series) [Electronic resource] / E. Jones. – [Mode of access : <http://foreign-intrigue.com/2015/06/russia-and-frozen-conflicts-security-and-strategy-complete-series/>

Стаття надійшла до редакції 30.10.2015 р.

Х.В. Юськів

«ЗАМОРОЖЕНІ КОНФЛІКТИ» НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ВИНИКНЕННЯ ТА УПРАВЛІННЯ

Так звані «заморожені конфлікти» відносяться до числа найбільш важких викликів безпеки Чорноморського регіону, а також національним інтересам декількох пострадянських держав. До їх числа відносяться Нагірно-Карабахський конфлікт між Вірменією та Азербайджаном, конфлікти Абхазії і Південної Осетії в Грузії, а також конфлікт Придністров'я в Молдові. Конфлікт на сході України, очевидно, не вдасться розв'язати у короткостроковій перспективі, і після серії ескалацій, він перейде в стадію замороженого. «Заморожений» і контрольований Москвою конфлікт, який буде то спалахувати, то затихати, дозволить РФ ефективно коригувати зовнішньополітичний вектор Києва.

Ці конфлікти відрізняються за масштабами, історії та варіантам регулювання, але вони подібні структурно. У кожному з цих конфліктів присутні сприяють фактори, такі як слабкість держав, економічна депресія та підтримка ззовні. Більше того, вони створюють однакову загрозу національній безпеці Азербайджану, Грузії та Молдови. Штучно «заморожені» або приглушені, всі ці конфлікти ще досі залишаються невирішеними. Поряд з традиційними геополітичними проблемами, вони також є джерелом транснаціональних загроз.

Сучасні внутрішні конфлікти відбуваються через розбіжності через індивідуальності всередині суспільств. Такий плюралізм може мати різне походження, але найчастіше він буває етнічними або ідеологічним. Більшість сучасних теорій етнічного конфлікту припускають, що регулювати етнічні/ідеологічні розбіжності - це краще, ніж їх ліквідувати. При наявності 285 політично активних груп меншин, що населяють всього близько 200 країн, етнічні проблеми неминучі. Одночасно з ідеологічними, релігійними та внутрішніми політичними розбіжностями, вони створюють широку базу для різноманітних внутрішньополітичних конфліктів. Якщо взяти до уваги ефекти глобалізації і зростаючу взаємозалежність у глобальному масштабі, то неможливо вирішити проблеми індивідуальності шляхом ліквідації етнічних, релігійних та ідеологічних різноманітностей через геноцид чи етнічні чистки, так само як і шляхом штучного створення ізольованого однорідного суспільства. Для тих, хто визначає політику, залишається тільки один варіант - регулювати розбіжності, а не ліквідувати їх.

Ключові слова: «заморожений конфлікт», пострадянський простір, регіональна безпека, геополітичні інтереси.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Сухий О.М.*, д.і.н, проф.; *Гулай В.В.*, д.політ.н, доц.

УДК 329(564.3)(045)

Ю.Ф. Ясірова

ВИБОРИ ДО ЄВРОПАРЛАМЕНТУ В РЕСПУБЛІЦІ КІПР ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПАРТІЙНУ СИСТЕМУ КРАЇНИ

У статті висвітлено особливості виборів до Європейського парламенту в Республіці Кіпр як фактору впливу на партійну систему держави. Розглянуті вибори 2004, 2009 та 2014 рр. Приділено увагу програмним засадам основних політичних партій, особливостям передвиборчих кампаній. Проаналізована розстановка сил в партійній системі після європейських виборів.

Ключові слова: Республіка Кіпр, партійна система, політична партія, вибори, Європейський парламент.

В умовах поглиблення процесу європейської інтеграції поширюється його вплив на різні сфери політичного життя, політичні системи країн-членів ЄС. Змінам і трансформації піддаються і партійні системи, особливо зважаючи на те, що партійна модель демократії є однією з основних політичних цінностей сучасності. В цьому контексті велику роль відіграє фактор функціонування Європейського парламенту. Так можна виділити такі нові аспекти як, з одного боку, приєднання національних політичних партій до європейських партійних груп, а з іншого боку проведення європейських виборів в країнах-членах, які створюють можливості для виведення на інший рівень відносин в рамках партійної системи та змінення розстановки сил.

Особливо цікавим стає розглянення випадку Республіки Кіпр, що характеризується загалом стабільною партійною системою, системою помірної багатопартійності з постійним представництвом у парламенті і пануванням чотирьох основних партій. Прогресивна партія трудового народу Кіпру / АКЕЛ, Демократичний збір / ДІСІ, Рух за соціал-демократію / ЕДЕК, Демократична партія / ДІКО. Актуальності набуває дослідження впливу виборів до Європарламенту на розстановку сил в кіпрській партійній

системі після проведення вже трьох європейських виборів для країни, а особливо останніх 2014 р., які були визначені як унікальні. Адже після набуття чинності Лісабонського договору в грудні 2009 р. зросли повноваження Європейського парламенту, а в умовах економічної кризи політичні відповіді ЄС мали більш глибокий вплив на національну політику та економіку, ніж будь-коли раніше.

Теоретичні питання та особливості виборів до Європейського парламенту у вітчизняній та зарубіжній літературі знайшли своє відображення в наукових дослідженнях Г. Гікса, А. Євгенєвої, В. Івченка, В. Коваля, Д. Ковриженка, Л. Окунькова, К. Райфа, Б. Страшуна, К. Хартлі, В. Швейцра, Г. Шмідта та інших. Що стосується Республіки Кіпр, а саме деяких аспектів її партійної системи та виборів, то цій тематиці присвячені роботи кіпрських дослідників Е. Іоанну, Я. Кацурідеса, Й. Хараламбоса, Х. Хрістофору.

Після перших виборів до Європарламенту К. Райф та Г. Шмідт зазначили, що вони відрізняються від національних. Вони визначають національні вибори до парламенту або президентські вибори виборами першого рангу. Виходячи з цього спостереження вони розвинули аналітичні рамки для розглянення характеру «другого рангу» виборів до Європарламенту. Центральним припущенням К. Райфа та Г. Шмідта є модель того, що у виборах до Європарламенту на карту поставлено менше. Така природа цих виборів зі слабкими стимулами визначає різні аспекти в плані електоральної поведінки та результатів голосування. Більш конкретно дослідники пропонують гіпотезу, що участь у виборах буде нижчою, урядові партії втратять підтримку, а невеликі партії (особливо нові рухи і ідеологічно крайні партії) її збільшать [9]. Інші дослідники природи виборів до Європарламенту С. Гікс та М. Марш визначають, що розглянення європейських виборів як виборів другого рангу охоплює два елементи. Перший стосується того, що європейські вибори вторинні у порівнянні з національними парламентськими виборами. Другий стосується того, що ці вибори все ж є національним а не європейським змаганням. Головною тезою дослідників є те, що виборці в основному використовують європейські вибори щоб покарати партії в уряді і висловити своє невдоволення їхньою політикою [6].

Виходячи з цих доводів дослідників, можна очікувати, що хоча вибори до Європейського парламенту не мають впливу на формування національного уряду, через них електорат має можливість впливати на наступні національні вибори чи політику партій. Стосовно рангу європейських виборів для Республіки Кіпр, то займають третє за важливістю місце після президентських та національних парламентських.

З 2004 р. вибори до Європарламенту стали новим аспектом діяльності кіпрських політичних партій та фактором розстановки сил в партійній системі. Для Республіки Кіпр ці вибори позначилися тим, що вони були проведені тільки через шість тижнів після референдуму з плану Аннана, а також приблизно через місяць після офіційного вступу до ЄС. У виборах 2004 р. приймали участь Демократичний збір / ДІСІ (Європейська народна партія / ЕРР), коаліція АКЕЛ – Ліві – Нові сили (Партія європейських лівих / РЕЛ), Демократична партія / ДІКО, Рух соціал-демократів / ЕДЕК (Партія європейських соціалістів / PES), «За Європу» (Європейська демократична партія / ЕДР), Об'єднані демократи / ЕДІ (Європейська ліберал-демократична реформістська партія / ЕЛДР), Нові горизонти, Народний соціалістичний рух, Рух за екологію та охорону навколишнього середовища [16].

Як ми бачимо, більшість представлених на виборах партій або були членами або представляли інтереси великих європейських партійних сімей. Тим самим вони засновувалися на їхніх передвиборчих програмах, залишаючи в центрі уваги необхідність справедливого вирішення кіпрської проблеми. Яскравим прикладом в цьому контексті є передвиборча програма Демократичного збору. ДІСІ виступила на

виборах з програмою «Краща команда в більшій європейській родині». В своїй програмі партія зокрема надає пропозиції для сильного Кіпру в Європі. Особливий акцент робиться на тому, що Демократичний збір як партія головним чином європейська, є повноправним членом Європейської народної партії з 1994 р. і з 1978 р. приймає участь в Європейському союзі християнських демократів. Звертається увага також на те, що чітко дотримуючись європейських керівних принципів, ДІСІ в якості рівноправного члена найбільшої політичної групи в Європі вже розробила низку ініціатив та розвинула багатовекторну діяльність в Європі [12].

Визначальною, на нашу думку, в процесі цих виборів була висока напруженість, яка мала місце в партійно-політичній системі країни ще після дебатів з приводу плану ООН і мала місце і на виборах до Європарламенту. Вплив референдуму з плану Аннана проявився також в участі коаліції «За Європу». Слід зазначити, що вона була створена в 2004 р. колишнім членом Демократичного збору Я. Матцісом саме для участі у виборах до Європейського парламенту. Метою коаліції стає отримання голосів тих прихильників ДІСІ які не погодилися з підтримкою партії плану Аннана [3].

Отже за результатами виборів до Європейського парламенту В Республіці Кіпр 2004 р. шість місць були розподілені серед наступних партій ДІСІ отримала 28,23% голосів (2 місця), АКЕЛ – 27,89% (2 місця), ДІКО – 17,09% (1 місце), «За Європу» – 10,80% (1 місце). Також Рух соціал-демократів отримав 10,79%, Об'єднані демократи – 1,95% відсотки, Нові горизонти – 1,65%, а інші партії та незалежні кандидати отримали менше ніж по 1% голосів [16].

З остаточних результатів виборів можна зробити наступні дещо суперечливі висновки. З одного боку, референдум з плану Аннана, який мав місце за шість тижнів до виборів, зіграв значну роль стосовно електоральної поведінки греків-кіпріотів в ході виборів. Так ДІСІ, яка підтримала план, отримала відсотки менші ніж на останніх парламентських виборах. Ця різниця виборців ДІСІ підтримала коаліцію «За Європу». З іншого боку, ДІСІ стала переможцем на виборах на національному рівні набравши найбільшу кількість голосів. Це підтверджує її статус однієї з найвпливовіших партій Республіки Кіпр. В той же час АКЕЛ та ДІКО також підтверджують свій статус в партійній системі країни, отримавши 2 і 1 місце відповідно. Загалом чотири основні партії, набравши загалом 84% голосів, зазнали електоральних втрат відповідно до невеликих і нових політичних формувань порівняно з попередніми національними виборами, коли вони набрали майже 90% голосів. Але знову таки, на нашу думку, на таке співвідношення вплинули умови, в яких проводилися вибори, референдум з плану Аннана та в основному розчарування прибічників АКЕЛ та ДІСІ в політиці партій.

Вибори 2009 р. були затьмарені міжнародною економічною і фінансовою кризою за декілька місяців до виборів. Ці вибори відбулися приблизно через рік після того, як лідер комуністичної АКЕЛ Д. Хрістофіас був обраний на пост президента, за підтримки у другому турі центристських партій ДІКО та ЕДЕК. Тоді АКЕЛ сформувала коаліційний уряд і проводила політику відповідно до лінії і тактики уряду свого колишнього лідера, який призначав чиновників з інститутів та організацій самої партії [2].

Рік, що минув після виборів, однак додав урядові ряд політичних тягарів. Визначальними факторами, які могли вплинути на електоральну підтримку і відобразитися на результатах виборів могли стати наступні. По-перше, прямі переговори з кіпрської проблеми, які розпочалися між Д. Хрістофіасом і лідером турків-кіпріотів М. А. Талатом, але і поступове зменшення віри громадськості, що рішення буде знайдено. По-друге, обговорення приєднання Кіпру до програми Партнерство заради миру і відхилення цього курсу АКЕЛ. По-третє, початок економічної кризи, що призвело до серії зіткнень між АКЕЛ та урядом з одного боку і ДІСІ з іншого боку. Постійна

зклопотаність вищезазначеними та іншими внутрішніми проблемами важливими для майбутнього уряду, відвернули увагу від пов'язаних з ЄС питань.

На фоні таких умов в січні 2009 р. розпочалася передвиборча кампанія. В той час як на президентських виборах європейська політика в передвиборчій кампанії АКЕЛ була спрямована на пропозиції державі-кандидата використати членство в ЄС для вирішення внутрішніх проблем, то в цій передвиборчій гонці було підкреслено рішучість партії зробити свій внесок у загальні зміни в існуючій політиці ЄС і кинути виклик керівним колам ЄС [1]. Гасла і риторика АКЕЛ, висловлені в рамках позачергового з'їзду партії кандидатами в члени Європарламенту, оберталися навколо чотирьох головних питань: 1) у першу чергу, різниця між «ствердженням» і «схваленням» відносно до статусу партії як єдиної кіпрської партії, яка критично ставилася до сучасного стану ЄС; 2) потенціал ЄС в наданні допомоги у вирішенні кіпрської проблеми; 3) відмінність між монополіями та малим і середнім класом в більш широкому сенсі; 4) велика увага надана необхідності у створенні ринків праці для робітників і прав трудящих [11].

Кампанія ДІСІ засновувалася на подвійній логіці: підкреслення своєї «європейської орієнтації», вже популярної серед виборців, та полеміка проти АКЕЛ. Оскільки обидві партії мають схожу позицію з найбільш важливого питання політичної конкуренції, кіпрської проблеми, Демократичний збір применшувала це питання в ході кампанії. З усіх політичних сил на острові, партія була єдиною, яка намагалася направити передвиборчу кампанію в русло проєвропейськості або євроскептицизму [10].

Демократична партія увійшла в передвиборчу кампанію розділеною частково через її колишнього голову та частково через поразку її кандидата на президентських виборах. З одного боку голова партії, М. Кароян, здавалося, підтримував продовження співробітництва в рамках коаліції з АКЕЛ. З іншого боку «лідери» партії з Н. Пападопулосом, штовхали партію на вихід з уряду і на чітке розмежування політики Демократичної партії з кіпрської проблеми [1]. Гаслом партії на європейських виборах став заклик більше робити для сім'ї, розвитку, молоді і тих, хто має низький дохід. ДІКО обрала кіпрську проблему в якості наріжного каменю своєї передвиборчої програми. Партія ясно вказала на свої розбіжності з президентом Хрістофіасом, який «зробив неприйнятні кроки» в переговорах з турецько-кіпрською стороною [14].

Рух соціал-демократів не міг собі дозволити залишатися осторонь від Європейського парламенту ще раз. Отримане місце могло затьмарити сварки щодо зміни керівництва, поразку кандидата партії на президентських виборах і забезпечити більш ефективний зв'язок з Партією європейських соціалістів (PES). Коли PES заявив про офіційну підтримку соціал-демократів, а не ДІКО, то внутрішньопартійний клімат був відновлений [23]. Маніфест соціал-демократів, по суті, дублював маніфест PES, з декількома додаваннями з внутрішньодержавних питань. З гаслом «Займаємо позицію в Європу» соціал-демократи явно намагались звернути увагу на себе як на партію ліво-центристську, адже її кампанія була зосереджена на необхідності для Кіпру виграти місця соціалістів в Європарламенті.

Європейська партія намагаючись протистояти біполярності партійної системи звернулася до обох центристських партій з пропозицією спільного бюлетеня на європейських виборах. Рух за екологію та охорону навколишнього середовища на початку агітаційного періоду провів переговори з ЕДЕК та АКЕЛ, для того, щоб домовитися про спільний виборчий бюлетень. Тим не менш, залишилась без підтримки і виступила з окремим бюлетенем [1].

Політичні партії доклали обмежених зусиль і коштів у відносно коротку передвиборчу кампанію, що свідчить про низьку значущість європейських виборів. Кожна партія вступила в гонку в різний час: ЕДЕК – лютий, АКЕЛ та ДІСІ – квітень, ДІКО – травень). Хоча звичайно на національних виборах кампанія триває приблизно

п'ять місяців. Тим не менш, партії використовували всі доступні для отримання підтримки засоби. Всі партії провели позачергові з'їзди з двома основними цілями: намагання мобілізувати партійну машину в той час як кандидатам надавалася можливість для агітації. Прес-конференції, щоденні звіти і різні інші заходи проводилися для того, щоб привернути увагу засобів масової інформації. Особистий контакт з виборцями через зустрічі з громадськістю, також мали місце [10].

Отже полеміка спрямована на міжпартійні відносини та уряд стала передвиборчою стратегією, внаслідок чого національна політика обговорювалася через призму європейських понять. Європейські проблеми дуже мало підіймалися протягом кампанії. ЄС ставав темою дискусії головним чином у зв'язку з його роллю в кіпрській проблемі і, по-друге, у зв'язку зі статусом та досягненнями кожної партії відповідно до партійної групи в Європарламенті.

За результатами виборів до Європейського парламенту в Республіці Кіпр першою стала ДІСІ (35,65%), а АКЕЛ другою (34,90%). Вони на обох отримали 70% та по 2 місця в Європейському парламенті. Судячи з цієї частини результатів біполярна партійна система підтвердилася. ДІКО та ЕДЕК отримали 12,28% та 9,85% відповідно. Так Демократична партія зберегла своє одне місце, а соціал-демократи спромоглася виграти місце. Європейська партія отримала 4,12% голосів, а Рух за екологію та охорону навколишнього середовища – 1,50%. Неявка на вибори досягла 40,60% [17].

Таким чином, другі європейські вибори, не дуже відрізнялися своїм змістом від виборів 2004 р. – внутрішні питання помітно переважали в передвиборчій кампанії. Місця в Європарламенті на 2009-2014 рр. були знову розділені між основними партіями. Рівень неявки на вибори був також достатньо високий. На цих виборах відсоток зареєстрованих виборців, які проголосували, був на 30% нижчим порівняно з парламентськими виборами 2006 р. і на 13,1% нижче порівняно з першими європейськими виборами на острові. Такий результат підтверджує модель виборів другого рангу. Але також він є результатом невинуватих сподівань кіпрських виборців, які очікували від ЄС позитивного впливу на возз'єднання острова. Модель голосування 2004 р. була скасована і відсоток основних партій переважав над невеликими та новими партіями.

Треті вибори до ЄП були позначені впливом економічної кризи. Наслідками кризи і підписання Меморандуму з «трійкою» стали жорсткі заходи економії, «стрижка» депозитів, різкий зріст безробіття та зубожіння найбільш уразливих верств населення. Трансформація кіпрської економіки і соціальної структури змістили акцент у фокусі на економіку і наслідки кризи, а не на широку політику. Це також сприяло подальшому зниженню довіри до політичних інститутів, як європейських так і вітчизняних. Національна кіпрська проблема, яка монополізувала партійну конкуренцію в минулому, прийняла у громадських дебатах другорядну позицію. До того ж в 2012 р. з'явилася нова тема для дискусій – відкриття запасів родовищ нафти і природного газу у виключній економічній зоні Кіпру [24]. Передвиборча нестабільність мала прояв і в іншому. Вибори відбулися трохи більше ніж через три місяці після розпуску правлячої коаліції між ДІСІ, ДІКО та ЄВРОКО. ДІКО вирішила вийти з уряду у лютому 2014 р. у зв'язку з відновлення переговорів між лідерами грецької та турецької общиною. В результаті, коаліція втратила свою де-факто більшість у парламенті лише через один рік після того, як була сформована. Це викликало урядову кризу [22].

Виділимо також деякі особливості цих виборів. Це був перший раз, коли турки-кіпріоти могли представити свої кандидатури. Два з турецько-кіпрських кандидатів вийшли на вибори під прапором турецько-кіпрської Соціалістичної партії Кіпру, два інших як частина двообщинної політичної платформи (DRASY-EYLEM), а п'ятий виступив як незалежний кандидат. В той же час не допускалася участь парламентських

партій незаконного турецько-кіпрського режиму, і незмінно спеціально створені виборчі дільниці знаходилися тільки на територіях контрольованих Республікою Кіпр [20]. Наступним визначимо те, що це був перший раз, коли невеликі протестуючі угруповання, прийняли участь у цих виборах. Серед них Альянс громадян, Партія за права тварин, об'єднання незалежних кандидатів «Послання надії». Вони виражають різні соціальні та політичні повідомлення, починаючи від тематичного порядку денного і до антипартійних кампаній. Вперше в європейських виборах також приймала участь крайня права партія ЕЛАМ. В цілому, 10 партій і 8 незалежних кандидатів прийняли участь у виборах. Так, ЕДЕК об'єднався з Рухом за екологію та охорону навколишнього середовища, а ДІСІ виступила разом з Європейською партією [8].

АКЕЛ у своїй передвиборчій кампанії засновувалася в першу чергу на Спільній декларації європейських партій до виборів до Європейського парламенту. В документі зокрема зазначалося, що демократія, суверенітет, право на економічний і соціальний розвиток опиняються під загрозою «меморандумів про взаєморозуміння» Ліві сили заявляли, що є альтернативний залежності від НАТО і США шлях в Європі, першим кроком до якого є глибокий розрив політики ЄС з неолібералізмом, мілітаризацією, централізацією влади в руках керівництва великих держав. Сили, які підписали цю декларацію зобов'язуються продовжувати боротьбу за співробітництво в усій Європі за соціальні права, за Європу, яка забезпечує права всіх громадян без дискримінації, за підтримку малих та середніх підприємств, за Європу, яка бореться за мир і солідарність з усіма народами [19].

Демократичний збір також спирався в своїй кампанії в першу чергу на документи своєї європейської партійної групи. Так, спираючись на Декларацію принципів Європейської народної партії 2014 р., політична програма засновувалася на тезі, що ЄС є рішенням кризи, а не її причиною [13]. Тому документ заснований на ідеї необхідності ЄС стати більш потужним, але більш простим і демократичним. Головна увага приділяється не знайденню винуватих у кризі, а пропонуються конкретні кроки з її виходу. Голова ДІСІ А. Неофіту також зазначив, що ці вибори є можливістю подати Європі чіткий сигнал, що кіпріоти сприяють реформам та змінам в економіці, які мали зробити давно самостійно [18]. Таким чином, Демократичний збір, на нашу думку, розуміючи що саме вони, підписавши угоду з «трійкою» беруть на себе відповідальність за її наслідки. Тому в своїй програмі вони, порівняно з 2009 р. не вступають в полеміку і не критикують АКЕЛ, а спрямовують акцент на необхідність таких реформ.

Демократична партія представила широке коло пропозицій для виборців вимога Європейського Союзу, який буде підзвітний демократично обраним представникам народів Європи, впровадження «кодексу поведінки» банків, вимога нової моделі розвитку, створення Фонду соціального страхування в 500 млн. євро та інвестування в інфраструктуру кіпрської економіки, вимога прозорості у політичному житті, а зокрема прозорість фінансування політичних партій. Особлива увага серед пропозицій партії приділяється енергетичним питанням: «Ми вимагаємо ефективної енергетичної політики, яка буде розміщувати Кіпр на енергетичній карті Європи... з будівництвом терміналу скраплення природного газу, щоб налагодити експорт зрідженого природного газу в якості основної форми природного газу в Європі...» [21]. Отже ДІКО представила детальну програму дій, яка торкається як повсякденного життя, так і найактуальніших питань для Кіпру. Партія не робить акцент на економічній кризі, ані на наслідках Меморандуму про взаєморозуміння, не вдається до критики своїх минулих партнерів по коаліції.

Рух соціал-демократів, виступили на цих виборах разом з Рухом за екологію та охорону навколишнього середовища. Їхня програма не відрізнялася новими положеннями. Я. Оміру закликав громадян до підтримки, щоб змінити вектор Європи.

Звертаючись до кіпрського питання, він зазначав, що повинні бути створені умови, які змусять Туреччину зрозуміти, що вона повинна відповідати міжнародним та європейським законам» [18].

Загалом публічні дебати сконцентрувалися знову на питаннях національного, а не європейського рівня. В основному дискусія оберталася навколо прийняття Кіпром угоди з «трійкою» і глибокої недовіри громадян до політичних інститутів. Тим не менш, це був перший раз, коли «європейське питання» зіграло невелику роль у будь-якому типі виборчої кампанії на Кіпрі. В цілому, однак, не було чіткого та послідовного бачення майбутнього ЄС. Гнів на ЄС призвів до значного сплеску громадського євроскептицизму. Тим не менш, це не було відображено в жодній партійній програмі, крім АКЕЛ.

За результатами виборів ДІСІ отримала 37,57% та 2 місця, АКЕЛ – 26,98% і 2 місця, ДІКО – 10,83% і 1 місце, ЕДЕК-Рух за екологію та охорону навколишнього середовища – 7,68% і 1 місце, Альянс громадян – 6,78%, «Послання надії» – 3,83%, ЕЛАМ – 2,69% та інші, які отримали менше 1% [5].

Аналізуючи результати виборів, зазначимо, що, деякі дослідники, стверджують, що європейські вибори, як правило, характеризується тим, що виборці карають владну партію за її помилки. Зокрема С. Гікс та М. Маршал визначають, що таке покарання виступає як основна сила, яка відрізняє європейські вибори від національних [6]. У виборах на Кіпрі 2014 р. виборці, здається, покарали партію, але не владну, а колишню урядову партію АКЕЛ за події березня 2013 р. Зберігаючи свої два місця, АКЕЛ втратила 8% своєї частки голосів виборців і 37 тисяч у порівнянні з попередніми виборами до Європейського парламенту [4]. Партія була не в змозі подолати проблеми, викликані п'ятирічним президентством Д. Хрістофіаса і його заклик проти заходів економії не переконали виборців. Адже кіпріоти пам'ятали, що саме комуністи насправді запросили «трійку» на Кіпр і проголосували на користь більшості законодавчих актів пов'язаних із Меморандумом. В той же час урядова права ДІСІ отримала впевнену перемогу отримавши найбільший результат у своїй історії. І це незважаючи на її рішення з реалізації угод після приходу до влади. Такий успіх партії може бути пояснений, тим що вона вийшла на ці вибори разом з Європейською партією. На минулих виборах до Європарламенту партію підтримали 4,2% виборців і тому саме її електорат додав голосів Демократичному збору. ДІКО, незважаючи на розгорнену програму, підготовлену до виборів продовжувала втрачати процентну частку голосів з 2009 р. Найбільшою проблемою партії була її внутрішньопартійна криза. Соціалістична партія ЕДЕК зуміла утримати своє місце у Європарламенті, але вона все ще втрачала процентну частку свого електорату. Можливо саме союз з Зеленими врятував партію.

Результат ЕЛАМ став сюрпризом цих виборів. Крайня права партія хоча і отримала невеликий відсоток, але відчутно збільшила свою частку голосів. Слід відзначити, що на майбутніх парламентських виборах 2016 р. аналогічний результат буде вперше гарантувати партії місце в Палаті представників. Е. Іоанну в своєму дослідженні «Популізм на європейських виборах на Кіпрі» зазначає, що загалом, причини успіхів багатьох популістських партій виходять за межі економічної кризи та її наслідків. Швидше за все, те, що переживає економіка і люди в Європі, є «установкою сцени», яка пропонує родючий ґрунт для зростання популістських правих партій. ЕЛАМ висуває сильну популістську і анти-системну риторику, заявивши, що це тільки він є представником і захисником «з народу» і єдиною партією, яка виступає проти Меморандуму [7].

До того ж, слід зазначити, що хоча більшість невеликих партій і незалежних кандидатів, які взяли участь у виборах, не представили себе добре, отримавши усі разом 9.98%, вони сигналізують про основні течії альтернативних і додаткових повісток дня і

питань, які досі були виключені з кіпрської політики. Вони також являють собою ще один прояв проблем, пов'язаних з партійною системою країни, а для деяких громадян – альтернативний канал для вираження свого невдоволення основними партіями.

Отже, вибори до Європейського парламенту стали новим аспектом діяльності політичних партій Республіки Кіпр. Вони відповідають за прийнятою класифікацією виборам другого рангу. Тобто мають другорядне значення як для громадськості так і для партій порівняно з національними виборами. Це позначається низьким рівнем явки на вибори з боку виборців та меншою тривалістю підготовки до виборів партіями. З одного боку результати європейських виборів на Кіпрі не вплинули на панування чотирьох основних партій і таким чином підтверджують стабільність кіпрської партійної системи. Вибори не внесли великих змін до політичних програм партій. Адже у передвиборчих кампаніях увага приділялася здебільшого питанням національним, внутрішнім, а не питанням ЄС. Лише тільки на виборах 2014 р. кіпрські партії почали розглядати питання майбутнього Європи, і це лише тільки в умовах кризи та необхідності виходу з неї. З іншого боку, вибори до Європарламенту стали фундаментом для маленьких достатньо молодих партій, як в 2014 р. Альянс громадян, «Послання надії» та ЕЛАМ, для потенційного представництва в Палаті представників. Так євровибори стають індикатором електоральної підтримки перед наступними національними виборами в Республіці Кіпр. Ці два фактори, загалом, визначають неоднозначність впливу виборів до Європейського парламенту на кіпрську партійну систему. Явним є лише те. Що вони стають ще одним фронтом боротьби політичних партій країни за політичний вплив.

Список використаної літератури

1. Charalambous G. European Parliament Election Briefing No 34. The June 2009 European Elections in the Republic of Cyprus [Electronic resource] / G. Charalambous // European Parties Elections and Referendums Network. – Mode of access : <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-no-34-cyprus-2009.pdf&site=266>
2. Charalambous G. The Presidential Elections of February 2008 in the Republic of Cyprus: The Context, Dynamics and Outcome in Perspective [Electronic resource] / G. Charalambous // The Cyprus Review. – 2009. - Vol.21, №1. – Mode of access : <http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=giorgos>
3. Christoforou C. The evolution of Greek Cypriot party politics / C. Christoforou // The Government and Politics of Cyprus / J. Ker-Lindsay, H. Faustman. – Oxford : Peter Lang, 2009. – Ch. 4. – 296 p.
4. EU election: Cyprus voters still punishing former government for bail-out [Electronic resource]. – Mode of access : <http://theconversation.com/eu-election-cyprus-voters-still-punishing-former-government-for-bail-out-25785>
5. European Parliament. Results of the 2014 European elections. Cyprus [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/country-results-cy-2014.html#table02>
6. Hix S. Punishment or protest? Understanding European Parliament elections [Electronic resource] / S. Hix, M. Marsh // Journal of Politics. – 2007. - Vol. 69, № 2. – Mode of access : http://personal.lse.ac.uk/hix/Working_Papers/Marsh-Hix-JOP2007.pdf
7. Ioannou E. Populism and the European elections in Cyprus [Electronic resource] / E. Ioannou // Rising Populism and European Elections Collection of selected contributions / Institute of European Democrats. – Mode of access : <http://www.iedonline.eu/download/2014/Rising-Populism-European-Elections-IED--2014.pdf>
8. Katsourides Y. The Cypriot European Elections, May 2014: The Political Parties Count their Losses [Electronic resource] / Y. Katsourides // The European Parties Elections and

Referendums Network. – Mode of access : <http://epern.wordpress.com/2014/06/18/the-cypriot-european-elections-may-2014-the-political-parties-count-their-losses/>

9. Reif K. Nine Second Order National Elections. A Conceptual Framework for the Analysis of European Elections Results [Electronic resource] / K. Reif, H. Schmitt // European Journal of Political Research. – 1980. - Vol. 8. № 1. – Mode of access : <http://www.disp.uniroma1.it/sites/default/files/Second%20Order%20Elections.pdf>

10. The 2009 Elections to the European Parliament. Country Reports [Electronic resource] / Ed.by W. Gagateg. – Florence : European University Institute, 2010. – Mode of access : http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/13757/EUDO_2009-EP-Elections_CountryReports.pdf;jsessionid=AD510FA21D685DACA2DC30D7519B09BA?sequence=1

11. ΑΚΕΛ: Συνέδριο για τις Ευρωεκλογές [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.sigmalive.com/archive/news/politics/146816>; AKEL: Synédrio gia tis Evroeklogés [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.sigmalive.com/archive/news/politics/146816>

12. ΔΗΣΥ. Ευρωεκλογές 2004. Πρόγραμμα [Electronic resource]. – Mode of access : http://disy.org.cy/oldsite/%E2%E5%E6%F4/www.disy.org.cy/euro_program.html; DISY. Evroeklogés 2004. Prógramma [Electronic resource]. – Mode of access : http://disy.org.cy/oldsite/%E2%E5%E6%F4/www.disy.org.cy/euro_program.html

13. Διακήρυξη αρχών ΕΛΚ [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.disy.org.cy/index.php?id=2753>; Diakíryxi archón ELK [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.disy.org.cy/index.php?id=2753>

14. Εκτακτο Παγκύπριο Συνέδριο ΔΗΚΟ [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.sigmalive.com/archive/news/politics/148598>; Ektakto Pankýprio Synédrio DIKO [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.sigmalive.com/archive/news/politics/148598>

15. Εκτακτο Παγκύπριο Συνέδριο Κ.Σ.ΕΔΕΚ [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.sigmalive.com/archive/news/politics/137967>; Ektakto Pankýprio Synédrio K.S.EDEK [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.sigmalive.com/archive/news/politics/137967>

16. Ευρωεκλογές 2004. Επίσημα αποτελέσματα [Electronic resource]. – Mode of access : http://results.elections.moi.gov.cy/Greek/EUROELECTIONS_2004/Islandwide; Evroeklogés 2004. Epísima apotelésmata [Electronic resource]. – Mode of access : http://results.elections.moi.gov.cy/Greek/EUROELECTIONS_2004/Islandwide

17. Ευρωεκλογές 2009: Τα τελικά αποτελέσματα στη Κύπρο [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.express.gr/afieroma/euroekloges_2009/178107oz_20090607178107.php3; Evroeklogés 2009: Ta teliká apotelésmata sti Kýpro [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.express.gr/afieroma/euroekloges_2009/178107oz_20090607178107.php

18. Ευρωεκλογές 2014. 61 υποψήφιοι ευρωβουλευτές [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.livenews.com.cy/cgibin/hweb?-A=46467&-V=news>; Evroeklogés 2014. 61 ypopsífiói evrovouleftés [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.livenews.com.cy/cgibin/hweb?-A=46467&-V=news>

19. Κοινή Διακήρυξη Ευρωπαϊκών Κομμάτων για τις εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.akel.org.cy/euroelections/?page_id=1634#.VcmnzKbtmko; Koiní Diakíryxi Evropaikón Kommáton gia tis eklogés tou Evropaikóu Koinovoulióu [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.akel.org.cy/euroelections/?page_id=1634#.VcmnzKbtmko

20. Κύπρος: Για πρώτη φορά Τουρκοκύπριοι υποψήφιοι? [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.ert.gr/kipros-gia-proti-fora-tourkokoprii-ipopsifii-stis-evroekloges/>

Kύpros: Gia próti forá Tourkokýprioi ypopsífiioi? [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.ert.gr/kipros-gia-proti-fora-tourkokiprii-ipopsifii-stis-evroekloges/>

21. Οι Προτάσεις του ΔΗΚΟ για τις Ευρωεκλογές της 25ης Μαΐου 2014 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.dikoelections2014.com/2014-05-01-12-31-09/>; Οι Protáseis tou DIKO gia tis Evroeklogés tis 25is Maΐiou 2014 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.dikoelections2014.com/2014-05-01-12-31-09>

22. Πιμπίσης Α. Έβγαλε διαζύγιο με την κυβέρνηση το ΔΗΚΟ [Electronic resource] / Α. Πιμπίσης // Ο Φιλελεύθερος. – Mode of access : <http://www.philenews.com/el-gr/top-stories/885/187511/evgale-diazugio-me-tin-kyvernisi-to-diko>; Pimpísiis Α. Έvgale diazýgio me tin kyvérnisi to DIKO [Electronic resource] / Α. Pimpísiis // Ο Fileléftheros. – Mode of access : <http://www.philenews.com/el-gr/top-stories/885/187511/evgale-diazugio-me-tin-kyvernisi-to-diko>

23. Σταύρου Σ. Με το βλέμμα στραμμένο στις... Βρυξέλλες, 47 υποψήφιοι [Electronic resource] / Σ. Σταύρου. – Mode of access : <http://www.sigmalive.com/archive/simerini/politics/153215>; Stávrou S. Me to vlémma stramméno stis... Vryxéllés, 47 ypopsífiioi [Electronic resource] / S. Stávrou. – Mode of access : <http://www.sigmalive.com/archive/simerini/politics/153215>

24. Перепадя О. Выбори на Кіпрі і газові родовища: що спільного? [Електронний ресурс] / О. Перепадя. – Режим доступу : <http://www.dw.de/выбори-на-кіпрі-і-газові-родовища-що-спільного/a-16623870> ; Perepadia O. Vybory na Kipri i hazovi rodovyshcha: shcho spilnoho? [Elektronnyi resurs] / O. Perepadia. – Rezhym dostupu : <http://www.dw.de/выбори-на-кіпрі-і-газові-родовища-що-спільного/a-16623870>

Стаття надійшла до редакції 30.09.2015 р.

Y. Yasirova

EUROPEAN PARLIAMENT ELECTIONS IN THE REPUBLIC OF CYPRUS AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE COUNTRIES PARTY SYSTEM

After the Republic of Cyprus accession to the EU elections to the European Parliament became a new aspect of the Cypriot political parties' activity. In the context of overall stability of the party system of the Republic of Cyprus with a permanent representation in the Parliament and the domination of the four major parties this new aspect becomes very important. The article highlights the features of the European Parliament elections in the Republic of Cyprus as a factor of influence on the countries party system.

Elections in 2004, 2009 and 2014 are considered. Attention is paid to the program principles of the main political parties and election campaigns features. Elections in 2004 were marked by the influence of the referendum on the Annan Plan on electoral behavior and support, as well as by the official EU accession one month before the elections. Therefore, one of the places in the European Parliament had the party "For Europe". The results of the 2009 campaign were marked by international economic crisis and communist party government. But in general they didn't affect the balance of power in the party system, confirming the influence and support of the four main parties. The Cypriot economy and social structure transformation because of the Memorandum and austerity measures shifted the election campaign focus in 2014 to focus on the economy and the crisis rather than on broad policy. It contributed to decline in confidence in political institutions, political parties. However various small newly formed parties participated in the last elections. They presented the main current alternative and additional issues in the Cyprus policy. They also marked a manifestation of the problems of party system in the country, and for some citizens – an alternative channel to express their dissatisfaction with the major parties.

The author concludes that the domestic issues dominated in election campaigns. While EU issues linked only to the need to resolve the Cyprus problem or overcome the economic crisis. The thesis of secondary importance of the European elections in comparison with

national elections is proved. It can be explained by low voter turnout and by lower activity of Cypriot political parties. Based on the analysis of the election results their impact on the balance of power in the party system is characterized. Determined that the rule of political parties AKEL, DIKO, EDEK and DISY remained unchanged. European Parliament elections become an arena for new political parties in an attempt to gain seats in the House of Representatives in the next parliamentary elections.

Key words: *Republic of Cyprus, party system, political parties, elections, European Parliament.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Гаврилова Н.В., к.і.н, доц.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРАБАДЖИ СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

БАЛАЦЬКА ОЛЕНА БОРИСІВНА – кандидат політичних наук, докторант кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ).

БЄЛКОВА НАТАЛЯ ЮРІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету (м. Вінниця).

БОДО МАРЛЕНА – магістр факультету права та адміністрації Ягеллонського університету та магістр історичного факультету Ягеллонського університету.

БУЛИК МАКСИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

БУСЛЕНКО ВАСИЛЬ ВОЛОДИМИРОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

ВАЛЮШКО ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ – старший консультант відділу регіональної політики Національного інституту стратегічних досліджень.

ВІННИКОВА НАТАЛІЯ АНАТОЛІЇВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

ВОЙТОВИЧ НАДІЯ МИКОЛАЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та економічної теорії Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. Гжицького.

ВОЛОНІЦЬ ВІРА СТЕПАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ГАВРИЛОВА НІНА ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ГОРЛО НАТАЛЯ ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Запорізького національного університету.

ДЕМ'ЯНЧУК АЛІНА МИКОЛАЇВНА – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ).

ЗАБОЛОТНА МАРІЯ ФЕДОРІВНА – аспірантка кафедри політології Запорізького національного університету.

ЗУБЧЕНКО СВІТЛАНА ПЕТРІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

ІЛЬНИЦЬКИЙ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ІОРДАНОВА ЮЛІЯ ВАЛЕРІЇВНА – аспірант кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету (м. Вінниця).

ІСАЄНКО ОЛЬГА МИХАЙЛІВНА – аспірант кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

КАСЬЯНОВА МАРИНА МИКОЛАЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету

(м. Вінниця), докторант Київського національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

КОВЧУГА МИКИТА АНДРІЙОВИЧ – студент спеціальності «Міжнародні відносини» ОКР «Магістр» Маріупольського державного університету.

КОКУРІНА ІРИНА В'ЯЧЕСЛАВІВНА – студент спеціальності «Міжнародні відносини» ОКР «Магістр» Маріупольського державного університету.

КОМАР ЯНА ВОЛОДИМИРІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

КОРОБКА ВАДИМ МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

КОРОБКА ЮЛІЯ ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

КОТОВ АНАТОЛІЙ ГЕННАДІЙОВИЧ – студент спеціальності «Міжнародні відносини» ОКР «Магістр» Маріупольського державного університету.

КРИЛОВА НІНА ІВАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософських наук та історії України ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет».

КУХЛЄВ АНТОН СЕРГІЙОВИЧ – аспірант кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету (м. Вінниця).

ЛУБЧИНСЬКИЙ АНДРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

МАКЕДОН ВІКТОРІЯ ВАЛЕРІЇВНА – старший викладач кафедри державно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

МОСКАЛЬОВА ЮЛІЯ РОМАНІВНА – аспірант кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету (м. Вінниця).

НОВІКОВА СВІТЛАНА ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ПАШИНА НАТАЛІЯ ПОЛІКАРПІВНА – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ПІЛЯЄВ ІГОР СЛАВОВИЧ – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та міжнародної інформації Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Київ).

ПОДГАЙКО МАРІЯ КОСТЯНТИНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РАДЧЕНКО НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ).

РОМАНЦОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РОМАНЦОВА НАТАЛІЯ ІВАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РЯБІНІН ЄВГЕН ВАДИМОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

РЯБЧЕНКО ЕВЕЛІНА ВАСИЛІВНА – старший викладач кафедри грецької мови та перекладу Маріупольського державного університету.

СЕРГІЄНКО ТЕТЯНА ІВАНІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри менеджменту організацій та управління проектами Запорізької державної інженерної академії.

СОКОЛЮК ОЛЕГ ДМИТРОВИЧ – заступник начальника управління військової частини А0515.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, проректор з науково-педагогічної роботи (міжнародні зв'язки) МДУ.

ХОМА НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА – доктор політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

ШИПІК НАТАЛІЯ ФЕОФАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ЮСЬКІВ ХРИСТИНА ВІКТОРІВНА – аспірант кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка».

ЯСІРОВА ЮЛІЯ ФЕДОРІВНА – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;
- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
- розширена анотація англійською мовою (до 35 рядків, курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

- перелік ключових слів англійською мовою з підзаголовком Key words: (курсив);

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft World 97-2003. Обсяг – від 12 до 18 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком Список використаної літератури і

виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

У зв'язку з розміщенням публікацій в міжнародних наукометричних базах даних слід дотримуватися наступних вимог до оформлення списку використаної літератури. Кожна позиція у списку використаної літератури має бути надана мовою оригіналу та у транслітерації. Для транслітерації українського тексту слід застосовувати Постанову Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>), сайт Онлайн транслітерації <http://ukrlit.org/transliterations>. Для транслітерації російського тексту – систему Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html) (див. відповідний Зразок);

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому та друкованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

УДК 321.02:321.8

Н.А. Вінникова

ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUS MANUARIUM»?

У статті розглядаються нормативно-регуляторний та політикопрактичний аспекти ухвалення рішень на глобальному рівні управління. За допомогою корелятивного аналізу процедурних моделей вироблення рішень та фактичного позиціонування держав у міжнародних організаціях і глобальних клубах з'ясовано, що політичні процеси на транснаціональному рівні урядування обумовлені консенсусними формами взаємодії найбільш потужних акторів світової політики.

Ключові слова: *політичні рішення, міжнародні організації, глобальні клуби, консенсус.*

Текст статті

.....

.....

.....

Список використаної літератури

1. Рябека О. Світова держава як продукт глобалізованого організаційного розвитку / О. Рябека // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С.114–126 ; Riabeka O. Svitova derzhava yak produkt hlobalizovanoho orhanizatsiinoho rozvytku / O. Riabeka // Naukovi zapysky Instytutu

politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. – 2014. – Вуп. 3. –
S.114–126.

2.

Стаття надійшла до редакції __.__.20__ р.

N. Vinnykova

GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?

The article examines the procedural and political aspects of the global decision-making. A central issue in this paper is the power balance in procedural frame of the transnational decision-making. We assume that global actors by using procedural tools in international organisations maintain domestic purposes. Analysing the models of decision-making in international structures i.e. unanimity, the veto procedure, weighted voting, majority principle, consensus and actual state-positioning we found that global policy-making is determined by consensus of the most powerful actors in world politics.

The procedural and practical functioning of the international organizations tends towards consolidation club format in which the narrow circle of the countries dominates over decision-making. Consensus approach allows to negotiate without regulatory restrictions thus reaching agreement on common issues. The international global decision-making core includes the USA, Britain, France, Italy and Germany. Through procedure of veto in the UN Security Council, the largest contributions in the IMF and the World Bank, prerogative position in NATO, participating in G7 and G20, these countries, mainly USA, hold centripetal position in decision-making from the scope of strategic issues in global politics and domestic affairs of individual states. Even though Germany is not a permanent member of the UN Security Council, it has a dominant position in

Keywords: *political decisions, international organizations, global clubs, consensus.*

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» статтю _____ у розділі _____
назва статті історичні чи політичні науки

Відомості про Автора (зразок заповнення):

Відомості про Автора:	Прізвище, ім'я, по батькові – науковий ступінь, посада, назва установи / навчального закладу, вчене звання.
Українською мовою	Патlachук Віталій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, доцент
Російською мовою	Патlachук Виталий Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета, доцент
Англійською мовою	(Вказати відомості англійською мовою)
Контактні телефони автора, E-mail, поштова адреса	(Вказати контактні телефони, адресу електронної пошти, поштову адресу, за якою здійснюватиметься розсилка)

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
По батькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

_____ підпис

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

_____ дата

_____ підпис

_____ П.І.Б

Зразок

ЗГОДА
на обробку персональних даних

Я, _____
(П. І. Б.)

(далі – Автор) шляхом підписання цього тексту, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 №2297-VI, надаю згоду Маріупольському державному університету (далі – Університет) на обробку моїх персональних даних (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) з метою забезпечення захисту авторських прав при здійсненні публікацій творів Автора у наукових фахових виданнях Університету. Наведений вище склад персональних даних може надаватися працівникам Університету, безпосередньо задіяним в обробленні цих даних, а також в інших випадках, прямо передбачених законодавством України.

Також мої персональні дані (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) можуть надаватися третім особам при включенні наукових фахових видань Університету до міжнародних наукометричних баз.

Ця згода надається на безстроковий термін. Передача моїх персональних даних третім особам у випадках, не передбачених цією Згодою та законодавством України, здійснюється тільки за погодженням зі мною.

« ____ » _____ 20__ року, _____ / _____)
(підпис) (ініціали, прізвище Автора)

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 13-14

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №20.01

Видавець «Видавничий відділ МДУ»
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей